

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ТА КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць
Випуск 14
Частина III

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
15 січня 2007 р.
Серія КВ № 12201-1085Р

Харків 2013

ББК 88.36

Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 14. Частина III – X.: НУЦЗУ, 2013. – 340 с.

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми теоретичних та прикладних психологічних досліджень існування та діяльності людини в умовах екстремальних та кризових ситуацій, а також питання розробки заходів із захисту від впливу психогенних травмуючих факторів.

Збірник орієнтовано на працівників в галузі психології, практичних психологів, ад'юнктів, слухачів та студентів ВНЗ України.

Головний редактор: *Перелигіна Л.А.*, д-р біол. наук, проф.

Заступник головного редактора: *Тімченко О.В.*, д-р психол. наук, проф.

Відповідальний секретар: *Афанасьєва Н.Є.* канд. психол. наук, доц.

Редакційна колегія:
Барко В.І., д-р психол. наук, проф.
Назаров О.О., канд. психол. наук, доц.
Садковий В.П., канд. психол. наук, проф.
Самойлов Н.Г., д-р біол. наук, проф.
Сафін О.Д., д-р психол. наук, проф.
Стасюк В.В., д-р психол. наук, проф.
Потапчук Е.М., д-р психол. наук, проф.
Рябініна О.В., д-р філос. наук, проф.
Христенко В.Є., канд. психол. наук, доц.

Затверджено до видання Вченою радою
Національного університету цивільного захисту України
Протокол від 09.09.13. № 1

Збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі психологічних наук.

(Постанова президії ВАК України від 10.02.2010 року № 1-05/1)

© Національний університет цивільного захисту України, 2013

УДК 159.9

Максименко С.Д., д. психол. н., професор, академик Национальной академии педагогических наук Украины, директор Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

ГЕНЕТИКО-МОДЕЛИРУЮЩИЙ МЕТОД: ЕГО ЭВРИСТИЧЕСКИЙ И РАЗВИВАЮЩИЙ ПОТЕНЦИАЛ

У статті розглядаються основні, істотні межі і принципи генетико-моделюючого методу. Доводиться, що цей метод – один з небагатьох в психології (поряд з лонгітюдним), що дає можливість досліджувати розвиток психіки, а отже, і її сутнісні особливості. Розкриваються можливості методу для вікової і консультативної психології.

Ключові слова: генетико-моделюючий метод, психологія особи, дослідження, методологія, розвиток, криза, допомога.

В статье рассматриваются основные, существенные черты и принципы генетико-моделирующего метода. Доказывается, что этот метод – один из немногих в психологии (наряду с лонгитюдным), дающий возможность исследовать развитие психики, а следовательно, и ее сущностные особенности. Раскрываются возможности метода для возрастной и консультативной психологии.

Ключевые слова: генетико-моделирующий метод, психология личности, исследование, методология, развитие, кризис, помощь.

Современное состояние исследования психологии личности характеризуется наличием большого количества разнообразных теорий. Каждая из них, безусловно, несет в себе определенное позитивное содержание. С другой стороны, поскольку психика человека личностна по своей природе, можно говорить и о том, что все психологические исследования, какими бы частными и специфическими они ни были, вносят свой вклад в сумму знаний психологии о личности. И все-таки в этой области явно необходим принципиально и качественно новый подход к исследованию. Объясняется это тем, что абсолютное большинство теорий личности созданы на основании идей автора и житейских (а не научных) фактов. К этой группе фактов мы относим и те, что получены в практически-психологической деятельности, поскольку не существует методологически обоснованных способов добывания при психологической помощи собственно научной информации.

С другой стороны, эмпирические научные факты, полученные в разрозненных исследованиях, также не проясняют картину личности, ведь они очень разрознены и получены в результате исследований, базирующихся на самых разных методологических основаниях.

Таким образом, наиболее существенные атрибутивные качества личности, такие как целостность, закономерности саморазвития и самоорганизации, остаются лишь декларациями, не подтвержденными реальными адекватными исследованиями.

Проблема приобретает особую актуальность, если мы обратимся к реальной жизни, например к процессу обучения и воспитания ребенка. Срезовые, стимул-реактивные методы дают частную информацию, не затрагивая

важнейших вопросов собственной активности, уникальности и неповторимости каждого ребенка, его внутренней интринсивной мотивации, а также, что особенно важно, содержательной и уникально-неповторимой связи личности с естественным и культурным окружением.

Разработанный Л.С. Выготским и блестяще реализованный его учениками и последователями экспериментально-генетический метод остается единственным вариантом (кроме лонгитюда) не стимул-реактивной процедуры, однако он направлен на формирование (и изучение этого процесса) отдельных способностей путем интериоризации и не может – уже в силу того, что он так сконструирован – охватить процесс становления уникальной целостной личности.

Новый подход к изучению личности и состоит, собственно, в преодолении указанных недостатков и редукций. Однако, как отмечал Л.С. Выготский, новый подход требует нового метода. Мы считаем, что таковым может стать особый генетико-моделирующий метод. Наша долгая теоретико-аналитическая работа над установлением сущности этого метода подтверждает выдвинутое предположение. Здесь будет изложена сущность данного метода и намечены его возможности, уже частично подтвержденные исследовательской практикой.

Сущность генетико-моделирующего метода состоит в том, что он позволяет моделировать генезис целостной личности. Здесь учитывается то непреложное положение психологии, что любое психологическое явление (функцию) можно изучать, лишь изучая его в процессе развития (становления). При этом метод позволяет влиять на развитие личности в целом, хотя это влияние связано с иной, непривычной трактовкой данного процесса (если коротко, оно вовсе не сводится к направленному присвоению).

Понимание нужды как единой противоречивой целостности биологического и социального дает возможность более содержательно рассмотреть её специфические порождения: психологические средства, социальные стремления и другие структуры, формирование которых определяет направленность и само существование личности. Возвращаясь к анализу разных теорий, отметим, что они, на наш взгляд, просто «охватывают» отдельные моменты и аспекты существования и развития нужды (Г.С. Костюк, П.Я. Гальперин, Ж. Пиаже, Л.С. Выготский). Направляясь различными теоретическими путями, ученые приходили к одному и тому же (хотя и не эксплицированному положению) – механизм порождения психического укоренен в нужде. Тут существует единство биологического и социального, телесного и духовного. Мы фактически фиксируем сейчас наличие различных путей к одному и тому же фундаментальному противоречивому основанию личности.

Нам кажется, что такое понимание открывает новые возможности в изучении конкретных проблем, в том числе и тех, что уже давно и продуктивно изучаются. Так, рассматривая вопрос о соотношении обучения и развития личности, следует отметить, что обучение действительно должно «забегать впереди» развития, но с учетом того момента, который конституирует изначальность этого отношения. Ведь нужда порождает и актуальный уровень, и зону ближайшего развития, поскольку является, собственно, тем исходным,

что определяет психическое бытие личности как таковое. Если вернуться теперь к истокам и механизмам формирования личности слепоглухонемого ребенка, необходимо принять ко вниманию важное положение Э.В. Ильенкова, который установил, что является изначальным в этом процессе. Он заострил значение социального влияния, и это очень правильно, но дело не только в нем. Эти влияния очень сложные, дидактически и методически очень тяжелы, и они действительно позволяют ребенку (при условии влияния на ведущие анализаторы) становиться личностью [5]. Но важна и другая сторона: у этих детей существует изначальная биосоциальная нужда стать личностью. Биологическое оказывается настолько пластичным, что под влиянием социальной среды, существуя в единой динамической паре, дает возможность развиваться идеальному психическому, даже при условиях существенных отклонений. И в этом состоит суть проблемы. Если бы не было нужды, которая выступает началом и окончанием личности, не было бы и этого биосоциального порождения нового единства – личности человека.

Нужда, таким образом, является тем генетически исходным образованием, которое конституирует в единой дихотомической паре созревание биологического индивида и психологическое проявление социальных влияний, что и порождает личность. Собственно говоря, социальное появляется «на сцене» дважды: сначала как разделенная функция между двумя индивидами, потом происходит присвоение людских качеств и вступает в силу закон нужды, но в ином активно-воплощающем виде. Так в подростковом возрасте нужда определяет социальный контекст продолжения рода. Это и есть «второе рождение» личности.

Понятно, почему нас склоняет к теоретико-методологическому анализу загадочность феномена зарождения-порождения именно человеческой жизни. Стержневым моментом тут является введение в категориальную сетку понятия нужды. Почему мы к нему обращаемся? Дело в том, что категория нужды выступает объяснительным принципом относительно моделирующей природы психики человека, и тогда можно вести речь о методе исследования личности.

Когда Л.С. Выготский анализировал в своих произведениях данную проблему, он создал первый метод, называя его каузально-динамическим, генетическим, инструментальным, экспериментально-генетическим [2]. В одном месте он говорит о генетически-моделирующем методе, который, в отличие от экспериментально-генетического, должен работать в социальной плоскости, открывая механизмы присвоения способностей, запрограммированных социумом, а также с явлением моделирования и воссоздания этого присвоения. С чего оно начинается? Мы уверены, что оно начинается с нужды. Когда опредмеченная нужда двух индивидов противоположного пола прорастает в новую жизнь, тогда новообразованием выступает биосоциальное существо, появляющееся на свет. И прав был Г.С. Костюк, когда говорил, что человек рождается биологическим существом, но имея потенцию стать личностью [6]. «Иметь потенцию» – это означает, что он сам в себе уже несет биосоциальную нужду, как исторический смысл воспроизводства рода человеческого.

Наше понимание категории нужды позволяет говорить не столько о присвоении, сколько о моделировании: психическое, подталкиваемое нуждой,

вызывает особенное личностное действие человека. Это действие вначале (в раннем онтогенезе) является исключительно аффективным (но все же оно личностное, уникальное и неповторимое в планировании, в исполнении). Встреча такого действия с объектом порождает не только удовольствие от этого «участка» нужды, она порождает познание. Так появляется познавательная потребность, которая далее развивает интеллект, образуя, в конечном счете, целостную когнитивную сферу личности. Но обратите внимание – мы говорим, что все начинается с выражения нужды, то есть с собственной активности, и именно это, а вовсе не давление и обреченность относительно социального окружения вызывает процесс интериоризации. Но чтобы эмпирически исследовать все это, необходим адекватный метод – генетико-моделирующий эксперимент.

Решая задачу познания момента зарождения и становления психического, мы будем использовать генетически-моделирующий метод, центральным принципом которого является принцип единства биологического и социального. Противопоставление биологического и социального, на наш взгляд, скорее «подогнано» под исследовательскую проблематику определенного ученого. На самом деле (в логике объекта) сложно разделить, где у личности биологическое, а где социальное, тем более, что в онтогенезе социальное становится биологическим.

С.Л. Рубинштейн отмечал, что организм развивается, функционируя; взрослый человек развивается, работая; ребенок развивается, участь. В этом, по его мнению, состоит основной закон психического развития ребенка. Отсюда вытекает, что функционирование является первичным (порождающим) по отношению к развитию. Но, с другой стороны, следует учесть, что именно функционирование есть превращенная история развития, поскольку последнее представляет собой основной способ существования человеческой психики. Именно применение генетико-моделирующего метода дало возможность получить данные, которые удостоверяют «равноправие» частей исходного противоречивого единства (функционирования и развития). И мы можем сейчас сказать, что как функционирование служит основой и базисом развития, так и развитие является условием, основой и базисом функционирования (так, именно развитие психики есть условие и основание возникновения и функционирования высших психических функций).

Научные данные показывают, что, изучая становление человека, мы имеем дело с явлением проектирования (самопроектирования!) высших психических функций в уникальном пространстве социальной ситуации развития. Здесь в единое целое связываются собственно генезис, происходящий по объективным законам, своеобразная активность личности и система социально-педагогических условий ее функционирования и развития. Осознание этого предопределяет поиск новой методической процедуры, которая давала бы возможность более адекватно исследовать и понять упомянутое сложное явление. Нам представляется, что такой процедурой может стать генетико-моделирующий метод (как модификация генетического метода).

Генетико-моделирующий метод имеет целью изучения саму целостную личность в развитии. В связи с этим возникла необходимость поиска «еди-

ниц» совсем другой природы и было установлено, что таковой является нужда как противоречивое исходное единство биологического и социального, которое предопределяет существование личности. Принципы построения метода отражают природу существования объекта изучения. Технология метода (принцип единства генетической и экспериментальной линий развития) предусматривает *проведение исследования в максимально «естественных» условиях существования личности и создание актуального пространства реализации самой личностью* многочисленных возможностей моделирования собственного развития и существования.

Живое существо, которое зарождается в материнском лоне, есть изначально «плоть от плоти» произведение двух человеческих существ. Социальное (весь необъятный опыт поколений, присвоенный и сконцентрированный в двух любящих существах – родителях) опредмечивается и воплощается в странное создание – новое биологическое существо, но не только биологическое, а именно биосоциальное. Нужда двух, биосоциальная по природе, нужда их друг в друге и нужда в собственном продолжении – творении – порождает это творение и продолжается в нем, реализуясь в разных потребностях, и обеспечивает, в том числе, и то, что называется «врастанием в культуру». Нужда выступает и носителем векового опыта человека (и как биологического, и как социального существа) и, вместе с тем, она есть исток личностной активности – активатор, энергия которого никогда не погасает, так как она воплощается и восстанавливается в новой жизни.

Если мы наблюдаем (исследуем) ребенка в начальный период его существования после физического рождения, наш чувственный опыт (или эксперимент) предоставляет информацию об отдельных частях, их взаимосвязи, функционировании. При этом что-то очень важное, существенное, остается вне нашего чувственного опыта, но мы знаем об этом. Мы знаем, что это живое, человеческое существо, в основе существования которого лежит действие биосоциальной нужды, что оно, существо, уже сейчас является воплощением всего естественного и культурного опыта и – конкретно – своих родителей, что оно готово стать личностью, и мы можем вообразить, каким оно станет (и биологически, и социально). Это знание не менее реально, чем-то, что мы получаем в чувственном плане, оно просто другое. Г. Гете очень давно назвал такое знание удивительно удачно – «точная фантазия» [3], то есть это наше свободное построение, но оно как бы не совсем свободное, поскольку является вместе с тем и точным, ибо основывается на надежных эмпирических данных. Это есть проектирование целостного объекта изучения. Но эта «точная фантазия» не охватывается существующими в психологии исследовательскими процедурами. Она или «имеется в виду», или подменяется какими-то частичными понятиями-домыслами, которые, в общем-то, отношения к объекту изучения не имеют. Это феномен, перед которым психология во всех ее направлениях и проявлениях всегда останавливалась, заявляя, что далеко не все может быть дано в опыте.

Мы считаем иначе. Если чувственный опыт оказывается недостаточным в объяснении феномена личности, нет смысла ни останавливаться, ни приучать мысль к спекулятивным хитросплетениям. Надо преодолеть данный не-

достаток путем расширения и качественного изменения опыта. Подчеркнем: речь идет не только о расширении (сколько бы новых методик и техник мы не применяли, если они опираются на существующие парадигмы, то ничем не помогут). Необходимо именно качественное изменение, то есть совсем иной и новый опыт, который отвечал бы сущности самого явления, которое изучается.

В данном случае существенным является единство: природа очеловечена, человек оприроднен. Сама эта фраза, конечно, ничего не дает в познании, но без нее мы не можем идти дальше, она – точка отсчета. Ведь очеловеченная природа и оприродненный человек – это есть феномен (а не только констатация), и как таковой он имеет разные формы существования. Одна из них – биосфера как единство, а другая – человеческое существо как единство. В последней это единство вызывается и удерживается нуждой, биосоциальной по своей сущности.

Обретение качественно нового опыта требует нового метода исследования, адекватного и объекту, и исходным положениям. Это не может быть аналитический метод, поскольку нужда как исходное противоречивое единство биологического и социального не раскладывает, а создает, интегрирует целостную личность в процессе ее онтогенеза. Итак, это должен быть метод, который бы моделировал генезис личности. Мы назовем его генетико-моделирующим, поскольку это название максимально отвечает его сущности. (Необходимо отметить, что в теории развивающего обучения генетико-моделирующий метод называется генетико-моделирующим экспериментом и отождествляется с формирующим учебным экспериментом. Нам кажется, что такое отождествление является просто недоразумением).

Личность – это сложная система, которая саморазвивается, то есть сама моделирует и реализует собственный генезис. Для того, чтобы научно исследовать этот процесс, то есть исследовать саму личность, мы должны создать такие способы и формы изучения, которые бы не прерывали и не останавливали развитие искусственно, а вызывали его, сосуществовали бы с ним. В идеале это сосуществование по принципу сопряжения (Г.С. Костюк): мы должны дать возможность личности (объекту изучения) свободно функционировать и развиваться по собственным законам, но вместе с тем предоставлять ей такие возможности (естественные и социальные), которые подлежат эмпирической фиксации и верификации.

Генетико-моделирующий метод, как уже сказано, не является собственно анализом. Вместе с тем он, как и любой научный метод, обязательно имеет аналитическую составляющую. Не на основании только данных чувственного опыта и не на основании только эмпирического мышления, а в результате объединения этих двух составляющих с третьей – «точной фантазией» (или креативностью) – мы должны выделить в целостной личности такие содержательные единицы, которые были бы самостоятельными и самодостаточными, несли в себе всю целостность и обеспечивали в своей совокупности ее (целостности) саморазвитие и функционирование. Последнее главное и существенное: единица системы, которая саморазвивается и саморегулируется, принципиально отличается от тех единиц, что устанавливались в экспериментально-

генетическом методе. Образно и вместе с тем абсолютно точно говоря, она должна быть живой. Соблюдение этого и будет означать отход от редукции.

И не следует забывать, что и сама личность является реальной единицей существования и развития человеческой психики. И в этой своей ипостаси она дальше не раскладывается. Психика человека личностная, и это выражение означает, что любое исследование любого частичного процесса или явления будет адекватным лишь тогда, когда это последнее будет рассматриваться как содержательное разветвление личности, и лишь тогда оно станет понятным (заметим, что это не учитывается в психологии и является в ней не более, чем декларацией).

Как установить в анализе содержательные «единицы» личности? Обратимся снова к «точной фантазии»: генезис, существование, оформление, саморазвитие личности обеспечиваются особой и уникальной биосоциальной силой – нуждой. Нужда выступает как противоречивое, подвижное и энергетическое единство биологического и социального, как воплощение и возможность дальнейшего бесконечного воплощения человеческого в человеческое, как то, что моделирует и реализует движение личности, и является исходной всеобщей единицей – носителем личностной природы психики человека. В своем «развертывании» нужда «встречается» с социальными и биологическими факторами окружения человека и задает содержательные точки – единицы тезауруса личности. Эти единицы являются и узелками структуры, и вместе с тем – линиями развития личности.

Существование (функционирование, развитие) отдельных линий развития личности (содержательных узелков ее структуры) имеет, таким образом, достаточно жесткую двойную обусловленность-детерминированность.

Всеобщее течение человеческой нужды «встречается» с факторами окружения (биологическими, социальными). Возникают разветвления нужды – потребности, которые, реализуясь, образуют определенные межфункциональные системы, которые специализируются, оставаясь при этом частями и носителями целостности (аналогия с тканями и органами человеческого организма). Так возникает дифференциация интегрированного единства личности.

Таким образом, аналитическая составляющая генетически-моделирующего метода направлена на выделение содержательных подвижных единиц генезиса и самомоделирование. И хотя это принципиально отличается от установления единиц в рамках экспериментально-генетических, мы оставляем без изменений название первого принципа нашего метода – ***принцип анализа по единицам***.

Анализ по единицам дает возможность выяснять и интерпретировать реальные связи и отношения, что образуют данное явление. Такой анализ должен объяснить возникновение, происхождение внешних признаков психического процесса. Это возможно при полном динамическом развертывании всех моментов психического процесса, который требует всегда определенного замедления в переходе процессов и достигается лучше всего тогда, когда их переход осложнен.

Согласно нашей методологической парадигме, применение генетико-моделирующего метода позволит, в конце концов, «вернуть человека в психоло-

гию», поскольку метод дает возможность проанализировать и, вместе с тем интегрировать то исходное системообразующее начало личности, которым является нужда как уникальное единство биологического и социального и их активатор. Разработка метода, таким образом, является первоочередной и наиболее актуальной проблемой. На данном этапе нами разработаны основные принципы его построения и применения (первый из них – анализ по единицам).

Другой важный принцип генетико-моделирующего метода изучения личности отображает ее изначальную природу. ***Это принцип единства биологического и социального.*** Статус принципа научного метода не позволяет только декларировать данное единство, поскольку в этом случае он перестанет быть принципом. Необходимо четко осознать, что именно имеется в виду, что понимается под единством?

В свое время В. Штерн, очень внимательно рассматривая проблему взаимодействия биологического и социального в личности, сформулировал «принцип конвергенции». Его сущность заключается в том, что ни о какой функции личности, ни о каком ее свойстве нельзя сказать, возникают они извне или изнутри. Надо разобраться, что в них возникает извне, а что – изнутри, поскольку и одно, и другое берут участие – но неодинаковое – в ее осуществлении [8]. Вопрос, однако, намного сложнее. Мы считаем, что сложное противоречивое взаимодействие биологического и социального есть смысл рассматривать в двух плоскостях – как факторы, которые действуют на личность, и как факторы, которые образуют личность и обеспечивают ее существование и развитие «изнутри». Первая плоскость анализа представляет собой взаимодействие «личность – окружающий мир». В ней действительно можно в определенной степени выделять собственно биологические (естественные) факторы и социальные.

Хотя последние на самом деле никогда не являются только и исключительно социальными, все они представляют продукт человека (человечества), в котором определенным образом воплощено не только социальное, но и биологическое того целостного, биосоциального существа, которое их создавало. Если же рассматривать биологическое и социальное как внутреннее, личностное, нужно признать, что мы никогда не имеем в этом случае их отдельности. Мы отступаем от традиционного рассмотрения биологического как наследственного и телесного: «внутри» личности биологические и социальные факторы не существуют как отдельные, каждый из них представляет собой инобытие другого. Любые мысль, образ, идея, потребность невозможны вне биологических структур и функций организма. Также верным является и обратное: каждая телесная структура, каждая биологическая функция человека – это проявление человеческого естества, то есть то, что изначально несет в себе как биологическое, так и социальное воплощение и психосоматические явления, которые интенсивно исследуются современной наукой, являются наилучшим подтверждением этого.

Принцип единства биологического и социального открывает реальную сущностную природу истоков активности личности. Когда психология твердит, что такими истоками являются потребности, она ошибается. Ведь есть очень простой и уместный вопрос: «А откуда возникают потребности?» Кро-

ме того, действием потребностей нельзя объяснить самодвижение, саморазвитие той сложной открытой системы, которой является личность. Так и возникает представление о духе как первоисточнике активности, а он ведь не может быть исследован в рамках современной науки. Снова наиболее интересное и самое главное исчезает из психологии (между прочим, термин «душа» в древней Греции и означал источник активности).

Мы утверждаем, что такой исходный первоисточник активности личности на самом деле существует и целиком подлжит научному исследованию. И это есть нужда. В.В. Давыдов отмечал: «Нужда служит глубинной основой потребности... Проблема заключается в том, как эта нужда у человека превращается в соответствующую потребность» [4, С. 44]. Далее отмечается, что этого еще никто в психологии не изучал, и это есть правда. В.В. Давыдов рассматривает нужду в контексте деятельности (а не личности), как ее важную составляющую, и совсем не старается анализировать ее психологическое содержание, отмечая, что это «очень сложный будущий разговор...» [4, С. 44].

Мы исходим из того, что нужда есть исходное энергетическое начало личности, биосоциальное по своей природе. Онтогенез личности начинается значительно ранее, нежели она рождается физически. Его начало – опредмечивание – воплощение нужд двух людей, которые любят друг друга. Возникает новая форма существования нужды, последняя просто не может существовать без материального носителя (по крайней мере, современная наука не знает другого способа существования биосоциальной нужды, кроме существования ее в качестве социобиологической энергетической основы личности человека).

Соблюдение принципа единства биологического и социального в границах генетико-моделирующего метода означает изучение онтогенеза от его реального начала, исследование механизмов возникновения потребностей из нужды. В целом это означает рассмотрение в любом конкретно-психологическом исследовании существования личности как способного к саморазвитию исходного биосоциального единства.

Следующим важным принципом построения генетико-моделирующего метода есть **принцип креативности**. «Встречи» нужды с многочисленными и разнообразными объектами и явлениями не просто порождают потребности, они предопределяют целеполагание и развитие собственных и уникальных средств достижения целей. Это фактически есть творчество.

Именно в этом смысле мы употребляем термин «креативность». Итак, речь идет о творческой уникальности личности, которая пронизывает весь ее жизненный путь. Уже само начало нового человека есть ничто иное как результат творческого акта опредмечивания своей нужды двумя любящими существами. Уже сама по себе личность является результатом и продуктом творчества. И нужда, воплощенная в ней, имеет огромный креативный потенциал, который обнаруживается в уникальности, гетерогенности, самоосознании, самодостаточности в целом. Реальная таинственность и загадочная уникальность человеческого сознания заключается в его способности к моделированию и самомоделированию. Именно это приводит, в частности, к абсолютно своеобразному соотношению в сознании прошлого, настоящего и будущего.

Сознание само моделируется, присваивая способность, и моделирует дальнейшее существование человека.

Креативность является глубинным, изначальным и абсолютно «естественным» признаком личности – это высшая форма активности. Активность, которая создает и оставляет след, воплощается. С другой стороны, креативность означает стремление выразить свой внутренний мир. Когда А.Ф. Лосев называет выражение одним из атрибутивных признаков личности, он четко определяет, что это выражение на самом деле в то же время является и актом создания этого мира.

Соблюсти принцип креативности в анализе (и в исследовании) личности означает «взять» ее существование в целом, в ее уникальном целенаправленном единстве, в котором она лишь и существует. Это означает реально учесть многозначность, неожиданность и непредсказуемость личности. С другой стороны, это означает отдавать себе отчет в том, что не все однозначно и прогнозируемо. Все, что мы стараемся получить в современных экспериментах, есть на самом деле даже не конкретный случай, а настоящий артефакт. И в этом главный недостаток исследований в области психологии личности. Последнее мы считаем очень важным, прежде всего методически, и потому **формулируем следующий, четвертый принцип – рефлексивного релятивизма**, который фиксирует принципиальную невозможность устанавливать точные измерения и фиксировать окончательно высшие уникально-творческие проявления личности.

Ведь самодетерминация через собственную нужду открывает человеку принципиально ненасыщаемую и неограниченную возможность разнообразия буквально всех проявлений и свойств. Наличие рефлексии как одного из наиболее интересных и загадочных следствий встречи нужды с жизнью человека делает эту жизнь беспредельно своеобразной, открывает человеку реальную бесконечность ресурсов самоизменения в каждый момент времени.

В целом это явление хорошо известно: вспомните хотя бы настойчивое утверждение Ф. М. Достоевского о необъятной глубине и непредсказуемости «реальной, основательной личности» каждого человека. Вместе с тем стремление положительной науки к прагматическому схематизированию приводит к очень упрощенным представлениям относительно личности человека. Принцип релятивизма (относительности) предостерегает от схематизма и поверхностных прогнозов – наши знания являются ограниченными и всегда будут такими: мы надежно знаем лишь о наличии рефлексивно-творческого потенциала человека и о беспредельности его проявлений. В связи с этим открывается реальная ограниченность и несерьезность попыток схематизирования либо моделирования личности. В связи с этим же открывается реальная глубина страданий человека, которым манипулируют или который сам манипулирует.

Вместе с тем принципы креативности и релятивизма открывают реальное содержание явления субъектности: нужда в онтогенезе будто разветвляется. Часть ее существует и функционирует так, как это было в раннем детстве, как было вначале: без ведома данного человека обеспечивается его жизне-способность и течение жизни в целом. Другая «ветвь» нужды направляется исключительно на встречу с социальным миром. Именно эти встречи порожд-

дают высшие психические функции, формируя целеполагание, пристрастность внутреннего мира, креативность. Так рождается субъект.

Последний принцип генетико-моделирующего исследовательского метода изучения личности – *единство экспериментальной и генетической линий развития*. На наш взгляд, это очень существенный момент характеристики не только нашего метода, а и общего состояния дел в психологии личности. *Изучая развитие посредством формирующего эксперимента, мы сами формируем, и то, что формируем, то и изучаем*. А как на самом деле, без нашего вмешательства? Остроту этого вопроса, к сожалению, не заметили многие. И напрасно: психология стала «формирующей», формирующий эксперимент и сейчас является необходимым атрибутом диссертаций. Но, вспомним, наука должна изучать объект в его собственной логике, а не логику исследователя в объекте. Вопрос остался без внимания, а насколько же он заострится, если «в психологию вернется человек»? Ведь главным станет то, на что сейчас просто никто не обращает внимания: если у ребенка искусственно формируется (и изучается), скажем, опосредствованное запоминание способом «вращения-присвоения», но сам-то ребенок при этом существует и развивается как целостность. Мы изучаем дискретный момент – как оно вырастает, как присваивается. А что происходит при этом с ребенком, с другими его функциями и явлениями? Возникает кардинальный вопрос, а как это происходит у других детей, у тех, у кого никто ничего не формирует специально?

Эта целостная личность выходит на первый план в генетико-моделирующем исследовании. И мы легко склоняемся к феноменологическому направлению, когда даем себе отчет, что здесь ничего «смоделировать» нельзя, не нарушив филигранно тонкий процесс само моделирования и саморазвития. И так, остается только описание? Нет, мы уверены, что объединение этой «естественно» генетической линии развития с экспериментальной возможно, но не путем формирования – присвоения способностей, а путем создания в эксперименте особых условий развертывания и «замедления» становления целостных единиц анализа. Это может происходить на фоне разнообразных (но фиксированных) возможностей для само моделирования.

Возвратимся снова к Л.С. Выготскому, который утверждал (и абсолютно справедливо), что новый концептуальный подход требует нового, адекватного исследовательского приема [1]. Мы считаем, что генетико-моделирующий метод (в нашем его понимании) отражает те сущностные идеи, которые необходимо реализовать в исследовании личности как целостности. Целостности, саморазвивающейся благодаря действию биосоциальной основы – нужды, которая предметилась в данной личности.

Мы можем указать сейчас, что психология не имеет теории развития целостной личности из-за одного существенного момента: утрачена «третья составляющая» развития, а именно саморазвитие. В свое время Г.С. Костюк отмечал, что недостаточность существующих противоположных подходов для понимания развития личности должно преодолевать «научным пониманием процесса становления человеческой личности как самодвижения, что определяется единством его внешних и внутренних условий» [6, С. 130]. 30 лет спустя эта же мысль высказывается В.И. Слободчиковым и Е.И. Исаевым: «Речь

должна идти о развитии не только сущности природы (созревание), не только сущности социума (формирование), а прежде всего о сущности человека – о саморазвитии как фундаментальной способности человека становиться и быть соответствующим действительности субъектом своей собственной жизни» [7, С.13]. Итак, ничего положительного в данном направлении за эти годы в психологии личности не состоялось... Поэтому мы и предлагаем приложить генетико-моделирующий метод, который, как было показано, включает принцип саморазвития, значит, дальнейший наш анализ будет осуществляться именно с опорой на данный феномен как ключевой, именно этот кардинальный подход означает, что есть смысл поставить фундаментальный вопрос, который не был поставлен ни Г.С. Костюком, ни В.И. Слободчиковым (как, впрочем, и другими исследователями). Это вопрос об истоках, движущих силах саморазвития целостной личности. Здесь снова работает генетическая логика: констатация наличия явления (саморазвития), его описание совсем не означает его соответствующее действительности понимание, если мы не решим, как, благодаря каким истокам это явление возникает и развивается. С другой стороны, внимание к феномену саморазвития не является случайным – ведь это сущностная, ключевая функция личности. Можно сказать даже так: личность существует как целостная структура, которая обеспечивает реализацию функции саморазвития, самодвижения.

Итак, процедура применения генетико-моделирующего метода состоит в создании контролируемых исследователем условий свободного проявления собственной активности каждой уникальной личности с фиксированием соответствующих результатов. При этом учитывается центральный принцип генетической психологии, согласно которому развитие целостного человеческого существа (личности) определяется действием нужды в единстве её биологических и социальных составляющих. Кроме этого, развитие осуществляется в условиях диалогического взаимодействия личности с социальным и биологическим окружением, т. е. теми сферами, которые родственны соответствующим параметрам нужды, но ещё не входят в её состав.

Анализ онтогенеза человека с применением генетико-моделирующего метода позволяет сделать вывод о том, что биологическая и социальная составляющая нужды не только определяют этот процесс, но и сами активно участвуют в нём, причем их участие является неравномерным. Периоды большей активности биологической составляющей сменяются периодами активизации социальной. Это отражается (и определяет) всю содержательную сторону онтогенеза и его динамику. Наблюдается как бы обратная закономерность: период активизации биологической составляющей нужды (рост, усиление обмена веществ и т.п.) определяет направленность ребенка на активное «вхождение» в среду социальной жизни. И наоборот, активизация социальной составляющей определяет некоторую пассивность собственно социальной жизни и вызывает повышенный интерес ребенка к своему телесному (своему или другого человека в зависимости от возраста). В принципе было замечено, что эта закономерность распространяется не только на детский и юношеский возраст, но и на весь онтогенез человека до глубокой старости. Используя общепринятые возрастные маркеры онтогенеза, это можно выразить наглядно.

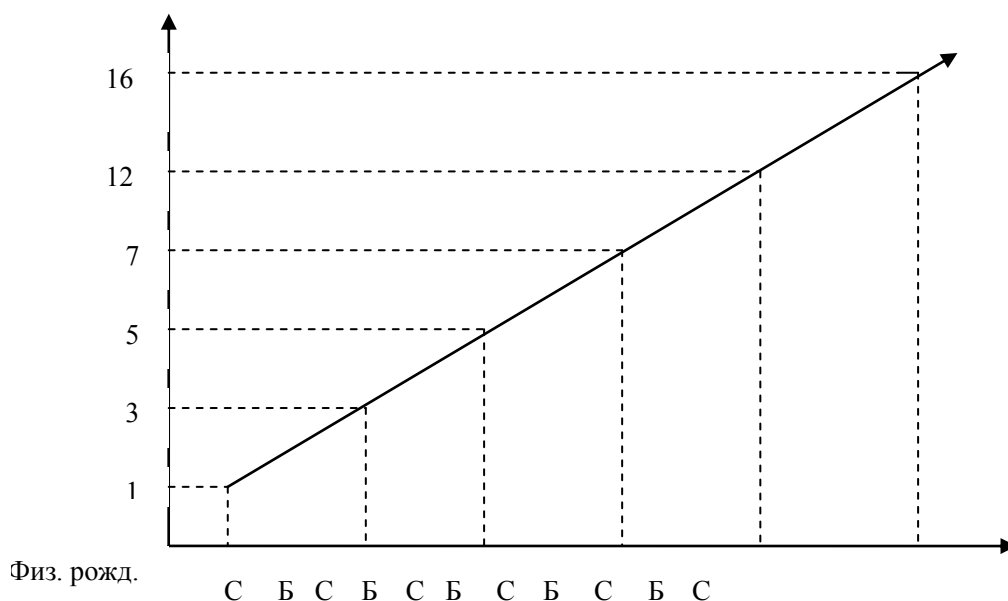

Рисунок 1.

С – социальное, Б – биологическое; по оси ординат – годы жизни

Учитывая тот факт, что установленная нами закономерность имеет объективный и всеобщий характер, необходимо применять приведенные данные в воспитательной и учебной работе, а также в практике оказания психологической помощи. Например, может быть объяснена причина возрастного кризиса (отметим, что эти кризисы приходятся на период активности социальной составляющей нужды). Осваивая на протяжении того или иного возрастного периода социальный опыт, ребенок вместе с тем созревает биологически, ибо в это время активной является биологическая составляющая нужды. В определенное время социальная её составляющая, пополненная новым опытом, активизируется и «требует» своей реализации в активности ребенка. Последний, однако, оказывается не готов к этой реализации в полной мере, поскольку биологически он подготовлен только к той активности, которую уже может проявлять («зона актуального развития»). Поэтому он оказывается фрустрированным и ему следует не реализовывать социальный опыт, а как бы закреплять его, находя соответствие социального и биологического в себе. Ребенок, безусловно, не рефлексировал этого, поэтому находится в растерянном, дисгармоничном состоянии (кризис). Однако процесс социального созревания идет, «подтягивая» за собой биологическое. Так ситуация гармонизируется и кризис проходит.

Всё сказанное касается не только собственно кризиса. Наши эмпирические данные (особенно полученные под нашим руководством данные изучения микрогенеза внутреннего мира) свидетельствуют о том, что учет сложных объективных тенденций биологической и социальной составляющей нужды (а не опора лишь на социальное присвоение) позволяет глубже понять процессы становления целостной личности, и, с другой стороны, определить позицию и направление влияния взрослого, который находится рядом с ребен-

ком. В целом это позиция направленной помощи, а суть помощи определяется периодом онтогенеза и индивидуальными особенностями развития данного конкретного ребенка: необходимо определить, какая составляющая нужды в данный момент доминирует, и соответственно этому выстраивать стратегию и тактику педагогических и коррекционных воздействий. Так, например, известная тяга подростков к употреблению алкоголя, курению и наркозависимости определяется как тяга к зависимости. И она связана с тем, что доминирующая сейчас социальная составляющая нужды не может реализоваться. Другими словами, суть помощи в том, чтобы дать социальному опыту созреть и начать реализовываться. И конечно, медицина в этом случае не может рассматриваться как эффективная сторона воздействия на ребенка.

В целом следует отметить, что теоретико-методологические поиски и полученный эмпирический материал подтверждают идею о чрезвычайной научной и прикладной продуктивности генетико-моделирующего метода.

Таким образом, генетическая психология (и генетико-моделирующий метод как ее основа) является той областью психологического знания, которая может обеспечить прогнозирование развития личности, но только при условии реализации идеографического подхода (в отечественной психологии данному термину отвечает понятие «клинический подход»).

Эксплицировать и описать личность как саморазвивающуюся целостность – кардинальная задача генетической психологии личности, отрасли психологической науки, у которой большие перспективы. Субъектная парадигма в сочетании с генетико-моделирующим методом исследования, акцептация новейших постмодернистских взглядов на сущность и структуру уникальной человеческой жизни, корректное транспонирование лучших наработок отечественной психологии личности в деятельности – вот та методологическая платформа, на которой стоит генетическая психология в стремлении раскрыть сущностные характеристики самого удивительного психологического феномена – феномена личности, ее динамики и структуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. История развития высших психических функций : собр. соч. / Выготский Л. С. – М. : Педагогика, 1983. – Т.3. – 366 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Выготский Л. С. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Гете Г. Собрание сочинений : в 10 т. / Гете Г. – М., 1976. – Т.7.
4. Давыдов В. В. Последние выступления / Давыдов В. В. – М., 1998. – 87 с.
5. Ильенков Э. В. Что же такое личность? – С чего начинается личность / под ред. Р. И. Косолапова. – М. : Политиздат, 1991. – С. 319–357.
6. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 118–152.
7. Слободчиков В. И. Антропологический принцип в психологии развития / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев // Вопросы психологии. – 1998. – №6. – С. 3–17.
8. Штерн В. Персоналистическая психология / В. Штерн // История зарубежной психологии. – М. : МГУ, 1986. – С. 186–200.

Любель Жерар, военный атташе по правоохранительной деятельности, Главное управление национальной жандармерии. Служба человеческих ресурсов (Франция)

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА ЛИЧНОГО СОСТАВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ЖАНДАРМЕРИИ

Главное управление национальной жандармерии решило усилить внутренний механизм психологической поддержки и профилактики, утвержденный в 1998 году.

Цель – эффективнее принимать во внимание психологические риски, связанные с выполнением некоторых заданий, индивидуальные и коллективные последствия потенциально травмирующих событий, с которыми могут столкнуться военные жандармерии или члены их семей (использование оружия, агрессия, акты самоагрессии, коллективные несчастные случаи, природные и технологические катастрофы...). Речь идет также о повышении уровня профилактики психологических рисков (плохое самочувствие и страдания на работе, акты суицида, зависимость...).

Эти механизмы были внедрены в соответствии с институциональной и функциональной спецификой, учитывая принадлежность жандармерии к военному сообществу, а также потребности, сформулированные персоналом на местах и руководящим составом.

Мероприятия по психологической поддержке и профилактике, представленные в данном циркуляре, дополняют мероприятия, проводимые другими структурными партнерами (руководством, врачом военно-санитарной службы, специалистами военных госпиталей и представителями социальных служб), и проводятся с соблюдением этических и деонтологических норм работы психолога.

1. Психологическая поддержка личного состава национальной жандармерии

Психологическая поддержка личного состава обеспечивается механизмом, учрежденным на двух уровнях:

- центральный орган: служба психологической поддержки во время проведения операций;
- региональные подразделения, учрежденные при штабах административных формирований: психологи-клиницисты, региональные технические советники.

Мероприятия по психологической поддержке проводятся психологами-клиницистами, которые тесно сотрудничают с другими специалистами по медико-психологической и социальной поддержке.

Их действия являются частью помощи и не носят оценивающего или отборочного характера. Они не носят прямых последствий на техническую, профессиональную или медицинскую пригодность. В то же время эти психологи информируют командование о психологических аспектах ситуаций, с которыми сталкивается личный состав.

1.1. Служба психологической поддержки во время проведения операций
Данный отдел находится в ведении директора управления сопровождения персонала в службе управления человеческими ресурсами Главного управления национальной жандармерии. Данный внутригосударственный орган состоит из психологов-клиницистов.

1.1.1. Полномочия

Задачи службы психологической поддержки во время проведения операций:

- организация специальных мероприятий для личного состава и их семей, которые сталкиваются с потенциально травмирующим событием, совместно с отделом пост-травматического действия;
- в качестве технического органа управления механизмом, руководство сетью психологов-клиницистов и координация их профессиональной деятельности;
- обеспечение превентивного сопровождения спецподразделений, подвергающихся специфическим рискам;
- по просьбе руководства, участие в мероприятиях по предупреждению профессиональных ситуаций, которые могут негативно повлиять на психику;
- участие в совещаниях по теме психологического сопровождения персонала жандармерии;
- проведение просветительских мероприятий в рамках повышения квалификации или специальной профессиональной подготовки сотрудников, которым предстоит взять на себя управление подразделением.

1.1.2. Отдел посттравматического действия

Данный отдел, состоящий из психологов службы психологической поддержки, организует и проводит мероприятия по поддержке, типа психологических бесед с личным составом и членами их семей, столкнувшимися с тяжелыми обстоятельствами, повлиявшими на службу. Полномочия отдела распространяются на всю национальную территорию. Его действия являются частью глобальной институциональной поддержки.

1.1.2.1. Цели

Действия отдела преследуют 3 цели:

- экстренная работа с пострадавшими сотрудниками и членами их семей путем побуждения их, с терапевтической целью, выговориться;
- работа по предупреждению последующих травматических расстройств, по среднесрочному психологическому наблюдению за восстановлением, индивидуальным и коллективным, сотрудников и членов их семей;
- помощь командованию и консультации по вопросам психологических аспектов глобального управления кризисными ситуациями.

1.1.2.2. Определение потенциально травматического события

Опасное событие, во время которого один или несколько человек пребывают перед лицом смерти, насильно или неожиданно.

Травматический риск представляют различные профессиональные ситуации, во время которых некоторые сотрудники могли:

- испытать страх быть убитыми (опасность с чьей-либо стороны, направленное на них оружие, стать жертвой несчастного случая или покушения);

- увидеть своими глазами чью-либо смерть или ранение (стать свидетелем нападения или суицида);
- обнаружить сцену преступления или шокирующего несчастного случая (изуродованные тела, множество трупов...);
- оказать первую помощь тяжелораненому человеку.

1.1.2.3. Привлечение отдела посттравматического действия

Привлечение к действию сотрудников отдела зависит от решения командования.

В следствии возникновения потенциально травматического события, командование административного формирования отправляет по штатной электронной почте просьбу о помощи с грифом «срочно» после оценки ситуации, мнений психолога-клинициста, врача военно-санитарной службы, ассистента социальной службы и руководителей непосредственного подразделения.

По мере возможности желательно сделать предупредительный телефонный звонок.

Директор по вопросам сопровождения персонала принимает решение об отправке на место событий отдела посттравматического действия и официально информирует об этом различные иерархические инстанции и местные заинтересованные службы.

Процедура привлечения зависит от особенности ситуации (событие, происшедшее вне материковой территории, событие широкого масштаба и т.д.).

1.1.2.4. Посттравматическая поддержка, проводимая отделом

Отдел состоит из одного или двух психологов-клиницистов службы психологической поддержки, одного психолога-клинициста из технического регионального совета, а также, в зависимости от ситуации, врача-психиатра военно-санитарной службы, назначенного этой службой.

Отдел начинает свои действия в течение определенного периода времени (от 48 часов до одной недели) после события на основании анализа ситуации, подготовленного совместно с местным командованием, и анализа потребностей для определения порядка оказания помощи.

Участие в таком мероприятии обязательно для всех сотрудников, имеющих отношение к событию. Руководители подразделения должны облегчить возможность для сотрудников и членов их семей, желающих конфиденциально встретиться со специалистами отдела поддержки.

1.1.2.5. Наблюдение за персоналом

Психолог-клиницист из технического регионального совета совместно со специалистами службы психологической поддержки и другими местными специалистами (врача военно-санитарной службы, ассистента социальной службы и психолога резерва) организует наблюдение за личным составом.

1.1.3. Превентивное сопровождение подразделений и специализированные структуры

Превентивные сопровождения, организованные по просьбе руководителей службой психологической поддержки во время проведения операций, касаются подразделений, персонал которых может претерпевать профессиональное истощение ввиду выполнения служебных функций (работа с изображе-

ниями насилия, педо-порнографическими изображениями, на месте преступлений или катастроф...).

Они позволяют выявлять хронический стресс, которому подвергаются военные жандармерии при выполнении ежедневных профессиональных задач с повышенной эмоциональной нагрузкой.

1.1.4. Телефонное служебное дежурство

Телефонное дежурство обеспечивается и контролируется службой психологической поддержки с целью быстрого реагирования на просьбы руководителей подразделений отправить к ним отдел посттравматического действия. Таким образом, с психологами службы можно связаться напрямую или через линию CROGEND национальной жандармерии во внерабочее время согласно графику дежурств.

Телефонное дежурство обеспечивает быструю связь с психологом. В данном случае речь идет о системе тревоги и служебных консультациях, а не об анонимной телефонной линии доверия.

1.2.3. Индивидуальное сопровождение личного состава

Психолог-клиницист технического регионального совета проводит беседы или консультации с целью оказания поддержки, а также наблюдения.

Индивидуальные беседы организуются по просьбе персонала и путем прямого контакта. После них, по просьбе заинтересованного лица, составляется табель посещаемости.

В рамках посттравматического наблюдения или другой профессиональной проблематики, командование помогает желающим сотрудникам встретиться с психологом-клиницистом. Такие беседы могут проходить в рабочее время, по предварительному согласованию с самим сотрудником и с руководством.

1.2.4. Превентивное сопровождение подразделений, задачи с повышенным риском

Особенность задач жандармерии, в частности в криминальной сфере, требует того, чтобы принимались во внимание новые формы профессионального истощения.

Такие сопровождения касаются, прежде всего, специализированных подразделений, личный состав которых подвергается специфическому профессиональному износу (работа с изображениями насилия, педо-порнографическими изображениями, на месте преступлений и т.д.). Также специальные мероприятия организуются для сопровождения во время выполнения задач повышенного риска (по возвращению с миротворческих миссий, операции на заморских территориях, сообщение о смерти, операции со смертельным риском...).

После получения официального запроса о сопровождении, адресованного командованию административного формирования, психолог-клиницист связывается с руководством подразделения для осуществления анализа специфических потребностей и возможности ответить на них в рамках превентивного сопровождения личного состава.

Совместно со службой психологической поддержки определяется порядок предоставления помощи.

УДК. 159.923

Андрєєва І.А., к. психол. н., доцент, завідувач кафедри психології Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯКІСНОГО УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

У статті розкриті особливості якісного управління персоналом у сучасних соціально-економічних умовах. Визначені проблеми, пов'язані з психологічною готовністю управлінського персоналу до якісного управління. Представлено аналіз специфіки управління ризиконебезпечними підприємствами вугільної промисловості. Надана психологічна характеристика шахтарської праці.

Ключові слова: якісне управління, ризиконебезпечні підприємства, управлінський персонал, професійна діяльність шахтаря.

В статье раскрыты особенности качественного управления персоналом в современных социально-экономических условиях. Обозначены проблемы, связанные с психологической готовностью управленческого персонала к качественному управлению. Представлен анализ специфики управления риско-небезопасными предприятиями угольной промышленности. Дана психологическая характеристика шахтерского труда.

Ключевые слова: качественное управление, риско-небезопасные предприятия, управленческий персонал, профессиональная деятельность шахтера.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та жорсткої конкуренції за ринок збуту своєї продукції перед сучасними підприємствами стоїть ряд складних завдань. Більшість з них вирішуються успішно завдяки характеру, специфіці управлінської діяльності. В сфері нових наукових тенденцій у сучасній психології управління відзначається зміна управлінських парадигм. Особливу актуальність набувають такі поняття як «якісне управління» та «стратегічне управління». У певному сенсі ці два поняття синонімічні. При реалізації чітких виробничих завдань стратегічне управління може стати невід'ємною частиною якісного управління але обидва ці поняття є необхідною умовою успішної та ефективної діяльності підприємства в жорстких умовах сучасної конкурентної ринкової боротьби. Якість управління персоналом в будь-якій організації в кінцевому рахунку спрямоване на забезпечення успішного функціонування організації в зовнішньому для неї середовищі.

Початок нового століття для багатьох організацій став періодом подолання кризових ситуацій. Економісти, політологи прогнозують вдруге за останні десять років світову економічну кризу. Така ситуація безпосередньо впливає на кожен окрему організацію та на її працівників.

Сучасний розвиток нашої держави характеризується соціальною та економічною нестабільністю, наслідком чого є падіння промислового виробництва, зростання безробіття. Загострення ситуації відбувається також через інфляційні процеси в державній економіці. Залежність національної економіки від позикового капіталу дозволяє ефективно працювати та розвиватись лише

крупним корпораціям та підприємствам. Робітники змушені досить часто змінювати місце роботи, що впливає не тільки на їх самопочуття, а й на ставлення до «чергової організації». Враховуючи досвід країн з розвинутою ринковою економікою основним чинником конкурентоздатності фірми, її процвітання стає якість управління персоналом та ставлення працівників до роботи.

Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку країни вимагають від керівництва та персоналу організацій швидкого пристосування та адаптації до змінних умов. В свою чергу, це потребує виваженої кадрової політики на підприємстві з метою проектування організаційної системи, яка була б пов'язана з вирішенням основних проблем управління персоналом на відповідному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В літературі існує наступна характеристика поняття «якість управління» – це сукупність властивостей, що визначають можливість створення належних умов для ефективного функціонування, розвитку та забезпечення конкурентоспроможності підприємства шляхом вибору, інтегрування і комбінування засобів впливу на певні фактори внутрішнього і зовнішнього середовища [2; 17; 18].

Слід зазначити, що існує, також, ряд критеріїв та параметрів оцінки якості управління. Так, російськими вченими А. Віноуровим та В. Вінокуровим виділені такі показники якості управління як:

- представленість основних компонентів управлінської діяльності (прийняття управлінських рішень, розвинені управлінські технології, наявність стратегічного плану, тощо);

- якість управління підприємством як єдиним цілим (адаптивність, прибутковість та інше);

- якість управління різними видами ресурсів[2].

Отже, слід зазначити, що однією з форм управління є управління людськими ресурсами. У сучасній управлінській літературі останнім часом піддають критиці даний термін. Багато вчених (Х. Ф. Акерманн, І. В. Аширов, А. В. Батаршева, Л. Бьорд, О. Н. Громова, К. Девіс, В. Ельсик, Р. Марр, Г. Р. Латфуллина, К. Левін, А. О. Лук'янова, Ф. Лютенс, Дж. Ньюстром Н. М. Тичі, В. Е. Файкс, Дж. Фомбрун) вважають, що співробітники підприємства це не той елемент в структурі підприємства якої є лише складовою механізми. Більшістю російських, українських і зарубіжних дослідників вважається, що співробітники організації – це основа будь-якої організації [3; 8; 6; 11; 19; 20].

В науці, останнім часом, часто акцентується увага на тому, що конкурентна перевага підприємств в найближчому майбутньому - це знання та інформація. Такими вченими як В. З. Єфремов, І. А. Ханіков в процесі дослідження були отримані відомості про те, що властивості виробленого компанією продукту залежать від якості знань, умінь і досвіду, колективних або індивідуальних компетенцій працівників та керівництва. Посилаючись на результати досліджень О. В. Дергільової, І. А. Жарікова, А. П. Романова, П. Мучинські, Д. Ульріха та інших ми можемо сказати, що успішність будь-якого якісного, стратегічного управління цілком залежить від персоналу організації [4; 5; 7; 9; 12].

Безперечним є той факт, що саме від управлінського персоналу організації залежить якість управління. Від керівника підприємства, його стилю управління, індивідуально-психологічних особливостей, характеру прийняття управлінських рішень та його управлінської команди залежить доля як всього підприємства так і кожного конкретного співробітника. Підтвердження цьому ми знаходимо в роботах В. С. Констман. Автор стверджує, що політика якості формується саме керівництвом та відноситься до всіх процесів діяльності установи. Але, особливої уваги потребує якість управління саме персоналом організації. Основними складовими якісного управління персоналом можуть бути:

- ступень ефективної взаємодії зі співробітниками,
- інформованість керівника про рівень задоволення провідних особистісних потреб працівників;
- рівень задоволеності роботою, тощо [8].

Достатній рівень аналізу керівником існуючих форм та методів управління є запорукою підвищення показників ефективності діяльності як співробітників так і всього підприємства.

Проаналізувавши ступень розробленості питання якісного управління персоналом в роботах зарубіжних та вітчизняних науковців, слід відмітити, що це питання розглядається економістами, менеджерами але недостатньо розроблена психологічна складова якісного управління персоналом [1; 3; 5; 6; 13; 14; 16; 21]. Крім того, ми визначили, що:

- 1) найбільш висока якість управління персоналом відмічається в таких країнах як США та Японія;
- 2) нестабільна соціально-економічна ситуація в країнах пострадянського простору значно знижує показники якості управління;
- 3) існують проблеми в специфіці підготовки менеджерів.

Так, одним із російських вчених-економістів Курициним А. Н. відзначається низька ефективність управління персоналом і слабка мотивація праці на сучасних підприємствах країн пострадянського простору, що значно гальмує економічний розвиток, множить соціальні і політичні проблеми і зменшує можливості їх усунення. Наше відставання від цивілізованих країн в цій області величезна, але саме в цій сфері лежать багаті невикористані можливості їх усунення, реальні шляхи виходу країни з соціально-економічної кризи. Така точка зору підкріплюється результатами наукових досліджень таких вчених як: Карев А. В., Гаммух А., П. Мучинські [3; 5; 17]. Багатьма науковцями визначається, що система управління на більшості підприємств не відповідає стратегії ринкових реформ. Особливо це стосується сфери управління персоналом.

Автори констатують недостатню увагу з боку керівництва до таких питань як:

- формування іміджу працівників організації,
- ступінь задоволення потреб,
- мотиваційна складова поведінки,
- ціннісні орієнтації персоналу [2; 3; 10; 10; 11].

В цілому, відзначається негативне ставлення керівництва як до ініціативності співробітників так і до залучення їх у прийняття управлінських рішень.

Тривалий час економіка нашої країни була плановою, тобто всі підприємства знаходились у державній власності та їх діяльність регулювалась на рівні державного управління. Саме тому, кожному окремому керівнику не було потреби самостійно приймати стратегічні управлінські рішення. З переорієнтацією країни на ринкові відносини ситуація змінилась, і у більшості підприємств з'явилися приватні власники.

Наявність якісного управління організацією стає запорукою успішного розвитку підприємства, прогнозування можливостей та масштабів економічного його зростання, передбачення кризових ситуацій та підготовка до них. Саме психологічна підтримка дозволяє розвивати:

- керівникам відповідні якості, які допомогли би передбачати та прораховувати кризові періоди в роботі підприємства, підтримувати їх конкурентоздатність та відповідати сучасним світовим соціально-економічним вимогам, ефективно виконувати професійні функції;

- персоналу індивідуально-психологічні та професійні якості задля досягнення відповідної організаційної мети та вирішення професійних завдань.

Отже, якість управління дуже важливий аспект в ефективній діяльності сучасних підприємств будь-якого профілю, а особливо важливим, на наш погляд, це питання стає для організацій екстремальних та ризиконебезпечних видів робіт.

Саме тому, **мета** нашого дослідження – це представити психологічну характеристику якісного управління персоналом ризиконебезпечних підприємств вугільної промисловості.

Виклад основного матеріалу. Під якістю управління власне персоналом розуміється ефективність виконання функцій у сфері управління персоналом, завдяки чому вдається забезпечити оптимальне узгодження інтересів працівників і роботодавця, забезпечивши високу якість трудового життя працівників та досягнення високих результатів організації [8; 17; 18]. Таким чином, якість управління персоналом підприємствами вугільної може бути визначено через якість трудового життя персоналу.

Професор з управління Джек Л. Симонетті акцентує увагу на тому, що якісне управління будь-якою організаційною системою досягається наявністю у керівника певних знань, таких як:

- знання роботи - її професійної та оперативної сторін;
- знання людей : вміння зрозуміти і пояснити їх поведінку, вчинки, уміння взаємодіяти, здатність організувати людей для виконання єдиних цілей;
- знання принципів керівництва і прийняття рішень : володіння професійними навичками, які включають в себе здатність виявити проблему і прийняти потрібне управлінське рішення;
- знання самого себе [19].

Діяльність співробітників підприємств екстремального профілю пов'язана з присутністю та негативним впливом на психіку широко спектру несприятливих, дискомфортних та загрозливих життєвих чинників.

Одним із видів ризиконебезпечних підприємств є організації вугільної галузі. Увага до цього виду професійної діяльності зумовлена тим, що вугільна промисловість є однією з базових у народно-господарському комплексі Украї-

ни. Вугілля споживається майже у всіх галузях народного господарства і визначальним чином впливає на темпи і можливий рівень розвитку виробництва.

Трансформації в технологічному зовнішньому середовищі можуть поставити організацію в безнадійно програшне конкурентне становище. Крім інших чинників (чинників макро-, мезорівня, та мікрорівня) нововведення також впливають на ефективність діяльності організації, яка добуває вугілля і продає. А можливо більш ефективним є збирання, зберігання і розподілення інформації про продукцію. Але не всі гірничі підприємства знаходяться під впливом швидкого науково-технічного прогресу.

Якісне управління також передбачає вміння керівництва оцінювати як вплинуть на структуру організації та її діяльність загальні зміни стану економіки в країні і в світі. Стан економіки впливає на вартість всіх вхідних ресурсів і здатність споживачів купувати вугілля як товар.

Серед чинників мезорівня слід виділити професійний ризик шахтарської праці, який зумовлюється важкими та шкідливими умовами праці, високим рівнем професійних захворювань. Робота на вугільних шахтах як підземному об'єкті, завжди пов'язана з великим ризиком для життя та здоров'я. За даними офіційної статистики, кожен сто тон видобутого вугілля «коштує» одного людського життя. Згідно з Постановою кабінету міністрів України від 8 лютого 2012 р. № 237 «Про затвердження Порядку визначення класу професійного ризику виробництва за видами економічної діяльності» добування кам'яного вугілля віднесено до найвищого 67 класу ризику.

Професійна діяльність підземних робітників пов'язана з екстремальними та шкідливими умовами праці, що передбачає соціально-психологічні обмеження та наявність постійного фактору ризику. Складність та ризикованість шахтарської праці зумовлена впливом таких основних психогенних факторів:

- монотонія,
- змінені просторова і тимчасова структури,
- обмеження особистісно-значущої інформації,
- самотність,
- групова ізоляція,
- загроза для життя [6; 11].

Шкідливі умови праці характеризуються наявністю виробничих факторів, що перевищують гігієнічні нормативи і несприятливо впливають на організм працюючого.

Професію шахтаря вважають однією із найнебезпечніших й найекстремальніших, її вибирають наймужніші та найсміливіші люди. Це дуже важка праця, робітникам доводиться спускатися на велику глибину (від 800 м до 4 км) у так званий забій, де і відбувається видобуток. У шахтах працюють різні фахівці, у тому числі гірники, техніки, механіки, електрослюсарі, машиністи тощо. Серед основних стрес-факторів, які впливають на особистість працівника вуглевидобувної промисловості, слід визначити:

- раптовість, тобто швидкі зміни умов праці, обстановки, які вимагають швидкого реагування;
- небезпеку, як постійний компонент робочої обстановки, що може стати загрозою життю та здоров'ю;

- швидкість реакцій та швидкість темпу дій;
- бракування часу.

Безумовно, стрес-фактори, психотравмуючі ситуації не можуть не викликати у шахтарів негативні психічні реакції, які знижують або повністю обмежують життєздатність та працездатність. Отже, професійна діяльність працівників вугледобувних підприємств схильна до впливу наступних чинників: аудіального ряду (гул, шум, гуркіт); візуального ряду (руйнівні процеси навколо); тактильного ряду (вібрація, струс, падіння) та інтерактивного ряду (велика кількість поранених або травмованих, смерть близьких або товаришів).

Ще одним, не менш важливим, завданням для керівників вугільних підприємств є наявність висококваліфікованих фахівців. Будь-якій організації потрібні працівники певних спеціальностей і кваліфікацій для реалізації задач, що пов'язані з досягненням поставлених цілей, тобто для ефективності організації як такої. Розвиток вугільної галузі в сучасний час стримується через дефіцит спеціалістів. Тому основною турботою підприємства є відбір і підтримка талановитих та кваліфікованих кадрів [11; 15; 16].

З іншого боку фахівцями відмічається, що через вплив зовнішніх та деяких організаційних чинників вугледобувна галузь знаходиться у складному становищі, що призводить до неефективного використання трудових ресурсів.

Таким чином, ми можемо зробити наступні **висновки**:

1. Сучасний стан розвитку світової економіки, перехід нашої країни на ринкові відносини вимагають відповідних перетворень у специфіці управління організаціями.
2. Одним з основних чинників ефективної діяльності підприємств будь-якої форми діяльності стає якісне управління організацією.
3. Серед основних напрямків якісного управління слід виділити управління персоналом.
4. Особливо важливим якісне управління стає для ризиконебезпечних підприємств вугільної промисловості.
5. Діяльність підприємств вугільної промисловості становлять вагому частину в економіці нашої країни.
6. Ризиконебезпечний характер шахтарської праці посилюється під впливом чинників які пов'язані з макросередовищем, організацією та особистістю працівника.
7. Проблема психологічної характеристики якісного управління персоналом ризиконебезпечних підприємств є мало розробленою в науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баклицький І. О. Психологія праці : [посібник] / Баклицький І. О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 512 с.
2. Винокуров В. Качество управления как фактор укрепления рыночных позиций предприятия / Владимир Винокуров, Александр Винокуров. – Электронный ресурс. – Режим доступа к статье: <http://quality.eur.ru/MATERIALY11/qm-f.htm>
3. Гиммух А. Формирование эффективного механизма управления персоналом горнодобывающих предприятий : автореферат дис. на соискание уч. кт. к. эконом. н. / Абдессамад Гиммух. – Москва, 2005. – 24 с.

4. Ефремов В. С. Ключевая компетенция организации как объект стратегического анализа / В. С. Ефремов, И. А. Ханьков // Менеджмент в России и за рубежом. – № 2. – 2002.
5. Зуб А. Т. Стратегический менеджмент: теория и практика : [учебное пособие для вузов...] / Зуб А. Т. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 415 с.
6. Жуковський М. О. Трудові ресурси як складова конкурентоспроможності підприємства / М.О. Жуковський // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 2. – С. 54–59.
7. Катькало В. С. Исходные концепции стратегического управления и их современная оценка / В. С. Катькало // Российский журнал менеджмента. – № 1. – 2003. – С 7–30.
8. Констман И. С. Качество управления персоналом высшего учебного заведения : автореферат на соискание уч. ст. к. эконом. н. : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика труда)» / Ирина Сергеевна Констман. – Саратов, 2009. – 30 с.
9. Коул Дж. Управление персоналом в современных организациях / Дж. Коул ; [пер. с англ.]. – М. : Вершина, 2004. – 352 с.
10. Курицын А. Н. Российская модель управления персоналом: проблемы и перспективы / Курицын А. Н. – М. : НОРМА, 1998. – 236 с
11. Малхазов О. Р. Психологія праці : [навчальний посібник] / Малхазов О. Р. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
12. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Изд-во «Дело», 1997. – 704 с.
13. Основы управления персоналом / [под ред. Б. М. Генкина]. – М. : Высшая школа, 1996. – 133 с.
14. Попов С. А. Стратегическое управление : 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 4 / Попов С. А. – М. : «ИНФРА-М», 1999. – 344 с.
15. Портер М. Конкуренция / Портер М. – М. : Вильямс, 2010. – 608 с.
16. Русинов Ф. М. Менеджмент и самоменеджмент в системе рыночных отношений / Ф. М. Русинов, Л. Ф. Никулин, Л. В. Фаткин. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 205 с.
17. Современное управление. Энциклопедический справочник. Т 1. – М. : «Издатцентр», 1997. – 584 с.
18. Управление персоналом : энциклопедический словарь / [под ред. А. Я. Кибанова]. – М. : ИНФРА, 1998, VIII. – 453 с.
19. Ульрих Д. Эффективное управление персоналом: новая роль HR-менеджера в организации / Д. Ульрих ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «И. Д. Вильямс», 2007. – 304 с.
20. Фатхутдинов Р. А. Управление конкурентоспособностью организации : [учебное пособие] / Фатхутдинов Р. А. – М. : Эксмо, 2005. – 544 с.
21. Щокін Г. В. Основи кадрового менеджменту : [посібник] / Щокін Г. В. – [3-тє вид.]. – К. : МАУП, 1999. – 265 с.

УДК 159.9:001.08

*Афанасьєва Н.Є., к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології
НУЦЗУ*

НАРАТИВІЗАЦІЯ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ В ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ

У статті розглядається концепція наративізації життєвого досвіду клієнта у психологічному консультуванні. Аналізуються теоретичні та методологічні передумови методу наративного інтерв'ю. Описано умови успішності наративного інтерв'ю і стратегію його проведення. У загальному вигляді представлено схему змістовного аналізу текстів наративних інтерв'ю.

Ключові слова: наратив, наративне консультування, біографічний наратив, наративне інтерв'ю, структура життєвого досвіду, аналіз змісту історії.

В статье рассматривается концепция нарративизации жизненного опыта клиента в психологическом консультировании. Анализируются теоретические и методологические предпосылки метода нарративного интервью. Описаны условия успешности нарративного интервью и стратегия его проведения. В общем виде представлена схема содержательного анализа текстов нарративных интервью.

Ключевые слова: нарратив, нарративное консультирование, биографический нарратив, нарративное интервью, структура жизненного опыта, анализ содержания истории.

Постановка проблеми. Одним з видів психологічного консультування є наративне консультування. Специфіка діяльності у сфері наративного психологічного консультування висуває ряд вимог як до організації процесу консультування, так і до особистості самого психолога. Вивчення цих питань має принципове значення для теорії та практики психологічної роботи.

Наратив (англ. і фр. – narrative) – історично і культурно обґрунтована інтерпретація деякого аспекту світу з певної позиції [1].

Уся наша культура підтримується оповіданнями про людський досвід, а культурні традиції надають широкий репертуар сюжетів, які використовуються людьми для організації подій свого життя в часовій послідовності. Будь-який особистий наратив конструюється відносно культурних наративів. За тим, що говорить і як, можна судити про існуючі в цьому суспільстві норми і цінності, а також про те, що вважається аномаліями або патологією і тому подібне.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукове дослідження процесу розуміння й інтерпретації життєвих подій та їх впливу на розвиток особистості є актуальним питанням сучасної теоретичної та практичної психології. Характер взаємодії людини із власним досвідом можна вивчати через наративи – повідомлення, історії або оповідання, створені людьми для опису й організації власного досвіду та способу життя (Р. Барт, І. Брокмейер, Дж. Брунер, П. Вацлавик, К. Герген, С.Г. Гуцол, К. Жорняк, А.С. Калмикова, А. Керби, Г. Олпорт, П. Рикер, А. Сапогова, Т. Сарбин, Ч.Тейлор, М. Уайт, Р. Харре, Н.В. Чепелева, А.Н. Шиловська).

Метою нашої статті є дослідження можливостей використання наративного підходу в процесі осмислення й усвідомлення людиною власних життєвих подій і розуміння впливу наративів на подальше життя суб'єкта.

Життєвий шлях людини є сукупністю подій – змін в умовах життя людини, її стану здоров'я і душевного благополуччя, ситуацій в різних сферах життя, які конкретизуються і набувають емоційно-оцінної, особистісної забарвленості у розумінні суб'єктивної картини життєвого шляху. Окремі події життя можуть виступати об'єктивно як складні життєві ситуації, а також суб'єктивно сприйматися й оцінюватися суб'єктом як стресові або складні, які вимагають прийняття і перетворення.

Виклад основного матеріалу. Наративна психологія, що вивчає описову природу людської поведінки, базується на фундаментальних положеннях і ключових постулатах, основні ідеї яких стали витокami наративного підходу в психології: теорія «Я» У. Джеймса, соціальний інтеракціонізм Дж.Г. Міда, теорія ролей Т.Г. Сарбіна, культурна антропологія Г. Бейтсона, Г. Гирца, Б. Майерхофа, драматургічний підхід у соціології Е. Гоффмана, психосоціальна концепція Е. Еріксона, культурно-історична психологія Л.С. Виготського, діалогізм М.М. Бахтіна, структурний аналіз розповіді в літературознавстві В. Проппа, К. Бьорка, соціологія

П. Бергера, Т. Лукмана.

Проте основними концептуальними джерелами виступає сукупність ідей соціального конструктивізму (П. Бергер, Т. Лукман) і постмодернізму

(Л. Вітгенштейн, Р. Барт), що базуються на тлумаченні мови як засобу конструювання реальності, передусім, реальності особистого досвіду. За

Дж. Фрідманом і Дж. Комбсом, наша мова конституює наш світ і наші переконання. Саме у мові співтовариства конструюють власне бачення світу, і кожного разу, коли ми говоримо, ми створюємо реальність [13].

Як стверджує Н.В. Чепелева, до основних понять наративної психології як її невід'ємної складової відносяться «розуміння», «інтерпретація», «текст» і «досвід». Розуміння Н.В. Чепелева визначає як «процес засвоєння і породження сенсів, основними характеристиками якого є відновлення сенсу, який був закладений в текст його автором, смислового поля суб'єкта, який сприймає це повідомлення» [8, С. 5]. Вона виділяє два рівні розуміння тексту:

- структурний, або смисловий, коли відбувається відновлення сенсу, закладеного в текст його автором;
- смисловий, який розглядається як процес трансформації змісту початкового тексту в іншу знаково-смилову систему, тобто переосмислення реципієнтом [8].

І якщо у разі зіткнення когнітивних схем і сенсів автора та реципієнта при осмисленні тексту відбувається породження синтезу нового сенсу, то таке розуміння автор називає смисловим або інтерпретацією.

Розкрити та прокоментувати сенс можна завдяки інтерпретаційним схемам, які, як відмічає Н.Д. Макаров, допомагають формувати інтенції та думки, спрямовувати дії людей. Дозволяючи осмислювати ситуацію, вони сприяють виробленню альтернативних способів здійснення цих дій і реалізації інтенцій [6].

Н.В. Чепелева виділяє наступні види інтерпретаційних схем:

- ✓ смислові, які включають, передусім, особистісні сенси;
- ✓ культурні, які використовують наявні в культурі зразки;
- ✓ когнітивні, що включають концептуальні схеми, знання й уявлення суб'єкта [8].

Осмислення досвіду часто є наслідком розповіді про цей досвід. Проте для свого оповідання людина обирає певні аспекти цього досвіду і знаходить їм у своїй історії певне місце, інші ж аспекти досвіду залишаються за межами її історії. Ф. Шюце називає цей аспект наратива згущуванням [цит. за 11]. Для історії також важливо бути закінченою й уточнюючою обставини (деталізованою). Дані правила розповіді історії є імпліцитними вимогами до будь-якої історії, і оповідач діє відповідно до них. Народження історії – це спосіб упорядкувати своє життя. І ця історія, те, як саме вона побудована і які саме аспекти індивідуального досвіду містить, впливає на те, як людина відчуває, думає і діє. Відповідно історія, сама по собі, певним чином організовує досвід кожного з нас. Досвід завжди має місце усередині інтерпретованого контексту, тобто усередині історії.

Сенс людської поведінки виражається з більшою повнотою в оповіданні, а не в логічних формулах і законах, оскільки розуміння людиною тексту і розуміння нею самої себе є аналогічними. Людина досягає саморозуміння через наратив або безперервну самоінтерпретацію, за допомогою якої виділяє в життєвому потоці певні моменти, що мають для неї сенс і оцінне значення.

Консультативна психологія – це «психологія конкретних випадків», кожен з яких в подробицях може значно відрізнятися від загального концепту людини або характеристик суб'єкта з певними проблемами, але саме деталі, частковості й особливості виявляються найбільш значущими при наданні людині психологічної допомоги. Останніми роками, під впливом практики консультування, що розширюється, намітився поворот до аналізу унікального життєвого досвіду, суб'єктивних способів проживання життя окремою людиною, їх осмислення і впорядкування. Психології знову стає цікавим окремий суб'єкт з його унікальною біографією, знайденими способами самоусвідомлення, набутими сенсами існування.

Інтерес до індивідуальних самоописів життєвого шляху народжує і способи їх психологічного дослідження, різноманітні моделі інтерпретації. Однією з сучасних тенденцій в аналізі досвіду, що швидко розвиваються, є використання наративного підходу, при якому життєвий шлях кожної особистості сприймається як осмислене ціле, що існує для інших у формі завершеної (чи розказаної як завершеної) історії про себе, індивідуальної «міфології».

В основі наративного підходу лежить уявлення про те, що реальність не існує об'єктивно, а безперервно конструюється у взаємодії людей один з одним. У результаті цієї взаємодії окремими співтовариствами людей створюються переконання, цінності, закони, уявлення, які знаходять вираження в мові. Крізь призму цих уявлень члени співтовариств інтерпретують світ, наділяють сенсом ті або інші явища, події, процеси їх життя.

На рівні окремого суб'єкта життя як єдиний, цілісний та унікальний феномен конституюється як автобіографічний наратив, в якому події життя, що

вже сталися, зв'язуються у впорядковану послідовність за допомогою сюжетів [3; 5; 10 та ін.]. Осмислення відрізків життєвого шляху можливе лише тоді, коли вони вже прожиті. В основі осмислення, систематизації і впорядкування досвіду лежить фундаментальний механізм аналогії, що допомагає пізнати те, що трапляється з окремою людиною, як частина деякого загального цілого, прояв загальної закономірності, і тим самим «вбудувати» одиничного суб'єкта в систему існуючих на цьому етапі взаємовідносин «Людина – Світ».

Культурні традиції будь-якого соціуму на кожному щаблі (етапі) дорослішання надають кожному суб'єктові деякий запас фабул, сюжетів, персонажів, які можуть бути використані для ідентифікації й організації подій життя в історії. Людина засвоює цей запас у процесах первинної соціалізації дуже рано, тому реальність, в яку вона поступово включається, виявляється для неї заздалегідь розміченою деяким «передзнанням» того, що в ній у принципі може відбуватися і якими способами люди упоратяться з нею, адаптуються до її характеристик. За допомогою ж багатократної розповіді історій про себе людина конструює саму себе як частину сучасного їй світу.

Наративізації піддаються як біографія в цілому, так і її окремі частини, в першу чергу ті, які усвідомлюються як ключові, змістоутворюючі [11].

Збільшений інтерес до проблеми наратива пов'язаний з багатоаспектністю цього феномена. Зокрема наратив розглядається не лише як спосіб соціальної взаємодії, але і як модель породження знання. Відповідно до кантівської філософії, безпосереднє знання про світ є недосяжним. Важливість вербалізації у процесі усвідомлення особистих переживань і при переробці вражень у досвід є загальноновизнаним фактом, а дослідження біографічного наратива складають один з провідних напрямів у сучасних соціології та психології.

Історичною передумовою методу наративного інтерв'ю є біографічний метод і дослідження особистих усних та письмових оповідань про життя представників певних соціальних груп, що проводилися американськими, польськими й австрійськими соціологами і психологами на початку ХХ століття (роботи В.І. Томаса і Ф. Занецьки, Шарлоти Бюлер, представників школи Чикаго тощо). Сучасні теоретики постмодерністської традиції в соціології та психології, такі як К. Герген, М. Герген, Д.П. Мак Адамс, Д.Е. Полкінхорн, Г. Розенталь, В. Фішер-Розенталь аргументують позицію, згідно якої наратив за своєю формою і змістом відповідає конструйованій ідентичності людини.

Для етапу збору даних у наративному інтерв'ю головним завданням є «перетворення» інтерв'юера в оповідача. Для цього розроблено спеціальну стратегію.

Стратегія проведення біографічного наративного інтерв'ю

Біографічне наративне інтерв'ю складається з трьох етапів.

1-й етап: початок інтерв'ю і основна розповідь. Психолог-консультант коротко формулює прохання або загальне питання («нاراتивний імпульс»), мета якого – стимулювати респондента до біографічного оповідання. Немає ніяких універсальних рецептів відносно того, яким має бути цей «імпульс». Єдина обмежуюча умова – прохання або питання не повинні зачіпати приватних або неприємних для респондента тем.

Після того, як респондент почав розповідь, функція консультанта зво-

диться до ролі слухача і стимулювання продовження оповідання кивками голови і звичайними для зацікавленого слухача репліками. Пасивна роль психолога-консультанта дозволяє оповідачеві найбільшою мірою сконцентруватися на своєму життєвому досвіді. У разі, якщо респондент закінчує оповідання, інтерв'юер повинен спробувати поставити нове питання або сформулювати нове прохання. Останні не повинні ставити респондента перед необхідністю аргументації і оцінки описаних подій. Їх мета – стимулювати розповідь про періоди життя, які або були недостатньо освітлені, або взагалі залишилися не зачепленими.

Окрім цього, на першому етапі психологові слід уважно стежити за ходом оповідання й запам'ятовувати: послідовність подій, імена персонажів, що вводяться, часові, фактичні й логічні невідповідності, пропуски та обриви в оповіданні – з тим, щоб використати ці моменти у другій фазі інтерв'ю.

2-й етап: «фаза наративних розпитувань». Клієнтові задаються питання про події, згадані ним раніше у своєму оповіданні. Знову не йдеться про оцінки і аргументацію. Психолог-консультант торкається перерваних ліній розповіді, малозрозумілих для нього місць і пропонує клієнтові доповнити або прояснити їх.

3-й етап: завершальна частина. Клієнт отримує слово як «теоретик», розвиваючи аргументацію, даючи оцінки і пояснення з приводу подій свого життя. Таким «теоретичним» резюме інтерв'ю завершується. Після проведення серії наративних інтерв'ю психолог приступає до обробки та інтерпретації отриманого матеріалу. Оскільки усі інтерв'ю обов'язково записуються на аудіоплівку, етапи збору й обробки даних опосередовують процедурою транскрибування (розшифровки) записів.

Аналіз текстів наративних інтерв'ю

Процедура аналізу біографічних наративних інтерв'ю включає шість етапів або кроків [4]. Початкова передумова аналізу полягає в тому, що власне нарративним (що безпосередньо розповідає про події) і ненаративним (що містить аргументацію, описи, оцінки і так далі) фрагментам надається різне значення. Чисто нарративна структура оповідання розглядається як ситуаційно незалежна і конститутивна для самоідентичності оповідача. Такий розподіл покладено в основу процесу аналізу.

1-й етап: формальний аналіз тексту. Він полягає у видаленні з первинного тексту усіх ненаративних пасажів і фрагментів та розбитті «очищеного» тексту на формально послідовні частини. Під формальними частинами маються на увазі частини (відрізки) цілісної розповіді, в яких йдеться про події, що мали свій початок, тривали деякий час і завершилися.

2-й етап: змістовний структурний опис самотійних, які не пересікаються в часі, етапів життєвого шляху. Виділяються вищі точки ситуацій, колізій, драматичні поворотні пункти або поступові зміни. Результатом структурного опису є судження з приводу окремих біографічних етапів.

3-й етап: «аналітична абстракція». Результати структурного опису (судження з приводу окремих етапів життєвого шляху) відділяються від специфіки і конкретики цих етапів, і на підставі порівняння таких абстрагованих суджень виробляється загальна для окремої біографії «формула», в якій ви-

ражено домінуючу структуру біографічних процесів і життєвого досвіду.

4-й етап: «аналіз знань». До аналізу притягуються раніше відсічені ненаративні фрагменти, що містяться як у самому оповіданні, так і в завершальній «теоретичній» фазі інтерв'ю. Експліцируються і систематично аналізуються виконувані ними функції: орієнтації, виправдання, витіснення і так далі. Не знаючи подієвого ряду, було б неможливо визначити значення, яке мають ті або інші висловлювання, що є продуктом «теоретичної» діяльності індивіда. Усі чотири згадані вище етапи аналізу здійснюються всередині кожної окремої біографії. Тільки з п'ятого кроку інтерпретації розпочинається порівняльний аналіз різних біографій.

5-й етап: порівняльний аналіз з використанням стратегій «мінімального» і «максимального» контрасту. Згідно першої у різних індивідів, передусім, виділяються збіги, схожості і відповідності структур біографічних процесів. Стратегія максимального контрасту націлена на пошук тих загальних характеристик, які об'єднують на дуже абстрактному і чисто формальному рівні різні за змістом біографічні епізоди. Реалізація останньої стратегії призводить до утворення (чи розширення) системи категорій, що описують базові характеристики біографічних процесів і структур. До цих категорій належать, наприклад: біографічний проект, біографічна траєкторія, трансформація біографічної траєкторії, біографічний потенціал та ін.

6-й етап: побудова теоретичної моделі. Вона дає відповідь на головне питання дослідження, наприклад про те, які найбільш типові біографічні процеси є характерними для людей, що обрали екстремальну професійну діяльність.

Одиницею побудови біографічного наратива прийнято вважати подію, під якою розуміється відрефлексована дія або випадок, що збереглися в пам'яті і наділені «насиченим описом», які здійснювалися, відбувалися або спостерігалися як простори, що відбуваються на певному відрізку і часу життя суб'єкта, особливо, якщо з ними було пов'язане щось важливе для нього. Відмітимо, що подія не завжди співпадає з нормативним життєвим фактом – це може бути і суто суб'єктивно відібраний фрагмент життя, наповнений особливим буттєвим сенсом для цієї людини.

Іменування біографічної події «дією» або «випадком» залежить від того, чи був суб'єкт таким, що здійснює або зазнає його, але в обох випадках, коли щось відбувається (тобто подія трапляється), екзистенціальна ситуація зазвичай міняється так, що суб'єкт, який пережив це, вже не залишається таким, яким він був до пережитого. Саме тому подія зазвичай описується як така, що має безповоротно миттєвий, одночасний характер, але, відбувшись, вона неодмінно усвідомлюється як значуще, нерядове явище.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. В силу характеристик комунікативної ситуації наративне інтерв'ю є особливою перехідною дискурсивною формою, що об'єднує в собі ознаки інтерв'ю і бесіди. З бесідою наративне інтерв'ю зближує невимушена атмосфера спілкування, з інтерв'ю – утримання комунікативної ініціативи психологом. Міжжанровість наративного інтерв'ю впливає на комунікативні стратегії консультанта, цілями якого є, по-перше, створення і підтримка необхідних умов комунікації, по-друге, отримання від клієнта необхідної інформації. В той же час очевидна довіль-

ність, з якою психолог виділяє і розвиває певні аспекти розповіді клієнта, що цікавлять його, тобто ми констатуємо *неявний вплив* на хід комунікації. При цьому найбільш важливою є роль закритих питань і парафраз, які є провідними тематичними прийомами. Серед динамічних прийомів відмітимо ефективність сигналів зворотного зв'язку, використання яких багато в чому сприяє набуттю нарративним інтерв'ю рис особисто-орієнтованого дискурсу, тобто становленню перехідної дискурсивної форми. Особливо важливим здається той факт, що нарративне інтерв'ю має в розпорядженні великий потенціал дії на хід комунікації, що забезпечує можливість подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брокмейер И. Нарратив : проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / И. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – № 3. – С. 29–42.
2. Вацлавик П. Д. Прагматика человеческих коммуникаций / Вацлавик П. Д., Бивин Д., Джексон Д. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – 256 с.
3. Жорняк Е. С. Нарративная психотерапия / Е. С. Жорняк // Системная семейная терапия : Классика и современность / составитель А. В. Черников. – М. : Независимая фирма «Класс», 2005. – 300 с.
4. Журавлев В. Ф. Нарративное интервью в биографических исследованиях / В. Ф. Журавлев // Социология. – 1993. – № 3–4. – С. 34–43.
5. Калмыкова Е. С. Нарратив в психотерапии : рассказы пациентов о личной истории / Е. С. Калмыкова, Э. Мергенталер // Психологический журнал. – 1998. – Т.19, № 5. – С. 97–103.
6. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / Макаров М. Л. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 343 с.
7. Мороз Г. А. Психологический феномен идентичности личности: категориальное определение / Г. А. Мороз // Научно-практический журнал Южного научного Центра АПН Украины. Педагогика и психология. – 2009. – № 4. – С. 80–83.
8. Нарративная психотехнологии / Чепелева Н. В., Смульсон М. Л., Шиловська О. М., Гуцол С. Ю.; общ. ред. Чепелева Н. В. – М. : Главник, 2007. – 144 с.
9. Сапогова Е. Е. Культурно-историческая концепция Л.С. Выготского и нарративная психология / Е. Е. Сапогова // Вестник образования. – 2006. – № 3. – С. 21–30.
10. Сапогова Е. Е. «Легенды о себе» : к проблеме интерпретации личностных мифологем взрослых в психологическом консультировании / Е. Е. Сапогова // Психологическая служба (Минск). – 2003. – № 2. – С. 88–102.
11. Трубина Е. Г. Нарратология : основы, проблемы, перспективы. Материалы к специальному курсу / Трубина Е. Г. – Екатеринбург : УрГУ, 2004. – 152 с.
12. Уилер Г. Гештальттерапия постмодерна : за пределами индивидуализма / Уилер Г. – М. : Смысл; PERSE, 2000. – 549 с.
13. Фридман Дж., Комбс Дж. Конструирование иных реальностей : истории и рассказы как терапия / Дж. Фридман, Дж. Комбс. – М. : Независимая фирма «Класс», 2001. – 368 с.

УДК 159.98

Барко В.І., д. психол. н., професор кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій ХНУВС;

Макаренко П.В., к. психол. н., доцент, заступник начальника з навчально-методичної роботи факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Стаття присвячена висвітленню теоретичних підходів до діагностики мотиваційних стратегій працівників органів внутрішніх справ і представляє результати авторського дослідження психодіагностичних можливостей методики «Конструктивність мотивації».

Ключові слова: психологічна діагностика, мотиваційні стратегії, мотивація досягненн, мотивація відношення.

Статья посвящена рассмотрению теоретических подходов к диагностике мотивации мотивационных стратегий сотрудников органов внутренних дел и представляет результаты авторского исследования психодиагностических возможностей методики «Конструктивность мотивации».

Ключевые слова: психологическая диагностика, мотивационные стратегии, мотивация достижения, мотивация отношения.

Соціалізація людини як особистості означає, що вона є суб'єктом цих процесів, саме тому надзвичайно важливе значення має мотивація людини і, відповідно, типологія мотивації. На тлі значної кількості різного роду типологій [1; 2; 3; 4; 6], важливо виділити причинну типологію, підстави якої дозволяють протиставити її традиційним описовим. Причинна типологія не лише впорядковує відносини від індивідуального до типологічного, але і пояснює їх істотними відмінностями способів взаємодії внутрішнього і зовнішнього, які виступають провідними, глибинними мотивами цієї взаємодії [2].

Як відомо, основними параметрами особистості, за якими заломлюється сутність основних способів взаємодії внутрішнього і зовнішнього, є: а) спрямованість, що представляє людину як особистість і як суб'єкта діяльності в мотивах і інших регулятивних утвореннях; б) активність, що представляє людину як індивідуальність в характерологічних утвореннях; в) реактивність, що представляє людину в темпераменті і інших індивідуально-індивідних утвореннях. Разом вони створюють можливості, які представляють людину як цілісне утворення, що має родову сутність і відповідні їй родові і індивідуально-своєрідні здібності, нахили і обдарування, які виявляються як властивості особистості. За кожним із цих основних параметрів опис типів не є вичерпним: він лише означає сутність індивідуально-своєрідного в людині. Ця сутність в даному випадку розглядається з точки зору процесів інтерактивних процесів соціалізації [3; 4].

Свого часу Б.Г. Ананьєв виокремив основні чотири макрохарактеристики людини як індивіда, суб'єкта (діяльності), особистості та індивідуальності [1]. У моделі особистості кожна з них опосередковується активністю людини.

Завдяки профілям властивостей особистості за параметрами реактивності і активності можливо отримати наочне уявлення про те, як через темперамент і характер, а також через інші, супутні властивості в структурі особистості, виявляється представленість цілісної людини як індивіда і індивідуальності.

Причинні типології індивідуальних відмінностей спираються на уявлення про єдність світу, але їх основним змістом і сенсом є єдність особистості і відносна незалежність людини, що дозволяє пояснити і регулювати її поведінку. У цих типологіях в якості принципів побудови об'єднуються реактивність і активність, афект і інтелект, відносини і мотивація. Способи функціонування цих особистісних утворень виступають як смислотвірні мотиви і, водночас, як характеро- і темпераментотвірні форми залученості особистості до діяльності. При такому об'єднанні мотивації, темпераменту і характеру вирішується проблема підстав причинних типологій і вузлове питання дослідження характеру, поставлене С.Л. Рубінштейном, в плані переходу від ситуативних мотивів до стійких особистісних спонукань [5].

Слід відзначити, що повноцінна діагностика темпераменту і характеру виявляється залежною від необхідності адекватного аналізу мотивації людини. Відповідно, підстави причинних типологій темпераменту і характеру знаходяться в єдиному вузлі з підставами типології мотивації. Формування людської мотивації здійснюється у процесі оволодіння дитиною основними способами діяльності як втіленими мірами її активності і реактивності. Саме динаміка останніх відповідає сутності становлення урівноваженої поведінки, спочатку пов'язаної з домінуванням реактивності, яка виражається у безпосередності дитячої поведінки. Тому спочатку формується не змістовна, а динамічна сторона мотивації. При цьому істотними є як високо генералізовані особливості нервової системи, так і обставини залученості дитини до різних ситуацій її життєдіяльності.

Реактивність і зростаюча активність людини в онтогенезі, які проявляються в темпераменті і характері, поступово розширюють особистісний сенс індивідуально-своєрідних способів і стилю діяльності. Формується більш адекватна самооцінка, мовленнєва саморегуляція поведінки починає домінувати над сенсорною. У цілому, подібно до того як основні способи діяльності спочатку визначають формування мотивації, так і пізніше вони (одночасно з властивостями характеру) забезпечують розвиток змістовного плану мотивації.

Таким чином, способи діяльності виступають не лише основоположними чинниками темпераменту і характеру, але і основами мотивації. При цьому динамічна сторона мотивації звернена до темпераменту, а змістовна – до характеру; це означає, що в мотивації здійснюється синтез реактивності і активності людини, представлений індивідуально-своєрідними особливостями саморегуляції поведінки.

В узагальненій формі ці особливості саморегуляції виступають як програми, що склалися у сфері спілкування, стратегії поведінки, що мають моральне значення і пов'язані з образом "Я". Тому діагностика типології мотивації цілком природно може спиратися не лише на опосередковане її пізнання через синтетичний прояв властивостей реактивності і активності, але й на безпосереднє виявлення стратегій поведінки. Оптимальними засобами в першо-

му випадку є методики, спрямовані на отримання розгорнутих структур мотивації з багатьох її складових, а в другому – ціннісно-орієнтовані методики [6]. В обох випадках доцільно використовувати проєктивні методики, особливо якщо необхідно виявити основні стратегії поведінки; типи цих стратегій є змістовною основою побудови причинної типології мотивації [7].

Причинна типологія мотивації адекватна бімодальному представленню спонукання, оскільки його складові вектори активності і реактивності мають протилежні напрями. Ця точка зору співпадає з підходами (В.Г. Асєєв, О.П. Єлисеєв) відповідно до якого бімодальність будь-якого активно-дієвого спонукання полягає в суперечливій єдності позитивного переживання бажаного стану дійсності і, одночасно, негативного переживання наявного її стану; залежно від різного співвідношення цих модальностей утворюються спонукання з переважанням тієї або іншої емоційної модальності (позитивної або негативної, у вигляді потягу або необхідності тощо) [3]. Причинна типологія мотивації змістовніша за своїм сенсом, оскільки припускає не лише позитивно-негативну інтонацію спонукань, що відповідає темпераменту, але і смислове їх наповнення, пов'язане з характером і змістом діяльності.

Причинна типологія мотивації не припускає розподілу на вищі і нижчі стратегії і типи поведінки. Нерівноправність стратегій, типів мотивації виникає тоді, коли типологія є непричинною, тобто такою, яка не має внутрішнього критерію свого системного утворення. За внутрішнім критерієм самоактуалізації людини причинна типологія мотивації спирається на чотири рівноправні і незалежні стратегії поведінки. Кожна стратегія має власну причину мотивації, а усі чотири разом представляють її змістовне теоретичне пояснення. Причинна типологія мотивації має власний внутрішній критерій змістовної побудови, об'єднує подібні типології темпераменту і характеру, які спільно застосовуються для інтегральної характеристики індивідуальності. Єдиний клас причинних типологій дозволяє здійснити порівняльну міжмодальну діагностику основних особистісних властивостей. Стає можливим оперативне встановлення не лише актуалізованих можливостей людини, але і її потенціалу (інтелектуального, морального тощо) стосовно основних видів діяльності, типів професій і спеціалізацій навчання. За словами С. Л. Рубінштейна, таким чином встановлюється специфіка людини – в мірі співвідношення самовизначення і визначення іншою, тобто у мірі активно-реактивної включеності особистості у діяльність, що є основою причинних типологій [5].

Провідні мотиви втілюють чотири основні підструктури взаємодії внутрішнього і зовнішнього, які розгортаються у відповідні мотиваційні стратегії. Однією з підстав такої типізації є уявлення про існування об'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин у процесі діяльності і навчання (В. А. Якунін, О.П. Єлисеєв) [3].

Подібний підхід дозволяє виокремити чотири дихотомічні мотиваційні стратегії (таблиця. 1).

1. Об'єктна (екстравертована) – полягає у тенденції до об'єктивізації зміни поведінки.

2. Суб'єктна (інтровертована) – полягає у тенденції до суб'єктивізації зміни поведінки.

3. Екстернальна – виявляється у переважанні зовнішніх чинників певної поведінки.

4. Інтернальна – виявляється у переважанні внутрішніх чинників поведінки.

Привертає увагу той факт, що наведена типологія стратегій є причинною, оскільки має єдині внутрішні критерії, які віддзеркалюють сутність системної поведінки у зовнішньо-внутрішньому і суб'єктно-об'єктному планах.

Таблиця 1.

Дихотомії мотиваційних стратегій	
Інтернально-суб'єктна	Інтернально-об'єктна
Екстернально суб'єктна	Екстернально-об'єктна

Отже, за такого підходу, до певної міри полегшується завдання створення причинної типології мотивації, за умови допущення, що реальна людська поведінка – в масовидному і онтогенетичному планах - є поведінкою системною (при усій її унікальності та індивідуальній своєрідності).

Проникнення в сутність мотивації поведінки призводить до висновку про наявність основних, провідних мотивів, які сформувалися при життєво, що не ізолює особистість від обставин життя і не допускає одноманітності поведінки людини. У реальності завжди існує ціла структура способів, мотивів і операцій діяльності, об'єднаних координаційно і субординаційно сутністю основного мотиву, провідної стратегії. Не усі ситуативні мотиви і не завжди представлені в рисах характеру, на відміну від провідних і основних мотивів, які опосередковують більшість ситуацій залучення особистості до діяльності. Таке опосередкування зовні і в особистісному сенсі виражається в індивідуальному стилі діяльності, що дозволяє коригувати становлення і розвиток провідних мотивів.

У психологічних термінах зазначені чотири основні стратегії мотивації можуть бути розкриті як результат ортогонального відношення мотивації відношення (МВ) і мотивації досягнення (МД) (підкреслимо, що способи взаємодії є причинною основою типології мотивації).

Мотивація відношення – це найяскравіша характеристика особистості, яка лежить в основі визначення змісту самосвідомості людини. Основними елементами цього змісту є цінності, які виражають духовний потенціал особистості. Саме цей потенціал визначає основні напрями соціальної і професійної орієнтації людини, а також мотиваційні стратегії, з якими людина прагне актуалізувати основні особистісні цінності. МВ формується в онтогенезі людини, починаючи з індивідних властивостей, а саме в плані інтернальності-екстернальності.

Мотивація досягнення представляє сферу свідомості особистості. У цій мотивації представлені індивідні та індивідуальні властивості особистості, в мотивації досягнення людина розкриває себе і те, якою вона себе бачить. Виходячи з МД людина ставить перед собою конкретні цілі, прагне досягти певних результатів. Мотивація досягнення у цілому забезпечує соціалізацію людини в смислі її цивілізованості, саморегуляції поведінки.

Використовуючи ортогональну схему, представимо розгляд чотирьох основних мотиваційних стратегій (типів мотивації).

1. *Інтернально-суб'єктна стратегія (IC)*. Основний спосіб (мотив) взаємодії – домінування внутрішнього над зовнішнім, реконструктивна єдність мотивації досягнення і мотивації відношення, коли самоактуалізація особистості здійснюється швидше логічно, ніж духовно. Результатом цієї реконструктивної мотивації найчастіше є уникнення складних ситуацій, у яких виникають гострі питання взаємодії внутрішнього і зовнішнього («уникнення» за К. Томасом). Духовна робота над собою, загострена рефлексія у самоудосконаленні в цілому представляють цей тип як інтернала, оберненого на себе, усередину, що адекватно інтроверсії. Мотивація відношення до себе домінує над мотивацією досягнення; самовідношення домінують над цілями – найважливішим стають досягнення, спрямовані на себе або на якісь абстрактні істини. Звідси - загальна спрямованість на види діяльності, що припускають відокремленість праці: учений, письменник, композитор (в системі ОВС – практичний психолог, експерт-криміналіст, викладач, науковець) тощо. Позитивний імідж цього типу ґрунтується на особистісній самодіяльності, що не виключає можливість співпраці у сфері творчості. При негативному іміджі, як правило, втрачається властиве цьому типу почуття відповідальності. Дана стратегія має своєю усвідомлюваною метою здійснення самоактуалізації людини як особистості (у розумінні цього процесу, яке пропонується А. Маслоу).

2. *Екстернально-суб'єктна стратегія (EC)*. Основний спосіб взаємодії і його мотив – взаємне заперечення внутрішнього і зовнішнього, тобто негативне заперечення, що обумовлює певну стабільність розвитку особистості, його врівноваженість, ґрунтовність, повільність. По суті, це єдність мотивації відношення і мотивації досягнення, яка в реальності виражається у двох взаємодоповнюючих формах адаптації. Перша з них - це форма пригнічення, владарювання над іншими і над собою – у взаємному запереченні внутрішнього світу, як свого власного, так і світу інших людей. Друга форма - пристосування до устоїв інших людей і до власних звичок, що забезпечує певну стабільність існування, взаємовідносини внутрішнього і зовнішнього вирішуються переважно вольовим, довільним способом. Представники цього типу є водночас екстерналами і інтровертами, їхня поведінка може варіювати від покірності, сподівання на щасливий випадок або долю, до жорсткого пригнічення власної індивідуальності та індивідуальностей інших. Внаслідок цього у вирішальні моменти діяльності люди, що належать до цього типу, чинять цілком екстернально: покладаються на інших людей, на гороскоп, не відстоюють цілей чи стосунків, ховаються за хворобу, йдуть під «панцир». Їх імідж захищає досить хороша репутація надійної, постійної людини, авторитет, професіоналізм, володіння майстерністю. Результатом єдності мотивації відношення і досягнення є прагнення таких людей до компромісів (за К. Томасом – прагнення до пристосування). ЕО стратегія на основі інтернальності та екстернертованості у колективній діяльності сприяє спільній творчості і подоланню конфліктів і суперечок.

3. *Інтернально-об'єктна стратегія (IO)*. Основний спосіб (мотив) взаємодії - взаємне прийняття внутрішнього і зовнішнього, взаємне їх позитивне

заперечення, що обумовлює можливість саморозвитку особистості. Конструктивна єдність мотивації досягнення і мотивації відношення, результатом якого є прагнення до співпраці, урівноваженість внутрішнього і зовнішнього у взаємодії, є основою балансу цілей і відносин як у зовнішньому, так і у внутрішньому планах особистості. В ідеалі цей тип на основі інтернальності та екстравертованості спрямований до спільної творчості в усіх основних видах діяльності і в подоланні розбіжностей («співробітництво» за К. Томасом). Пасіонарність цього типу має велике соціальне значення, ІС стратегії властиві людям творчим, інтелектуальним, невибагливим, комунікабельним, допитливим. Найчастіше цей тип діагностується в у вибірках керівників, представників творчих об'єднань, студентів. Проте за відсутності достатньої самодисципліни або соціальної незатребуваності представники цього типу проявляють себе тільки як екстраверти та інтерналі, тобто переходять до інших мотиваційних стратегій, втрачаючи свою особистість, свій типологічний імідж. Цілком усвідомлюваною метою особистісного розвитку людини в суспільстві на основі даної стратегії мотивації є процес культурного зростання. Людина поступово стає не лише цивілізованою і соціалізованою істотою, але і особистістю, що здійснила себе в самоактуалізації.

4. *Екстернально-об'єктна стратегія (ЕО)*. Основний спосіб (мотив) взаємодії - заперечення внутрішнього по відношенню до зовнішнього. Це прояв мотивації відноситься не лише до себе, а й до інших: усі повинні наслідувати певну ідею, правило, норму, мету тощо. Це деструктивна єдність мотивації відношення і мотивації досягнення, яка виявляється в прагненні до певного «змагання», «суперництва» (за К. Томасом), на основі якого здійснюється самоствердження особистості у зовнішньому світі. Цілі і стосунки людини при цьому перебувають у дисбалансі: домінують цілі, досягнення яких за екстернальними уявленнями залежить не стільки від раціонального, скільки від ірраціонального, від збігу обставин. У поведінці представників цього типу домінує екстравертованість та екстернальність, яка опосередковує взаємовідносини особистісного (внутрішнього) і об'єктного (зовнішнього). Імідж цього типу певною мірою є продуктом не лише виховання, але й обставин, що іноді некритично сприймаються. Екстернально-суб'єктна мотивація забезпечує соціалізацію людини як особистості і передує можливостям її самоактуалізації. ЕС стратегія притаманна людям мужнім, сміливим, пасіонарним, енергійним, активним, в системі ОВС такий тип мотивації властивий співробітникам спеціальних підрозділів, підрозділів кримінальної міліції тощо.

Наведені описи типів мотивації можуть бути доповнені змістом, що відноситься до проявів основних типів темпераменту, особистісних станів за параметрами активності і реактивності. Ця сутність не зникає в стресових або сприятливих ситуаціях; у цілому опис типів мотивації можна розгорнути досить широко у порівнянні з описами інших типологічних властивостей особистості, оскільки вплив параметра спрямованості, до якого належить мотивація і інші регулятивні утворення, є найбільш яскравим. Незважаючи на широкі можливості варіабельної поведінки, сутність взаємодії завжди відповідає в конкретних умовах особистісного розвитку тільки одному основному типу взаємодії з чотирьох можливих. Тобто підстави причинної типології є не про-

сто істотними, але і сутнісними, такими, що відповідають родовій сутності людини, яка проявляється в чотирьох основних способах внутрішньої і зовнішньої взаємодії.

Методика «Конструктивність мотивації» (КМ)

Стосовно цієї методики в літературних джерелах наводяться дані про позитивні кореляції конструктивності мотивації з особливостями інтелекту і властивостями особистості за параметрами реактивності і активності [3]. Це дозволяє практично і теоретично ідентифікувати зміст і сенс методики з уявленнями про розглянуті вище мотиваційні стратегії, що утілюють параметри конструктивності мотивації людини. Дані, отримані за цією методикою, для більшої інформативності і ґрунтовнішого аналізу мотиваційних стратегій поведінки працівників ОВС, доцільно доповнити деякими іншими, зокрема методиками К. Томаса і Дж. Роттера [3; 6].

Інструкція обстежуваному. Уявіть собі, що Ви – екзаменатор, який оцінює нижченаведені судження таким чином: ті, з якими Ви не погоджуєтесь оцінюються балами 1 і 2, а ті, з якими Ви згодні – балами 4 і 5 Оцінки ставляться за першим Вашим враженням навпроти номерів суджень.

Список суджень (наводиться російськомовний варіант згідно з модифікацією О.П. Єлисеєва):

1. Первый блин – всегда комом;
2. Чья земля – того и хлеб;
3. Мягко стелет – жестко спатать;
4. Ум хорошо, а два – лучше;
5. Руби дерево по себе;
6. Худую траву с поля вон;
7. Не подмажешь – не поедешь;
8. На вкус и цвет товарищей нет;
9. Чужая душа – потемки;
10. Загнанных лошадей пристреливают.
11. Лучше поздно, чем никогда;
12. Ни у кого нет полного ответа, но у каждого есть что добавить;
13. На языке мед, а на сердце – лед;
14. Кто смел, тот и съел;
15. Цыплят по осени считают;
16. Правда в огне не горит и в воде не тонет;
17. Выше головы не прыгнешь;
18. Волков бояться – в лес не ходить;
19. Лучший способ разрешать споры – избегать их;
20. Выноси заботы на свет и держи с друзьями совет;
21. Ласковое телятко двух маток сосет;
22. Всяк сверчок знай свой шесток;
23. На свете ничего нет, что заслуживало бы спора;
24. Дружно – не грузно;
25. И мутную воду пьют в невзгуду;
26. Фоме – землю копать, а Ереме – над ним воеводой стоять;
27. Дружба дружбой, а служба – службой;

28. Справедливость всегда торжествует.

Обработка результатов здійснюється за допомогою наступного ключа:

1. 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27

Сума: ___ (інтернально-суб'єктна)

2. №1, 5, 9, 13, 17, 21, 25

Сума: ___ (екстернально-суб'єктна)

3. 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28

Сума: ___ (інтернально-об'єктна)

4. 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26

Сума: ___ (екстернально-об'єктна)

Сума балів від 7 до 14 свідчить про низький рівень сформованості певної мотиваційної стратегії, від 15 до 24 – про середній рівень мотиваційної стратегії, від 26 до 35 балів – про високий її рівень. Власні дослідження свідчать про те, що використання тесту «Коструктивність мотивації» дозволяє практичному психологу робити обґрунтований висновок щодо домінуючого виду мотиваційної стратегії працівників органів внутрішніх справ, що має велике значення для прогнозування ефективності професійної діяльності, вибору для працівника міліції оптимальної спеціалізації і планування можливостей його подальшого професійного і особистісного зростання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Ананьев Б. Г. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.
2. Барко В. И. Профессионально-значимые индивидуально-психологические особенности руководителей органов внутренних дел / А. А. Марченко, В. И. Барко // Психопедагогика в правоохранительных органах. – Омск : Омская академия МВД России. – 2013. – № 2 (53). – С.10–14.
3. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности / Елисеев О. П. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с.
4. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
5. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С. Л.; 2-е изд. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
6. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Собчик Л. Н. – СПб. : Речь, 2003. – 624 с.
7. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.

УДК 159.9:37.015.3

Бочарова С.П., д. психол.н., професор;

Гульбс О.А., д. психол. н., доцент, ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут»

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБґРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті розглядається теоретичні та методологічні підходи дослідження професійної свідомості особистості викладача як суб'єкта категоризації. Пропонується бачення авторів на проблему категоріальної структури професійної свідомості викладачів і пов'язується з підготовкою майбутніх викладачів.

Ключові слова: викладач, свідомість, професійна свідомість, категоріальна структура, концепція, професіоналізм, розвиток професійної свідомості викладачів.

В статті розглядаються теоретичні та методологічні підходи дослідження професійного свідомості особистості викладача як суб'єкта категоризації. Предлягається погляд авторів на проблему категоріальної структури професійного свідомості викладачів та зв'язується з підготовкою майбутніх викладачів.

Ключевые слова: преподаватель, сознание, профессиональное сознание, категориальная структура, концепция, профессионализм, развитие профессионального сознания преподавателей.

Постановка проблеми. Необхідність удосконалення підготовки фахівців у ВНЗ обумовлена соціально-економічними змінами в суспільстві, модернізацією освіти в Україні, яка спрямована на підвищення якості підготовки випускників вищої школи, здатних компетентно здійснювати свою професійну діяльність. Розвиток категоріальної структури професійної свідомості викладачів вимагає досягнення оптимального рівня розвитку психологічних якостей викладача-професіонала, що потребує внесення змін до всіх її структурних компонентів. У процесі такого розвитку компоненти, взаємодіючи між собою, породжують функції – інтегруючу, активізуючу, пізнавальну, розвиваючу, соціалізуючу, регулюючу, стимулюючу. У цьому процесі виявляються різні ознаки – критерії професіоналізму викладача, розробка яких стає можливою завдяки нормативності цього явища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасна методологія свідомості особистості спирається на загальносистемні закономірності: закон необхідної різноманітності, закон техно-гуманітарного балансу, закон ієрархічних компенсацій, принципи нелінійності взаємодії тенденцій до збереження і зміни як умови розвитку систем, синтезу об'єктної й суб'єктної оцінки та парадигм причинової й цільової детермінації. В розробці концепції категоріальної структури викладачів вищої школи використані положення про системну детерміацію психіки людини [1], ідеї культурно-історичної концепції розвитку вищих психічних функцій, діяльнісного підходу [11] історико-еволюційного підходу в освіті [2]; положення про роль неадаптивної активності в історико-еволюційному процесі й розвитку особистості [2]; уявлення про багаторівневу будову індивідуальної свідомості [9; 14], про особистість як інтеграційну інстанцію психіки; про людину як активного суб'єкта перетворення зовнішньої і внутрішньої реальності [4; 16], про особистість, яка розвивається і втілює себе в динамічній суб'єктивній структурі досвіду й системі сенсів [14], про роль стосунків і цінностей особистості у в сприйнятті й оцінюванні об'єктів реальності [11].

Звертаючись до концепції особистості, А.В. Петровський [15] виділяє наступні проблеми: що є змістом особистісних характеристик індивіда; чи стабільний цей зміст і що забезпечує його стабільність; за рахунок якого чинника може відбутися порушення цієї стабільності.

Концепція про смислову регуляцію людських форм поведінки знаходить підтвердження в понятті «смислоутворення», яке пропонує Л.С. Виготський. Науковець вказує на регулюючу функцію процесу смислоутворення в довільній поведінці, у процесах вибору, прийняття рішення, а також на зв'язок сми-

слових утворень з вищими психічними функціями людини [4]. Важливе значення для дослідження професійної свідомості викладача має загальнопсихологічна розробка проблеми сенсу, яка здійснена О.М. Леонтьєвим [12]. Вчений переніс її зі сфери свідомості у сферу реальних життєвих стосунків суб'єкта та його діяльності, в яких свідомість породжується. Особистісний сенс породжується в діяльності й опосередковує відображення світу в свідомості.

Досвід роботи Н.Є. Герасимової з різними за складом, віком, статтю, педагогічним профелем і службовим статусом групами викладачів засвідчив наявність певних закономірностей групової динаміки: залежність від поведінки членів групи; вирішення внутрішньогрупових конфліктів і ефективне вирішення проблем групи [5]. Водночас виявилася і стадійність групового процесу, визначена за критерієм динаміки самосвідомості учасників, запропонованої Л. Жалдак [8].

Загальнопсихологічною підставою дослідження особистості викладача ВНЗ є психосемантичний підхід, орієнтований на реконструювання суб'єктивних систем значень, категорій свідомості й особистісного досвіду людини, крізь призму яких суб'єкт бачить світ [17], зокрема положення про можливість змін семантичного простору особистості залежно від мотиваційної спрямованості. Як робоча модель, що задає структуру особистості, використана модель А.В. Петровського [15]. Істотну роль відіграли положення і висновки, що розкривають різні аспекти й особистісні чинники ефективності спілкування й пізнання людини людиною [3], обумовленість міжособистісного сприйняття імпліцитною теорією особистості суб'єкта [4; 7], системою особистісних конструктів [17], зв'язок когнітивних структур і пізнавальних стилів з тим, що традиційно досліджувалося як особистісні риси.

Формулювання мети та постановка задачі. Теоретично обґрунтувати концепцію розвитку категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи.

Виклад основного матеріалу. Якщо допустити, що професіоналізм є нормою, то для співвідношення з показниками діяльності особистості можна виділити психологічні критерії для оцінювання діяльності або думок про неї. Акмеологічні критерії дозволяють оцінити професіоналізм у динаміці тобто по етапам для кожної стажової групи. Оскільки існують норми професіоналізму в цілому, можна допустити, що існує акмеологічна норма розвитку професіоналізму викладача ВНЗ, тобто не випадкове, а закономірне становлення особистості у професії на конкретному етапі професійного досвіду. Професійна свідомість розглядається нами як фундаментальна характеристика, як спосіб буття викладача-професіонала, що дозволяє при аналізі її змісту й розвитку реалізувати принципи суб'єктного підходу й уявлення про онтологічний статус свідомості, її діяльнісної й соціальної сутності (С.П. Бочарова) [3].

О.Г. Шмельовим [17] запропоновані гіпотези про зв'язок рис, що виявляються традиційними особистісними опитувальниками, з даними психосемантичної діагностики особистості, описані уявлення про трансформації особистісного семантичного простору порівняно з «нормативною» структурою міжособистісного пізнання та її основні гіпотетичні механізми. Ці гіпотези потребують подальшої перевірки. Необхідна концепція, яка б не лише уза-

гальнювала факти суперечності у взаємодії характерологічних рис і стратегій категоризації, але також включала ціннісно-сміслові аспекти регуляції міжособистісного сприйняття.

Найважливішою сферою соціального пізнання для особистості є міжособистісне пізнання. Когнітивні дослідження процесів категоризації в міжособистісному пізнанні часто змикаються з роботами щодо утворення понять, структурної організації пам'яті людини і процесів пригадування, ухиляючись від особистісної проблематики (С.П. Бочарова) [3].

Запропоновані практично-орієнтовані типології особистості, що враховують індивідуальну своєрідність у перероблені інформації, пов'язують когнітивні стратегії з рисами темпераменту, які не є власне особистісними утвореннями [14], і тому типологічна належність суб'єкта не дає можливості судити, наприклад, про його мотиваційну спрямованість і про рівень особистісної зрілості.

Постулат про вплив диспозицій при сприйнятті людини людиною конкретизується в основному на прикладах відмінностей у ставленні до конкретної людини, до групи або інших людей у цілому. Таким чином, взаємодія властивих особистості способів категоризації з тим, що традиційно досліджувалося як особистісні риси, настанови і ціннісні орієнтації (ширше – диспозиції особистості), залишається малодослідженою. Проблема полягає в суперечності між необхідністю розуміння взаємозв'язків ціннісно-мотиваційних і когнітивних (категоріальних) структур особистості, з одного боку, і недостатністю наукових даних про це – з іншого, навіть у такій достатньо дослідженій галузі, як міжособистісне пізнання. З'ясування конкретних психологічних закономірностей, що пов'язують те, до чого людина прагне в житті, і те, як вона конструює своє бачення світу, дасть нові можливості діагностики мотиваційних структур особистості, її пізнавальних структур і оптимізації її діяльності.

Категоризація у психології розуміється як класифікація, як процес віднесення об'єкта, події, переживання до деякого класу і розглядається у зв'язку з процесами сприйняття, мислення, уяви, утворення понять. У буденній свідомості й так званому емпіричному мисленні, які становлять особливий інтерес для психології особистості, класифікація предметів і утворення понять відбувається на основі ознак, які спостерігаються [11]. Науково-теоретичне мислення, навпаки, має на меті відтворення розвиненої сутності предмета (В.В. Давидов) [6]. У когнітивній психології термін «категоризація» часто використовується як синонім пізнання, ідентифікації, розпізнавання (В. Найссер) [13].

У психології соціального пізнання вивчалось в основному ставлення людини, до визначеної соціально фіксованої категорії, що є пусковим механізмом актуалізації соціальної установки, стереотипу. До цих досліджень приминають лінгвістично орієнтовані роботи щодо формування понять. Категоризація саме в такому розумінні лежить в основі когнітивних трактувань соціальної ідентичності особистості. Дж. Келлі вказує, що категоризація – основний з механізмів, які пояснюють психологічну природу стосунків між групами людей, у тому числі міжгрупову дискримінацію [18].

Для нашої роботи принциповим є положення про те, що категоризація, включаючи її допонятійний рівень, забезпечує вибіркоче відображення влас-

тивостей об'єкта пізнання і пов'язана з актуалізацією особистісних сенсів. Серед стійких смислових утворень особистості, окрім особистісних цінностей і смислових установок [2], виділяються смислові конструкти (Дж. Келлі) [18]. Вони є стійкою категоріальною шкалою, що виражає значущість для суб'єкта певної характеристики (параметра) об'єктів і явищ дійсності (або окремого їх класу) і виконує функцію диференціації та оцінювання об'єктів і явищ за цим параметром, наслідком чого є приписування їм відповідного життєвого сенсу. Продуктивним є поняття категоріальної настанови [17], яка виявляється в тому, що в певних ситуаціях у суб'єкта спостерігається підвищена готовність до включення об'єкта до певної категорії.

Категоризація розглядається як базовий, власне особистісний процес, первинний щодо стереотипізації, яка інколи трактується як основний механізм міжособистісного пізнання. У психосемантичних дослідженнях категорій міжособистісного пізнання наголошується, що специфічність світосприймання конкретної особистості або групи вивчається через властиві їй способи категоризації дійсності. Категорії в буденній свідомості, на відміну від наукових і філософських категорій, є синкретичними, розпливчатими узагальненнями, а їхніми носіями виступають поняття, образи, символи, поетичні метафори (В.Ф. Петренко) [14]. Значна частина категоріальних систем у досвіді спілкування формується і функціонує неусвідомлено, але вони доступні реконструкції й рефлексії.

В індивідуальному значенні акумульовані актуальні знання, увлєння суб'єкта про об'єкт, особистісний досвід дій і пов'язані з ним емоційні переживання. Сформований у процесі пізнання або пригадування образ іншої людини описується як значення у просторі категоріальних осей, інтегральних факторів-конструктів, що реконструюються шляхом побудови семантичного простору за результатами суб'єктивного шкалювання. Категоріальні структури опосередковують міжособистісне сприйняття, забезпечують особистості не просто фіксацію певних особливостей у інших людей, але імпліцитно включають інформацію про стратегії, адекватні в обігу з об'єктом категоризації (О.Г. Шмельов) [17].

Одне з джерел міжіндивідуальних відмінностей у структурі особистісного семантичного простору – формально-динамічні особливості психіки суб'єкта, що є виявом загальнопсихологічного положення про взаємозв'язок темпераменту й когнітивної системи особистості [17].

Аналіз робіт дозволив узагальнити результати психосемантичних досліджень соціального, в тому числі міжособистісного, пізнання та імпліцитних теорій особистості. Дослідниками розкрито поняття суб'єктивної значущості категорії, розглянуті проблеми будови семантичного простору суб'єкта пізнання, відмінності в аналізі індивідуальних і групових матриць, диференціації чинників семантичного простору. Категоризація може відбуватися з різною мірою усвідомленості й активності суб'єкта. Активність визначається вагомістю ситуації для суб'єкта, характерологічними рисами, включаючи темперамент, загальну активність, емоційність і власне особистісною регуляцією (мотиваційною спрямованістю, сприйняттям або несприйняттям суб'єктної позиції) [18].

В розробці концепції розвитку категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи пропонуємо основні принципи вивчення особистості викладача вищої школи як суб'єкта категоризації.

Принцип конструювання передбачає, що особистість прогнозує події, конструюючи їхні копії, тобто в конструктах особистості очікуються події, подібні до тих, що вже відбувались у минулому.

Принцип індивідуальності показує, що люди відрізняються одне від одного тим, як вони прогнозують події, бо кожна людина робить висновки про світ з позиції своєї унікальної системи особистісних конструктів.

Принцип організації передбачає, що особистість ієрархічно організовує свої конструкти. Індивідуальні відмінності в конструктах полягають не лише в кількості та типі конструктів, а також в їх організації.

Принцип дихотомії свідчить про те, що система конструктів складається з обмеженої кількості дихотомічних конструкцій. Особливість конструктів полягає в тому, що вони мають два різні полюси – протилежності, які люди розрізняють у подіях.

Принцип вибору. Особистість здійснює вибір кращого конструкту, що буде більш прогностичним, допоможе зрозуміти світ.

Принцип діапазону. Конструкт має фокус свого використання, тобто набір об'єктів, з якими людина дуже плідно працює, а також діапазон використання, для якого конструкт найліпше підходить.

Принцип досвіду. Система конструктів – це особистий набір гіпотез про вічно мінливий світ, які постійно перевіряються досвідом людини.

Принцип спільності. Схожість людей як особистостей визначається не тим, що вони однаково поведуться, не тим, що вони пережили схожі події, а тим що події мають для них один і той же зміст, те саме психологічне значення. Це пояснює подібність, що існує між представниками однієї професії, одного професійного досвіду або однієї культури.

Принцип співдружності. Соціальна взаємодія складається зі спроб однієї людини зрозуміти, як інша людина усвідомлює дійсність. Для продуктивної взаємодії необхідно, щоб партнери правильно інтерпретували хоча б частину конструктивної системи один одного.

Принцип категоріальної конкуренції. Категоріальна система зрілої особистості перебуває в постійній взаємодії з іншими способами структуризації картини світу, що задаються макро- і мікро-соціальним середовищем, окремими значимими людьми. Зіткнення різних точок зору суб'єктів і груп, що розуміється як відмінність їх ставлення до одного й того ж об'єкта або проблеми, часто має в основі різні способи розуміння реальності, виділення в ній різних аспектів, що визначаються як ключові.

Принцип динамічного балансу цінностей і способів категоризації світу означає визнання необхідності в суспільстві балансу різних, у тому числі протилежних цінностей і категоріальних стратегій, які втілюються різними людьми. Це визнання обмеженості будь-якої суб'єктивної або групової системи категорій і необхідності в її доповненні з боку інших людей, інших психологічних типів, у тому числі через категоріальну конкуренцію.

Принцип контексту. Будь-який конструкт-категорія повинен інтерпретуватися лише в контексті інших конструктів, представлених у свідомості особистості і її диспозицій. Особистісні сенси відображені лише в суб'єктивних зв'язках об'єктів між собою, тому необхідна реконструкція інтегральних, складених конструктів.

Принцип актуальної риси. Багатобічне, комплексне дослідження особистості на практиці не завжди можливе і необхідне. Залежно від завдання ми обираємо ту психологічну особливість категоріальної структури, яка актуальна для вивчення конкретної проблеми.

Принцип «пульсації» категоріальної системи суб'єкта пізнання показав не лише розвиток цієї системи в часі, але й періодичних, циклічних її змін. Це обумовлено необхідністю чергування відкритих і закритих станів свідомості, актуалізацією різних рівнів категоризації- глибинного й поверхневого.

При розробці концепції розвитку категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи враховувались положення про те, що:

– категорії, які фіксують більш загальні, атрибутивні характеристики об'єктів, охоплених діяльністю викладача, виступають базисними структурами його свідомості;

– будучи поняттями метарівня, категорії створюють систему зв'язків і взаємин з іншими категоріями цього рівня й конкретизують свій зміст у рамках цієї цілісної системи;

– на рівні конкретного виду професійної діяльності, у даному випадку діяльності викладача ВНЗ, на підставі засвоєння загальнонаукових і професійних категорій формуються професійно важливі категоріальні поняття викладача: відповідальність, об'єктивність, детермінованість дій, повага до особистості, що потребує поглибленого дослідження проблеми.

Узагальнюючи психологічні підходи до опису й розуміння особистості та її свідомості, виділені наступні аспекти структури професійної свідомості особистості викладача ВНЗ: система індивідуальних способів упорядкування зовнішніх вражень і внутрішніх переживань, потреб і мотивацій; система щодо стійких рис і особливостей, які виявляються у внутрішньому діалозі суб'єкта з самим собою, а також у його поведінці, висловлюваннях, ставленні до нього інших людей; певний тип особистості викладача з характерними особливостями його поведінки; діяльність „Я” суб'єкта викладача: система планів, взаємин, спрямованості, смислових утворень, особливості професійної свідомості; здійснення процесу життя в соціально інтегрованому суб'єкті, наділеному духовним началом, що коректує поведінку викладача; суб'єкт персоналізації: потреби і здатність викликати значущі зміни фізичних і соціальних взаємин; система конструктів особистості викладача.

Концепція покликана відіграти роль практичної методології, що посідає місце між філософсько-теоретичними положеннями і практикою психологічного дослідження професіоналів вищої школи. Вона орієнтована на використання продуктивних моделей професійної діяльності викладача, розвиток професійної свідомості, що забезпечує успіх у професійній діяльності, значну мотивацію досягнень, активну життєдіяльність і саморозвиток. Необхідність

розробки концепції обумовлена логікою розвитку категоріальної структури професійної свідомості особистості викладача ВНЗ у професійній діяльності.

Висновки

1. Особистісний підхід до вивчення категоризації й категоріальних структур пізнання має свою специфіку порівняно із загальнопсихологічним, когнітивним і психолінгвістичним, що передбачає визначення можливих функцій категоризації для особистості і її дослідження у зв'язку з диспозиціями особистості.

2. Серед функцій категоризації виділена підтримка Я-концепції, самооцінки, ідентичності через створення можливості приписування певних рис партнерам по спілкуванню і собі; підтримка звичних стильових стратегій, обумовлених темпераментом і характером; підтвердження цінностей; зняття або пом'якшення суперечностей, когнітивного дисонансу.

3. Категоріальна структура особистості викладача та їх зміна сприяє особистісному розвитку викладача через створення і розв'язання суперечностей.

4. Професійна свідомість викладача виступає динамічною системою, що розвивається в педагогічному середовищі, змінює склад компонентів, що в неї входять і зв'язків при збереженні функцій.

5. Ефективність впливу психологічних компонентів на формування професійної свідомості зростає, коли вони виступають єдиною взаємопов'язаною системою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Ананьев Б. Г. – М. : Педагогика, 1980. – 230 с.

2. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания : методологические проблемы неклассической психологии / Асмолов А. Г. – М. : Смысл, 2002. – 480 с.

3. Бочарова С. П. Психология и память. Теория и практика для обучения и работы / Бочарова С. П. – Х. : Гуманитарный центр, 2007. – 384 с.

4. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры : избранные психологические труды / Выготский Л. С. – Воронеж : Модэк; Москва : Институт практической психологии, 1996. – 512 с.

5. Герасимова Н. Є. Внутрішньоособистісні конфлікти в процесі соціальної адаптації студентів до умов вищих навчальних закладів: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Герасимова Наталія Євгенівна. – К., 2004. – 196 с.

6. Давыдов В. В. О понятии личности в современной психологии / В. В. Давыдов // Психологический журнал. – № 4. – 1988. – С. 22–32.

7. Дьяченко М. И. Психология высшей школы : [учеб. пособие] / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – 3-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Университетское, 1993. – 368 с.

8. Жалдак Л. Управління гуртуванням студентської групи / Л. Жалдак // Освіта і управління. – 1999. – № 3. – С. 99–102.

9. Зинченко В. П. Аффект и интеллект в образовании / Зинченко В. П. – М. Тривола, 1995. – 64 с.

10. Иванова О. В. Оціночні еталони як засіб діагностики індивідуально-психологічних властивостей особистості: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07/ Иванова Олена Володимирівна. – К., 1999. – 190 с.

11. Левківська Г. П. Адаптація першокурсника в умовах ВЗО / Левківська Г. П. – К. : Науково-методичний центр, 2001. – 128 с.
12. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Психика / Леонтьев А. Н. – М. : Наука, 1982. – 340 с.
13. Найссер У. Познание и реальность: смысл и принципы когнитивной психологии / Найссер У. – М. : Прогресс, 1981. – 320 с.
14. Петренко В. Ф. Основы психосемантики : [учеб. пособ.] / Петренко В. Ф. – Смоленск : Изд-во СГУ, 1997. – 400 с.
15. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / Петровский А. В. – М. : 1982. – 312 с.
16. Рябкина З. И. Социально-перцептивный эталон личности преподавателя вуза Рябкина/ З. И. – М. : 1983. – 179 с.
17. Шмелев А. Г. Экспериментальный подход к построению базисного семантического словаря личностных черт / А. Г. Шмелев, В. И. Похилько // Вестник МГУ : Сер. 14. Психология. – 1985. – №3. – С. 3–11.
18. Kelly G. A. A Theory of Personality. The Psychology of Personal Constructs / Kelly G. A. – N. Y., 1963. – 261 p.

УДК 159.9

Вінтоняк В.Ф., здобувач кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА САМОСТІЙНІСТЬ У КАР'ЄРНИХ СТРАТЕГІЯХ ОФІЦЕРА

У статті наведено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку аутопсихологічної компетентності та відповідальності офіцерів на етапі професійного навчання. Наведено психологічні профілі досліджуваних за рівнями розвитку аутопсихологічної компетентності та її вплив на побудову індивідуальної стратегії кар'єрного зростання офіцера.

Ключові слова: офіцер, кар'єрна стратегія, аутопсихологічна компетентність, відповідальність, професійне навчання.

В статье представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи аутопсихологической компетентности и ответственности офицеров на этапе профессионального образования. Приведены психологические профили исследуемых по уровням развития аутопсихологической компетентности и ее влияние на построение индивидуальной стратегии карьерного роста.

Ключевые слова: офицер, карьерная стратегия, аутопсихологическая компетентность, ответственность, профессиональное обучение.

Постановка проблеми. У ході реформування та подальшого розвитку Збройних Сил (ЗС) України, в умовах докорінної зміни та ускладнення завдань забезпечення обороноздатності нашої країни, перед вищою військовою освітою постає завдання державної ваги – готувати офіцерів, здатних ефективно захистити незалежність України.

В таких умовах проблема підвищення рівня професіоналізації офіцерів ЗС України, стимулювання їхнього особистісного та професійного розвитку

передбачає, поряд з іншим, забезпечення і кар'єрного зростання. Це висуває нові вимоги до змісту та основних напрямів професійної підготовки офіцерів, організації їхньої професійної діяльності з урахуванням як особливостей діяльності військової організації, так і особистісних характеристик. Визнання унікальної цінності професійної діяльності, її ролі у розвитку людини і суспільства, посилення відповідальності за побудову свого життєвого і професійного шляху мають стати визначальними характеристиками офіцера.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблем професійного становлення офіцера [5] вказують на те, що найважливішою умовою розвитку й самореалізації особистості є його життєва перспектива як образ бажаного та усвідомлюваного, як можливого майбутнього життя. Тому професійне зростання офіцера можливе лише за умови формування у нього уявлення про себе: ким він би хотів бути та яких пріоритетів і життєвих стратегій дотримуватися.

У цьому контексті важливо звернутися до дослідження індивідуальних стратегій кар'єрного зростання офіцера, їх впливу на ціннісно-смыслову сферу військовослужбовців та перебіг їхньої професійної діяльності. Важливість дослідження стратегій офіцера пов'язана також із тим, що остання характеризує не лише вектор дій і вчинків, але й залученість особистості в переживання того, що з нею відбувається. Особистість виступає в ролі основного регулятора реалізації стратегії, забезпечуючи її якісну своєрідність і визначаючи її динамічні особливості [1–5 та ін.]. Одним із найбільш важливих, на наш погляд, показників кар'єрної стратегії є співвідношення аутопсихологічної компетентності офіцера з локусом контролю його особистості. Результуючою такого співвідношення є відповідальність та самостійність у професійних та кар'єрних досягненнях, їх надійність, а також здатність офіцера гнучко реагувати на можливий неуспіх шляхом поточного перепланування власної професійної та життєвої перспективи.

У нашому дослідженні індивідуальні кар'єрні стратегії офіцерів ми будемо розуміти як цільовий орієнтир у становленні та усвідомленні його військово-професійної та соціально-рольової позиції, свого призначення у службовій діяльності, визначенні шляхів та способів досягнення намічених цілей.

Досліджуючи аутопсихологічну компетентність офіцерів, перш за все необхідно встановити її психологічний зміст. Тому під аутопсихологічною компетентністю ми будемо розуміти уміння особистості розвивати і використовувати власні психологічні ресурси, створювати сприятливу для діяльності ситуацію шляхом зміни свого внутрішнього стану, набувати та закріплювати знання, уміння та навички, перебудовуватися при виникненні непередбачуваних обставин, створювати вольову установку на досягнення значущих результатів.

Змістом аутопсихологічної компетентності є представленість у свідомості офіцера такого досвіду проживання психологічних ситуацій, який би був орієнтований на саморозвиток [1, С. 84–85]. Специфіка аутопсихологічної компетентності полягає в усвідомленні ним таких засобів самовпливу, які б забезпечували йому готовність до самореалізації у професії та кар'єрі. Аутопсихологічна компетентність тісно пов'язана зі структурами самосвідомості та

саморегуляції, які проявляються в усвідомленні своїх можливостей, інтересів, цінностей, потреб, психічних станів. Високий рівень саморегуляції як вольовий компонент самосвідомості дає змогу офіцеру більш адекватно подолати розбіжності в “Я-концепції” між її складовими шляхом зміни способу життя.

Локалізація контролю поведінки офіцера, у свою чергу, визначає вектор та динаміку зусиль у плануванні ним свого життєвого шляху, переконання у тому, де локалізуються рушійні сили, що визначають їх життя, – у них самих чи різного роду незалежних від них подіях.

У дослідженнях, присвячених проблемі особистісно-професійного зростання офіцера, поняття індивідуальних стратегій кар’єрного зростання практично не зустрічається й тому, для нас є важливим з’ясувати, як вони знаходять своє відображення у діяльності та поведінці офіцера. Крім того, яким чином функціонують індивідуальні властивості, забезпечуючи успішність професійної діяльності. Тому на теоретичному рівні взаємозв’язок індивідуальних стратегій та особистісних характеристик найчастіше розглядають у термінах відповідальності, цінностей, творчості, переживання й смислу життя [1; 2; 5]. Тоді, коли професійна діяльність займає значуще місце в житті, відбувається зближення вимог професії та індивідуальності.

Таким чином, **метою** статті є виявлення особливостей розвитку аутопсихологічної компетентності офіцерів на етапі професійного навчання в системі післядипломної освіти та встановлення її взаємозв’язку з відповідальністю.

Виклад основного матеріалу. Проблема виявлення особливостей розвитку аутопсихологічної компетентності офіцерів та її взаємозв’язку з локалізацією контролю у моделях поведінки особистості, що визначають формування стратегії кар’єрного зростання, зумовило проведення нашого дослідження. У дослідженні взяли участь 187 осіб. Психодіагностичному обстеженню підлягали офіцери віком від 27 до 33 років, які вступили до університету для здобуття вищої військової освіти оперативно-тактичного рівня. Дослідження було проведено на добровільних засадах за процедурою групового обстеження. Результати обстеження наведено в таблицях 1–3.

Для дослідження аутопсихологічної компетентності нами було використано методика “Аутопсихологічна компетентність” [2]. Основними методологічними положеннями створення цієї методики стали уявлення про те, що аутопсихологічна компетентність виступає як готовність і здатність особистості до самопізнання, саморозвитку і самореалізації, припускає усвідомлення нею власних індивідуальних і особистісних властивостей, а також розуміння того, як треба діяти на основі знання про самого себе.

Аутопсихологічна компетентність представлена як усвідомлення своїх потенційних і актуальних можливостей, оцінювання їх рівня, резервів і можливостей розвитку. Ключове значення у цьому випадку приділяється високому рівню. Неадекватне оцінювання своїх ресурсів і обмежень призводять до постановлення нереальних цілей та неадекватної стратегії кар’єрного зростання.

Опитувальник містить 35 тверджень. Ключ в обробці тесту дає змогу підрахувати суму набраних балів і виділити високий рівень (ВР), середній рівень (СР) і низький рівень (НР) розвитку аутопсихологічної компетентності.

Високий рівень – властивий досліджуваним, які набирають 77–113 балів; для них є характерними високі показники мотивації досягнення, самоідентифікації себе у професії, адекватна самооцінка, високий рівень самоконтролю; самостійність суджень та інтелектуальна гнучкість; ексцентричність, екзальтованість, демонстративність служать їм для досягнення поставлених кар'єрних цілей.

Середній рівень – властивий досліджуваним, які набирають 42–76 балів; для них є характерною активність, цілеспрямованість, що відрізняється такими якостями як комунікабельність, спритність, працездатність, стійкість до конфліктів, заповзятливість, відповідальність. Такі особистості можуть працювати добре, але не бачать далеких перспектив, не здатні до самостійного вирішення і формулювання завдань своєї діяльності, що, у свою чергу, не дозволяє вибудувати успішну траєкторію кар'єрного просування. Для них є характерною помірність в усьому, у разі підпорядкованості мають досить високу ретельність і самостійність. Не позбавлені творчих здібностей, але їх творча діяльність виявляється менш масштабною і всебічною за осіб з високим рівнем аутопсихологічної компетентності, вони відмінні функціонери.

Низький рівень – властивий досліджуваним, які набирають 4–41 бал; їм властива знижена увага до власних проблем світоглядного, когнітивного, розвиваючого плану, інтереси у сфері розвитку професійної кар'єри мають обмежений характер і спрямовані на досягнення визначеного соціального стану. У реалізації кар'єри їм властиві ситуативність, конформізм, організаційна обмеженість. Вони ставлять перед собою занижені цілі, що веде до неуспіху в становленні і реалізації професійної кар'єри.

Авторами методики представлені показники, які підтверджують її високу надійність та валідність, а також норми інтерпретації даних за критеріями віку й статі. Як видно зі структури шкал опитувальника, він дає можливість діагностувати готовність і здатність особистості до самопізнання, саморозвитку і самореалізації, розуміння того, як треба діяти на основі знання самого себе.

Дослідження локалізації контролю особистості проводилося за допомогою модифікованого О. Г. Ксенофонтовою опитувальника “Локус контролю” [3]. Методика є модифікацією опитувальника РСК Дж. Роттера стандартизована на більш широкому віковому і соціальному контингенті досліджуваних і призначена для оцінювання відповідальності офіцера за те, що відбувається у нього в особистому та професійному житті. Опитувальник дозволяє визначити особистісні властивості досліджуваних за шкалами: загальної інтернальності (Із), інтернальності у сфері досягнень (Ід), інтернальності у сфері невдач (Ін), інтернальності у професійній діяльності (Іпд), готовності до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів (Дт), готовності до самостійного планування, здійснення діяльності і відповідальності за неї (Дс). В цілому чим вище показники інтернальності офіцера, тим більше він відчуває себе відповідальним за свої досягнення, відрізняється впевненістю в собі і має більш високий рівень розвитку саморегуляції життєдіяльності. Чим нижче показники інтернальності (ближче до полюса зовнішнього локусу контролю або екстернальності), тим він менш упевнений у собі, недостатньо самостійний у вирішенні різного роду життєвих завдань.

У результаті дослідження було виявлено такі показники аутопсихологічної компетентності офіцерів (табл. 1).

Високий рівень розвитку аутопсихологічної компетентності показали 28% офіцерів ($83,42 \pm 4,12$ балів). Для них характерною є виразна здатність до розвитку і використання власних психологічних ресурсів, релевантна ситуація, що складається, зміна свого внутрішнього стану, що дозволяє оптимально набувати та закріплювати знання, уміння та навички. Їх мотивованість на досягнення результату створює вольову установку для подолання можливих труднощів, допомагає ефективно налаштуватися при виникненні непередбачуваних обставин. Такі офіцери ідентифікують себе з військово-професійною діяльністю, мають адекватний рівень самооцінки з одночасно високим самоконтролем поведінки. Відмічається добра саморегуляція та психологічна стійкість, розвинений соціальний інтелект та інтуїція, що дозволяє сумлінно виконувати посадові обов'язки на основі почуття здорової самокритики і конструктивних сумнівів, якісно здійснювати взаємодію з колегами, відчувати часову перспективу. Офіцери у повній мірі усвідомлюють свої здібності і знають, як їх краще використовувати для побудови стратегії кар'єрного зростання.

Таблиця 1.

**Розподіл результатів офіцерів за методикою
«Аутопсихологічна компетентність»**

Рівень прояву АК	%	Середнє	Стандартне відхилення
Високий рівень (ВР)	28 %	83,42	4,12
Середній рівень (СР)	34 %	68,38	3,25
Низький рівень (НР)	38 %	34,45	2,43

Середній рівень розвитку аутопсихологічної компетентності показали 34% офіцерів ($68,38 \pm 3,25$ балів). Активність та цілеспрямованість цих офіцерів сприяє розвиненій працездатності та відповідальності. Їх комунікабельність та спритність обумовлює стійкість до конфліктів, заповзятливість. При цьому вони можуть мати труднощі у самостійному формулюванні завдань професійної діяльності, що, у свою чергу, не дозволяє будувати успішну траєкторію кар'єрного просування. Їм властива надмірна рефлексивність, підвищений самоконтроль, що знижують активність, пригнічують ініціативність. Спостерігається непевність у собі, недооцінювання власних можливостей. Причиною цьому можуть бути глибокі переживання, фрустрації, вплив внутрішніх захистів і блокувань.

Низький рівень розвитку аутопсихологічної компетентності показали 38% офіцерів ($34,45 \pm 2,43$ балів). Знижена увага до власних проблем, світоглядного, когнітивного, розвиваючого плану. Інтереси розвитку їх професійної кар'єри спрямовані переважно на досягнення соціального положення. Інтелектуальні можливості, як правило, є середніми. Для них не є характерними комплексність, системність і плановість у здійсненні професійної кар'єри, але властиві імпульсивність, конформізм. У взаєминах надають перевагу власним інтересам. Емоційна сфера, як правило, є стійкою за рахунок зниження емоційного компонента і невеликого спектра явищ, що аналізуються. У своїх

кар'єрних невдачах звинувачують інших людей (керівництво), пов'язують їх із зовнішніми причинами. У професійних питаннях такі офіцери обмежені інструкціями і вказівками, що, у свою чергу, обумовлює високу імовірність неточного виконання ними завдань, особливо якщо потрібне неординарне рішення. Вони ставлять перед собою занадто низькі цілі, що веде до неуспіху у становленні й реалізації професійної кар'єри.

Результати дослідження локалізації контролю особистості досліджуваних офіцерів наведені в таблиці 2.

Таблиця 2.

**Локалізація контролю особистості офіцерів
з різним рівнем розвитку аутопсихологічної компетентності**

Показники локалізації контролю	Рівень розвитку АК	Середнє	Стандартне відхилення
Загальна інтернальність (Із)	ВР	33,22	1,61
	СР	24,12	1,45
	НР	19,43	1,42

Результати дослідження показали, що офіцери з високим рівнем аутопсихологічної компетентності мають інтернальний локус контролю ($33,22 \pm 1,61$), що обумовлює самостійність, відповідальне ставлення до виконання поставлених задач у процесі військово-професійної діяльності, підвищення ефективності результатів діяльності. Офіцери мають атрибуцією ситуації найчастіше переконання в невідповідності їх успіхів або невдач, що залежать від компетентності, цілеспрямованості, рівня здатностей, що і є закономірним результатом їх цілеспрямованої професійної діяльності. У структуруванні процесу цілепокладання і кар'єрних стратегій провідною мотивацією для них є прагнення професійної ідентичності. Внаслідок більшої когнітивної активності такі офіцери мають більш широкі часові перспективи, що охоплюють значну безліч подій як майбутнього, так і минулого. При цьому їх поведінка спрямована на послідовне досягнення успіху шляхом розвитку навичок і більш глибокої обробки інформації, постановки зростаючих за своєю складністю професійних завдань.

Офіцери із середнім рівнем аутопсихологічної компетентності показали менш виразний інтернальний локус контролю ($24,12 \pm 1,45$). Такі показники дозволяють робити висновок про меншу відповідальність та самостійність у плануванні військово-професійної діяльності та її здійсненні. Вони можуть частково приписувати вирішальну роль в окремих подіях життєвого та професійного шляху зовнішнім чинникам, більш схильні до думки інших, поступливі зовнішньому впливу. Їх менш розвинена здатність регулювати події в часі, упорядковувати їх зумовлює неупорядкованість та невизначеність професійних цілей, що, з одного боку, призводить до тривалого вибудовування кар'єрної стратегії, а з іншого – більш низької ефективності військово-професійної діяльності.

Офіцери з низьким рівнем аутопсихологічної компетентності показали екстернальний локус контролю ($19,43 \pm 1,42$). Для них характерною є зовні спрямована захисна поведінка, у якості атрибуції ситуації вони воліють мати

шанс на успіх. У загальному плані це вказує на те, що будь-яка ситуація для них є бажаною як зовні стимульована, причому у випадках успіху відбувається демонстрація своїх здатностей. Такі офіцери переконані, що їх неуспіхи є результатом випадковостей, невдач, негативного впливу інших людей. Схвалення, підтримка й зовнішня стимуляція їм необхідні, інакше вони знижують ефективність військово-професійної діяльності. В цілому вони не здатні вибудувати конструктивну кар'єрну стратегію, очікуючи, що все складеться саме.

З метою виявлення взаємозв'язку між показниками аутопсихологічної компетентності офіцерів та їх локусом контролю було проведено кореляційний аналіз за Пірсоном. Так, проведений кореляційний аналіз показав такі взаємозв'язки (табл. 3).

Таблиця 3.

Кореляційні зв'язки аутопсихологічної компетентності офіцерів та показників локалізації контролю поведінки

Кореляція за Пірсоном	Із	Ід	Ін	Іпд	Дт	Дс
Аутопсихологічна компетентність	0,546**	0,552**	0,344*	0,559**	0,414*	0,519**

** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$

За результатами кореляційного аналізу виявлені значущі позитивні зв'язки між аутопсихологічною компетентністю та досліджуваними показниками локалізації контролю, зокрема позитивний прямий зв'язок виявлений із загальною інтернальністю (Із) (0,546**), інтернальністю у сфері досягнень (Ід) (0,552**), інтернальністю у професійній діяльності (Іпд) (0,559**), готовністю до самостійного планування, здійснення діяльності і відповідальності за неї (Дс) (0,519**) на рівні значущості $p < 0,01$; позитивний прямий зв'язок з інтернальністю у сфері невдач (Ін) (0,344*), готовністю до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів (Дт) (0,414*) на рівні значущості $p < 0,05$.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проведене емпіричне дослідження дає підстави для таких узагальнень:

1. Емпірично встановлено, що відповідальність та самостійність у професійних досягненнях офіцера відіграють важливу роль при виборі індивідуальних кар'єрних стратегій.

Такий взаємозв'язок свідчить про те, що для професійних досягнень офіцера важливими є залученість його в осмислення та переживання власної військово-професійної та соціально-рольової позиції, свого призначення у службовій діяльності, визначення шляхів та способів досягнення намічених цілей.

2. Результати дослідження показали, що офіцерам з високим рівнем самостійності притаманний психологічний профіль, який містить у собі високого рівня розвитку такі психологічні характеристики: високе відповідальне ставлення до виконання поставлених задач, саморегуляція, ефективність діяльності за відсутності зовнішнього контролю, уміння ефективно використовувати свій час, планувати повсякденну службову діяльність, віра у можли-

вість досягнення успіху, висока пошукова активність та ін. Вони реально оцінюють свої кар'єрні можливості, спираються на розуміння своїх сильних і слабких сторін щодо свого професійного й посадового зростання.

3. За результатами кореляційного аналізу виявлено значущі позитивні взаємозв'язки між аутопсихологічною компетентністю та більшістю показників локусу контролю, що свідчить про вагоме значення відповідальності та саморегуляції на шляху професійного зростання офіцера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акмеологические основы профессионального самосознания личности : [учебное пособие] / А. А. Деркач, О. В. Москаленко, В. А. Пятин, Е. В. Селезнева. – Астрахань : Изд-во Астраханского гос. пед. ун-та, 2000. – 330 с.

2. Килба А. Р. Акмеологические особенности индивидуальной стратегии крьерного развития государственных служащих : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / А. Р. Килба. – М. : РАГС, 2007. – 197 с.

3. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики “Уровень субъективного контроля” / Е. Г. Ксенофонтова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 2. – С. 103–114.

4. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / Максименко С. Д. – К. : Видавництво ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с.

5. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера : [монографія] / Осьодло В. І. – К. : ПП “Золоті ворота”, 2012. – 463 с.

*Galarowicz Oksana, PhD, Head of Interfaculty Department of Foreign Languages
The Main School of Fire Service, Poland*

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER

The probability that a stressor will cause disorder, is dependent no its suddenness, unpredictability, duration, frequency and premeditation (i.e. injury is purposefully inflicted by other people), the physical damage it causes to the victim or its family, how it threatens vitality, provides isolation, is in conflict with the concept of the Self, physically or psychologically degrading or detrimental to the community to which the victim belongs, or its support system. However, none of the stressors cannot cause post-traumatic stress disorder (PTSD) among all people without exception, and vice versa, some at first glance - moderate traumatic events (such as job loss, accident, illness or divorce) can sometimes lead to the development of PTSD. Currently, for example, it is unknown how to determine the ability of a small traumatic stressor, when it lasts for several weeks and to assess whether it would be different if its effect continues for several months or years. Similarly, the perception of the traumatic event is very individual and often entirely dependent on some small details, to which that person has an idiosyncrasy. Currently, the only indisputable conclusion arrived at by all the researchers in this field, is that in some cases, to the development of PTSD symptoms individual perception as a traumatic stressor factors are not as important as his "objective" stressors.

It is also essential to the development and course of PTSD and traumatic factors have, but now this area is much less investigated. In some cases, what happens to a person after the injury affects him even more than the actual injury. One can identify the factors that contribute to preventing the development of PTSD and soften its development - among them are: immediately started therapy which gives an opportunity to actively share their experiences, early and long-term social support, restore a sense of belonging to society (if it has been lost) and security, participation in the therapeutic work with these victims of trauma, lack of re-traumatization, avoidance of activities that interrupt or disturb therapy (e.g., long-term involvement in legal actions which inadvertently encourage the sick role of the victim and reduces the relevance of therapy).

Currently, there is no single universally accepted theoretical concept of an explanation the etiology and mechanisms of the beginning and development of PTSD. There are several theoretical models, among which are: psychodynamic, cognitive, psychosocial, and psychobiological approach and multi-factor theory of PTSD.

Psychodynamic, cognitive, and psychosocial models belong to the psychological models. They have been developed through the analysis of the basic laws of the adaptation of victims of traumatic events to normal. Studies have shown that there is a close connection between the ways out of the crisis, ways to overcome post-traumatic stress (and the elimination of all possible avoidance of any reminders of the trauma, absorption in work, alcohol, drugs, the desire to enter a support group, etc.) and subsequent success adaptation.

Nowadays, many people experience a state of PTSD. This is due to various factors, including the participation in hostilities. In this context it becomes clear relevance of the chosen theme.

Research in the field of post-traumatic stress developed independently of stress research, and until now, these two areas have little in common. The central position in the concept of stress, proposed in 1936 by Hans Selye, is a homeostatic model of self-preservation of the body and the mobilization of resources to respond to the stressor. All effects on the body, he subdivided into specific and non-specific effects of stress stereotypes that manifest in the form of the general adaptation syndrome. This syndrome in the development goes through three steps: 1) reacting an alarm, 2) a step of resistance, and 3) a step of exhaustion. Selye introduced the concept of adaptive energy, which is mobilized by the adaptive adjustment of the homeostatic mechanisms of the body. Its depletion is irreversible and leads to aging and death of the organism.

Psychiatric manifestations of the general adaptation syndrome referred to as "emotional stress" - i.e., affective experiences that accompany stress and lead to adverse changes in the human body. Since emotions are involved in the structure of any targeted behavioral act, it is the emotional first aid is included in the stress response when exposed to extreme and damaging factors. Results in activation of the functional autonomic systems and their specific endocrine provision regulating behavioral responses. According to modern concepts, emotional stress can be defined as a phenomenon that occurs when comparing the requirements of the individual, with its ability to cope with this demand. In case of a lack of human strategies for coping with a stressful situation (coping strategies) there is stress, which is coupled

to the primary hormonal changes in the internal environment of the organism causes a disturbance of its homeostasis. This response is an attempt to deal with the source of stress. Coping includes psychological (which includes cognitive, i.e., cognitive, and behavioral strategies), and physiological mechanisms. If attempts to cope prove ineffective, the stress continues and may lead to pathological reactions and organic damage.

In some circumstances, instead of mobilizing the body to overcome the difficulties of stress can lead to serious disorders.

Repeated or long duration of affective reactions due to the prolonged life difficulties excitement can take congestive stable form. In these cases, even when the normalization of the situation stagnant emotional arousal does not weaken, but rather constantly activates the formation of the central autonomic nervous system, and through them upsets the activity of internal organs and systems. If the body are weak links, they are basic in disease formation. Primary disorders, emotional stress arising in various structures of the brain neuro-physiological regulation, lead to a change in the normal functioning of the cardiovascular system, gastrointestinal tract, the change clotting disorders of the immune system.

Stressors are usually divided into physiological (pain, hunger, thirst, excessive physical activity, high and low temperature, etc.) and psychological (danger, threat, loss, deception, resentment, information overload, etc.). The last ones, in turn, are subdivided into emotional and informational.

Stress becomes traumatic when the result of the impact of the stressor is mental health, by analogy with a physical disability. In this case, according to the existing concepts, disrupted the structure of the "self", a cognitive model of the world, the affective sphere, neurological mechanisms that govern the processes of learning, memory system, emotional ways of learning. As a stressor in such cases are the traumatic events - extreme crises that have powerful negative consequence, life-threatening situation for yourself or significant others. Such events are fundamentally violate an individual's sense of security, causing the experience of traumatic stress, psychological consequences are varied. The fact that the experience of traumatic stress for some people is the cause of the onset of the future of post-traumatic stress disorder (PTSD).

Post-traumatic stress disorder (PTSD) - is non-psychotic delayed reaction to a traumatic stress, which can cause mental health problems in almost any person. Identified the following four characteristics of injury that can cause traumatic stress:

1. Event realized what had happened, that is, one knows what happened to him, and because of what he deteriorated psychological condition;
2. This condition is caused by external factors;
3. Experienced destroys normal life;
4. The incident event causes fear and a sense of helplessness or powerlessness to do anything about it.

Traumatic stress - the experience of a special kind, the result of a special interaction between man and environment. This is a normal reaction to abnormal circumstances, a condition that occurs in a person who has experienced something out of the ordinary human experience. Range of phenomena that cause traumatic stress

disorder, is quite wide and covers many situations where there is a risk of his own life or the life of a loved one, or a threat to the physical health of the image. Psychological reaction to trauma includes three relatively distinct phases, which allows to characterize it as a detailed time-bound process.

The first phase - the phase of the psychological shock - has two main components :

1. Inhibition of activity, disorientation in the environment, disruption of activities;
2. The denial of what happened (a kind of watchdog psychological reaction). Normally, this phase is quite short.

The second phase - the impact - is characterized by severe emotional reactions to the event and its consequences. This may be a strong fear, terror, anxiety, anger, crying, the prosecution - the emotions, differing manifestations of spontaneity and extreme intensity. Gradually, these emotions are replaced by the reaction of criticism or self-doubt. It proceeds as "what would happen if... " and accompanied by a painful awareness of the inevitability of the incident, the recognition of his own helplessness and self-flagellation. A typical example - described in the literature sense of "survivor guilt ", often amounting to a level of deep depression.

Regarded phase is critical in the sense that it begins or after the healing process (acting out, acceptance of reality, the adaptation to the newly emerged circumstances), that is the third phase of the normal response, or the fixation on the injury and the subsequent transition to post-stress state in the chronic form.

Disorders which arise after the experienced trauma affect all levels of human functioning (physiological, personality, level of interpersonal and social interactions) lead to persistent personality changes, not only in people who survived the stress directly, but also their families.

Numerous studies have shown that the condition that develops under the influence of traumatic stress does not fall into any of the available clinical classifications. The consequences of injuries can occur suddenly, after a long time, with the overall well-being, and eventually deterioration becomes more pronounced. It was described by a wide variety of symptoms such state changes, but for a long time there was no clear criteria for its diagnosis. Also, there was no single term to designate it. Only in 1980 were accumulated and analyzed sufficient to summarize the amount of information obtained during the experimental studies.

Although the current understanding of post-traumatic stress disorder (PTSD) have developed completely by 1980, but information on the effects of traumatic experiences was fixed for centuries.

Disorder, resulting from the experienced disaster (in contrast to "normal" psychogenic states) have been described and diagnosed earlier. So, in 1867 Erik Erikson published the paper " The railway and other injuries of the nervous system," in which he described mental disorders in survivors of accidents on the railway. In 1888 he entered into the practice commonly known diagnosis of "traumatic neurosis" in which many of the symptoms described modern PTSD.

Particularly noteworthy are the work of Swiss researchers Stirlen (1909-1911), which became the basis of all modern psychiatry disasters.

УДК 159.98

Калюжна-Гвоздова О.О., психолог сектору кадрового забезпечення Перевальського РВ ГУМВС Луганської області

ПІДХОДИ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЇ ТРАВМ ПСИХІКИ БІЙЦІВ СПЕЦПІДРОЗДІЛІВ МВС УКРАЇНИ

У статті представлені результати дослідження психокорекційного впливу соціально-психологічного тренінгу на особистісні особливості, психічний і емоційний стани працівників спецпідрозділів МВС України.

Ключові слова: профілактика, психокорекція, травми психіки, бійці спецпідрозділів, МВС.

В статтю представлені результати дослідження психокоррекционного влияния социально-психологического тренинга на личностные особенности, психическое и эмоциональное состояние сотрудников спецподразделений МВД Украины.

Ключевые слова: профилактика, психокоррекция, травмы психики, бойцы спецподразделений, МВД.

Постановка проблеми. Працівникам ОВС досить часто доводиться здійснювати свою професійну діяльність в особливих, ризиконебезпечних умовах, в яких діє велика кількість стресогенних чинників. Безумовно, вони впливають на психіку цих фахівців і залежно від їх інтенсивності та часу дії, у цих осіб виникають індивідуально-психологічні розлади. Тому пошук шляхів профілактики та послаблення згаданого впливу, розробка методів та способів його психологічної корекції є актуальною проблемою, яку необхідно вирішувати.

Здійснення **аналізу останніх досліджень та публікацій** з цієї проблеми свідчить, що питання особливостей впливу на психіку працівників ОВС стресогенних чинників їх професійної діяльності вирішувались багатьма дослідниками, а саме: Н.В. Андрєєвим, О.С. Долженко, О.М. Кокуном, І.В. Колосом, М.Г. Логачовим, В.С. Медведєвим, Т.П. Паронянц, О.В. Тімченко, О.М. Черепановою та багатьма іншими.

Метою нашої роботи є висвітлення результатів дослідження впливу соціально-психологічного тренінгу на особистість, психічний та емоційний стани працівників спецпідрозділів МВС України.

Виклад основного матеріалу. Здійснення психокорекційної роботи шляхом застосування соціально-психологічного тренінгу - важливий і необхідний процес, який має суттєве значення, перш за все, для самих постраждалих міліціонерів. Разом з тим, загальновідомо, що будь-яку хворобу розумніше попередити, ніж лікувати, якщо вона вже виникла. Отже, психологічна профілактика осіб, що вимушені здійснювати свою професійну діяльність в особливих, стресогенних умовах, це єдиний спосіб зберегти їх психічне здоров'я, забезпечивши тим самим службове довголіття.

Профілактична робота з особовим складом бійців груп загарбання повинна здійснюватись на базі загальної і спеціальної психологічної підготовки. А для працівників спецпідрозділів, які беруть безпосередньо участь у затри-

манні озброєних злочинців або звільненні заручників та ін., і можуть зазнавати травматичних впливів на психіку, необхідно наступне:

- навчити їх користуватись методами і способами саморегуляції з обов'язковим врахуванням умов, в яких вони діятимуть;
- навчити бійців самоконтролю та спостереженню за колегами, умінню своєчасно розпізнавати психічні порушення та вчасно їх ліквідувати;
- відпрацювати уміння нейтралізації переляку, страху, паніки та наслідків психологічного стресу;
- сформувані особисті установки відносно цінності людського життя і обгрунтованого ризику заради ідеї та батьківщини;
- навчити їх способам формування стресостійкості та психологічного опору в умовах виконання оперативно-службових задач;
- відпрацювати уміння переносити великі фізичні та нервово-психічні перевантаження, позбавлення звичних зручностей та перенесення болю;
- навчити методам релаксації, медитації та психологічного тренінгу.

Ефективність профілактичної роботи з особовим складом груп загарбання може бути достатньою або високою, коли їм буде доведено і роз'яснено можливі результати впливу на їх психіку ризиконебезпечних умов несіння служби.

Першим принципом, який необхідно враховувати при роботі з працівниками спецпідрозділів МВС України повинен бути принцип довірливості між працівником і психологом. При цьому важливими є також уважність і самовіддача психолога роботі, щиросердечне бажання йому допомогти та здатність схилити його до віри у позитивний результат психопрофілактичних або психокорекційних заходів.

Другий принцип, на який треба спиратись психологу – це врахування особливостей особистості бійців груп загарбання. Справа в тому, що це «особливий» контингент. Це люди, які вважають, що вони ризикуючи своїм здоров'ям і життям підставляють свою голову під кулі і їм треба віддавати належне. У зв'язку з цим вони хворобливо, з роздратуванням сприймають методичку «навчання їх життю» та ін. Значно більший ефект і довірливість будуть досягнуті при безпосередніх бесідах, без тиску і оцінювання засвоєного, з розбором конкретних життєво небезпечних ситуацій, які їм прийшлося пережити.

Третій принцип, який бажано враховувати, це відсутність установки «я вас навчаю», необхідна заміна її установкою «я з вами живу одними знегодями». А подачу матеріалу з психологічної підготовки краще проводити в процесі ділових ігор, при розборі реакцій колег, міжособистісних відносин або законів східних бойових мистецтв.

Головна мета психолога, який працює з бійцями груп загарбання – це довести до їх свідомості, що їх психічне здоров'я, мінімальне враження або травматизація психіки залежить тільки від кожного особисто. Тільки філігранна техніка володіння саморегуляцією, тільки високий рівень психологічної стійкості та емоційно-вольової витримки забезпечить їм збереження своєї психіки від дії на неї стресогенних чинників.

З метою психологічної корекції травмованої психіки бійців груп загарбання з ними був проведений соціально-психологічний тренінг, в якому при-

йняла участь тільки підгрупа професіоналів, що мали, з одного боку, найбільший стаж служби, а, з іншого боку, порівняно з їх колегами, велику кількість порушень психіки. Контрольна група – це теж професіонали, але із підрозділу по роботі з персоналом.

Вплив тренінгу на якості особистості перевірявся нами за допомогою методики FPI.

Отримані дані представлені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Рівень прояву якостей особистості (за FPI) досліджених осіб до та після соціально-психологічного тренінгу (у балах)

Фактори 16 PF	Контрольна група	Експериментальна група		Рівень ймовірності	
		До тренінгу	Після тренінгу	t	p
F ₁	6,0±0,84	8,8±1,11	6,8±0,72	2,1	≤0,05
F ₂	5,7±0,43	8,4±0,82	7,7±0,60	2,1	≤0,05
F ₃	6,1±1,00	8,6±1,02	6,4±0,56	2,2	≤0,05
F ₄	7,0±0,31	9,2±1,07	8,0±0,58	1,8	>0,05
F ₅	5,7±0,60	4,9±2,03	5,4±1,66	1,6	>0,05
F ₆	7,3±2,11	6,6±2,13	7,0±2,04	1,3	>0,05
F ₇	6,9±0,68	9,0±1,01	8,5±0,74	2,1	≤0,05
F ₈	5,3±2,07	5,1±2,33	5,2±2,16	1,4	>0,05
F ₉	4,0±0,26	2,6±0,41	3,0±0,31	2,6	≤0,05
F ₁₀	5,8±0,43	6,4±0,67	6,3±0,50	2,4	≤0,05
F ₁₁	7,3±0,64	8,9±0,70	7,5±0,58	3,1	≤0,05
F ₁₂	5,4±0,47	2,8±0,35	3,0±0,30	3,0	≤0,05

Результати проведення соціально-психологічного тренінгу показують наявність можливості змінювати ступінь прояву якостей особистості бійців-професіоналів. Так, за даними першої шкали показник зменшився на 2,0 бали. Отже після тренінгу у працівників груп загарбання суттєво зменшився рівень прояву емоційної нестабільності, тривожності, вегетативних розладів і, в цілому, нейротизму.

Оцінка за другою шкалою теж стає значно меншою (на 0,7 балів). Оскільки за допомогою цієї шкали вимірюється спонтанна агресивність, то ми можемо впевнитись у зменшенні ступеня прояву цієї якості. Можливо, для успішності виконання оперативно-службових завдань бійцями груп загарбання ця якість особистості і є незамінною, але з точки зору наявності у них суспільно бажаних рис характеру та якостей особистості виявлені зміни слід вважати позитивними.

Депресивність досить дієвий негативний стан психіки і у професіоналів він високий – 8,6 балів. Однак після проведення з ними тренінгу цей показник знизився до 6,4 балів, тобто зменшився на 2,2 бали. Безумовно, це перемога у процесі психологічної корекції змін, що виникли у травмованій психіці працівників спецпідрозділу. Так суттєво знизити рівень прояву депресивності, це означає такою ж мірою підвищити опірність організму, спроможність даної особи боротись з чинниками, що травмують їх психологічну сферу.

За результатами четвертої шкали судять про рівень прояву дратівливості. Як виявлено після проведення тренінгу і цей показник досить сильно зменшився (на 1,2 бала). Інакше кажучи, ми можемо констатувати, що за допомогою тренінгу можна здійснювати психологічну корекцію і цієї якості особистості бійців груп загарбання.

Ступінь прояву товариськості (F_5) змінився незначною мірою і результати недостовірні, хоча зафіксована тенденція до збільшення цього показника. Теж саме можна сказати після аналізу шостої шкали: зміни позитивні, але недостовірні.

Корекція реактивної агресивності досить важлива річ для тих, у кого вона «зашкалює». Показники за сьомою шкалою свідчать про зниження ступеня прояву цієї якості. І як відмічено нами стосовно спонтанної агресивності, зменшення їх вираженості у людей є соціально значущим процесом і в такому випадку ми можемо класифікувати цю корекцію як позитивну.

Результати підрахунків за восьмою шкалою свідчать про незначну (на 0,1 бала) і недостовірну зміну у досліджуваних осіб такої якості як сором'язливість.

Оцінка ступеня прояву відкритості за дев'ятою шкалою приводить до висновку про можливість активізації ступеня прояву у бійців груп загарбання відкритості. Це знову більше соціально бажана якість особистості, але за допомогою тренінгу її можна корегувати.

Рівень інтровертованості в результаті проведення соціально-психологічного тренінгу майже не змінився, точніше зменшився всього на 0,1 бала.

Емоційну лабільність виміряють за оцінками одинадцятої шкали. У нашому дослідженні тренінг суттєво зменшив цей показник (на 1,4 бала). На наш погляд, це має позитивне значення для бійців, для оптимізації їх професійної діяльності і, безумовно, використання тренінгу з метою отримання хоча б таких результатів виправдане і необхідне.

Оцінка ступеня прояву маскулінізму-фемінізму після тренінгу змінюється несуттєво (на 0,2 бали) у бік зростання. Тобто на цю характеристику особистості тренінг теж впливає.

Отже проведений аналіз даних одержаних за методикою FPI також переконує у можливості здійснювати психологічну корекцію якостей особистості бійців, які за роки служби у спецпідрозділі накопичили безліч негативних змін у своїй психологічній сфері.

Враховуючи задачі нашого дослідження і маючи на увазі важливість для бійців груп загарбання такої якості особистості як нервово-психічна стійкість, ми перевірили вплив соціально-психологічного тренінгу і на цю якість. У таблиці 2. представлені дані про зміну її після тренінгу і, крім того, в ній наведені результати психологічної корекції емпатичних здібностей працівників спецпідрозділів міліції.

Як свідчать дані таблиці 2., нервово-психічна стійкість у професіоналів з експериментальної групи була на рівні 14,7 балів. Але після тренінгу цей показник збільшився до 18,0 балів, що за рекомендаціями авторів методики означає підвищення психологічної стійкості на 1,4 бала. Отримання цих фактів є вельми значущим як для науковців, так і для працівників спецпідрозді-

лів. Для перших це дає можливість переконатись у дієвості тренінгу, а для других, впевнитись у необхідності «займатись собою», тобто використовувати можливість застосовувати психологічну корекцію негативних змін у психіці. Підвищення нервово-психічної стійкості в результаті проведення тренінгу, безумовно, є позитивним явищем, а його результати зіграють важливу роль у збереженні психічного здоров'я бійців.

Таблиця 2.

Показники нервово-психічної стійкості та емпатії досліджених осіб до та після соціально-психологічного тренінгу (у балах)

Визначаємі фактори	Контрольна група	Експериментальна група		Рівень ймовірності	
		До тренінгу	Після тренінгу	t	p
Нервово-психічна стійкість	17,5±3,13	14,7±1,40	18,0±0,86	3,3	≤0,05
Емпатія	23,6±2,88	15,0±1,26	18,4±0,81	2,4	≤0,05

Зростання рівня прояву емпатії, як свідчать дані таблиці 2., можна прокоментувати наступним чином: в цьому випадку працівники груп загарбання матимуть можливість розширити свої соціальні контакти, збільшити коло своїх знайомих і друзів, «пом'якшити» з ними міжособистісні взаємодії.

Отже і на емпатію тренінг діє позитивно: у всякому разі соціально бажані зсуви у ступені прояву цієї якості ми можемо спостерігати.

Загальновідомо, що тривожність суттєво впливає на діяльність і поведінку людей, особливо, якщо вони знаходяться у стресогенних умовах. Зміни тривожності бійців після тренінгу представлені у таблиці 3.

За даними таблиці 3., ситуативна тривожність у бійців професіоналів до тренінгу дорівнювала 45,7 балів. Після тренінгу вона знизилась до 39,2 балів, тобто впала на 6,5 балів. Це значне зменшення і для працівників із травмованою психікою дуже важливе. Зниження рівня прояву ситуативної тривожності дозволить бійцям груп загарбання більш спокійно, холоднокрівно реагувати на загрозові ситуації, зменшити свою реактивність, прояв страху і усвідомлено ризикувати у екстремальних умовах виконання оперативних задач.

Таблиця 3.

Показники рівня тривожності у досліджених осіб до та після соціально-психологічного тренінгу (у балах)

Види тривожності	Контрольна група	Експериментальна група		Рівень ймовірності	
		До тренінгу	Після тренінгу	t	p
Ситуативна	23,0±2,10	45,7±2,85	39,2±3,04	3,4	≤0,05
Особистісна	2,43±1,65	33,9±3,27	33,8±2,66	0,09	>0,05

Розуміючи взаємозв'язок психіки і соматика, можливість впливу соціально-психологічного тренінгу ми перевіряли і за допомогою методики «Загальне здоров'я».

Одержані результати представлені у таблиці 4.

Таблиця 4.

Показники загального здоров'я у досліджених осіб до та після соціально-психологічного тренінгу (у балах)

Вивчаємі симптоми	Контрольна група	Експериментальна група		Рівень ймовірності	
		До тренінгу	Після тренінгу	t	p
Соматичні	10,6±3,33	15,7±3,48	13,1±2,08	2,4	≤0,05
Тривога і безсоння	8,4±2,08	16,9±4,04	13,0±2,11	2,9	≤0,05
Соціальні дисфункції	12,3±2,84	16,5±3,30	14,2±5,07	1,4	>0,05
Депресія	6,9±2,14	12,7±4,03	9,1±3,00	2,8	≤0,05

Так, соматичні симптоми у бійців груп загарбання до тренінгу були на рівні 15,7 балів. Після тренінгу показник соматичних симптомів знизився на 2,6 балів. Це означає, що тренінг дає можливість зменшити ступінь прояву хворобливих тілесних симптомів. За даними наступної шкали завдяки проведенню соціально-психологічного тренінгу у бійців груп загарбання вдалось знизити тривожність й безсоння з 16,9 до 13,0 балів, тобто на 3,9 балів. Як кажуть, коментарі тут зайві, тому що зниження тривожності завжди дає можливість здійснювати діяльність адекватно ситуації, а ліквідація безсоння, як правило, дає змогу повноцінного відновлення та підвищення працездатності. Зменшення показника соціальних дисфункцій також має місце після тренінгу, але ці дані недостовірні ($p > 0,05$).

Важливою є активізація зменшення ступеня прояву депресії. Остання після тренінгу зменшується на 3,6 бала. Отже показники загального здоров'я теж піддаються корекції за рахунок примінення з цією метою соціально-психологічного тренінгу.

Посттравматичні стресові розлади, що виявлені у бійців груп загарбання – це суттєві негативні зміни у психіці цих осіб. Визначення можливості зменшення ступеня прояву їх симптомів також перевірялось нами шляхом впливу на психіку бійців соціально-психологічного тренінгу.

Одержані дані представлені у таблиці 5.

Таблиця 5.

Кількісна оцінка симптомів посттравматичного стресового синдрому у досліджених осіб до та після соціально-психологічного тренінгу (у балах)

Вивчаємі симптоми	Контрольна група	Експериментальна група		Рівень ймовірності	
		До тренінгу	Після тренінгу	t	p
Вторгнення	6,56±2,17	16,44±4,20	12,14±3,08	2,4	≤0,05
Втеча	6,45±2,19	11,75±2,75	7,60±1,17	2,6	≤0,05
Гіперзбудження	5,78±1,08	13,12±3,55	9,02±2,12	2,3	≤0,05
Сумарна оцінка	18,79±4,58	41,31±4,40	28,76±3,18	3,0	≤0,05

У працівників груп загарбання до проведення тренінгу такий симптом як вторгнення оцінювався у 16,44 бали. Однак після тренінгу цей симптом зменшився на 4,30 бала ($p \leq 0,05$). Безумовно, це досить суттєвий зсув у позитив-

ний бік, хоча і після тренінгу цей показник залишається майже вдвічі більшим, ніж у представників з контрольної групи.

За даними другої шкали «Втеча» зменшення її показника після тренінгу здійснилось на 4,15 балів ($p \leq 0,05$). Працівники груп загарбання після проведеного тренінгу значно менше намагались згадувати «криваві розбори», сцени насилля та ситуації поранень або каліцтва колег по службі.

Гіперзбудження також значною мірою піддається психологічній корекції упродовж проведення соціально-психологічного тренінгу. Показник цього симптому після нього зменшився на 4,10 балів ($p \leq 0,05$). Це означає, що бійці-професіонали в результаті участі у тренінгу набули можливості більш спокійно реагувати на стресогенні чинники. Їх «спалахи» збудження спостерігались і в звичайних умовах, тому що ступінь прояву збудженості у них був високим. Після тренінгу реакції цих осіб стали більш регульовані.

В результаті ми маємо значне зниження сумарної оцінки прояву симптомів посттравматичного стресового синдрому: він упав від 41,31 балів до 28,76 балів, що, безумовно, є позитивним явищем.

Виявлення дії тренінгу на рівень адаптивності теж виконано у нашому дослідженні (Таблиця 6.)

Так, встановлено, що вегетативний коефіцієнт після тренінгу зростає на 1,21 ум. од. Це можна пояснити збільшенням можливостей у регуляції функцій вегетативної нервової системи у бійців, які пройшли заняття з соціально-психологічного тренінгу.

За цих умов у працівників груп загарбання спостерігається сумарне відхилення від аутогенної норми від 7,86 ум. од. до 4,44 ум. од., тобто значно менше, ніж до проведення тренінгу.

Вельми суттєве значення для адекватної умовам операції поведінки бійців груп загарбання має їх здатність до саморегуляції. Як видно з таблиці 6, можливість управляти своїми станами та функціями після тренінгу у бійців-професіоналів збільшилась на 1,75 ум. од.

Таблиця 6.

Показники рівня адаптивності досліджених осіб до та після соціально-психологічного тренінгу (в ум. од.)

Вивчаємі параметри	Контрольна група	Експериментальна група		Рівень ймовірності	
		До тренінгу	Після тренінгу	t	p
Вегетативний коефіцієнт	1,8±0,51	1,00±0,27	2,21±0,31	2,1	≤0,05
Сумарне відхилення від норми	3,88±0,48	7,86±2,56	4,44±1,07	3,6	≤0,05
Саморегуляція	-7,13±2,10	-5,02±1,37	-6,77±0,83	2,1	≤0,05
Психічна втома	7,43±0,03	8,80±3,61	6,24±1,01	2,5	≤0,05
Тривожність	5,98±1,03	8,45±1,47	6,52±0,55	2,4	≤0,05
Працездатність	6,11±1,86	4,35±0,70	5,07±0,91	2,1	≤0,05
Коефіцієнт адаптації	0,40±0,03	0,21±0,03	0,31±0,02	2,0	≤0,05

Важливим для успішного виконання оперативно-службових задач працівниками груп загарбання є рівень їх психічної втоми. Зрозуміло, що чим він вищий, тим складніше виконувати завдання, які проходять в умовах великих психічних і фізичних навантажень. Інакше кажучи, зниження психічної втоми, безумовно, позитивний фактор для бійців. Саме цей результат отримано після проведеного тренінгу: у досліджених працівників спецпідрозділів міліції він зменшився на 2,16 ум. од. ($p \leq 0,05$).

В цьому ж напрямку тренінг подіяв і на таку якість особистості як тривожність. Остання після нього стала меншою на 1,93 ум. од., що теж піднімає можливості психіки досліджених чинити опір впливу стресогенних чинників їх служби.

Відносно працездатності теж отримані позитивні результати. Хоча у значно меншому ступені (порівняно з попередніми параметрами), але вона все одно збільшилась. Після тренінгу цей показник виріс на 0,72 ум. од. ($p \leq 0,01$). Дія тренінгу і на коефіцієнт адаптації мала місце: він збільшився від 0,21 ум. од. до 0,31 ум. од. ($p \leq 0,05$), що можна однозначно оцінити як позитивне зрушення.

Висновки. Отримані результати дозволяють стверджувати, що використання соціально-психологічного тренінгу в якості засобу психологічної корекції травмованої психіки у бійців спецпідрозділів МВС України є ефективним і може бути рекомендованим для використання у роботі з даним контингентом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Н. В. Психодиагностика и возможность прогноза дезадаптивных реакций работников органов внутренних дел в боевой обстановке : Материалы семинара [«Психологическая диагностика и коррекция постстрессовых состояний»] / Н. В. Андреев. – М. : Академия управления МВД России, 1997. – С. 38–44.
2. Долженко О. С. Вимоги до якостей особистості працівників ОВС, які здійснюють службу в екстремальних умовах : Збірник наукових праць / О. С. Долженко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Вип. 5. – Харків : УЦЗУ, 2008. – С. 49–54.
3. Кокун О. М. Психофізіологічні аспекти професійного відбору фахівців для діяльності в особливих умовах : Збірник наукових праць / О. М. Кокун, О. В. Нічик // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Вип. 5. – Харків : УЦЗУ, 2008. – С. 67–79.
4. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандид. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Логачов Микола Григорович. – Харків, 2001. – 16 с.
5. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Тімченко Олександр Володимирович. – Харків, 2003. – 35 с.

УДК 159.944:37

Дроздова Ю.В., аспірантка кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК МЕХАНІЗМ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

В статті представлено аналіз професійного самовизначення особистості. Професійне самовизначення є багатомірним, багатоступінчатим процесом яке розглядається як серія суспільних завдань, як процес поетапного ухвалення власних рішень, як процес формування особистості професіонала, його індивідуального стилю й оцінки діяльності. Детермінація самовизначення розглядається співвідношенням зовнішньої і внутрішньої зумовленості, активності людини як один з основних механізмів професійного розвитку.

Ключові слова: професійне самовизначення, механізм, розвиток, особистість, власні рішення

В статтє представлен анализ профессионального самоопределения личности. Профессиональное самоопределение является многомерным, многоступенчатым процессом которое рассматривается как серия общественных задач, как процесс поэтапного принятия собственных решений, как процесс формирования личности профессионала, его индивидуального стиля и оценки деятельности. Детерминация самоопределения рассматривается соотношением внешней и внутренней обусловленности, активности человека как один из основных механизмов профессионального развития.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, механизм, развитие, личность, собственные решения

Постановка проблеми. Процес розвитку особистості в зв'язку з характером діяльності відбувається досить своєрідно, виходячи з особливостей цілого ряду особистісних і діяльнісних факторів. Треба зазначити, що цей розвиток має на меті забезпечення досить надійної адаптації індивіда до конкретних і типових, життєвих і регіональних умов, що визначає формування стійких рис особистості, специфічних для більшості видів діяльності (В.А. Бодров 2002, А.А. Крилов 1998, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк 2012, О.В. Тімченко 2012).

Вивчення проблеми формування особистості в зв'язку з професійною діяльністю, розробка її теоретичних і методологічних підходів і рішень ґрунтуються, насамперед, на досягненнях в галузі психології особистості, психології праці, організаційної психології. Представники різних психологічних напрямів і шкіл основну увагу у своїх дослідженнях зосередили на вивченні структури особистості, різних психічних утворень, з'ясуванні їх функцій, розкритті умов формування різних властивостей особистості і т.д.

Останнім часом інтерес до вивчення особливостей психічного розвитку в період дорослості помітно зріс, і це, очевидно, виявилось наслідком поглядів на безмежність особистісного розвитку людини або, принаймні, своєрідному продовженні цього процесу в наступні періоди життєвої і тим більше трудової активності. На це положення звертає увагу Є.А. Клімов в концепції психічного розвитку, яка була розроблена в працях О.М. Леонтьєва, Д.Б. Ельконіна, В.В. Давидова, що спирається на уявлення про зміну діяльності, є

надзвичайно плідною з погляду розуміння розвитку людини як суб'єкта діяльності, зокрема, очевидно, і на тих етапах, що пов'язані не тільки з підготовкою до праці, плануванням, вибором професійного шляху, але і зі становленням професіонала». Досить переконливі дані про своєрідне продовження психічного розвитку дорослої людини одержала Л.І. Анциферова на підставі аналізу ряду робіт вітчизняних і закордонних авторів, що вивчали структуру інтелекту, загальних і спеціальних здібностей [1; 2; 6; 7; 12; 13; 15; 17; 19; 20].

Важливою особливістю психічного розвитку дорослої людини є можливість виникнення кризових явищ, пов'язаних з уповільненням або навіть регресією в розвитку. Істотну роль у цьому процесі відіграє рівень домагань особистості і ступінь адекватності самооцінки та самовизначення.

Мета статті: здійснити аналіз професійного самовизначення в процесі розвитку професіонала

Завдання: з'ясувати особливості детермінації самовизначення, що зумовлюється співвідношенням зовнішньої і внутрішньої активності людини та являється одним з основних механізмів професійного розвитку.

Становлення суб'єкта діяльності є наслідком проходження людиною складного шляху свого розвитку, підготовки до входження у світ професій, освоєння професійної діяльності, адаптації до неї й удосконалення професійної майстерності. На цьому шляху постійно виникають усе нові і нові вимоги до суб'єкта діяльності, до його професійної придатності, і в той же час рівень придатності, тобто ступінь відповідності особистості цим професійним вимогам, виступає фактором, що детермінують розвиток суб'єкта діяльності.

У цьому зв'язку можна говорити про те, що рівень професійної придатності на етапах становлення професіонала буде залежати, зокрема, від ряду факторів. По-перше, від ступеня адекватності відображення суб'єктом діяльності її об'єкта, тобто того, що суб'єкт намагається пізнати і перетворити в навколишньому світі й у конкретних трудових ситуаціях. По-друге, профпридатність суб'єкту; буде визначатися характером професійної мотивації особистості, її спрямованістю, інтересами, установками і т.д. По-третє, важливим фактором формування профпридатності є розвиток у суб'єкта індивідуально своїх способів розв'язання типових життєвих і кризових проблем (формування індивідуального стилю трудової діяльності), уявлень про своє місце в житті і праці, і ствердження себе в суспільстві й в уявленні про самого себе, системи самооцінки і самовдосконалення. У цьому полягають індивідуальні можливості об'єкта з погляду прояву рівня придатності і керування (розвитку, корекції) цією властивістю [2; 7; 12; 13; 15; 18; 20].

Становлення суб'єкта діяльності зі своєю позицією, професійними планами, стратегією поведінки, цілями і програмами дій, відношенням до результатів діяльності й інших специфічних властивостей є результатом переломлення законів розвитку людини, зміни психічного складу на життєвому шляху під впливом діяльнісних детермінант. І в цьому процесі одним із критеріїв особливостей розвитку виступає рівень професійної придатності суб'єкта у своєму діяльнісному (ступінь трудової продуктивності, надійності і т.д.) і суб'єктивному (ступінь задоволеності конкретною працею) вираженні.

Таким чином, основним механізмом формування особистості (суб'єкта діяльності) і досягнення визначеного рівня професійної придатності є співставлення психічної організації з вимогами діяльності. Однак встановлено, що в умовах жорстко детермінованих вимог, нормативів діяльності особистість і її психіка набувають і виявляють не тільки різноманіття форм і способів пристосування, самоорганізації, але і конструктивну особистісну активність у пошуку і виробленні механізмів і прийомів регуляції діяльності. Принцип суб'єкта діяльності реалізує гіпотезу Б.Ф. Ломова, що забезпечення будь-яких вимог здійснюється не шляхом локальної відповідності і порівняння окремо взятих психічних процесів, властивостей і технічних вимог діяльності, а цілісним способом організації на будь-якому рівні активності. Звідси випливає, що і вимоги професійної придатності до конкретної діяльності (і як рівень досягнень суб'єкта, і як його індивідуально-професійна властивість) повинні оцінюватися характеристиками цілісної особистості, системним показником властивостей особистості [2; 4; 6; 7; 8; 11; 13; 15; 19; 20].

Формування професійної придатності нерозривно пов'язано із самовизначенням особистості, тобто із самоствердженням, самореалізацією і самовдосконаленням людини в суспільстві, у праці і трудовому колективі. Професійне самовизначення — це самостійне й усвідомлене переживання змістів виконуваної роботи і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації. Цей процес зумовлений проявами внутрішніх ресурсів, сил, установок на шляху професійного становлення особистості і її розвитку. Професійне самовизначення людини у світі професій і на професійному шляху є особистим і особистісним аспектом формування професіонала. Проблему самовизначення особистості варто розглядати в контексті не тільки юнацького віку або вибору професії, але й у більш широкому змісті, у зв'язку з питаннями професійного розвитку особистості.

Професійне самовизначення є багатомірним і багатоступінчастим процесом, яке можна розглядати під різними кутами зору:

як серію завдань, що ставить суспільство перед особистістю і їх варто вирішувати;

- як процес поетапного ухвалення рішення, за допомогою якого людина формує баланс між власними перевагами, інтересами, цілями і вимогами трудової діяльності, потребами суспільства і т.д.;

- як процес формування особистості професіонала, його індивідуального стилю й оцінки діяльності [2; 7; 11; 12; 13; 16].

З цих позицій професійне самовизначення трактується як «Я-концепція» індивіда, що відбиває його розуміння, переживання і наміри, предметні дії в професійній діяльності. Перераховані вище цільові функції професійного самовизначення за своєю суттю є критеріями оцінки професійної придатності.

Професійне самовизначення припускає формування суб'єкта, що володіє високою мобільністю, широкою орієнтацією у світі професійної праці, не обмежуючи можливості особистісного розвитку, тобто відбиває єдність життєвого (професійного) і особистісного самовизначення.

Таким чином, професійне самовизначення не тільки акт вибору професії, але динамічна процедура формування професіонала на всьому життєвому шляху.

На думку Н.С. Пряжникова, у даний час - більш розповсюдженим стає зсув інтересу особистісним аспектом цієї проблеми. Аналіз власне професійного самовизначення не може бути досить ефективним при його ізольованому дослідженні (цілісного підходу до феномена самовизначення особистості. Саме такий погляд на проблему самовизначення має розглядати цей феномен у зв'язку з розвитком, формуванням професіонала і досягненням рівня професійної придатності на всіх етапах професійного шляху.

Методологічні основи для аналізу проблеми самовизначення особистості було визначено С.Л. Рубінштейном [2], що, вирішуючи проблему детермінації поведінки, розглядав співвідношення зовнішньої і внутрішньої зумовленості активності людини. Ця внутрішня зумовленість, через яку переломлюються зовнішні впливи, і є ключем до розуміння самовизначення. За С.Л. Рубінштейном, самовизначення особистості - це самодетермінація. Саме активне самовизначення, що втілюється в реальних діях, веде до формування і розвитку тих внутрішніх умов, що створюють можливості для розвитку особистості, формування передумов збільшення рівня професійної придатності, подальшого самовизначення. Суб'єктний підхід при аналізі професійної діяльності дозволяє виділити таку форму детермінації в процесі самовизначення, як саморегуляція (Л.Г. Дікая, О.А. Конопкін, Г.С. Нікіфоров). Процеси саморегуляції визначають механізми регуляції рівня професійної придатності як мобілізації ресурсів особистості й організму, адаптації до умов і процесів трудової діяльності, аналізу можливостей особистості і співставлення їх з вимогами діяльності, побудова і корекція особистих планів, стратегій поведінки і перспектив розвитку і т.д.

Теорія соціальної ідентифікації припускає, що кожен індивід прагне до досягнення і збереження позитивної групової ідентичності. Є.А. Клімов [7] порушує закономірне питання про те, як в одній людині одночасно можуть функціонувати протилежні регуляторні системи — особистісна і групова або різні групові ідентичності. Аналіз літератури призводить до трьох варіантів відповіді. По-перше, ситуативність поведінки людини, тобто та або інша система (ідентифікація) «працює», виявляється в різних ситуаціях. По-друге, можливий розвиток особливих міжгрупових форм сприйняття, що дозволяють витіснити інформацію, що суперечить наявній інформації. По-третє, прийняття надгрупових цілей, усвідомлення місця «своєї» групи в суспільному поділі функцій.

У більшості робіт із професійного розвитку стверджується, що однією з визначальних умов цього процесу є перетворення власної життєдіяльності на предмет перетворення, появи особистісної професійної позиції стосовно професійної діяльності. З огляду на розуміння професійного самовизначення як діяльності по інтеграції трудової активності в цілісну систему усіх форм її прояву, є всі підстави розглядати цей вид самовизначення як один з основних механізмів професійного розвитку.

Самовизначення особистості може розглядатися як результат і як процес засвоєння, закріплення і прояви цілісних та значимих особистісних утворень. У першому випадку виокремлюють достатньо стабільні форми фіксації досвіду особистості в різних психологічних структурах, таких як самосвідомість,

ідентичність і т.д. Аналізуючи самовизначення як процес, багато авторів говорять про особливу потребу самовизначення. Часто людина описується як суб'єкт самовизначення, тобто самовизначення виступає як форма активності.

Самовизначення — це не просто акт ухвалення рішення або усвідомлення себе. «Професійне самовизначення, — стверджує Є.А. Клімов, — це діяльність людини, що приймає той або інший зміст, це насамперед образи бажаного майбутнього, особливості усвідомлення себе і свого місця в системі ділових міжособистісних стосунків» [7, С. 29].

Якщо розглядати діяльність як одиницю психологічного аналізу поведінки і життєдіяльності людини, то з цієї позиції, на думку Є.А. Клімова [7], самовизначення є діяльністю з метою перетворення внутрішньої психологічної структури, її збереження і розвитку. Отже, самовизначення, що розуміється як власне психологічна діяльність, містить у собі таку мету, як інтеграція особистості, психологічний захист, розв'язання «завдань на зміст» і т.д. Самовизначення і самоперетворення психологічної структури особистості можливі тільки при здійсненні вчинку, тобто реалізації цього перетворення в зовнішнім середовищі.

У психології праці інтерес до проблеми формування особистості професіонала зріс особливо в останні роки в зв'язку, по-перше, з розвитком гуманістичних тенденцій у розв'язанні завдань науково-технічного прогресу, по-друге, з розробкою і впровадженням концепцій особистісного, діяльнісного і системного підходу при рішенні комплексних задач удосконалювання, оптимізації різних структур організації діяльності («людина-машина» «суб'єкт-суб'єкт» і ін.), по-третє, з посиленням уваги до досліджень в галузі психології особистості, і вивчення проблем самовизначення життєвого і професійного шляхів, генезису мотиваційно-потребнісної сфери, здібностей і т.д. Особлива увага до проблеми формування особистості професіонала викликана постановкою питань про зв'язок її змісту і динаміки з питаннями придатності людини до трудової діяльності, з індивідуально-психологічними особливостями суб'єкта діяльності, з можливістю оцінки і прогнозування цього процесу і т.д.

Основна сутність проблеми формування особистості професіонала зводиться до двох таких основних положень:

1) «особистість проявляється в професії» — у процесі вибору й оволодіння професією, професійного удосконалення і реалізації особистості професіонала, визначення його місця в суспільстві, досягнення матеріальних і духовних цінностей, задоволення особистих пізнавальних інтересів;

2) «розвиток особистості в діяльності» — формування професійно орієнтованих якостей людини (його організму й особистісних рис), розширення сфери пізнання навколишнього світу і його значення, розвитку форм і змісту предмета спілкування.

Проблема формування особистості професіонала є комплексною, і змістовно в ній можна виділити і розглядати психологічні, професійні, фізіологічні, медичні, соціальні й інші аспекти [1; 3; 7; 8; 9; 12; 13; 15; 16].

У психологічному плані ця проблема в основному пов'язана з вивченням закономірностей формування операціональної структури діяльності в процесі професіоналізації й у залежності від індивідуальних групових і загальних

особливостей особистісної сфери, а також розвитку (мотивів і інтересів, здібностей, емоційно-вольової сфери, професійно важливих якостей) на різних етапах професійного шляху й у різновидах трудової діяльності.

Професійний аспект проблеми характеризується, головним чином, вивченням причинно-наслідкових зв'язків між ефективністю, надійністю, якістю діяльності, її безпекою й індивідуально-психологічними особливостями суб'єкта діяльності в процесі становлення і функціонування професіонала.

Основним предметом вивчення фізіологічних особливостей професійного становлення особистості є проблема функціональної адаптації, фізіологічних механізмів регуляції трудових процесів і резервних можливостей організму суб'єкта діяльності в різних умовах виконання трудових завдань.

Медичні аспекти проблеми відбивають насамперед питання професійного здоров'я і довголіття діяльної особистості, профпатології в зв'язку з особливостями змісту й умов діяльності і професійною придатністю (психічної, фізіологічної й ін.) особистості.

Проблема формування особистості професіонала і його професійної придатності має виражені і, певною мірою, самостійні аспекти теоретичного і практичного характеру. У теоретичному плані ця проблема пов'язана з розробкою і доповненням відомих психологічних концепцій особистості, її структури, розвитку і детермінації на різних етапах життєвого шляху і т.д. Практичний аспект проблеми спрямовано на розробку і розв'язання завдань професійної орієнтації (і переорієнтації), психологічного відбору (набору, підбору, комплектування, експертизи і т.п.), розподілу і розміщення кадрів, трудового навчання, професійної підготовки (і перепідготовки), виробничої і соціально-психологічної адаптації, психологічної підтримки і т.д.

Образ «Я-професіонал», як правило, розглядається як об'єктивний показник динаміки професіонального самовизначення особистості. Зміни, відбуваючись в його структурі, досить повно характеризують зміни ставлення особистості до себе як до професіонала на всіх психологічних рівнях: мотиваційно-потребнісному, когнітивному, емоційно-вольовому, поведінковому.

Найважливішим недоліком традиційного підходу, пов'язаного з діагностикою професійної придатності, був розгляд людини як набору константних функцій і психологічних якостей. В даний час очевидно, що професійна придатність — це властивість особистості, що формується, що розвивається. Під час професійної діяльності спостерігаються постійні зміни її змісту, засобів, умов які визначають усе нові і нові вимоги до одного і того самого, що стимулює її розвиток [3; 7; 10; 13; 15; 18; 19; 20].

Міра сталості і мінливості різних особистісних властивостей, а також різних типів особистості неоднакова; Різним типам особистості відповідають різні типи розвитку.

На думку більшості фахівців, вивчення формування особистості професіонала необхідно починати задовго до його вступу у власне професійну діяльність, з ранніх років [1; 2; 6; 7; 8; 12; 13; 15; 16].

Експериментальні дослідження дали змогу виявити особливості динаміки професійно важливих якостей протягом усього професійного шляху людини. В онтогенезі найбільш стабільними є якості, пов'язані з типологічними

особливостями вищої нервової діяльності — характеристики темпераменту, екстра-інтроверсія, нейротизм, емоційна реактивність [3; 7; 11; 13; 17; 19; 20].

Водночас особистісні якості демонструють велику мінливість під час професійної діяльності. Це, наприклад, виявляється в динаміці і становленні професійної самооцінки. На етапі професійного самовизначення (вибору професії) прогностична оцінка професійної діяльності значимо корелює з загальною самооцінкою особистості; у групі молоді від 20 років вона в більшості випадків трохи завищена, і в цілому відіграє позитивну роль (у підлітків переважають високі цілі). Ведучою при цьому є емоційна складова самооцінки на початковому етапі професійної підготовки вона звичайно недостатньо відповідає об'єктивним умовам, знижується її стійкість, що створює умови для тривалого її формування. За період навчання формується самооцінка успішності навчальної діяльності, що потім неадекватно переноситься на професійну діяльність.

Висновки: в статті представлено аналіз професійного самовизначення особистості. Професійне самовизначення є багатомірним, багатоступінчатим процесом яке розглядається як серія суспільних завдань, як процес поетапного ухвалення власних рішень, як процес формування особистості формування професіонала, його індивідуального стилю й оцінки діяльності. Детермінація самовизначення розглядається співвідношенням зовнішньої і внутрішньої зумовленості, активності людини як основний механізм професійного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства / Ю. А. Александровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 576 с.
2. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие учения и современное состояние проблемы / В. А. Бодров. – М. : Ин-т психологии РАН, 1995. – 128 с.
3. Загрядский В. П. Методы исследования в физиологии труда / В. П. Загрядский, З. К. Сулимо-Самуйлло. – Л. : ВМедА, 1991. – 269 с.
4. Кабаченко Т.С. Методы воздействия и психология безопасности личности, общества, государства. Аспект-Пресс, 2003. – 179 с.
5. Караяни А. Г. Приемы психической саморегуляции / А. Г. Караяни. – М., 1992. – 36 с.
6. Клименко В.В. Психофізіологічні механізми праксису людини. Монографія / В.В. Клименко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 640 с.
7. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов.– Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
8. Кожневські Л.Ф., Серіков Я.О. Безпека життєдіяльності – секьюрїтологія. Проблеми. Завдання. Шляхи вирішення: монографія: в 2-х ч. Харк.нац. акад. міськ. Госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 342 с.
9. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія / О. М. Кокун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.
10. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

11. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К. : Ельга ; Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
12. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Методичні та теоретичні проблеми в психології: Навч. посібник / М.С. Корольчук., В.І. Осьодло – К. : Ніка-Центр, 2013. – 336 с.
13. Крайнюк В.М. Психологія стересостійкості. – К. : Ніка-центр, 2009. – 406 с.
14. Лебедев В.И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологических замкнутых системах: – М. :ЮНИ-ТИ-ДА-НА,2011 – 375 с
15. Максименко С. Д. Метод дослідження особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №7. – С. 1–8.
16. Марищук В. Л. Методы оценки функциональных состояний и работоспособности / В. Л. Марищук ; сост. и общ. ред. Л. В. Куликова // Психические состояния. – СПб : Питер, 2000. – С. 105–109.
17. Миронець С. М. Організаційно-методичні засади психофізіологічного забезпечення фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в екстремальних умовах / С. М. Миронець // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Міленіум, 2003. – Т.V. : Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. – ч.2. – С. 125–129.
18. Миронець С.М. Негативні психічні стани рятувальників в умови виникнення надзвичайних ситуацій. Монографія./С.М. Миронець, О.В. Тімченко. “Видавництво” “Август Трейд” ,Київ,2007 р. – 168 с
19. Перелигіна Л.А. Закономірності структурні організації серцевосудинної системи в умовах дії на організм різних видів опромінення: автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора біол. наук : 03.00.11 «Цитологія, клітинна біологія та гістологія»/ К. : 1996. – 36 с.
20. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): Дис. д-ра психол. наук : 19.00.06. – Х. : Нац. ун-т внутріш. справ, 2003. – 427 с.

УДК 159.9

Іванченко О.С., ст. викладач кафедри практичної психології УІПА

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ З ОСОБЛИВОСТЯМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ РЯТУВАЛЬНИКА

В дослідженні був визначений оптимальний рівень переживання провини рятувальниками як середня виразність провини-риси, оскільки в осіб із середніми показниками провини спостерігаються високі адаптаційні можливості.

Ключові слова: почуття провини, особистість рятувальника.

В исследовании был определен оптимальный уровень переживания вины спасателями как среднее проявление вины-черты, поскольку у лиц с средними показателями вины наблюдаются высокие адаптивные возможности.

Ключевые слова: чувство вины, личность спасателя.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає в необхідності систематизувати існуючі дані про психологічний феномен провини, отримані вітчизняними й закордонними вченими, а також продовжити вивчення цього складного й суперечливого емоційного переживання, яке може виявляти як позитивний, так і негативний вплив на життя й здоров'я людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зв'язку з тенденцією, що склалася, й була ініційована З. Фрейдом, в науковому світі прийнято розглядати лише деструктивний аспект провини (G. Berrios; C. Covington; T. Fuchs; F. Johnston; H. Lewis; L. O'Conner; A. Waska і ін.) [20; 21; 22; 24; 25; 27; 30], таї ідеєю про позитивну роль феномена в розвитку особистості, що одержує в цей час усе більшу підтримку (K.C. Barrett; R. Baumeister; M. Hoffman; J. Lindsay-Hartz; J. Tangney і ін.) [18; 19; 23; 26; 28; 29], у даній роботі почата спроба виявити оптимальний рівень переживання провини, при якому вона може виконувати свою природну регулятивну (адаптаційну) функцію людської поведінки.

Незважаючи на те, що феномен провини зіграв величезну роль у виникненні світових релігій, що виявили вплив на формування сучасної гуманістичної моралі, у вітчизняній психології, що займається загальними питаннями морального розвитку особистості, він практично не досліджувався, або навіть не згадувався (С. Рубінштейн; Б. Ананьєв; Л. Виготський; А. Леонтьєв; К. Абульханова-Славська; Б. Братусь; А. Асмолов) [17; 2; 5; 12; 1; 4; 3]. І тільки останнім часом почали з'являтися роботи, у яких феномен провини розглядається як диференційоване поняття. Але вони пов'язані або з вивченням феноменології переживання, або його функції соціального регулятора (О. Гавріліца; В. Іванова; А. Ігнат'єва; Е. Ільїн; Т. Кіріліна; М. Корнілов; М. Матюшин; К. Муздибаєв; Ю. Орлов) [6; 7; 8; 9; 10; 11; 13; 14; 15; 16].

Таким чином, питання про походження цього феномена, його природу, характеристики і функції, які надзвичайно важливі для психології діяльності в особливих умовах, вимагають подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Метою дослідження стало вивчення почуття провини у зв'язку з особливостями розвитку особистості рятувальника.

У якості об'єкта дослідження виступили працівники ДСНС України. У процесі дослідження використовувалися такі методи як: опитування, контент-аналіз, проєктивні методики, якісні й кількісні методи (дисперсійний, порівняльний, кореляційний аналізи).

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що феномен провини містить у собі поняття онтологічної провини, почуття й емоції провини. Онтологічна провинна є категорією людського існування й переживається як невдоволення (незадоволеність) собою й навколишньою дійсністю (конфлікт «бажаного» і «дійсного»), з якого в процесі соціалізації формується почуття провини як емоційна установка, пов'язана з відповідальністю за порушення особистісних моральних принципів (провина-риси). Емоція провини - це емоцій-

на реакція людини на конкретну поведінку, що суперечить її особистісним моральним принципам (провина-стан).

Якісний і кількісний аналіз результатів дослідження дав можливість виявити структуру провини рятувальників. Вона містить у собі:

- емоційний компонент, як негативне, часом тяжке переживання;
- когнітивний компонент, як самооцінку власної поведінки;
- мотиваційний компонент, як стимул до виправлення допущеної помилки.

Феномен провини має дуалістичну природу: з одного боку, - це соціальний феномен, який проявляє себе в міжособистісних відносинах, з іншого боку, провини має екзистенціальну природу, пов'язану з визнанням обмеженості власних можливостей і пошуком способів їх подолання.

У ході дослідження були виявлені характерні емоційно-поведінкові реакції, що супроводжують переживання провини: виправлення помилки або прагнення врегулювати неприємну ситуацію, аналіз причин і наслідків поведінки, каяття за вчинене, жаль про упущені можливості, самозвинувачення, бажання забути й не думати про те, що трапилося, виправдання себе й свого вчинку.

Дослідження довело, що поняття сорому й провини є різними емоційними формами онтологічної провини: сором є більш гострим і інтенсивним переживанням, супроводжуваним відчуттям «безпорадності, уразливості», у структурі якого превалює емоційний компонент, у той час як у структурі провини спостерігається паритетне співвідношення емоційного й когнітивного компонентів. Сором викликає бажання втекти/зникнути, провини - стимулює людину до виправлення провини; переживання сорому переважно пов'язане із соціальною нетерпимістю, переживання провини — із соціальною емпатією.

Нами був визначений оптимальний рівень переживання провини рятувальниками як середня виразність провини-риси, оскільки в осіб із середніми показниками провини спостерігаються високі адаптаційні можливості: позитивне емоційно-ціннісне відношення до себе, свідомість життя й прагнення до особистісних змін, здатність до самоконтролю й саморегуляції, стійкість до стресових ситуацій.

Виявлено, що особи з неадекватним переживанням провини (вище або нижче області оптимальних значень) нездатні до аналізу своєї конкретної поведінки, характеризуються негативним емоційно-ціннісним відношенням до себе, низкою свідомістю життя, емоційною нестабільністю, схильні до непрямої агресії, дратівливості, ворожості. При цьому, особи з низькими показниками «провини-співчуття» схильні до егоїзму й домінуванню над іншими, у той час як особи із завищеними показниками «провини-співчуття» характеризуються нерішучістю й орієнтовані на думку інших.

Виявлено, що еволюція ціннісних орієнтацій у процесі розвитку особистості приводить до якісного перетворення феномена провини: від простого невдоволення собою й навколишньою дійсністю, позбавленого якого-небудь морального змісту, що й носить прагматичний характер, до почуття провини, що виступає в якості морального регулятора норм соціально-прийнятної поведінки в процесі соціалізації, і далі в процесі індивідуалізації, коли почуття провини стає саморегулятором і самодетермінантом поведінки людини й носить гуманістичний характер.

Установлене, що оптимальний рівень переживання провини не свідчить про високий рівень розвитку індивідуальної психіки, також як високий рівень розвитку особистості не гарантує психічну стабільність індивіда.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволило зробити ряд рекомендацій для фахівців, що працюють в особливих умовах діяльності й намітити подальші перспективи досліджень, що стосуються феномена провини і його ролі в житті людини.

Процес розвитку особистості людини - це інтеграція ряду етапів її соціально-психологічного дозрівання. Провина може відігравати позитивну роль у житті людини, якщо рівень її переживання перебуває в області «оптимальних» значень, тобто оптимальний рівень переживання провини на кожному із цих етапів свідчить про психічне здоров'я людини.

У випадку відхилення переживання провини від оптимального рівня, необхідно визначити рівень розвитку особистості, оскільки провини на кожному з рівнів буде проявляти себе по-різному.

Слід зазначити, що низький рівень переживання провини звичайно пов'язаний з низьким рівнем розвитку особистості й може стати причиною асоціальної поведінки у відсутності моральної позиції (при несформованому почутті провини). У цьому змісті, будь-яка несприятлива обставина може спровокувати асоціальну поведінку в «імпульсивної» особистості.

Виходячи з теорії емоцій можна припустити, що сором, будучи просоціальною емоцією, здатний відігравати позитивну роль у житті людини. Доказ цього положення вимагає проведення подальшого дослідження.

У зв'язку з вищеописаним, можна окреслити коло науково-практичних завдань в області подальшого дослідження феномена провини і її ролі в житті людини:

- 1) розробка нових психотерапевтичних методів вирішення проблем, пов'язаних з деструктивними способами подолання невдоволення собою й навколишньою дійсністю (онтологічної провини);
- 2) подальше дослідження феномена провини як причини девіантної поведінки в рамках психології діяльності в особливих умовах;
- 3) подальше дослідження питання про поділ провини й сорому як різних емоційних форм прояву онтологічної провини;
- б) дослідження сорому і його ролі в розвитку особистості людини;
- 7) створення методик виміру провини, що дозволяють найбільше повно відбити й описати структуру й функції феномена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – М. : Наука, 1977. – 340 с.
3. Асмолов А. Г. Психология личности / Асмолов А. Г. – М. : МГУ, 1990. – 367 с.
4. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности / Братусь Б. С. – М. : Знание, 1985. – 64 с.

5. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Выготский Л. С. – М. : Педагогика, 1991. – 479 с.
6. Гаврилица О. А. Чувство вины у работающих женщин / О. А. Гаврилица // Вопросы психологии. – 1998. – №.4. – С. 65–70.
7. Иванова В. В. Эмоция вины как предпосылка формирования нравственного идеала правды / В. В. Иванова // Гуманитарные исследования : межвуз. сб. науч. тр. : Ежегодник. – Омск, 2002. – Вып. 7. – С. 52–57.
8. Игнатьева А. А. Понятие о нравственных чувствах альтруизма, эгоизма, стыда и вины как устойчивых эмоциональных отношениях / А. А. Игнатьева // Науч. тр. Вятского соц.-экон. ин-та. – Киров, 2002. – Вып. 1. – С. 178–191.
9. Ильин Е. П. Эмоции и чувства : [учеб. пособие] / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2001. – 749 с.
10. Кирилина Т. Ю. Совесть и ее роль в нравственном развитии личности / Кирилина Т. Ю. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та леса, 2001. – 126 с.
11. Корнилов М. Н. «Культура стыда» и «культура вины» в Японии и на Западе / М. Н. Кирилина // Человек : образ и сущность. – М., 1998. – Вып. 9. – С. 94–123.
12. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А. Н. – М. : Политиздат, 1975. – 301 с.
13. Матюшин Г. Г. Стыд и совесть как формы моральной самооценки / Матюшин Г. Г. – М. : Изд-во МГОПУ : НОУ, 1998. – 233 с.
14. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда / Муздыбаев К. – СПб. : С.- Петерб. фил. ин-та социологии, 1995. – 39 с.
15. Орлов Ю. М. Вина / Орлов Ю. М. – М. : Импринт-Гольфстрим, 1997. – 36 с.
16. Орлов Ю. М. Обида. Вина: 5-е изд., испр. / Ю. М. Орлов. - М.: Слайдинг, 2004. – 87 с.
17. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / Рубинштейн С. Л. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
18. Barrett K. C. A functionalist approach to shame and guilt / Self-Conscious Emotions : The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride / Ed. by Tangney J. P., Fischer K.W. Guilford Press, 1995. – P. 25–63.
19. Baumeister R. F., Stillwell A. M., Heatherton T. F. Guilt: An interpersonal approach // Psychological Bulletin. – 1994. – V.115, N.2. – P. 243–267.
20. Berrios G., Bulbera A., Bakshim N., Denning T., Jenaway H., Markar H., Martin-Santos R., Mitchell S. Felling of guilt in major depression // British Journal of Psychiatry. – 1992. – N.160. – P. 781–787.
21. Covington C. The future of analysis // Journal of Analytical Psychology. 2001. – 1. – V46, N2. – P. 325–334.
22. Fuchs T. The phenomenology of Shame, Guilt and the Body in Body Dismorphic Disorder and Depression // Journal of Phenomenological Psychology. – 2003. – V.33, N.2. – P. 223–243.
23. Hoffman M. L. Empathy, Guilt, and Social Cognition // Overton W. F. "The Relationship between Social and Cognitive Development". – Lawrence Erlbaum1. Associates, 1983. – P. 1–55.

24. Johnston A. The Vicious Circle of the Super-Ego: The Pathological Trap of Guilt and the Beginning of Ethics // *Psychoanalytic Studies*. – 2000. – V.3-4. – P. 411–424.
25. Lewis H. B. Shame and guilt in neurosis. – New York : International Universities Press, 1971. – 525 p.
26. Lindsay-Hartz J. Contrasting experiences of shame and guilt I *American Behavioral Scientist*. – 1984. – V.27. – P. 689–704.
27. O'Connor L. E. Pathogenic beliefs and guilt in human evolution : Implications for psychotherapy // *Genes on the couch: Explorations in Evolutionary Psychotherapy* / Ed. by Gilbert P., Bailey K. G. Brunner-Routledge, 2000. – P. 276–303.
28. Tangney J. P. Assessing individual differences in proneness to shame and guilt: Development of the Self-Conscious Affect and Attribution Inventory // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1990. – V. 59, N.1. – P. 102–111.
29. Tangney J. P., Dearing R. L. Shame and Guilt. Guilford Press. 2003 p.272.
30. Waska R. Fragmentation, persecution and primitive guilt: Clinical and theoretical issues with psychotic patients // *Psychodynamic Practice*. – 2002. – V.8, N.2. – P. 147–162.

УДК 159.9

Йванович М.И., здобувач кафедри прикладної психології НУЦЗУ

СТРУКТУРА ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано проблему психологічної компетентності особистості, стан її дослідженості у сучасній вітчизняній та зарубіжній психології. Виділено існуючі протиріччя у дослідженнях. Доведено актуальність розробки проблеми психологічної компетентності оперативних працівників митної служби України. Досліджено та проаналізовано особливості структури психологічної компетентності даної категорії працівників. Виділено додаткові регуляторний та мотиваційний компоненти у структурі психологічної компетентності оперативних працівників митної служби.

Ключові слова: психологічна компетентність, оперативні працівники митної служби України, структура психологічної компетентності, формування психологічної компетентності.

В статье проанализирована проблема психологической компетентности личности, состояние ее исследованности в современной отечественной и зарубежной психологии. Выделены существующие противоречия в исследованиях. Доказана актуальность разработки проблемы психологической компетентности оперативных сотрудников таможенной службы Украины. Исследованы и проанализированы особенности структуры психологической компетентности данной категории сотрудников. Выделены дополнительные регуляторный и мотивационный компоненты в структуре психологической компетентности оперативных сотрудников таможенной службы.

Ключевые слова: психологическая компетентность, оперативные сотрудники таможенной службы Украины, структура психологической компетентности, формирование психологической компетентности.

Постановка проблеми. Проблема психологічної компетентності є однією з найактуальніших нині. Існує ряд досліджень, присвячених цій проблемі, але динаміка, механізми, умови становлення психологічної компетентності працівників митної служби України, практично не вивчалася, хоча очевидно, що в діяльності оперативних підрозділів цей вид компетентності особливо потрібний. Розвиток психологічної компетентності є основою професійної і життєвої успішності.

Якісна підготовка фахівців в області митної справи, їх професійний розвиток – проблема, актуальна для всього сучасного суспільства. Від того, наскільки грамотними, професійно компетентними та підготовленими будуть працюючі фахівці митних служб, багато у чому залежить забезпечення політичної, економічної, екологічної, соціальної безпеки країни.

Соціальний запит на високий професіоналізм фахівців митної служби виражається у системі вимог, які пред'являються, до них: високого рівня професійної компетентності, здатності до саморозвитку, ефективному використанню внутрішнього потенціалу, гнучкості, вмінню адаптуватися до соціокультурних умов, що змінюються.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У ряді досліджень психологічна компетентність розглядається, з одного боку, як рівень психологічної культури (І.В. Дубровіна, 1997, С.Л. Рубінштейн, 1973, В.В. Семикін, 2003 та ін.), з іншого боку як самостійний вид компетентності, стержнева складова частина професійної компетентності (А.К. Маркова, 1996, А.А. Деркач, 2003, В.Г. Зазикін, 2003 та ін.).

Існують різні підходи до визначення поняття «психологічна компетентність». Це поняття перетинається з психологічними, соціологічними, педагогічними категоріями, що означають можливості людини, яка займається діяльністю в системі «людина – людина». При розгляді підходів до розуміння психологічної компетентності можна виділити наступні істотні ознаки. Психологічна компетентність (ПК) ґрунтується на психологічних знаннях і життєвому досвіді їх застосування [1; 3]. ПК розуміється як особливий мотиваційний стан – готовність проявляти цілеспрямовану активність на основі отриманих психологічних знань [4]. Далі: система умінь, що дозволяють успішно справлятися з проблемними ситуаціями діяльності [3] і, нарешті, особові якості, що забезпечують правильний вибір спрямованості активності, способів поведінки [2; 5]. Ймовірно, ці визначення не суперечать одне одному, а є взаємодоповнюючими, описуючи існуюче психологічне явище. ПК є системним, інтегральним утворенням, що проявляється на різних рівнях психологічної реальності людини, у внутрішньому плані – саморегуляції, і в зовнішньому плані – в діяльності та взаємодії.

Поняття компетентності доповнюється і предметно розкривається у багатьох психологічних дослідженнях, які стосуються професійної діяльності людини. Підхід до розкриття компетентності у вітчизняній психології, на наш погляд, дозволяє ширше подивитися на завдання її формування, оскільки виводить практиків на аналіз умов (в якості особистих утворень), що забезпечують успішне виконання мотиваційної, оперативної і оцінної сторони професійної діяльності, а також на осмислення генезису і необхідності цілісного,

системного підходу до професіоналізації особистості, формування компетентності у широкому і вузькому сенсі цього поняття.

На формування професійної компетентності, в першу чергу, впливає компетенція, як сукупність повноважень, які має в розпорядженні відповідний посадовець, а також особистісні, ділові якості суб'єкта.

Немає єдиних підходів в уявленні психологічної компетентності як структури професійної компетентності. У одних широкий спектр структурних компонентів як би розкиданий по блоках, що представляють модель фахівця, тобто виявляється у вигляді «імпліцитної заданості», у інших – зібрана в єдину модель психологічної компетентності фахівця у відповідності професійної діяльності.

У психологічних словниках термін «психологічна компетентність» не визначений.

Деякі дослідники намагаються представити структуру психологічної компетентності у вигляді єдиної моделі, в якій би знайшли своє відображення всі її підструктури [1]. Але у зв'язку зі складністю і багатоаспектністю феномену виникає проблема вибору адекватних показників психологічної компетентності. У доступній літературі таких моделей не виявлено.

При виділенні структурних складових психологічної компетентності ми спиралися на підхід Н.В. Кузьміної. Вона виділяє в психологічній компетентності декілька взаємозв'язаних підсистем:

1. соціально-перцептивна компетентність (знання людей, її основу складає спостережливість та прозорливість);
2. соціально-психологічна (закономірності поведінки, діяльності і стосунків людини, включеної у професійну групу);
3. аутопсихологічна (самопізнання, самооцінка, самоконтроль, уміння управляти своїм станом і працездатністю, самоефективність);
4. комунікативна (знання про різні стратегії і методи ефективного спілкування);
5. психолого-педагогічна (знання методів здійснення впливу).

Ці підструктури вивчалися такими ученими, як А.А. Бодальов, А.А. Деркач, І.М. Мусатов, Є.А. Климов, І.Н. Семенов, С.Ю. Степанов (соціально-перцептивна компетентність); Л.А. Петровська, А.І. Міщенко, І.М. Павлютенков, І.І. Риданова, Г.Н. Сериков, Н.Ю. Хрящева (комунікативна компетентність); А.С. Гусева, В.В. Лемін, А.П. Ситніков (аутопсихологічна компетентність); А.К. Маркова, І.С. Якиманська (психолого-педагогічна компетентність) та ін.

У вітчизняній психології можна виділити ряд підходів, що розглядають проблему ПК: соціально-психологічний, психолого-педагогічний, загальнопсихологічний, психолінгвістичний.

Соціально-психологічного підходу до проблеми компетентності дотримується Н.В. Гришина, яка визначає психологічну компетентність як розуміння природи протиріч і формування конструктивного погляду на проблему конфліктів, уміння аналізувати виникаючі ситуації, визначати причини їх виникнення, навички управління конфліктними ситуаціями, що включають уміння надати конструктивні форми виникаючим протиріччям у міжособовій взаємодії [цит. за 1].

Психологічна компетентність як інтеграційне психічне утворення розглядається в роботі Н.В. Яковлевої і Л.П. Урванцева. Вони аналізують професійну компетентність особистості і співвідносять це поняття з діяльністю, визначаючи його як рівень успішності вирішення проблемних ситуацій діяльності [цит. за 4]. Автори вважають компетентність психічним новоутворенням, що виникає в ході освоєння діяльності. За одиницю аналізу ними приймається рішення проблемної ситуації. По аналогії із загальною компетентністю вони визначають психологічну компетентність як представленість у свідомості індивіда психологічного змісту проблемних ситуацій і володіння способами їх рішення.

Таким чином, компетентностний підхід орієнтований на розробку диференційованої системи понять для опису і оцінки того, що саме в процесі навчання підлягає формуванню і розвитку, тобто у рамках компетентностного підходу навчання сфокусоване на компетенціях, на методах їх діагностики і оцінки.

Поза сумнівом, що ПК – багаторівневе утворення з компонентами когнітивного, експресивного та інтерактивного характеру. Це складна єдина система внутрішніх психологічних складових і властивостей особистості фахівця, що включають знання і уміння. Є зв'язок і з глибинними властивостями особистості – з потребою у спілкуванні, упевненістю у собі й самооцінкою. Психологічна компетентність включає такі характеристики, як інтегральну відповідність особистості вирішуваним завданням, кількість і якість вирішених завдань, результативність і успіх у проблемних ситуаціях. Сюди додається і знання наслідків застосування конкретних способів дії і їх ефективності. Компетентність має і свої функції: гностичну, організаційну, адаптивну і розвиваючу.

Гностична – психологічна компетентність дозволяє особистості бачити більш глибоко як власну активність, так і інших, бачити внутрішню позицію іншого (внутрішня позиція – система стосунків бачення світу і себе в ньому), відмінності її від демонстративної позиції. Існує приписувана внутрішня позиція (що інші думають про моє сприйняття світу) і передбачувана (моя думка про те, що інші думають про мене).

Організаційна або структурована – психологічна компетентність дозволяє упорядковувати і планувати життя (спілкування, стосунки з собою, віртуальну реальність)

Адаптивна – психологічна компетентність дозволяє аналізувати і коригувати свою поведінку, а отже допомагає адаптуватися, входити в різні ситуації.

Психологічна компетентність – дозволяє більшою мірою використати ресурси свої, групи, інших людей.

Крім того, психологічна компетентність визначає надійність, здатність успішно і безпомилково здійснювати конкретну діяльність, як у звичних умовах, так і в екстремальних, нестандартних ситуаціях.

У останнє десятиліття з'явилися роботи, що так чи інакше зачіпають проблеми формування і розвитку професійно значимих якостей особистості митників, професійної компетентності, підвищенню їх кваліфікації і вдосконаленню професіоналізму (А.Ю. Красильников, А.В. Авдонін, М.М. Баландін, К.А. Мішин, А.С. Ісаєва, А.В. Панкратов, Л.Н. Олексієва і так далі). В той же час, нині як в теорії, так і практиці професійної освіти не отримали належного

наукового освітлення такі питання, як структура психологічної компетентності, формування психологічної компетентності фахівців митних служб у процесі їх безпосередньої службової діяльності, методичне і технологічне забезпечення процесу формування.

Метою цієї статті є визначення структури психологічної компетентності оперативних працівників митної служби України.

Виклад основного матеріалу. Ми розглядаємо психологічну компетентність як складне системне утворення, що проявляється в успішному рішенні поставлених перед особою завдань.

У нашому дослідженні брали участь працівники оперативних підрозділів – митної варти України, у кількості 178 осіб. Вік досліджуваних від 22 до 38 років.

При побудові програми дослідження ми виходили з того, що судити про наявність психологічної компетентності можна за характером результату діяльності особистості. Кожен працівник компетентний у тому ступені, в якому виконувана ним робота відповідає вимогам, що пред'являються до кінцевого результату цієї професійної діяльності; оцінка або вимір кінцевого результату – це єдиний науковий спосіб судити про психологічну компетентність. Неправомірно судити про компетентність не по результату, а по тому, що вкладається у його досягнення, а так само по рівню освіти і тому подібне.

Психологічна компетентність розглядалася нами з точки зору *системного підходу*. Об'єктом системного аналізу виступають системи, що розвиваються. Характеристиками системи є: цілісність, структурність, взаємозв'язок системи з іншими системами. Методом системного аналізу є моделювання. У вітчизняних і зарубіжних дослідженнях психологічної компетентності підкреслюється її цілісність, відносна стійкість, зв'язок з іншими системами, структурованість (виділяють такі компоненти як знання, уміння, особисті якості). При цьому психологічна компетентність не є просто сумою знань і навичок, вона є психологічним новоутворенням, властивим зрілій особистості і що дозволяє якісно по-іншому вирішувати професійні, соціальні і особистісні завдання.

Дослідження структури психологічної компетентності оперативних працівників митної служби проводилося нами з урахуванням виділеної в психологічних дослідженнях структури психологічної компетентності особистості, яка включає наступні компоненти [3]:

- Когнітивна компетентність – характеристика особистості, що дозволяє ефективно і економічно вирішувати пізнавальні завдання з використанням психологічних законів і закономірностей, а також прийомів та способів організації розумової діяльності.
- Комунікативна компетентність – здатність успішно вирішувати завдання спілкування, встановлювати бажані контакти з позитивним прогнозом майбутньої взаємодії.
- Соціальна компетентність – соціальний інтелект, інформованість про соціальні інститути і їх функції, уміння лідирувати і підкорятися, забезпечення успішності та адаптивності, уміння бути незалежним і працювати у команді, ініціативність, здатність до співпраці і тому подібне.

• Аутопсихологічна компетентність – самоаналіз, самокорекція, само-допомога, саморегуляція і самоконтроль.

Для визначення структури психологічної компетентності й рівня її сформованості у оперативних працівників митної служби України нами використувалися проблемно-діагностичні завдання.

При створенні проблемно-діагностичних завдань нами використовувалися наступні способи:

➤ Спонування до порівняння, зіставлення і протиставлення суперечливих фактів, явищ, даних; суджень, думок, авторитетів; думок самих учасників; різних варіантів текстових документів.

➤ Використання типових помилок учасників або одностороннього підходу до явищ.

➤ Спонування до висунення гіпотез, висновків та узагальнень. У цьому випадку протиріччя виникає: у результаті зіткнення думок; між припущеннями і результатами їх досвідченої перевірки; між гіпотезою і новими фактами і тому подібне.

Кожному досліджуваному був запропонований набір проблемно-діагностичних завдань, які вирішувалися ними індивідуально. Якість рішення кожного завдання оцінювалася групою експертів. При цьому враховувалося: виявлення і чітке визначення досліджуваним суті проблеми; визначення шляхів виходу з ситуації, або винесення припущень можливого рішення і їх обґрунтування; доказ вірності винесених припущень і вірності можливого їх рішення; перевірка вірності рішення. Крім того, при оцінці якості рішення проблемного завдання оцінювався рівень розвитку кожного з компонентів психологічної компетентності досліджуваних: когнітивного, комунікативного, соціального і аутопсихологічного. Структурними елементами виступають інтеріоризовані психологічні знання, діючі комплекси умінь, особистісні якості, система суб'єктивного контролю, що забезпечує стійкість компетентного стилю. Гетерохронність індивідуального розвитку структури ПК проявляється у наявності різних типів її носіїв: когнітивно-компетентного, комунікативно-компетентного, соціально-компетентного, аутокомпетентного і гармонійного. Також експерти виділяли показники психологічної компетентності, які не належать жодному з перерахованих компонентів для того, щоб визначити структуру ПК оперативних працівників митної служби України. Отримані у результаті експертної оцінки показники представлені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Показники рівня розвитку компонентів психологічної компетентності у оперативних працівників митної служби України (у балах)

Компоненти ПК	М±σ
Когнітивний	6,2±1,9
Комунікативний	4,9±1,3
Соціальний	6,2±2,1
Аутопсихологический	3,5±0,8
Регуляторний	6,7±2,2
Мотиваційний	5,5±1,6

За результатами експертної оцінки у структурі психологічної компетентності оперативних працівників митної служби України були виділені наступні компоненти: когнітивний, комунікативний, соціальний, аутопсихологічний, регуляторний і мотиваційний. Найбільш розвинені регуляторний (6,7±2,2 балів) і когнітивний (6,2±1,9 балів) компоненти. Найменш – аутопсихологічний (3,5±0,8 балів) і комунікативний (4,9±1,3 балів).

Рівень розвитку психологічної компетентності залежить від сформованості її складових. Високий рівень психологічної компетентності дозволяє суб'єктові доцільно використати особистісні ресурси, мінімізувати витрати, оптимізувати зовнішню і внутрішню активність, актуалізувати приховані можливості інших, прогнозувати відставлені ефекти професійної активності, конструювати продуктивні моделі саморозвитку. Психологічна компетентність має змістовну і технологічну сторони, які розвиваються в процесі накопичення і привласнення психологічної інформації вузькопрофесійного і широкого профілю, і розширення тезауруса психологічно грамотних способів взаємодії з самим собою і світом.

Наявність психологічної компетентності як інтегральної системної характеристики дозволяє людині бути ефективнішою і одночасно – більш автономною, домагатися високої продуктивності, зберігаючи ресурси і зберігаючи високий статус здоров'я. На рівні індивідуального суб'єкта спостерігається гетерохронність розвитку видів компетентності, що обумовлено як специфікою професійної діяльності, так і індивідуальною мотивацією компетентності, індивідуально-психологічними особливостями, культурно-історичним контекстом розвитку та іншими чинниками. Компетентність розвивається за допомогою привласнення психологічної культури і освоєння системи культурно-історичних знарядь (знаків) психологічної практики; розширення умінь діяти конструктивно в умовах підвищеної ентропійності середовища або нового досвіду. Прийняття психологічної компетентності як цінності, забезпечує створення позитивної установки на сприйняття психологічної інформації і мобілізацію внутрішніх ресурсів на її освоєння. Освоєння нового психологічного знання включає: сприйняття психологічної інформації → аналіз можливостей застосування в індивідуальному досвіді → апробація у різних видах активності → рефлексія досвіду → тренування → надбання способу компетентної дії.

Створення цілісної концепції психологічної підготовки фахівців припускає виділення її мети, формування конкретних завдань і розробку адекватного їм науково-методичного забезпечення. Вирішення цієї важливої проблеми можливе не інакше, як на основі наукового аналізу професійної діяльності фахівців і вичленення у ній необхідного психологічного змісту. Аналіз показує, що у структурі професійної діяльності оперативних працівників митної служби можна виділити наступні завдання:

- ✓ Розуміння психологічного змісту різних життєвих і професійних ситуацій, дій, вчинків і інших зовнішніх проявів особистості.
- ✓ Прогнозування можливих способів поведінки людей у контексті тих або інших життєвих і професійних ситуацій.
- ✓ Проектування доцільних і раціональних способів спілкування з людьми у контексті відповідних ситуацій.

✓ Практична реалізація доцільних і різних способів спілкування з людьми.

✓ Адекватне розуміння себе.

✓ Реалізація власного особистого і професійного потенціалу.

У кожному конкретному випадку ці завдання мають специфіку, обумовлену змістом відповідної професійної діяльності. Тому і психологічна підготовка фахівців має бути професійно орієнтованою.

Основними завданнями психологічної підготовки фахівців є:

1. Забезпечення умов, в яких відбувається усвідомлення фахівцем його індивідуальних способів виявлення проблемної ситуації.

2. Формування спеціальних здібностей, що дозволяють здійснити когнітивну орієнтацію у виконанні дій (на рівні свідомого контролю).

Психологічна підготовка спрямована на формування пізнавальних потреб, механізму контролю саморегуляції силою власних намірів і формування індивідуальних творчих здібностей.

Висновки. Аналіз психологічної літератури з проблеми психологічної компетентності та емпіричне дослідження структури ПК оперативних працівників митної служби України показали, що існує необхідність формування певного рівня психологічної грамотності, який дозволяє організувати рефлексію психологічної реальності; неволодіння практичними способами і технологіями самоврядування і самокорекції не дозволяють успішно взаємодіяти з оточенням, незважаючи на можливість рефлексувати ці процеси; виявлений низький рівень розвитку аутопсихологічної і комунікативної компетентностей у структурі ПК оперативних працівників митної служби України. Для того, щоб ця категорія працівників була успішною у своїй подальшій професійній діяльності потрібна спеціальна, цілеспрямована і комплексна корекція, розвиток компонентів психологічної компетентності у системі психологічної підготовки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демин В. А. Профессиональная компетентность специалиста : понятие и виды / В. А. Демин // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2000. – №4 – С. 34–42.

2. Битянова Н. Р. Психология личностного роста / Битянова Н. Р. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 64 с.

3. Дилова М. Компетентность деятельности личности / Дилова М. – М. : София, 1985. – 136 с.

4. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М. : Знание, 1996. – 308 с.

5. Социальная психология : [учебное пособие для студентов высших учебных заведений] / А. Н. Сухов, А. А. Бодалёв, В. Н. Казанцев и др.; под ред. А. Н. Сухова, А. А. Деркача. – М. : Академия, 2001. – 600 с.

УДК 159.9+347.986

Кононенко С.В., к. психол. н., доцент;

Пономаренко В.В., викладач, ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут»

РОЗВИТОК ПОЗИТИВНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ЮРИСТІВ

У статті розглядаються психологічні особливості розвитку позитивної „Я-концепції” юристів, як деякого ідеалу або еталону, тобто зразку, найбільшою мірою адекватному тій або іншій діяльності юриста, а також проблема адекватності "образу Я", його відповідності реальним особистісним характеристикам юриста.

Ключові слова: психологічні якості особистості юриста, свідомість, „Я-концепція”, розвиток позитивної „Я-концепції”, професійна свідомість, самовідношення, рефлексія, інноваційна рефлексія, компоненти розвитку „Я-концепції” юриста.

В статье рассматриваются психологические особенности развития позитивной "Я – концепции" юристов, как некоторого эталона, т.е. образца, в наибольшей степени адекватной деятельности юриста и соответствия реальным личным его характеристикам.

Ключевые слова: психологические качества личности юриста, сознание, "Я – концепция", развитие положительной "Я – концепции", профессиональное сознание, самоотношение, рефлексия, инновационная рефлексия, компоненты развития "Я – концепции" юриста.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство вимагає підготовку такого юриста, який здатний позитивно ставитися до себе і своєї професії, визначати перспективи власного особистісного та професійного зростання, способи самовдосконалення, усвідомлювати можливий спектр внутрішніх і зовнішніх причин виникаючих труднощів і проблем. Особливу значимість представляє таке системне утворення, як „Я-концепція”, оскільки в ній відображено істотне для особистості співвідношення «потенцій і тенденцій» (В.М. Мясичев [11]), її «можливостей і прагнень» (В.С. Мерлін [10]).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових дослідженнях, в освітній практиці і законодавчих документах стали частіше вживатися терміни, що починаються з приставки «саме», «сам», які в інтегративному вигляді характеризують людину як суб'єкта власного розвитку, суб'єкта пізнання, спілкування та професійної діяльності. Звертається увага на те, що зміст освіти повинно бути орієнтоване на забезпечення самовизначення особистості, створення умов для її самореалізації. В освітньому процесі мова йде про необхідність виховання вмотивованої, ініціативної особистості, орієнтованої на успіх і кар'єру, на побудову та реалізацію продуктивних сценаріїв свого життєвого і професійного шляху.

В основі нових підходів до вдосконалення вищої освіти лежить ідея особистісно-орієнтованого навчання, однією зі складових якої є створення умов для розкриття потенційних можливостей кожного юриста у розвитку позитивної „Я-концепції”. Практика викладання у вузі показує, що в курсах психолого-юридичного циклу цьому не приділяється достатньої уваги, при цьому виникають протиріччя між вимогами що висуваються суспільством до рівня підготовки фахівців і рівнем розвитку позитивного самосприйняття, емоцій-

ної стабільності, особистісної зрілості, самосвідомості студента. Таким чином, сучасна вища школа потребує пошук нових психологічних підходів і педагогічних технологій, здатних вирішувати викладені протиріччя.

Звертаючись до теоретичного аналізу проблеми сутності і феномена „Я-концепції” як наукової категорії, слід зазначити, що багато аспектів є об'єктами міждисциплінарних напрямів: психолого-педагогічних, медико-біологічних і суспільних наук. Складність і багатоаспектність проблеми „Я-концепції” зумовлює множинність підходів до розуміння її сутності, природи, структури, а також до методів її вивчення.

Описуя особливості дослідження феномена „Я-концепція” різними авторами, Дутчина О.Б. звернула увагу на такі дослідження:

- зміст „образу Я” – категорія, в якій індивід усвідомлює себе, свої особливості, наявність або відсутність у себе тих чи інших рис (Б.Г. Ананьев, Р. Берн, В.С. Мерлін);

- структурні компоненти „Я-концепції”: „Я-реальне”, „Я-ідеальне”, „Я-демонстроване” та інші (І.С. Кон, К. Роджерс, В.В. Столін, І.І. Чеснокова);

- походження „Я-концепції”, яке розглядається як результат міжособистісного спілкування у ситуаціях: визначення мети (Л.В. Бороздіна, К. Левін, Ф. Хоппе); протиріччя між безпосередніми бажаннями і відповідністю поведінки власним цінностям (І.С. Кон, Ю.М. Орлов); морального вибору (Г.І. Морєва, С.Г. Якобсон); самовиховання (Р. Берн, В.П. Коломієць, Д.Б. Ельконін та ін.) [5].

Зокрема, Мясищев В.М. виділяє у відносинах особистості «емоційну», «оцінну» і «поведінкову» сторони. У його трактуванні, емоційний компонент сприяє формуванню емоційного ставлення особистості до об'єктів середовища, до інших і самого себе. Оціночний компонент сприяє сприйняттю й оцінці (усвідомленню, розумінню, поясненню) об'єктів середовища, людей і самого себе. Поведінковий компонент сприяє здійсненню вибору стратегій і тактик поведінки особистості стосовно значущих (цінних) для неї об'єктів середовища, людям і самому собі [11].

Розглянуті компоненти стали основою для розгляду структури „Я-концепції” багатьма дослідниками. Так, образ „Я” по І.С. Кону, – це соціальна установка, відношення особистості до себе, що включає три взаємопов'язані компоненти: пізнавальний, емоційний, поведінковий [8]. На думку В.Б. Ольшанського, „Я-концепція” являє собою організовану когнітивну структуру, витягнуту з власних переживань свого власного „Я” [13]. Ряд дослідників (Ю.Н. Кулюткін, В.В. Столін, Г.С. Сухобская) віддають перевагу терміну «самосвідомість», підкреслюючи надзвичайну складність структури „Я”.

Формулювання мети та постановка задачі. Визначити соціальні та психологічні складові розвитку позитивної „Я-концепції” юристів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз різних точок зору з проблеми професійної свідомості юристів показав, що цей феномен має складну структуру (Г.В. Акопов [1], Є.О. Клімов [7], Л.М. Мітіна [9]). Узагальнюючи різні теоретичні підходи до структури професійної свідомості, виникає необхідність аналізувати зміст складових професійної свідомості юриста: когнітивний, емоційно-вольовий і мотиваційно-ціннісний.

Когнітивний компонент який впливає на розвиток професійної самосвідомості є процесом віддзеркалення професійної реальності й пізнання професії, усвідомлення себе в професії й розвитку професійних якостей, необхідних для здійснення професійно-юридичної діяльності [4]. Основу когнітивної сфери професійної свідомості складають професійні знання, які розширюють кордони індивідуального досвіду юриста, відкривають можливості для його вдосконалення і розвитку.

Когнітивна складова професійної свідомості юриста включає і певний рівень професійного розвитку пізнавальної сфери особистості: професійне сприйняття, пам'ять, мислення, уява, увага, що в сукупності складає інтелектуально-пізнавальну складову професійної свідомості фахівця. Це виявляється не лише в накопиченні інформації про структурні компоненти професійної діяльності юриста і якісне опанування способів діяльності, але й у збільшенні числа описових категорій, у підвищенні рівня вибірковості, складності й інтегрованості інформації, у зростанні здатності аналізувати і продуктивно вирішувати професійні завдання.

Важливою характеристикою розвитку когнітивної складової професійної свідомості є міра усвідомлення юристом професійно значимих якостей особистості, усвідомлення співвідношення між „Я – реальне професійне” і „Я – ідеальне професійне” на різних етапах професійної підготовки [5].

Слід зауважити, що когнітивна складова професійної свідомості юриста включає і певний рівень професійного розвитку пізнавальної сфери особистості: професійне сприйняття, пам'ять, мислення, уява, увага, що в сукупності становить інтелектуально-пізнавальну складову професійної свідомості фахівця.

Це виявляється не лише в накопиченні інформації про структурні компоненти професійної діяльності юристів і якісному опануванні способів діяльності, але і в збільшенні числа описових категорій, в підвищенні рівня вибірковості, складності й інтегрованості інформації, в підвищенні здатності аналізувати і продуктивно вирішувати професійні завдання. Когнітивна складова професійної свідомості юриста включає процес професійного самопізнання, який є змістовою основою професійної самооцінки. Професійна самооцінка, у свою чергу, задає модус самовідношення і сприяє поповненню новими професійними знаннями. Підсумком роботи когнітивної сфери професійної свідомості в тимчасовому континуумі виступає професійний образ „Я” юриста, який є результатом об'єктивного пізнання самого себе. Образ „Я” юриста – це узагальнена система уявлень про себе, усвідомлення своєї належності до юридичної професії, своїх професійних умінь, це професійні наміри, що, нарешті, й визначає професійну поведінку юриста. Зміст когнітивної складової професійної свідомості юриста пропускається через емоційні компоненти свідомості людини. Засвоюючи професійні знання, педагогічні норми й цінності, юрист випробовує і виявляє певні відчуття та емоції.

Визначаючи зміст емоційно-вольового елемента професійної свідомості юриста, ми спиралися на дослідження Л.І. Бучек [3], Т.С. Кириленка [6], Е.Л. Носенко [12].

Огляд досліджень свідчить, що емоції, з одного боку, виступають внутрішніми спонуками до діяльності, а з іншого – виражають стан суб'єкта та його

ставлення до інших (С.Л. Рубінштейн [14]). При цьому емоції мають оцінний характер. Емоційно-вольовий компонент професійної свідомості відображає ставлення суб'єкта або в цілому до професійної діяльності юриста, до себе як фахівця, або до окремих професійно значущих якостей своєї особистості й діяльності у зв'язку з його потребами і мотивами. Зміст емоційно-вольового компонента професійної свідомості юриста представлений у вигляді професійного інтересу, професійного самовідношення, професійної самооцінки. Інтерес мотивує навчання, розвиток навичок і вмінь, інтелект і творчі прагнення. Будучи сполучною ланкою суб'єкта з вибраною діяльністю, він впливає на її результати, які, у свою чергу, здійснюють вплив на його розвиток. Самовідношення виступає потужною стимул-реакцією професійного й особистісного саморозвитку і самоудосконалення. Залежно від характеру стосунків до різних об'єктів соціальної дійсності юристи виявляють моральні, інтелектуальні й естетичні відчуття. До змісту емоційно-вольового компонента професійної свідомості юриста необхідно також включати емпатію та емоційну стійкість як професійно значущі особистісні якості й переживання. В основі переживань лежить ціннісно-сміслова перебудова свідомості юриста. Результатом роботи емоційно-вольового компонента професійної свідомості є переживання суб'єктом своїх досягнень як успішних або неуспішних, прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який юрист вважає себе здатним.

Мотиваційно-ціннісний компонент професійної свідомості здійснює регуляцію юристом своєї поведінки й діяльності відповідно до юридичних норм, визначає можливість саморегуляції поведінки, здатність приймати самостійні рішення, управляти і контролювати свою поведінку. Продуктивне вирішення професійно-юридичних завдань сприяє появі у юриста нових цілей, оцінок, мотивів, установок, сенсів професійної діяльності. Реалізація свідомої регуляції поведінки й діяльності залежить від рівня розвитку волі суб'єкта. На думку В.О. Якуніна вольова регуляція передбачає перетворення заданої дії на особисте, з'єднання необхідної поведінки з професійними мотивами і цілями [16]).

На розвиток позитивної „Я-концепції” впливає суб'єктна активність юриста, яка пов'язана з такими особистісними якостями, як сила волі, цілеспрямованість, енергійність, витримка. Рівень розвитку вольових якостей зумовлює можливість свідомої саморегуляції особистості юриста. У регуляції професійної діяльності юриста і його поведінки особлива роль належить самооцінці, яка виступає механізмом і компонентом психічної діяльності. Разом із самооцінкою в системі саморегуляції як форми прояву професійної самосвідомості юриста беруть участь такі психічні компоненти особистості, як екстернальність і інтернальність, тип локалізації контролю, цінності, мотиви, рівень інтелектуального, емоційного й етичного розвитку. Важливим механізмом процесу саморегуляції є професійна рефлексія. Вона фіксує процес діяльності юриста, об'єктивізує особистісний сенс поведінки (діяльності) у професійній ситуації і робить можливою усвідомлену дію на цей процес.

Змістові компоненти професійної свідомості в реальному життєвому просторі взаємозв'язані і взаємодетерміновані й утворюють інтегральну особистісну цілісність. Ці компоненти, з одного боку, можуть втрачати певні ха-

рактеристики, властивості, а з іншого – набувають нових властивостей. Базовими компонентами, що впливають на розвиток професійної свідомості виступають професійні цінності й ціннісні орієнтації особистості. Вони утворюють фундамент змістової сторони професійної свідомості суб'єкта й виражають внутрішню основу його ставлення до дійсності. Ціннісні орієнтації юристів, виконують регулюючу і спрямовуючу функції, стимулюють діяльність юриста та його стосунки з оточуючими.

Структура професійної свідомості юриста включає ядерну частину – „Я-концепція” і підструктури: підструктура характеристик і властивостей професійної свідомості, створюючи її зміст, і підструктура функцій, в яких виявляються її властивості.

„Я-концепція” – це уявлення індивіда про самого себе як про професіонала. Важливими елементами «Я-концепції» юриста є: когнітивний, пов'язаний з усвідомленням мети професійної діяльності і себе як фахівця; емоційно-вольовий, такий, що відображає ставлення до об'єкта діяльності, і мотиваційно-ціннісний, пов'язаний з відчуттям професійної вмілості. Емоційна оцінка уявлень може бути різної інтенсивності, пов'язана зі сприйняттям себе або осудом.

Зміст першої підструктури разом з ядерною частиною включає професійні знання й уміння, професійні якості особистості, юридичні здібності, потреби, мотиви, що виконують усі разом і кожен окремо роль спонукачів дій і вчинків суб'єкта. Разом з „Я-концепцією” у змісті професійної свідомості представлені: настанова, що розуміється як внутрішня налаштованість суб'єкта на здійснення юридичної діяльності; професійна спрямованість, що розуміється як сукупність домінуючих стосунків, що виявляються по відношенню до громадян, діяльності і самого себе; професійна активність, що характеризує дієвість свідомості, значущість або особистісний сенс. Крім того, до змісту свідомості входять емоційність, емоційний настрій на професійно-юридичну діяльність, вираженням якого є відчуття професійного успіху й життєвого задоволення; знаковість як система вербальних і невербальних символів, за допомогою яких здійснюється юридичне спілкування, передача і обмін знаннями; вольові властивості особистості; рефлексивність як «інтеграційна психічна властивість суб'єкта, яка увиразнює самосприйняття змісту своєї психіки і його аналізу», свою діяльність і розуміння психіки інших людей [15, С. 46].

Розвиток позитивної „Я-концепції” юриста активізує інші компоненти та зміст професійної свідомості, який, базуючись на основі ядерної частини, тісно переплітається з нею, але при цьому будь-яка з названих властивостей, виникнувши, не втрачає своїх характеристик.

Системний аналіз структури свідомості особистості юриста показує, що професійну свідомість юриста слід розглядати як особливу форму свідомості, на яку впливає ряд об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) факторів. Проблема соціальної детермінації професійної свідомості є однією з найбільш складних і дискусійних. Упродовж тривалого часу вона зберігає свою актуальність і значимість у рішенні як психологічних, так і соціальних проблем.

Аналіз питання щодо соціальної детермінації розвитку позитивної „Я-концепції” юриста в галузі юридичної діяльності дозволяє виділити систему таких соціальних явищ, як соціально-економічна структура суспільства, рівень і категоріальна структура суспільної свідомості, існуючі в суспільстві норми моралі і права, система загальної і професійної освіти. Високий рівень вимог до професійної майстерності юриста визначає основні детермінанти формування позитивної „Я-концепції” фахівців: відповідність особистісної спрямованості фахівця обраній професії; розуміння норм діяльності і трансформація їх у самосвідомості фахівця у смислові утворення, що контролюють, оцінюють і спрямовують його діяльність; принципи й норми суспільних напрямків, у руслі яких здійснюється практична діяльність юриста; специфіка професійних проблем юриста, які відображають особливості соціокультурної ситуації у суспільстві.

Досягнення оптимального рівня розвитку професіоналізму юриста вимагає внесення змін до всіх його структурних компонентів. У процесі такого розвитку компонентів, взаємодіючи між собою, вони породжують функції – інтегруючу, активізуючу, пізнавальну, розвиваючу, соціалізуючу, регулюючу, стимулюючу. У цьому процесі виявляються різні ознаки – критерії професіоналізму юриста, розробка яких стає можливою в силу нормативності цього явища та високого рівня розвитку позитивної „Я-концепції”.

Висновки

1. На шляху формування професійної свідомості юриста постає проблема відповідності "Я" деякому ідеалу або еталону, тобто зразку, найбільшою мірою адекватному тій або іншій професії, а також проблема адекватності "образу Я", його відповідності реальним особистісним характеристикам. Вирішення цих проблем пов'язане з низкою труднощів через істотний розрив між "Я-реальним" і еталоном юриста, з одного боку, і наявністю різних шляхів досягнення необхідної відповідності, у тому числі і неадекватних, з іншого боку. Розуміння "образу Я" як установки або настановної системи, дозволяє представити його структуру як комплекс когнітивних, емоційних і поведінкових ознак, складність якого пов'язана з рівнем самосвідомості особистості. Дослідження показали, що суперечність, непослідовність "образу Я" викликає внутрішню напруженість, сумніви, коливання, невпевненість, а усвідомлення неспівпадання ідеального і реального "образу Я" може виступати рушійною силою перебудови професійної свідомості.

2. На підставі засвоєння загальнонаукових і моральних категорій формуються професійно важливі категоріальні поняття юриста, що складають основу його професійної свідомості. Категорії професійної свідомості особистості, як і людської свідомості в цілому, знаходяться в постійному розвитку. Тобто аналіз питання щодо соціальної детермінації структури професійної свідомості юриста в галузі юридичної діяльності дозволяє виділити систему таких соціальних явищ, як соціально-економічна структура суспільства, рівень і категоріальна структура суспільної свідомості, існуючі в суспільстві норми моралі і права, система загальної і професійної освіти.

3. Високий рівень вимог до професійної майстерності юриста визначає основні детермінанти формування професійної свідомості фахівців: відповід-

ність особистісної спрямованості фахівця обраній професії; розуміння норм діяльності і трансформація їх у свідомості фахівця у смислові утворення, що контролюють, оцінюють і спрямовують його діяльність; принципи й норми суспільних напрямків, у руслі яких здійснюється практична діяльність юриста; специфіка професійних проблем юриста, які відображають особливості соціокультурної ситуації у суспільстві.

4. Узагальнюючи різні теоретичні підходи до дослідження психологічних особливостей розвитку позитивної „Я-концепції” юристів, необхідно звернути увагу на такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий, когнітивний, психологічного самовідношення й рефлексії, інноваційної рефлексія. Кожній зі складових сторін властиві свої специфічні змістові компоненти, які обумовлюють розвиток і реалізацію позитивної „Я-концепції” в професійній діяльності юриста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акопов Г. В. Проблемы сознания в психологии : [учеб. пособие] / Г.В. Акопов. // – М. : Изд-во МПСИ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2004. – 232 с.
2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Ананьев Б. Г. – М. : Педагогика, 1980. – 230 с.
3. Бучек Л. І. Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості: дис. ... канд.психол.наук: 19.00.01 / Л. І. Бучек. – К., 1993. – 111 с.
4. Вировере А. Методика Дж. Келли в исследовании студенческих групп. Когнитивные стили : Тез. научно-практического семинара / А. Вировере. – Таллин, 1986. – С. 148–151.
5. Дутчина О. Б. Психологические условия и средства развития позитивной Я-концепции личности студента: дис. ... канд.психол.наук: 19.00.07 / О.Б. Дутчина. – Хабаровск, 2004. –186 с.
6. Кириленко Т.С. Психология : емоційна сфера особистості : [навч. посіб.] / Кириленко Т. С. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
7. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Климов Е. А. – Ростов на Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
8. Кон И. С. Психология ранней юности / Кон И.С. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
9. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Митина Л.М. – М. : Флинта: МПСИ, 1998. – 200 с.
10. Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание / Мерлин В. С. – Пермь, 1990. – 110 с.
11. Мясичев В. Н. Сознание как единство отражения действительности и отношения к ней человека // Проблемы сознания. / Мясичев В. Н. – М. : 1966. – С. 126–132.
12. Носенко Е. Л. «Картина світу» як інтегруючий та гуманізуючий фактор у змісті освіти / Носенко Е. Л. – Дн-ськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1996. – 76 с.
13. Ольшанский В. Б. Психология практикам: учителям, родителям и руководителям / Ольшанский В. Б. – М. : Тривола, 1996.

14. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Рубинштейн С. Л. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.

15. Степанов С. Ю. Рефлексивно-инновационный процесс : модель и метод изучения / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Психология творчества : общая, дифференциальная и прикладная; под ред. Я.А. Пономарева. – М. : Наука, 1990. – С. 64–91.

16. Якунин В. А. Обучение как процесс управления : психологические аспекты / Якунин В. А. – Л. : Изд. ЛГУ, 1988. – 160 с.

УДК 159.9

Косолапов О.М., начальник сектора психологічного забезпечення НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ І РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ СТРАХІВ У НАЧАЛЬНИКІВ КАРАУЛІВ ОРС ЦЗ ДСНС УКРАЇНИ

У статті наведено результати проведення психологічної корекції професійних страхів, які притаманні начальникам варт аварійно-рятувальних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: професійна діяльність, страх, професійний страх, психокорекція професійних страхів.

В статті приведені результати проведення психологічної корекції професійних страхів, які притаманні начальникам караулів аварійно-спасательных подразделений Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, страх, профессиональный страх, психокоррекция профессиональных страхов.

Постановка проблеми. Проблема впливу професії на особистість періодично виникає у фокусі уваги дослідників, але й дотепер залишається актуальною й недостатньо розробленою, зокрема практично відсутні психологічні дослідження щодо наявності та особливостей страхів у рятувальників, пов'язаних з виконанням професійних обов'язків, а також щодо їх психокорекції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Завдяки великій кількості досліджень феномена тривожності і страху (З. Фрейд, О. Ранк, Д. Айке, Н.Д. Левітов, Ч. Спілбергер, Ж. Нюттен, К. Ізард, Х. Хекхаузен, Ч. Рікрофт, Р. Мей, Х. Айзенк, Ф.Б. Березін, О.М. Прихожан, В.М. Остапов, А.Т. Злобін, О.Ф. Чернавський, О.М. Кузнєцова, Ю.В. Щербатих) можна було б припустити, що явище, назване вказаним терміном, має чітке і загальноприйнятне визначення. Однак як у психіатрії, так і в психології перше, з чим зустрічається сучасний дослідник, це різну трактування поняття «страх»; узагальнюючи наукові погляди вітчизняних і зарубіжних психологів на страх, видно що в більшості випадків він вивчається переважно як емоція [1; 6; 7].

Як базове ми розглядаємо визначення, дане М.Г. Ярошевським: страх – емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки. Не на-

багато відрізняється визначення А.С. Ребера: «Страх – емоційний стан, що виникає за наявності або передбаченні небезпечного або шкідливого стимулу. Страх зазвичай характеризується внутрішнім, суб'єктивним переживанням дуже сильного збудження, бажанням втекти або нападати і рядом симпатичних реакцій» [2].

Метою даної статті є описання методологічних підходів до психологічної корекції професійних страхів, які притаманні начальникам караулів аварійно-рятувальних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, а також висвітлення результатів актуальних страхів до і після корекційних заходів.

Виклад основного матеріалу. На відміну від багатьох професій, діяльність начальників караулів ОРС ЦЗ ДСНС України проходить в умовах загрози для життя та здоров'я. Специфікою діяльності таких фахівців є те, що вони приймають управлінські рішення і не мають права на помилку, діяльність начальників караулів ОРС ЦЗ ДСНС України належить до категорій важкої й дуже важкої (5-а і 6-а категорії важкості).

Очевидно, що такі особливості професійної діяльності висувають перед особистістю ряд серйозних вимог, формування і розвиток яких - тривалий і напружений процес, але це є необхідною умовою професійного становлення начальника караулу ОРС ЦЗ ДСНС України. Відсутність або недостатній розвиток цих якостей перешкоджають нормальному здійсненню функціональних обов'язків, породжують помилки в його діяльності, викликають негативні психоемоційні стани, зокрема професійні страхи і тривожність. У цьому зв'язку великого значення набуває професійно-психологічна підготовка працівників ДСНС України.

Нами було розроблено програму психокорекції професійних страхів начальників караулів ОРС ЦЗ ДСНС України.

Психологічну корекцію ми розуміємо як метод психологічного впливу, спрямований на створення оптимальних можливостей і умов розвитку особистісного і як сукупність прийомів, які використовує психолог для виправлення психіки чи поведінки психічно здорової людини [4].

У розробці психокорекційної програми за основу ми приймаємо наступні положення:

- професійні страхи є невід'ємною складовою загальнолюдських страхів;
- спроби усунення страху як такого (його попередження, ослаблення страху і післядії) нам здаються методологічно невиправданими, оскільки буде усуватися його своєрідна бар'єрна функція, що сигналізує про можливу небезпеку;

- практичне значення мають не кількісні та якісні характеристики страхів, а безпосередня реакція особистості на останні (можна говорити і про позитивний, і про негативний вплив емоції страху на процеси саморегуляції, динамічні характеристики волі, поведінки та ін.).

Основною позицією, від якої ми відштовхувалися при розробці психокорекційних заходів, є те, що необхідно не позбавлятися від страху, а виробляти вміння володіти собою за його наявності.

В екстремальних ситуаціях страх може викликати 2 реакції: ступор і паніку. У стані ступору людина втрачає здатність робити які-небудь дії, впливати на ситуацію, є нерухомою, немов відключеною від дійсності. У паніці, навпаки, людина починає кидатися, багато і незв'язно говорить, метушиться, всі її дії безладні і малоефективні.

Слід відзначити, що в будь-яких, навіть найважчих умовах, деякі люди (близько 25 % від загальної кількості) зберігають самовладання, чітко і рішуче діють відповідно до ситуації. За розпитами рятувальників, які опинилися в екстремальних ситуаціях і зберегли у критичні моменти здатність до цілеспрямованих дій, вони думали не про власне виживання, а про відповідальність за вихід зі становища. Тобто у деяких людей страх відповідальності може загострювати мислення, в той час як у інших – паралізує його. У першій групі усвідомлення своєї відповідальності призводить до максимальної концентрації здібностей, дозволяючи діяти чітко і цілеспрямовано. Як тільки концентрація змінювалась панічним страхом і незнанням, що конкретно слід робити, наступала втрата самовладання і розвивались психогенні розлади [7]. На жаль, слід зазначити, що більшість людей в перші миттєвості екстремальних ситуацій виявляються приголомшеними і малоактивними.

Ми вважаємо істинним положення про те, що для подолання будь-якого виду страху треба насамперед зізнатися самому собі в тому, що тобі страшно. Це досить важко, оскільки людині властиво гнати від себе подібні думки. Треба також зрозуміти, що викликає цей страх. А коли його природа стане ясною, виробити відповідний спосіб подолання. У кожної людини такий спосіб суто індивідуальний. Але в будь-якому випадку - це шлях логіки, а не емоцій. Думка у формі якоїсь ідеї повинна переважити над почуттям, обумовленим проявом тваринного інстинкту в конкретній ситуації.

За результатами діагностики професійних страхів у начальників караулів, яку ми проводили з 2008 по 2011 рік, ми встановили, що загальна картина реакцій на пережиті страхи являє собою комплексну реакцію, тобто кожен начальник караулу, незалежно від вираженості показників страхів, у процесі професійної діяльності схильний одночасно до стенічних і астенічних реакцій, з переважанням тієї або іншої.

На основі цього ми розділили нашу вибірку на 3 групи за типами реакцій:

- 1-а група - стенічний тип – 28 осіб;
- 2-а група - астенічний тип – 21 особи;
- 3-а група - змішаний тип – 33 особи.

До 1-ї групи (зі стенічним типом реагування) ми віднесли тих респондентів, у яких переважає негативний вплив наслідків актуальних страхів на особистісну і соціальну сферу і, навпаки, до 2-ї групи (стенічним типом реагування) ми віднесли респондентів, вплив наслідків актуальних страхів на особистісну і соціальну сферу котрих є позитивним.

Зростання астенічних наслідків пережитих страхів у начальників караулів пояснюється тим, що емоція страху може виникати і як відстрочена реакція (феномен відстроченого страху), коли страх усвідомлюється після завершення подій, після закінчення дії подразника, який викликав страх. Також, переживши страх, рятувальники можуть проявляти озлобленість (іноді злість

і жорстокість), підозрілість, зменшується ширість в міжособистісних контактах і життєрадісність. Може проявлятися тенденція до уникання соціальних контактів, внаслідок втрати віри у високі почуття і людину взагалі.

Підвищення показників стеничних наслідків можна пояснити тим, що у начальників караулів у процесі професійної діяльності, внаслідок пережитих страхів посилюється переконання, що більшість важливих подій в їхньому житті є результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними управляти і, отже, почувають свою власну відповідальність за ці події й за те, як складається їхнє життя в цілому.

Пережитий страх підвищує відповідальне ставлення до виконуваної роботи, навчає людину орієнтуватися в житті і розпізнавати сумнівні соціальні блага, робить її більш впевненою у вирішенні конфліктних ситуацій. Страх смерті змушує більш реалістично ставитися до життя; також пережиті страхи дають людині розуміння, що її оточують такі ж, як і вона, люди, зі своїми перевагами і недоліками, навчають надавати допомогу і підтримку оточуючим, бути більш уважним до рідних, близьких, інших людей.

Загальний (сприятливий, або, навпаки, негативний) вплив наслідків переживання страху на особистісну і соціальну сферу ми пов'язуємо з поняттям психологічної захищеності.

Дані особливості переживання страху базуються на мотиваційній функції страху. Розглядаючи характер впливу страху і тривоги на діяльність, можна відмітити, що у відносно простих для індивіда ситуаціях вони можуть сприяти діяльності, а у складних – заважати. При цьому складна ситуація може визначатися як складність завдання, так і ускладненням умов його виконання. Це було встановлено у дослідженнях в галузі спортивної психології (О.А. Чернікова, О.В. Дашкевич, Е.Р. Гільгард, В. Корольчак-Бернацька, Е. Скішпек-Сивинська та ін.) [4].

Відмічаючи негативні значення страху для людини, багато авторів стверджують, що це значення проявляється більш широко, ніж позитивне. Страх може тримати людину в постійному напруженні, викликати невпевненість у собі і не дозволяти особистості реалізуватися на повну силу.

Психокорекційні заходи проводилися нами з начальників караулів ОРС ЦЗ ДСНС України, які мають стаж роботи на посаді 3 роки і яких ми віднесли до групи з астеничним типом реагування на актуальні страхи. Вибір саме цієї категорії обумовлений результатами проведеного нами психодіагностичного дослідження.

У психокорекційній програмі нами використовувалися комунікативні техніки, які базуються на методологічних підходах вітчизняної психології про вплив групи на розвиток адекватної комунікативної активності, комунікативної компетентності, емпатії, зворотного зв'язку:

- техніки, спрямовані на усвідомлення та прийняття власних почуттів, зняття внутрішнього напруження, які базуються на методології гуманістичної та тілесно-орієнтованої психотерапії;

- техніки розвитку позитивного самосприйняття та сприйняття себе іншими, що базуються на методології гуманістичної психотерапії;

- техніки розвитку професійної самосвідомості базуються на методологічних принципах гуманістичної та екзистенціальної психотерапії;
- техніки саморегуляції базуються на методологічних підходах тілесно-орієнтованої психотерапії;
- техніки роботи зі страхами базуються на принципах поведінкової психотерапії та нейро-лінгвістичного програмування.

Психокорекційні заняття проводилися нами з тими начальниками караулів, в яких було діагностовано високі показники страхів і яких, за результатами психодіагностики, ми віднесли до групи з астеничним типом реагування на актуальні страхи. Після закінчення тренувально-навчального циклу ми провели повторну діагностику показників страхів (опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості (ІСАС) Ю. Щербатих та О. Івлевої). Результати дослідження представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Показники опитувальника ІСАС начальників караулів до і після психокорекції (у балах)

Види страхів	До	Після	T	P
Страх павуків та змій	5,2	4,65	0,66	
Страх темряви	2,51	2,2	0,16	
Страх божевілля	3,2	3,1	0,66	
Страх хвороб близьких	8,1	7,2	1,05	
Страх злочинності	4,27	3,82	0,29	
Страх керівництва	6	2,95	2	0,05
Страх змін в особистому житті	5	2	2	0,05
Страх відповідальності	6,8	2,1	2,06	0,05
Страх старості	3,98	3,3	1,52	
Страх за серце	4,8	4,5	0,89	
Страх бідності	5,15	4,5	1,05	
Страх перед майбутнім	4,92	4,77	0,66	
Страх перед «іспитами»	4,52	4,4	0,64	
Страх війни	4,32	3,9	0,29	
Страх смерті	2,84	2,2	1,02	
Страх замкнутого простору	3,2	2,9	0,87	
Страх висоти	4	3,8	0,64	
Страх глибини	3,8	3,63	0,65	
Страх перед негативними наслідками хвороб близьких	5,83	5,8	0,6	
Страх захворіти якою-небудь хворобою	3,97	3,2	1,51	
Страхи, пов'язані зі статевою функцією	3	2,65	0,33	
Страх самогубства	2,06	2	0,89	
Страх перед публічними виступами	3,64	2,9	1,51	
Страх агресії по відношенню до близьких	2,83	2,7	0,66	

Представлені результати показують, що після проведення навчальної програми у начальників караулів значно змінилася вираженість наступних видів страхів ($p \leq 0,05$ за t-критерієм Стьюдента):

- страх керівництва;

- страх змін в особистому житті;
- страх відповідальності.

Слід відзначити, що, на відміну від біологічних, специфіка соціальних страхів, до яких ми відносимо вищевказані страхи, полягає, по-перше, в їхньому опосередкованому характері (коли об'єкти, що викликають страх, не можуть безпосередньо самі по собі завдати людині шкоди), а по-друге, в їхній надзвичайній розповсюдженості. Страх відповідальності, наприклад, практично не має під собою біологічного коріння, а обумовлений майже виключно соціальними механізмами. Сутність цього страху полягає в тому, що, приймаючи якесь важливе рішення, людина бере на себе відповідальність за його наслідки, а у випадку невдачі їй не тільки загрожує осуд або покарання з боку соціуму, але, що ще гірше, часто вона приречена на тривалі самообвинувачення, здатні отруїти усе наступне життя. Саме через це багато людей не люблять приймати відповідальних рішень і бажають, щоб за них це робив хтось інший. Страх відповідальності призводить не лише до появи тривожних думок, але й відчутно відображається на обміні речовин людини та її біологічних функціях.

Страх начальника теж завдає людям чимало неприємних хвилин, він тісно пов'язаний зі страхом відповідальності (люди, які сильніше бояться свого начальника, важче приймають рішення).

Найсильніший страх перед змінами в особистому житті, як правило, відчувають люди у зв'язку із початком сімейного життя і пов'язаною з ним відповідальністю, страх перед можливими несприятливими змінами збільшується, досягаючи максимуму у віці, коли ризик розлучення і зміни роботи є найбільшим.

Виходячи з даних табл. 1, ми бачимо, що показники всіх страхів після корекційної програми у начальників караулів стали менш вираженими.

Ми думаємо, що досягнутий результат став можливий завдяки тому, що, по-перше, навчання проводилося у груповій формі; по-друге, оволодіння техніками усвідомлення власних страхів, техніками роботи зі страхами, саморегуляції сприяє значному і стійкому зниженню страхів, що, відповідно, підвищує стійкість стосовно стресогенних факторів зовнішнього середовища.

Висновки. Професійна діяльність начальників караулів проходить в умовах ризику для здоров'я та життя, супроводжується значною кількістю стрес-факторів середовища, складність роботи також підвищується певним ступенем особистого ризику, підвищеною відповідальністю за рятування людей і матеріальних цінностей, здоров'я та життя підлеглих. В силу вищевказаного, має місце поява страхів, пов'язаних з виконанням професійних обов'язків.

Слід відзначити, що поява страхів не пов'язана лише з однією зі сторін життєдіяльності людини (наприклад, професійної діяльності), а відображає особистісні особливості кожної людини в цілому; людині властиво переживання не тільки біологічних, еволюційно сформованих форм страху (страх болю, шуму, світла), а й специфічних соціальних його форм (страх відповідальності, суспільства, обов'язку та ін.).

У розробці психокорекційної програми ми базувалися на положеннях про невід'ємність професійних страхів від загальнолюдських страхів, про те,

що практичне значення мають реакції особистості на страхи, аніж їх кількісні та якісні характеристики.

Основною позицією, від якої ми відштовхувалися при розробці психокорекційних заходів, є те, що необхідно не позбавлятися від страху, а виробляти вміння володіти собою за його наявності.

Внаслідок проведення корекційних заходів у начальників караулів значно змінилася вираженість страхів, зокрема страху керівництва, страху змін в особистому житті, страху відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецова Е. Н. Психологические особенности проявления страхов у педагогов и врачей на уровне структур обіденного сознания: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. / Е. Н. Кузнецова. – Ставрополь, 2003. – 238 с.
2. Риман Ф. Основные формы страха / Риман Ф. – М. : Алетейя, 1999. – 336 с.
3. Ребер А. С. Большой толковый психологический словарь / Ребер А. С. – М. : Вече, АСТ, 2000. – Т.2. – 560 с.
4. Снісаренко А. Г. Динаміка психологічних характеристик рятувальника під час професійного становлення / А. Г. Снісаренко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – № 18(42). – С. 240–246.
5. Собченко О. М. Індивідуально-психологічні особливості поведінки рятувальників у стресогенних обставинах: дис. канд. психол. наук : 19.00.09 / Донецький ін-т післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників АПН України / Олександр Михайлович Собченко. – Донецьк, 2006. – 331 с.
6. Чернавский А. Ф. Системное исследование страха: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.01 / Александр Фридрихович Чернавский. – Екатеринбург, 2008. – 207 с.
7. Щербатых Ю. В. Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий / Ю. В. Щербатых, Е. И. Ивлева. – Воронеж : «Истоки», 2001. – 282 с.

УДК: 159.942.5

Кузнецов М.А., д. психол. н., профессор, профессор кафедры практической психологии, Харьковский национальный педагогический университета имени Г.С. Сковороды

ЭМОЦИОНАЛЬНО ТРУДНЫЕ СИТУАЦИИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ У СТАРШЕКЛАССНИКОВ В УСЛОВИЯХ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Досліджено важкі (в емоційному аспекті) ситуації, які виникають у старшокласників у навчальній діяльності. За допомогою спеціально сконструйованого опитувальника виявлено 43 психологічно важкі ситуації. Визначено ймовірності їх виникнення в навчальній діяльності, особливості їх об'єднання в більші емоційні патерни (кластери). Виявлено взаємозв'язки між тривогою, пізнавальною активністю, негативними емоційними переживаннями й емоційно важкими ситуаціями старшокласників.

Ключові слова: емоційно важка ситуація, навчальна діяльність, тривога, пізнавальна активність, негативне емоційне переживання.

Исследованы трудные (в эмоциональном аспекте) ситуации, которые возникают у старшеклассников в учебной деятельности. С помощью специально сконструированного опросника выявлены 43 психологически трудные ситуации. Определены вероятности их возникновения в учебной деятельности, особенности их объединения в более крупные эмоциональные паттерны (кластеры). Выявлены взаимосвязи между тревогой, познавательной активностью, негативными эмоциональными переживаниями и эмоционально трудными ситуациями старшеклассников.

Ключевые слова: эмоционально трудная ситуация, учебная деятельность, тревога, познавательная активность, негативное эмоциональное переживание.

Постановка проблемы. Поведение не может быть понято и объяснено вне ситуационного контекста, в котором оно наблюдается. К сожалению, данный тезис еще не полностью учитывается в исследованиях влияния эмоциональных факторов на успешность деятельности человека в различных условиях ее осуществления (трудовой, учебной, коммуникативной и др.).

Каждый индивид вовлечен в непрерывно длящееся двунаправленное взаимодействие со своим окружением. В понятие "ситуация" входят условия, обстоятельства жизнедеятельности индивида. Ситуация – это определенное сочетание элементов среды в данную единицу времени, между которыми существует определенная связь. Ситуация включает в себя самого субъекта и его психологические особенности, составляющие совокупность внутренних условий. Отраженная психикой совокупность элементов ситуации (условий, обстоятельств и др.) становится значимой для субъекта, только приобретя для него определенный личностный смысл. Проблемность ситуации обусловлена необходимостью эмоционального реагирования на события, их оценкой, потенциалом совладания с ними [3]. В процессе учебной деятельности у учащихся, студентов складывается определенное отношение к учению, позиция, определяющая направленность и интенсивность восприятия, мышления и действий личности в сфере обучения [2]. В ходе учебной деятельности генерируются определенные эмоциональные состояния, выступающие в качестве фона, на котором разворачивается взаимодействие участников учебного процесса. Исследования свидетельствуют об эмоциональном неблагополучии учебного процесса и в школе, и в ПТУ, и в ВУЗе [2; 4]. Включенность отрицательно окрашенных эмоций в ситуацию учебного взаимодействия превращает ее в особо трудную для школьника.

Целью нашего эмпирического исследования было выяснение того, какие именно психологически трудные ситуации присутствуют в учебной и повседневной жизни учащихся, какие эмоциональные состояния актуализируются как отклик на возникающие в ходе деятельности проблемные ситуации.

Понятие проблемной ситуации активно используется в психологии мышления. Проблемная ситуация характеризуется дефицитом информации, содержит в себе противоречие и служит стимулом для мысли. Психологически трудная ситуация – это ситуация, ставшая проблемной в эмоциональном плане. Такие ситуации возникают прежде всего в сфере межличностного взаимодействия и социального функционирования личности. Субъект, попав в такую ситуацию, не знает, как ему поступить, каким образом выразить свое личное отношение к другим людям, к социальной ситуации. Предметом нашего

рассмотрения были именно такие проблемные ситуации, возникающие в жизни старшеклассников.

В соответствии с целью исследования решались следующие задачи: 1) эмпирическим путем выявить наиболее типичные психологически трудные ситуации для учащихся, возникающие в условиях их учебного взаимодействия; 2) исследовать эмоциональные компоненты взаимодействия учащихся с другими людьми в психологически трудных для них ситуациях.

Изложение основного материала. Любое взаимодействие субъекта с окружающей средой строится на основе неких моделей, паттернов взаимодействия. Нами была разработана методика выявления основных паттернов (проблемных ситуаций), возникающих в учебной деятельности, в результате взаимодействия участников учебного процесса. Испытуемым предлагался специально разработанный нами опросник, состоящий из 40 незаконченных предложений, каждое из которых в процессе завершения может (хотя бы потенциально) напомнить о ситуациях, являющихся психологически трудными для старшеклассников. В инструкции акцентировалось внимание на том, что каждое утверждение касается переживаний, возникающих именно в учебной деятельности, в процессе учебного взаимодействия.

Исследование проводилось в Харьковском профессиональном лицее связи. Испытуемыми были 22 девушки и 30 юношей в возрасте 17 – 19 лет. Опросник был разработан с учетом особенностей данного возрастного периода психического развития. Предложения были составлены с целью нахождения критических, психологически трудных моментов, которые были бы способны породить переживания, сопровождающиеся состояниями эмоционального напряжения. Начальная часть предложений включала в себя следующие составляющие структуры личности: психофизиологическую, мотивационную, эмоциональную, когнитивную, поведенческую (по 5 предложений на каждую подсистему).

Примеры утверждений, касающихся психофизиологического компонента: "У меня перехватывает дыхание, когда ...", "Я краснею в ситуации, когда ...", "У меня сбивается речь, если ...". Примеры утверждений, относящихся к мотивационному компоненту: "Я теряюсь в школе, если необходимо приступать к...", "Я теряю самообладание в ситуации, если мне предстоит...", "Я волнуюсь в школе, когда я пытаюсь...". Примеры утверждений, касающихся эмоциональной составляющей структуры личности: "Я не чувствую себя уверенным в учебе, когда ...", "Я очень злюсь в ситуации ...", "Я тревожусь, если ...". Примеры утверждений, диагностирующих когнитивную подсистему личности: "Я перестаю соображать на уроке,

если...", "Я трудно понимаю учебное задание, если ...", "Мне трудно сосредоточиться на учебном задании, если ...". Примеры утверждений, касающихся поведенческого компонента: "Я стараюсь избежать таких ситуаций в учебе, когда ...", "Я чувствую растерянность в школе, если ...", "Мне кажется безвыходным такое положение в учебе, когда ...".

Время, затраченное на проведение тестирования, заранее не оговаривалось. Однако, по инструкции, участники самостоятельно фиксировали в протоколе начало и конец своей работы.

Таблиця 1.

Количество психологически трудных ситуаций и вероятность их повторения

№	Психологически трудные ситуации	N	(в %)	Девочки		Мальчики	
				N	P (в %)	N	P (в %)
1.	Люди несправедливы ко мне	181	9,3	109	13,0	72	6,5
2.	Конфликтные ситуации	134	6,9	52	6,2	82	7,4
3.	Не уверен(а) в себе	103	5,3	55	6,6	48	4,4
4.	Когда волнуюсь	91	4,7	53	6,3	38	3,4
5.	Меня отвлекают	85	4,4	26	3,1	59	5,3
6.	Не готов(а) к уроку	77	4,0	30	3,6	47	4,3
7.	Когда переживаю	72	3,7	36	4,3	36	3,3
8.	Не знаю правильный ответ	72	3,7	31	3,7	41	3,7
9.	Не понимаю материал	70	3,6	25	3,0	45	4,1
10.	Мне страшно	60	3,1	25	3,0	35	3,2
11.	Мне одиноко	60	3,1	45	5,4	15	1,4
12.	На меня кричат	60	3,1	16	1,9	44	4,0
13.	Люди не воспринимают меня	59	3,0	32	3,8	27	2,4
14.	Что-то болит	56	2,9	28	3,3	28	2,5
15.	Незнакомая обстановка	54	2,8	19	2,3	35	3,2
16.	Не знаю что делать	53	2,7	11	1,3	42	3,8
17.	Большая физическая нагрузка	51	2,6	20	2,4	31	2,8
18.	На экзамене	47	2,4	29	3,5	18	1,6
19.	Влюбляюсь	44	2,3	14	1,7	30	2,7
20.	Проблемы в семье	39	2,0	21	2,5	18	1,6
21.	О чем-то думаю другом	35	1,8	17	2,0	18	1,6
22.	Безвыходная ситуация	33	1,7	14	1,7	19	1,7
23.	Вызывают к доске	27	1,4	12	1,4	15	1,4
24.	Не сдал(а) зачет	27	1,4	9	1,0	18	1,6
25.	Большая умственная нагрузка	26	1,3	14	1,7	12	1,1
26.	Несправедливость учителя	26	1,3	17	2,0	9	0,8
27.	Пропускаю занятия	25	1,3	4	0,5	21	1,9
28.	Избыток информации	25	1,3	5	0,6	20	1,8
29.	Не нравится урок	25	1,3	11	1,3	14	1,3
30.	Проблемы у друзей	24	1,2	3	0,4	21	1,9
31.	Говорю неправду	24	1,2	1	0,1	23	2,1
32.	Скучаю на уроке	20	1,0	4	0,5	16	1,5
33.	Плохо объяснили урок	20	1,0	18	2,2	2	0,2
34.	Не верю в успех	18	0,9	6	0,7	12	1,1
35.	Я не прав(а)	17	0,9	4	2,0	13	1,2
36.	Вызывают к директору	17	0,9	5	0,6	12	1,1
37.	Теряю самообладание	16	0,8	1	0,1	15	1,4
38.	Опаздываю	15	0,8	2	0,2	13	1,2
39.	Мне отказывают	15	0,8	1	0,1	14	1,3
40.	Мне стыдно	14	0,7	0	0	14	1,3
41.	Отсутствие денег	12	0,6	9	1,1	3	0,3
42.	Родительское собрание	10	0,5	2	0,2	8	0,7
43.	Неклассифицируемые ситуации	136		52		84	

Для определения особенностей эмоционального отношения испытуемых к разным аспектам учебной деятельности использовалась методика диагностики эмоционального отношения к учению А.Д. Андреевой [1]. Фиксировались показатели тревожности познавательной активности и негативных эмоциональных переживаний в условиях повседневной жизни (т.е. фоновых) и на занятиях.

Начала предложений стимулировали у испытуемых состояние эмоционального напряжения, которое они описывали как психологически трудные для них ситуации.

На основе обобщения ответов лицеистов удалось выявить 43 психологически трудные ситуации, связанные с учебной деятельностью (таблица 1). Наиболее высокочастотными являются категории: "Люди несправедливы ко мне", "Конфликтные ситуации", "Не уверен(а) в себе", "Волнуюсь" и другие. Это объясняется тем, что в лицей, колледжи, ПТУ часто попадают юноши и девушки, остро пережившие противоречия периода ранней юности (неудачное поступление в ВУЗ, школьные трудности, проблемы в семье, травматические жизненные события, влияние девиантной субкультуры). Отсюда – трудности профессионального самоопределения, неуверенность в себе, изменчивость самооценки, тревожность, колебания уровня притязаний, конфликт реального и идеального "Я". Также к высокочастотным категориям относятся: "Меня отвлекают", "Не готов(а) к уроку", "Не понимаю материал", "На меня кричат" и другие. Это свидетельствует о еще не сложившейся успешной учебной деятельности, низкой учебной мотивации.

Отдельной категорией мы выделили так называемые "Неклассифицируемые ситуации": их число достаточно велико. Это ответы испытуемых, которые не смогли адекватно закончить некоторые предложения. Причина этого кроется в пониженном самоконтроле и саморегуляции, недифференцируемости эмоциональных реакций. Также это может объясняться тем, что молодые люди часто пребывают в состоянии неустойчивой идентичности, которая находится в этом возрасте в процессе формирования. Такие учащиеся выделяли много ответов в категорию "Мне одиноко", "Думаю о чём-то другом", "Я не прав(а)". Они переживают кризис идентичности более остро и нуждаются в психологической поддержке, укреплении своего внутреннего мира.

Сравнительный анализ частоты актуализации психологически трудных ситуаций для юношей и девушек показал, что здесь особых различий не наблюдается. Для обоих полов учебная деятельность как источник психологически трудных ситуаций воспринимается сходным образом.

Для выявления наиболее типичных психологически трудных ситуаций использовался кластерный анализ – многомерная статическая процедура, с помощью которой можно определить группы однородных объектов. Последовательное объединение объектов на разных уровнях сходства дает дерево классификации анализируемых объектов (дендрограмму). В качестве объектов кластеризации использовались 43 психологически трудные ситуации, выявленные методом контент-анализа (см. рис. 1). Выявлены три крупных кластера: I – "не готов к уроку – незнакомая обстановка", II – "на экзамене – не сдал зачет" и III – "мне стыдно – несправедливость учителя".

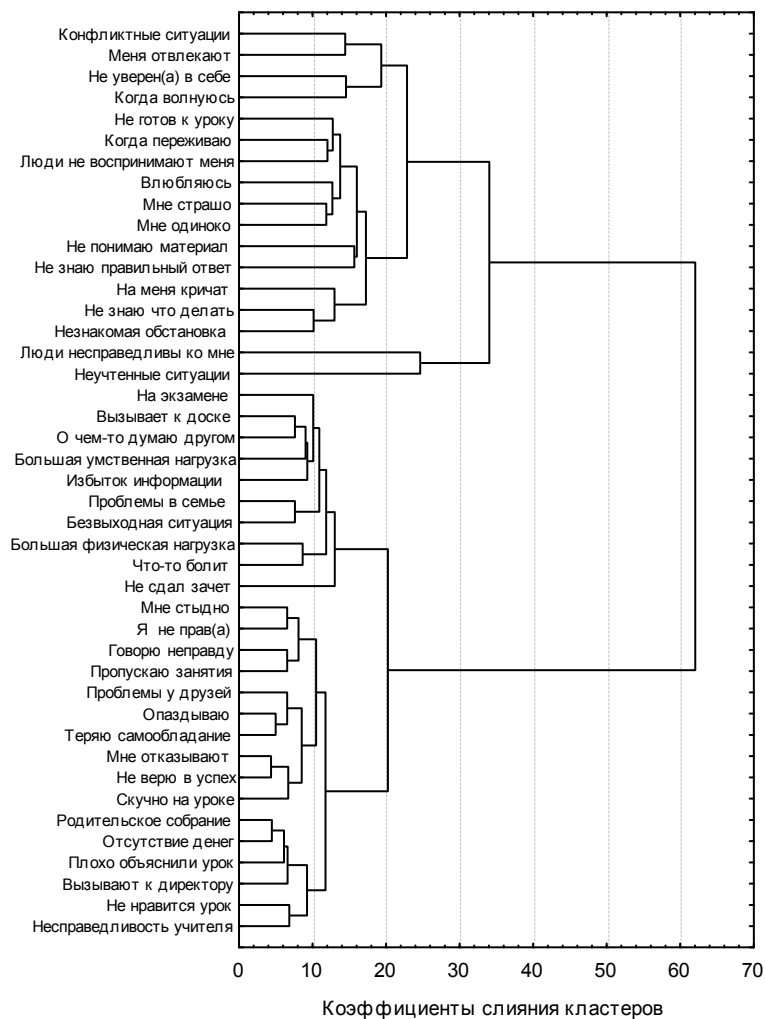

Рис. 1. Дендродіаграма психологічно складних для испытуемых ситуаций.

Все три кластера неоднородны по своему составу. Внутри I кластера образовалось несколько подкластеров. Подкластер "не готов к уроку – когда переживаю – люди не воспринимают меня" мы интерпретируем как неспособность субъекта к действию из-за внутренних переживаний и трудностей общения. Подкластер "влюбляюсь – мне страшно – мне одиноко" можно интерпретировать как амбивалентность чувств. С одной стороны, открытие своего внутреннего мира, отсюда страх одиночества и стремление к близости с другим человеком противоположного пола. С другой стороны – эмоциональная незрелость. Подкластер "не понимаю материал – не знаю правильный ответ – на меня кричат – не знаю что делать – незнакомая обстановка" свидетельствует, по видимому, об отсутствии у субъекта адекватного образа внешнего мира. Отсюда – затруднения контактов, несоответствие, неспособность действовать.

Кластер II также неоднороден по своему составу. Анализ компонентов свидетельствует о многокачественности переживаний, сочетании множества компонентов. Например, подкластер "вызывают к доске – о чем-то думаю другом – большая умственная нагрузка – избыток информации" можно интерпретировать как снижение познавательной активности в силу зависимости от внешних обстоятельств. Также в кластер II входят такие составляющие как

"проблемы в семье", "безвыходная ситуация", "что-то болит", "большая физическая нагрузка". По-видимому, субъект постоянно попадает в ситуацию дискомфорта, испытывает негативные переживания, которые интерпретирует как бессилие перед внешними факторами. Это состояние характеризуется субъективными ощущениями напряжения, беспокойства, в том числе и физиологическими. А когда "вызывают к доске" получается "о чем-то думаю другом". Отсюда снижение познавательной активности и ситуация "у доски" становится психологически трудной.

Кластер III особенно неоднороден по своему составу. И в нем также наблюдается несколько подкластеров. Подкластер "мне стыдно – я не прав(а) – говорю неправду – пропускаю занятия", вероятно, можно интерпретировать как несоответствие индивидуальных ценностей субъекта неким общественным нормам.

Второй подкластер не поддается однозначной интерпретации. В нем парадоксальным образом сочетаются психологически трудные ситуации, обусловленные воздействием учителей, и ситуации, связанные с нехваткой денег и влиянием родителей. Возможно, здесь существует связь ценностных ориентаций и жизненных задач в зависимости от житейских обстоятельств, взаимоотношений в семье. Вероятно, здесь можно говорить о неустойчивости ценностно-мотивационной структуры личности.

Таким образом, кластерный анализ выявил более детализированную систему категоризации психологически трудных ситуаций, между компонентами которых существуют определенные взаимосвязи. Мы показали, что кластерные структуры, выявленные в нашем исследовании, отражают особенности эмоционального реагирования старшеклассников в психологически трудных для них ситуациях.

Результаты тестирования диагностики повседневных (фоновых) переживаний и переживаний, обусловленных учебной деятельностью, отражены в таблице 2. По этим данным видно, что учебная деятельность существенно не влияет на уровень переживания тревоги, не влияет на познавательную активность учащихся, но зато заметно уменьшает интенсивность отрицательных эмоциональных переживаний, что подтверждает проведенные ранее исследования [2].

Таблица 2.
Различия между фоновыми и учебными показателями по тесту
А.Д. Андреевой

Показатели теста А.Д. Андреевой	В фоне	На занятиях
Тревога	23,5	23,2
Познавательная активность	24,4	24,5
Негативные эмоциональные переживания	25,0	19,6

Присутствие испытуемых на занятиях способствует уменьшению частоты переживания гнева, агрессии и фрустрации по сравнению с повседневной жизнью. В 18-19 лет, как правило, происходит повышение самоконтроля и саморегуляции эмоций. Участие в учебной деятельности, в свою очередь, дает определенные возможности для реализации негативных эмоциональных

переживаний. Возможно, сказываються недостатки методической организации занятий, рутинность и монотонность учебного процесса, не влияющего на познавательные функции личности, не дающего простора индивидуальным способностям и инициативе учащихся.

Обнаружен ряд тесных связей между общей (фоновой) тревожностью и некоторыми трудными ситуациями для испытуемых. Так, существует положительная связь между признанием в сфере межличностных отношений ("люди не воспринимают меня") и фоновой тревожностью ($r = 0,30$). Также при плохом усвоении знаний на уроке увеличивается фоновая тревожность ($r = 0,35$). Отрицательно коррелируют между собой большая физическая нагрузка и тревожность в фоне ($r = -0,35$). Также отрицательно коррелируют фоновая тревожность и так называемые "неклассифицируемые ситуации" ($r = -0,32$). Для испытуемых, которые не смогли найти адекватный способ выражения своего эмоционального состояния, характерно снижение общей тревожности. Обнаружена тесная положительная связь между личностными факторами ("не уверен в себе") и фоновой познавательной активностью ($r = 0,42$). Наши испытуемые, которые находятся в стадии формирования навыков самоанализа, формирования личности, внутренних критериев самооценки, расширяют познавательную активность, знания об окружающем мире. Однако частота указания на ситуацию "не знаю, что делать" отрицательно коррелирует с фоновой познавательной активностью ($r = -0,32$). Это говорит о том, что в кризисные моменты жизни, когда молодые люди испытывают состояние внутреннего смятения и не знают, что делать, у них падает интерес к деятельности. И можно быть уверенными, что они очень остро переживают это состояние и нуждаются в психологической поддержке. "Неклассифицируемые ситуации" также отрицательно коррелируют с фоновой познавательной активностью ($r = -0,37$). Испытуемые, не нашедшие способ выражения своего состояния, демонстрируют снижение интереса к повседневным жизненным событиям. Обнаружена тесная положительная связь между плохим объяснением материала на уроке, если урок был непродуктивным, и тревожностью испытуемых на занятиях ($r = 0,28$). Имеется отрицательная корреляция между чувством стыда и тревожностью на занятиях ($r = -0,32$). Познавательная активность на уроках снижается, если испытуемые переживают в связи с чем-либо ($r = -0,34$) или попадают в незнакомую обстановку ($r = -0,32$). Показательны отрицательные корреляции частоты выборов ситуаций "на экзамене" ($r = -0,28$) и ситуаций "у доски" ($r = -0,37$) с негативными эмоциональными переживаниями. На критику в свой адрес ("на меня кричат") испытуемые отвечают негативными эмоциональными переживаниями на занятиях ($r = 0,38$). Обнаружен ряд тесных положительных связей между личностными факторами и негативными эмоциональными переживаниями. Если испытуемый считает себя в чем-то неправым, испытывает сомнения в своем тождестве самому себе ($r = 0,35$), ему отказывают ($r = 0,30$) или теряет самообладание ($r = 0,36$), негативные эмоциональные переживания на занятиях возрастают. Скука, безразличие ("скучаю на уроке") положительно коррелируют с негативными эмоциональными переживаниями на занятиях ($r = -0,28$). Это говорит о неблагополучии учебного процесса. Об этом также говорит и тот факт, что если уча-

щийся опаздывает на занятия ($r = 0,29$) или пропускает занятия ($r = 0,28$) у него в связи с этим актуализируются негативные эмоции на занятиях. Внешне это может проявляться как аффективное волнение.

Таким образом, корреляционный анализ показал наличие целого ряда тесных связей между психологически трудными ситуациями, актуализирующимися в учебной деятельности, и психологическими особенностями эмоциональных переживаний. Психологически трудные ситуации внутренне, личностно задевают учеников.

Выводы.

1. Ситуации, связанные с открытием своего внутреннего мира, сопровождающиеся неуверенностью, отрицательным отношением к своему "Я", способствуют актуализации негативных эмоций в учебной деятельности (гнев, агрессия, фрустрация). Что касается тревоги, то учебная деятельность (по сравнению с фоном) существенно ее не изменяет. Однако фоновая тревожность возрастает в ситуациях межличностного общения.

2. Вызывают тревогу ситуации, в которых молодой человек или девушка не знают что делать, при этом у них пропадает интерес к жизни (фоновая познавательная активность).

3. В ситуациях предэкзаменационного стресса или опроса у доски такие негативные эмоции как гнев, агрессия не проявляются. В ситуациях монотонии, психического пресыщения в ходе учебной деятельности возрастают такие эмоциональные реакции как гнев, фрустрация, агрессия.

4. Учебная деятельность, учебные ситуации, связанные с ней, в меньшей степени вызывают отрицательно окрашенные эмоциональные состояния, чем реальные ситуации жизнедеятельности. Более широкая жизнедеятельность молодых людей (семья, улица, общение вне учебного заведения), включая соответствующий образ жизни, в значительно большей степени обуславливают отрицательные состояния, а через них – формирование отрицательных качеств личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева А. Д. Диагностика эмоционального отношения к учению в среднем и старшем школьном возрасте / А. Д. Андреева // Научно-методические основы использования в школьной психологической службе конкретных психодиагностических методик / под ред. И. В. Дубровиной. – М., 1988. – С. 129–146.

2. Кузнецов М. А. Эмоциональная память / Кузнецов М. А. – Х. : Крок, 2005. – 568 с.

3. Совладающее поведение : современное состояние и перспективы / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 474 с.

4. Чебыкин А. Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / Чебыкин А. Я. – Одесса, 1992. – 168 с.

УДК 159.9

Кучеренко Н.С., аспірант кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії

СТРЕСОСТІЙКІСТЬ ЯК ОДИН З ФАКТОРІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ

У статті наведено аналіз проблеми вивчення стресостійкості спеціалістів, які виконують професійну діяльність в особливих умовах, розглянуто її основні методологічні положення, шляхи збереження або підвищення стресостійкості фахівців.

Ключові слова: стресостійкість, стрес, адаптаційний потенціал, діяльність в особливих умовах, екстремальна стійкість.

В статтю проведено аналіз проблеми изучения стрессоустойчивости специалистов, которые осуществляют профессиональную деятельность в особых условиях, рассмотрены ее основные методологические положения, пути сбережения или повышения стрессоустойчивости.

Ключевые слова: стрессоустойчивости, стресс, адаптационный потенциал, деятельность в особых условиях, экстремальная стойкость.

Постановка проблеми. Процес реформування, участь у заходах забезпечення правопорядку, в антитерористичних операціях та інше вимагає нового рівня вирішення завдань із підвищення психологічної готовності військовослужбовців до діяльності в особливих умовах. Одним з важливих шляхів підвищення ефективності виконання професійних функцій офіцерами внутрішніх військ є всебічне психологічне забезпечення їх службово-бойової діяльності.

В сучасний час офіцерами внутрішніх військ виконуються широке коло завдань і функцій в екстремальних умовах. Екстремальність їх діяльності є об'єктивно-суб'єктивною ознакою факторів і ситуацій професійної діяльності. Цілком очевидно, що для екстремальних ситуацій, які несприятливо впливають і знижують ефективність рішення завдань, є характерним виникнення гострого внутрішнього конфлікту між вимогами, які висуває службово-бойова діяльність, і можливостями майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ на даний момент. Тому установлення особистісних властивостей дасть можливість оцінити їх професійну придатність, спрогнозувати надійність діяльності, виробити диференційовані підходи та рекомендації щодо формування необхідного рівня професіоналізму.

З практичної точки зору вище зазначена проблема потребує прогнозування поведінки людей в екстремальних умовах, визначення наслідків їх впливу на психіку особистості та підготовки до відповідної поведінки в особливих умовах. Розв'язання цих задач є актуальним для психологічного забезпечення діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ, що виконують професійні обов'язки в особливих умовах діяльності.

Виконання завдань, які визначені керівництвом внутрішніх військ України перед військовослужбовцями досить часто здійснюється в умовах пов'я-

заних з переживанням професійного стресу. Швидкий технічний прогрес, високий ступінь відповідальності фахівців за якість діяльності різко підвищили вимоги до професійно важливих якостей офіцерів технічного профілю внутрішніх військ і насамперед, до рівня їх стресостійкості.

Стресостійкість майбутніх офіцерів внутрішніх військ важливо розглядати з точки зору оцінки її стану та умов формування, розвитку на різних етапах професійної діяльності. Проведене професіографічне дослідження зазначеної проблеми дасть можливість визначити, як фахівець опановує складними ситуаціями роботи, яку роль в оптимальному функціонуванні людини відіграє її індивідуальний досвід, стійкі ознаки психічних станів у структурі професіонала та інші.

Не зважаючи на те, що проблемі стресостійкості присвячено доволі значну кількість досліджень, але змістовні характеристики саме стійкості до стресу як важливого фактора психологічного забезпечення службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ, ефективності та надійності виконання ними професійних функцій розглядалися недостатньо, тому дослідження стресостійкості, детермінант її проявів, залежності від факторів діяльності в особливих умовах, індивідуально-психологічних особливостей особистості дасть змогу здійснити більш детальне вивчення цього феномена.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених проблема вивчення стресостійкості фахівця, котрий виконує професійну діяльність в особливих умовах, відображена у працях Г. Сельє, де визначена послідовність основних етапів розвитку загального адаптаційного синдрому розглядалась І.П. Павловим, В.С. Мерліним, Ю.В. Щербатих в рамках теорії темпераменту та індивідуальних властивостей нервової системи П.К. Анохін, О.А. Конопкін, В.І. Степанський, Г.С. Гребенюк та ін. пов'язували стресостійкість з психічною саморегуляцією організму та самоконтролем особистості, Н.І. Наєнко, Т.А. Немчін – з надійністю діяльності та працездатності, Н.І. Дяченко, Л.О. Кандибович – з психологічною готовністю. Стійкість особистості до стресу і стресогенних чинників при виконанні діяльності в екстремальних умовах розглядалась в роботах О.А. Кириленко, В.Л. Маріщука, В.Ф. Моргуна, Г.С. Нікіфорова, Л.А. Перелигіної, В.П. Садкового, О.В. Тімченка. В роботах В.О. Моляко, В.О. Бодрова, Н.В. Тарабріна розглядалися рівні стресостійкості та їх вплив на успішність виконання спеціалістом професійних функцій в особливих умовах

Аналіз психологічних джерел свідчить про те, що детермінантами стресостійкості є як характеристики екстремальної обстановки, так індивідуально-психологічні характеристики особистості. У працях В.Л. Маріщука, К.В. Судакова, Н.К. Хитрова, Ю.В. Щербатих показано, що на стресостійкість особистості впливають як природжені особливості організму, так особистісні властивості, соціальні та когнітивні фактори.

В роботах П.Б. Зільбермана, А.Л. Злотнікова, І.І. Ліпатова, В.А. Плахтійенко, С.І. Сівіна досліджувалась проблема психологічного стресу спеціаліста при виконанні професійних обов'язків в особливих умовах діяльності; показано, що подолання негативних психологічних станів у військовос-

лужбовців зростає при застосуванні відповідних стратегій психологічного забезпечення професійної діяльності, як когнітивні та психофізіологічні аспекти впливають на подолання стресового стану та підвищення стресостійкості.

Разом з тим особистісний контекст розв'язання проблеми стійкості до стресу може містити як нові конструктивні можливості її вирішення, так і розробку нових методів підготовки військовослужбовців внутрішніх військ до ефективного виконання ними своїх службових обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Проблема надійності професійної діяльності фахівців, які виконують її в особливих умовах, є провідною в рамках основних проблем психології праці, інженерної психології, психології безпеки, вона має досить розроблені теоретичні основи і практичні результати, завдяки дослідженням В.А. Бодрова, К.М. Гуревича, Г.М. Зараковського, Є.О. Клімова, Б.Ф. Ломова, В.Л. Марищука, В.Д. Небиліцината багатьох інших дослідників. Проведений аналіз робіт в галузі психології діяльності в особливих умовах показав, що комплексно проблема стресостійкості як одного з факторів психологічного забезпечення професійної та функціональної надійності майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ України не була предметом спеціального дослідження.

Теоретична розробка та обґрунтування системи психологічного забезпечення професійної і функціональної надійності, виявлення психологічних резервів і напрямок оптимізації діяльності є необхідною умовою підвищення ефективності діяльності військовослужбовців внутрішніх військ. У своїй роботі ми розглядаємо вплив стресостійкості на надійність професійної діяльності в особливих умовах майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ, а також вивчення їх професійно важливих якостей. Психологічний стрес являє собою реакцію на погрозу впливу екстремальної ситуації. Слід зазначити, що як загрозою може сприйматися не тільки реально стресова обстановка, але й її символи або уявна ситуація, а також усвідомлення відсутності готових програм професійної діяльності в даній ситуації. В подоланні екстремальних впливів на майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ, які здійснюють професійну діяльність в особливих умовах, важлива роль відводиться когнітивним, емоційним, темпераментним характеристикам у процесах регуляції та поведінки. Вивчення ролі особистісних факторів в екстремальних умовах діяльності і при розвитку стресового стану звичайно проводять з погляду особливостей здійснення їх регуляторних функцій. Найбільший інтерес проявляється до питань особистісної детермінації емоційної стійкості, а також розвитку психологічного стресу.

В сучасних дослідженнях відсутня єдність розуміння терміна «стресостійкість» – більшість з них як синонім вживають термін «емоційна стійкість», механізми і сутність якої вивчені краще. Деякими дослідниками введені відповідні характеристики стресостійкості – так, А.Г. Маклаков застосовує поняття «особистісний адаптаційний потенціал», О.М. Столяренко – загальна екстремальна стійкість тощо. Стресостійкість розглядається як індивідуальна здатність особистості адаптуватися та зберігати оптимальну працездатність при виникненні екстремальних умов професійної діяльності, долати стан емоційного збудження при виконанні діяльності в особливих умовах, перено-

сити великі навантаження та успішно розв'язувати завдання в екстремальних ситуаціях, властивість темпераменту, що дає змогу надійно виконувати професійні функції.

Виходячи з вище зазначеного, можна зробити висновок, що поняття «стресостійкість» багатьма дослідниками розглядається як прояви посттравматичних стресових розладів, надійності діяльності, адаптації тощо.

Стійкість майбутнього офіцера внутрішніх військ до виникнення різних форм стресових реакцій визначається, насамперед, індивідуально-психологічними особливостями і мотиваційною орієнтацією особистості. Слід зазначити, що екстремальний вплив в умовах професійної діяльності далеко не завжди впливає на надійність діяльності, що виконується. У протилежному випадку взагалі було б неможливо успішне подолання труднощів, що виникають при ускладненні умов праці. Однак робота у стресогенній ситуації обов'язково призводить до додаткової мобілізації внутрішніх ресурсів, що може мати відстрочені несприятливі медичні, соціальні, психологічні наслідки стресу (незадоволеність роботою, зниження продуктивності праці, аварії тощо). Оптимізація будь-якого виду праці припускає використання комплексу профілактичних заходів, спрямованих на виключення або максимальне обмеження причин виникнення стресу.

У роботі військовослужбовців внутрішніх військ причиною стресу може бути невідповідність того, що вимагає конкретна ситуація, і того, що може зробити в даній ситуації офіцер, котрий має певний рівень здатностей, умінь і навичок. На практиці професійний стрес часто є результатом недостатньої інформованості військовослужбовців про те, що від нього конкретно потрібно, або недостатньою інтеграцією випускника (молодого офіцера внутрішніх військ), колишнього курсанта з реальними умовами праці, новим колективом. Так, в окремих дослідженнях показано, що процес перетворення нового співробітника на «повноправного» члена колективу нерідко супроводжується почуттям невизначеності та тривоги, доволі часто очікування новачків найчастіше нереалістичні і надто оптимістичні. Внаслідок цього виникає настільки значна розбіжність між очікуваннями й реальністю, що вона призводить до станів, близьких до шокового. Якщо людина перебуває в такому стані досить тривалий час, то в неї знижується задоволеність своєю роботою та опір стресу.

Основні труднощі оцінки стресостійкості фахівця виникають при визначенні її специфіки до діяльності, яка виконується в особливих умовах. Стресостійкість майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ розглядається нами як інтегративна властивість особистості, що включає в себе характеристику стресогенної ситуації та вимоги до фахівця. Об'єктивність оцінки даної стресогенної ситуації та власних ресурсів зумовлює рівень стресостійкості під час і після діяльності в екстремальних умовах.

Висока стресостійкість забезпечує успішність виконання професійних обов'язків в екстремальних умовах, збереження працездатності і здоров'я особистості офіцера після впливу екстремальних факторів зовнішнього середовища.

Низький рівень стресостійкості – нездатність офіцера протидіяти стресам призводить до негативних наслідків у психічній, соціальній, професійній

і поведінковій сферах, різноманітних проявів посттравматичних стресових розладів.

Нами було проведено вивчення стресостійкості залежно від індивідуально-психологічних особливостей фахівця. Так, було визначено, що залежно від типів темпераменту стресостійкість має певний рівень, і на рис. 1 показано процентне співвідношення стресостійкості залежно від переважних якостей типу темпераменту курсантів.

Рис. 1. Стресостійкість майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ до застосування тренінгів.

За результатами експериментального дослідження стресостійкості майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ можна сказати, що найбільш високий рівень стресостійкості мають курсанти з переважними якостями, притаманними сангвінічному типу темпераменту. Однак для особистостей, що здійснюють професійну діяльність в екстремальних умовах, він є низьким. Для підвищення рівня стресостійкості курсантів нами були застосовані спеціальні тренінги, в результаті чого рівень стресостійкості курсантів підвищився. На рис. 2 показано процентне співвідношення стресостійкості залежно від переважного типу темпераменту особистості після застосування тренінгів.

Рис. 2. Стресостійкість майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ після застосування тренінгів.

Також необхідно зазначити, що проведене подальше дослідження виконання професійних функцій курсантами після проведення тренінгу з підвищення рівня стресостійкості показало значне підвищення якості професійної діяльності (рис.3).

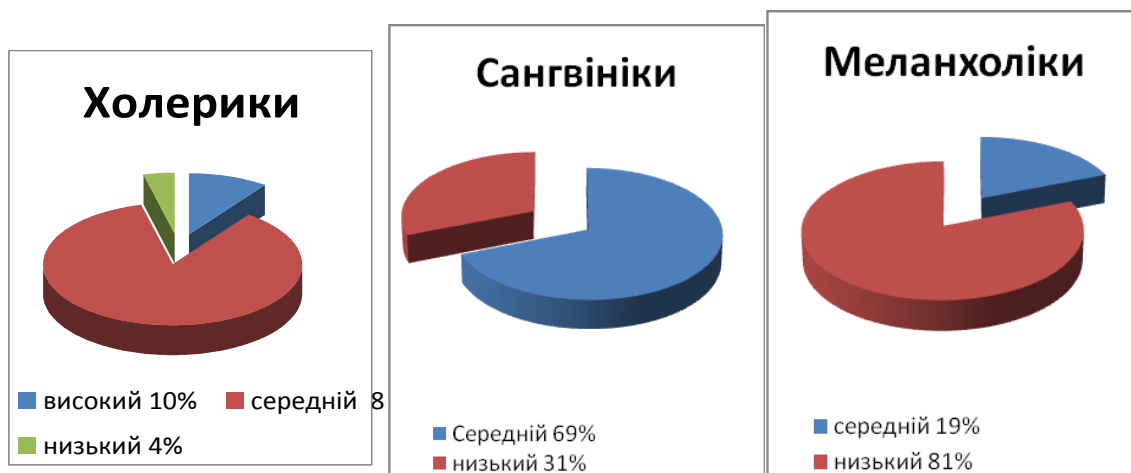

Рис. 3. Співвідношення якості виконання професійних функцій у майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ залежно від типів темпераменту після застосування тренінгу.

Висновки. Аналіз досліджень проблеми стресостійкості у майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ свідчить про її недостатню розробленість, яку теоретичному, так і практичному аспектах. Потрібне подальше вдосконалення методичного апарату дослідження, вивчення особливостей проявів стресостійкості, розробка нових підходів до її формування у процесі професійної підготовки; стресостійкість офіцерів внутрішніх військ потрібно розглядати з позиції внутрішніх і зовнішніх детермінант, типологічних, особистісних характеристик з відповідними підходами до подолання стресу. Підвищення рівня стресостійкості можливе при розробці нових підходів до способів подолання стресогенних ситуацій; при цьому потрібно максимально враховувати психологічні особливості особистості професіонала.

Стресостійкість майбутнього офіцера внутрішніх військ включає взаємодію з усіма структурними характеристиками психіки як під час, так і після виконання професійних функцій в особливих умовах діяльності, має багаторівневу детермінацію. Високий рівень стресостійкості зумовлюють урівноваженість, впевненість у собі, низький рівень особистісної тривожності, вольовий самоконтроль, самовладання, психологічна готовність до діяльності тощо. Визначальними характеристиками первинної стресостійкості є швидкість переробки інформації, лабільність нервових процесів, надійність, витривалість, точність та продуктивність діяльності. Збереження або підвищення стресостійкості особистості пов'язані з пошуком ресурсів, що допомагають їй в подоланні негативних наслідків стресових ситуацій. Під ресурсами розуміють внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють стійкості у стресогенних ситуаціях.

Подальше розв'язання проблеми, яка вивчається, полягає в комплексному дослідженні стресостійкості майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ, її структурних компонентів, особливостей формування, яку процесі професійної підготовки, так і при виконанні діяльності в особливих умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В. А. Информационный стресс / Бодров В.А. – М. : ПЭРСЭ, 2000. – 352 с.

2. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Водопьянова Н. Е. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
3. Китаев-Смик Л. А. Психология стресса / Китаев-Смик Л. А. – М. : Наука, 1983. – 368 с.
4. Мозговий В. І. Фактор стресостійкості/стресовразливості у структурі особистісного симптомокомплексу військовослужбовців ВСП // Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України № 6-7, жовтень 2004, спецвипуск “Психологія особистості : досвід минулого – погляд у майбутнє”. – С. 179–180.

УДК 159.9

Лецка И.А., Колледж пожарной безопасности и гражданской защиты г. Рига, Латвийская республика

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ СПАСАТЕЛЯ

Положительное эмоциональное здоровье спасателя, способствует оптимальной боевой эффективности и психологической готовности к действиям в сложных и опасных для жизни условиях.

Модель формирования эмоционального здоровья спасателя заключается в развитии и углублении знаний о методах развития различных навыков саморегуляции – самонаблюдения, самоанализа, когнитивной реструктуризации, эмоционального контроля и формированию понятия о состоянии внутренней самодостаточности, что способствует мобилизации внутренних ресурсов для достижения этого состояния.

Особое внимание направлено на обучение спасателей как контролировать эмоциональное состояние, научить думать позитивно. Позитивное мышление может быть истолковано как особый вид мышления, которое характеризует позитивный эмоциональный тон. Главной чертой позитивного мышления является положительное отношение при анализе ситуации, планируя предстоящее действие, когда ход мышления об одном или другом происшествии воспроизводит позитивные эмоции – от негативного к позитивному. Позитивное мышление связано с эластичным подходом к факту – готовность к происшествиям, на которые не можем повлиять.

Как знать, понять и научиться думать позитивно в разных ситуациях и как это мышление и действие использовать в конкретном случае? Есть разные стратегии решения, которые дают возможность преобразовать ситуации в позитивной области просмотра сквозь понятие и опыт. Эта стратегия не указывает на то, что надо думать, а на то, как надо думать.

Важную роль позитивное мышление играет в общении. Один из методов, как научиться изменять негативное высказывание на позитивное это – преобразовать негативное предложение в позитивное. Высокий уровень позитивного мышления помогает наиболее удачно достичь целей и стремиться к психологически комфортабельному самочувствию.

Для осуществления этой задачи разработан комплекс мер, которые направлены на обучение спасателей позитивной психологии

Научить понимать сущность психического и эмоционального здоровья, его воздействие на самочувствие и физическое здоровье, развить навыки для отценки и повышения своего психического и эмоционального здоровья.

ЛИТЕРАТУРА

1. Algoe S.B. & Fredrickson, B.L. (2011). Emotional fitness and the movement of affective science from lab to field. *American Psychologist*, 66
2. Johnson, W Brad, 2011.»[Personality characteristics of future military leaders](#)». *Military Medicine*. Find Articles.com. 14 Jun

УДК 159.98:167

Лисняк Е.А., главный специалист отдела прохождения государственной службы управления персоналом ГУ Министерства доходов и сборов в Харьковской области

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ОТБОР СОТРУДНИКОВ МИНИСТЕРСТВА ДОХОДОВ И СБОРОВ В КОНТЕКСТЕ ЭКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФИЛЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ НАЛОГОВОЙ СЛУЖБЫ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

У статті розкрито необхідність і доцільність розробки інструменту, що дозволяє отримувати об'єктивні результати оцінки професійно-психологічного рівня кандидатів на службу, необхідність впровадження професійно-психологічного відбору кандидатів на заміщення вакантних посад у підрозділи ГУ Міндоходів, а також у його територіальних органах.

Ключові слова: професійно-психологічний відбір, професійна діяльність, податкова міліція, державні службовці.

В статье раскрыта необходимость и целесообразность разработки инструмента, позволяющего получать объективные результаты оценки профессионально-психологического уровня кандидатов на службу, необходимость внедрения профессионально-психологического отбора кандидатов на замещение вакантных должностей в подразделения ГУ Миндоходов, а также в его территориальных органах.

Ключевые слова: профессионально-психологический отбор, профессиональная деятельность, налоговая милиция, государственные служащие.

Постановка проблемы. На современном этапе экономического развития страны, в период реорганизации налоговой и таможенной служб и их слияния в орган государственной власти – ведомство, которое несёт на себе всю полноту ответственности за наполнение госбюджета, вопрос об эффективной реализации задач сформированного Министерства тесно связан с уровнем профессионализма его сотрудников.

В соответствии с поставленными задачами Министерства, выдвигаются высокие требования к уровню профессиональной пригодности персонала, что, в свою очередь, обуславливает необходимость углублённого и всестороннего изучения их индивидуальных качеств с использованием современных научных методов психологии, позволяющих осуществлять профессиона-

льно-психологический отбор кандидатов на замещение вакантных должностей в территориальных органах Миндоходов.

Следует отметить, что Харьков – центр развития науки и образования, что провоцирует высокий уровень переизбытка рынка труда. Это является региональной особенностью Харьковской области и актуализирует необходимость отбора кандидатов на службу, предполагающую выполнение задач государственного значения.

Анализ последних исследований и публикаций. До определённого времени профессия сотрудника налоговой милиции оставалась несколько вне поля зрения ученых. Как отмечают Корсун С.И. и Криволапчук В.А., до 2010 года не проводилось никаких профессиографических исследований в сфере деятельности налоговой милиции, а также не выделялись специальности, свойственные службе, не существовало чёткого перечня профессионально-важных качеств, необходимых для успешной профессиональной деятельности в этой сфере [1]. Это, безусловно, исключало возможность проведения качественного отбора и осуществление комплектования подразделений профессионально пригодными сотрудниками.

Психологическая характеристика сотрудника налоговой милиции частично освещалась в работе Плотко А.В. [2]. Отдельные вопросы, отображающие факторы эффективности деятельности оперативных сотрудников налоговой милиции, раскрывал Корсун С.И. [3]. Так, Корсуном С.И. совместно с Криволапчук В.А. были впервые сделаны профессиографические описания деятельности сотрудников оперуполномоченных и следственных подразделений налоговой милиции [1]. Также Корсуном С.И. были предложены методики для профессионально-психологического отбора сотрудников оперативных подразделений налоговой милиции [4]. Вопросами разработки профессиограммы налогового инспектора занимался Романов С.С. [5].

Следует отметить, что процедуры профессионально-психологического отбора подробно освещены в приказах МЧС и МВД Украины [6; 7; 8].

Отбор кандидатов на государственную службу пошагово расписан в Порядке проведения конкурса на замещение вакантных должностей государственных служащих [9] и предусмотрен Порядком отбора кадров в органы государственной налоговой службы. Однако на сегодняшний день фундаментальных исследований по отбору кандидатов на замещение вакантных должностей государственных служащих налоговой службы не проводилось. Также отсутствует инструмент, позволяющий осуществлять профессионально-психологический отбор кандидатов на службу.

Целью данной статьи является: раскрыть необходимость и целесообразность разработки инструмента, позволяющего получать объективные результаты оценки профессионально-психологического уровня кандидатов на службу, необходимость внедрения профессионально-психологического отбора кандидатов на замещение вакантных должностей в подразделения ГУ Миндоходов, а также в его территориальных органах.

Изложение основного материала. Министерство доходов и сборов было создано на базе слияния налоговой и таможенной служб. В данной статье внимание будет уделено специфике профотбора кандидатов в налоговые инс-

пекции ГУ Миндоходов в Харьковской области.

Условно налоговая служба (один из сегментов, на базе которого создавалось Министерство) включает в себя две категории сотрудников: это сотрудники оперативных и следственных подразделений налоговой милиции, а также государственные служащие – сотрудники гражданских подразделений (инспектора, специалисты, руководители подразделений главного управления Миндоходов области и налоговых инспекций).

Говоря о деятельности сотрудников налоговой милиции, следует остановиться на специфике их работы. Их деятельность сопряжена с экстремальными ситуациями, связана с хранением и использованием огнестрельного оружия, направлена на борьбу с преступлениями и другими правонарушениями в сфере налогообложения, их раскрытием и расследованием, уголовным преследованием и розыском лиц, уклоняющихся от уплаты налогов и других обязательных платежей.

Служба в налоговой милиции предполагает необходимость постоянно работать в режиме большого напряжения и самоотдачи, требует соблюдения строгой дисциплины, особого организационного построения и межличностного общения, повышенной социальной и профессиональной ответственности и достаточно высокой степени риска. Помимо этого, работа в подразделениях налоговой милиции требует от сотрудников большой личностной смелости, находчивости, хорошей образной памяти, настойчивости, умения быстро и хладнокровно принимать решения. Подобные условия оказывают сильные воздействия и именуется экстремальными. Они создают сложности в решении профессиональных задач, сказываются на успешности деятельности, требуют от персонала психологической устойчивости, особой подготовленности и особого умения действовать в экстремальных условиях. Всё это доказывает необходимость тщательного отбора кандидатов на службу, в том числе включающего профессионально-психологическое изучение личности кандидатов.

На сегодняшний день в подразделениях налоговой милиции предусмотрена система профессионально-психологического отбора кандидатов, выделены этапы данного процесса, разработаны профиограммы, методы и методики для изучения кандидатов. Психологическое и психофизиологическое обследование кандидатов обеспечивается в Центре профессионально-психологического отбора при прохождении военно-лечебных комиссий на базе поликлиник ГУ МВД области.

Однако на данном этапе предварительная оценка социально-психологических особенностей кандидатов реализуется не в полной мере. Это связано прежде всего с отсутствием штатных психологов, даже в составе главных управлений территориальных органов Министерства.

Согласно Концепции управления персоналом государственной налоговой службы Украины на 2002–2012 года при отборе персонала предусматривалось использование процедуры тестирования, в том числе психологического [10]. В связи с этим в концепции было предусмотрено введение должностей психологов в подразделения управления персоналом. Однако в большинстве территориальных органов налоговой службы Украины это направление реализовано не было.

Задачи по обеспечению высокого качества кадрового потенциала остаются актуальными и на сегодняшний день для Министерства в целом. Поэтому возникает вопрос о необходимости социально-психологического изучения кандидатов на замещение вакантных должностей не только в подразделения налоговой милиции, но и государственных служащих, непосредственно выполняющих функции наполнения бюджета. Деятельность этой категории сотрудников – государственных инспекторов налоговых инспекций также сопряжена с высоким уровнем ответственности и связана с эмоциональным напряжением. Налоговый инспектор осуществляет функции контроля над соблюдением налогового законодательства, поступлением в бюджет налоговых и других обязательных платежей, проверяет денежные документы, применяет финансовые санкции к нарушителям.

Согласно профессиограмме налогового инспектора, разработанной Романовым С.С. [5, С. 231], заложенные функции в деятельности госслужащих (инспекторов налоговых инспекций) предполагают определённый перечень способностей и личностных качеств, обеспечивающих успешность выполнения профессиональной деятельности. Так, к ним относятся: высокий уровень развития концентрации, устойчивости и избирательности внимания; хорошо развитые математические способности, долговременная и оперативная память, аналитические способности, умение обобщать материал; склонность к работе с документацией, высокий уровень самоконтроля; усидчивость, честность, аккуратность, психологическая уравновешенность.

Согласно приказу Государственной налоговой администрации Украины отбор кандидатов на государственную службу проводится на конкурсной основе, за исключением случаев, когда это установлено законами Украины. Проведение конкурсов осуществляется в соответствии с Положением о Порядке проведения конкурса на замещение вакантных должностей государственных служащих [9] и Порядком отбора кадров в органы государственной налоговой службы. Данный порядок отбора предусматривает проведение собеседования как одного из этапов конкурса. В ходе этого этапа необходимо провести глубокое изучение личности кандидатов по указанным критериям, характеризующие умения и способности кандидатов на должности. К этим требованиям относятся: организаторские способности, профессиональная компетентность, умение работать в коллективе, способность выдерживать нагрузки, хорошо развитые аналитические способности, коммуникабельные и личностные качества (стрессоустойчивость, самообладание, уравновешенность, умения устанавливать и поддерживать необходимые деловые связи).

Однако на сегодняшний день, несмотря на индивидуальный подход к каждому претенденту, проведение собеседования в ходе конкурса не даёт возможности получить достоверную информацию касательно деловых и личностных качеств претендента на вакантную должность по нескольким причинам.

Во-первых, существует высокая степень влияния «человеческого» фактора, что может провоцировать определённые искажения при оценке личности в ходе собеседования. Субъективность эмоционально-психологического характера раскрывается во влиянии социально-психологических барьеров, включая эффекты «первого впечатления», «привлекательной внешности»,

«влияния предварительной информации», «идеализации собеседника», «подвластности сходству», «состояния и настроения», «влияние внешнего вида, социального статуса, манер» и другие. При проведении внутренних конкурсов, т.е. между сотрудниками системы могут возникать другие жизненные проблемы. Например, если руководитель соответствующего подразделения не заинтересован в переходе своего сотрудника на другую должность, он может сознательно исказить информацию о претенденте.

Во-вторых, остаётся открытым вопрос отсутствия необходимого инструмента, который предоставлял бы возможность оценивать и изучать индивидуальность психологические особенности кандидатов на замещение вакантных должностей. Чётко не определены критерии отбора персонала. В большинстве случаев сотрудники кадровых аппаратов, а также члены конкурсных комиссий в части оценки деловых и личностных качеств претендентов вынуждены подбирать кандидатов на уровне интуиции или же руководствоваться при подборе случайными представлениями о психологических требованиях профессии к личности сотрудника.

В-третьих, как уже было сказано выше, существует проблема отсутствия штатных психологов, даже в составе главных управлений территориальных органов Министерства. Также присутствует проблема «информационного вакуума» в развитии направления профессионально-психологического отбора кандидатов на службу в территориальных органах ведомства Украины.

На данном этапе сотрудниками управления персонала и сектора по реализации инноваций ГУ Миндоходов в Харьковской области разработана концепция проекта по внедрению профессионально-психологического отбора кандидатов на замещение вакантных должностей. Эта инициатива предложена в рамках реализации стратегической цели Министерства «Развитие высококвалифицированного персонала, повышение мотивации сотрудников».

Суть предложенной инициативы. Осуществление отбора кандидатов на замещение вакантных должностей, используя методы социально-психологического изучения, психологического и психофизиологического тестирования кандидатов на службу.

Социально-психологическое изучение должно предусматривать оценку воспитания и развития личности, её профессиональной направленности, эмоционально-волевых качеств, организационных способностей, морально-деловых качеств, особенностей общения и поведения в коллективе, а также базовой и профессиональной подготовки.

Психологическое и психофизиологическое тестирование, позволяющее оценить познавательные психические процессы (восприятие, внимание, память, мышление); свойства нервной системы (силу, подвижность, лабильность, уравновешенность); психологические особенности (темперамент, характер, способности).

Цель проекта. Создание инструмента для профессионально-психологического отбора кандидатов на службу в территориальные органы Миндоходов в Харьковской области.

При помощи данного инструмента уменьшить степень влияния «человеческого» фактора на результат оценки профессионально-психологических качеств кандидатов на замещение вакантных должностей.

Ожидаемый результат:

- исключение фактов принятия на службу профессионально непригодных специалистов;
- обеспечение достаточного уровня профессиональной и психологической готовности кандидатов;
- минимизация степени субъективизма эмоционально-психологического характера.

Предпроектные наработки. На сегодняшний день в Харьковской области сформирована экспериментальная версия пакета тестового инструментария на основе опыта других ведомств государственной службы, таких как МВД, МЧС и Украинская железная дорога. Пакет психодиагностических методик предусматривает категории назначений на должности, а также необходимые области для изучения.

На данном этапе тестирование является одним из этапов конкурсного отбора для кандидатов, поступающих на службу, а также методом дополнительного сбора информации о кандидате, претендующего на замещение вакантной должности.

Профессионально-психологическое тестирование состоит из двух блоков.

В ходе проведения первого блока определяются уровень знаний общей законодательной базы государственной службы, уровень умственных способностей, интеллектуальной лабильности (умение воспринимать, обрабатывать информацию, способности концентрации и переключаемости внимания, навыки решения задач в условиях дефицита времени), а также определяется уровень профессиональных знаний по направлению деятельности подразделения, с учётом уровня сложности.

Второй блок нацелен на изучение индивидуальных психологических особенностей личности (организаторских и коммуникативных способностей, особенностей эмоционально-волевой сферы, морально-деловых качеств, темперамента, стрессоустойчивости, мотивационной направленности, определения доминирующей групповой роли, лидерских качеств и др.).

Выводы, перспективы дальнейшего развития. Предпроектные наработки в направлении профессионально-психологического отбора в ГУ Миндоходов Харьковской области – это исследовательская работа по изучению и составлению психологических портретов, в которой приняли участие более 2000 кандидатов на службу, действующих сотрудников, а также претендентов на замещение вакантных руководящих должностей.

Результаты данных исследований показали, что в 70 % психологические портреты сотрудников налоговой милиции и государственных инспекторов в целом соответствуют требованиям и критериям, предъявляемым спецификой их деятельности. Однако в 30 % случаев в ходе интерпретации результатов тестирований были сделаны условные выводы. Это обусловлено прежде всего выявленными особенностями интеллектуального, эмоционально-волевого и коммуникативного компонентов тестируемых, которые могут негативно отображаться на профессиональной деятельности. А именно: низкий уровень интеллектуальной лабильности, слабые способности работы в условиях дефицита

времени, недостаточно развитые способности концентрации и переключаемости внимания; риск дезадаптации в стрессовых ситуациях, низкий уровень самоконтроля и нормативности поведения, слабый уровень адаптации в новых условиях; отсутствие потребности в установлении необходимых деловых контактов и умении их поддерживать, склонность к импульсивным действиям и рискованным поступкам в совокупности с низким самоконтролем и др.

Полученные данные дают возможность сделать выводы о целесообразности внедрения профессионально-психологического отбора кандидатов на замещение вакантных должностей в территориальных органах Миндоходов в Харьковской области.

В связи с этим управление персонала ГУ Миндоходов в Харьковской области выступило с инициативой в Министерстве доходов и сборов Украины с предложением о проведении «пилотного» проекта по внедрению профессионально-психологического отбора кандидатов на замещение вакантных должностей в территориальных органах Миндоходов в Харьковской области.

В дальнейшем планируется разработка и внедрение проекта по изучению социально-психологического климата в территориальных органах Миндоходов в Харьковской области и интеграция этих направлений в рамках реализации развития программы: «Психологическое обеспечение служебной деятельности в ГУ Миндоходов в Харьковской области и его территориальных органах».

ЛИТЕРАТУРА

1. Корсун С. І. Методика професійно-психологічного відбору працівників до підрозділів податкової міліції : [практ. посіб.] / С. І. Корсун, В. О. Криволапчук. – Ірпінь : Державна податкова адміністрація України, Національний університет державної податкової служби України, 2010. – 50 с.

2. Плотко Е. В. Формирование у работников налоговой милиции способности к саморегуляции в эмоциогенных условиях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Плотко Елена Васильевна. – М., 2004. – 177 с.

3. Корсун С. И. Некоторые факторы эффективности деятельности оперативных работников налоговой милиции / С. И. Корсун // Проблемы общей и педагогической психологии / под ред. академика С. Д. Максимченко. – М., 2002. – Том X. – Часть 5. – С. 240–248.

4. Корсун С. И. Отбор диагностических методик для профессионально-психологического отбора сотрудников оперативных подразделений налоговой милиции / С. И. Корсун // Вестник прокуратуры. – 2002. – №4. – С. 73–77.

5. Романов С. С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы / С. С Романов. – СПб. : Питер, 2003. – 464 с.

6. Наказ Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 23.02.2004 № 89 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0216-99>.

7. Наказ Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 03.12.03 № 466 «Про затвердження Інструкції про порядок поглибленого психологічного об-

стеження кандидатів на керівні посади територіальних органів управління МНС України та Методичних рекомендацій з вивчення соціально-психологічного клімату в колективах апаратів і підрозділів МНС України» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до наказу: <http://www.kyiv.mns.gov.ua/files/2013/1/28/1.doc>.

8. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28.07.2004 № 842 «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до наказу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1365-04>.

9. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 № 169 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/169-2002-п>.

10. Концепція управління персоналом державної податкової служби України на 2002–2010 роки : [наказ ДПА України : від 23.09.2002 № 445] : офіц. текст : станом на 01.10.2008. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во., 2008. – 32 с. – (Бібліотека офіційних видань).

УДК 159.98:167

Лоренсо Руїз А., PhD, професор, професор Гаванського університету, президент Товариства психологів Куби;

Христенко В.Є., к. психол. н., доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ПСИХОЛОГІВ РІЗНИХ СТРУКТУР ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКСТРЕНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті наведено аналіз організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим під час надзвичайних ситуацій різного походження, розкриваються проблеми взаємодії психологічних служб різних структур під час організації цієї допомоги.

Ключові слова: екстрена психологічна допомога, надзвичайна ситуація, міжвідомча взаємодія.

В статье приведен анализ организации и предоставления экстренной психологической помощи пострадавшим во время чрезвычайных ситуаций разного происхождения, раскрываются проблемы взаимодействия психологических служб разных структур во время организации этой помощи.

Ключевые слова: экстренная психологическая помощь, чрезвычайная ситуация, межведомственное взаимодействие.

Постановка проблеми. Як доводить світовий та вітчизняний досвід, екстреної та відстроченої психотерапевтичної та медико-психологічної допомоги потребують до 40–50 % постраждалих, їх родичів і співробітників відповідних служб, які здійснюють рятувальні та інші роботи в зоні надзвичайних ситуацій. На начальному етапі понад 30% постраждалих і 50% їх родичів по-

требують екстреної психологічної допомоги.

Пролонгованої психологічної допомоги та супроводі можуть потребувати до 60 % постраждалих та їх родичів у посткатастрофний період.

Все це свідчить про те, що психологічну допомогу треба почати надавати якомога скоріше, але під час широкомасштабних надзвичайних ситуацій до такого виду психологічної роботи залучаються фахівці-психологи різноманітних структур та відомств. Зазвичай ці фахівці не мають досвіду роботи з цивільним населенням. Ті, що мають такий досвід, не мають досвіду роботи з персоналом військових формувань, працівниками міліції тощо.

Проблема полягає в тому, що ці фахівці не мають відповідних знань, навичок, вмінь, які необхідні для організації та надання екстреної психологічної допомоги тим, хто її потребує, в умовах надзвичайної ситуації, тобто в умовах, які виходять за межу звичайного досвіду людини. Все це дуже значно ускладнює роботу цих фахівців в осередку надзвичайної ситуації, що дуже часто призводить до протилежного ефекту – вплив негативних стрес-факторів на постраждалого не зменшується, а навпаки, збільшується.

Метою даної статті є аналіз та шляхи вирішення проблем взаємодії психологічних служб різних структур під час організації психологічного захисту населення в умовах надзвичайної ситуації різного походження.

Виклад основного матеріалу. Багатьма керівниками «силових структур» дуже часто вважається, що психологи надають екстрену психологічну допомогу всім, хто перебуває в осередку надзвичайної ситуації. Але це не зовсім так. Екстрена психологічна допомога надається тільки тим, хто її потребує. Таких осіб визначає сам психолог, спираючись на свої знання та досвід. Також, в першу чергу, така допомога надається певній категорії, постраждалих.

На нашу думку, всі, хто знаходиться в осередку надзвичайної ситуації, мають знати розподіл постраждалих на категорії, з метою підвищення ефективності свого перебування в зоні надзвичайної ситуації.

До осіб, які потребують спеціалізованої допомоги при нештатних та надзвичайних ситуаціях, відносяться:

- особи, які безпосередньо постраждали при нештатних та надзвичайних ситуаціях, в тому числі поранені і хворі;
- рідні та близькі постраждалих і населення, що знаходиться безпосередньо в зоні надзвичайної ситуації або близько від неї;
- співробітники відповідних служб, які здійснюють у зоні надзвичайної ситуації аварійно - рятувальні та інші невідкладні роботи (медичні працівники, співробітники соціальних і психологічних служб, рятувальники, працівники правоохоронних органів);
- особи, які не перебували в зоні надзвичайної ситуації і не зайняті у наданні допомоги постраждалим, але в яких розвинулися ті чи інші відхилення у стані психічного здоров'я і поведінці у зв'язку з впливом стресових факторів, обумовлених інформацією про ситуацію, або загострилися раніше існуючі психічні розлади.

Розлади здоров'я постраждалих при надзвичайній ситуації (НС) вимагають спеціальної допомоги в порядку, що визначається ступенем їх небезпеки для життя, здоров'я та соціального функціонування.

Знання категорій постраждалих в осередку НС дає можливість значно збільшити ефективність роботи із психологічного захисту населення в умовах НС та після неї, тобто в посткатастрофний період.

Як доводить досвід надання постраждалим психологічної допомоги в осередку надзвичайної ситуації, психологи, які не мають такого досвіду чи спеціальної підготовки, не можуть працювати в умовах, які дуже відрізняються від тих, до яких вони звикли. Також треба зазначити, що для психологічного захисту населення під час надзвичайної ситуації фахівець-психолог повинен бути готовим працювати цілодобово, мати спеціальний одяг, виконувати такі види робіт, з яким він ніколи у своїй практиці не стикався.

Тому ми вважаємо, що було б доцільним організувати з персоналом психологічних служб міністерств та відомств, які залучаються до ліквідації наслідків різноманітних надзвичайних ситуацій, спеціальні заняття з організації та надання екстреної психологічної допомоги.

На сьогодні в Україні не вирішено питання щодо безперервності надання психологічної допомоги постраждалим. В осередку НС їм було надано допомогу, але після завершення аварійно-рятувальних робіт психологи служби порятунку припиняють свою роботу і мають передати постраждалих психологам, які будуть вести психологічний супровід цих постраждалих у посткатастрофний період.

У Республіці Куба, наприклад, існує спеціальний закон, який регламентує цей момент, і постраждалий продовжує отримувати спеціалізовану психологічну допомогу і в період, коли відбувається відновлення його психічних ресурсів під час його адаптації до «мирного життя».

Як відомо, під час ліквідації наслідків НС, в осередку цієї надзвичайної ситуації розгортається мережа зв'язку з різними підрозділами, задіяними в аварійно-рятувальних роботах. Але частоти радіозв'язку правоохоронних органів, сил порятунку, військових формувань є різними. Мобільний зв'язок, на який часто сподіваються, в зоні НС дуже часто або не працює зовсім, або працює дуже нестабільно.

Також треба зазначити, що психологи під час надання допомоги постраждалим іноді виїжджають далеко від місця події: лікарня, місце мешкання родичів постраждалих чи самих постраждалих, морг, кладовище.

Все це значно ускладнює як загальну взаємодію, так і взаємодію фахівців психологічних служб різної підпорядкованості. Для вирішення цього питання необхідний єдиний для всіх зацікавлених структур документ, який би врегулював ці питання.

Взаємодію різних структур під час захисту населення, в тому числі і психологічного захисту, можна продемонструвати таким чином (див. таб. 1).

З цієї таблиці видно, що у справі підтримки психічного здоров'я населення задіяні фахівці різноманітних структур. І психологічний захист населення може бути здійснений тільки в умовах чіткої взаємодії цих структур.

Висновки. З метою підвищення ефективності психологічного захисту населення в умовах надзвичайної ситуації треба вирішити декілька питань.

Треба дуже чітко визначити функції учасників організації та надання екстреної психологічної допомоги в осередку надзвичайної ситуації, так і біля неї.

Під час роботи штабу з ліквідації наслідків конкретної надзвичайної ситуації має створюватись в ньому міжвідомчу координаційну групу з надання екстреної психологічної допомоги.

Таблиця 1

Участь психологів різних структур у психологічному захисті населення

Заходи	Хто проводить
Попередження розвитку факторів НС та їх подальшого впливу на постраждалих.	Фахівці правоохоронних органів та фахівці Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС).
Надання швидкої медичної допомоги в осередку НС та госпіталізація. Психіатрична допомога під час розвитку гострого психозу.	Лікарі медицини катастроф, швидкої медичної допомоги, психіатри, медичні психологи.
Надання спеціалізованої екстреної психологічної допомоги та антистрессова терапія.	Психологи ДСНС, лікарі психотерапевти, медичні психологи.
Надання спеціалізованої пролонгованої психологічної допомоги.	Лікарі психотерапевти, медичні психологи.
Надання спеціалізованої пролонгованої психологічної допомоги під час особистісних розладів.	Психологи муніципальних закладів, фахівці «телефону довіри».
Надання пролонгованої соціальної допомоги та реабілітації.	Психологи територіальних закладів, шкільні психологи.

Визначити функції учасників організації та надання психологічної допомоги постраждалим в посткатастрофний період.

Організувати з фахівцями психологічних служб «силових міністерств» спеціальні заняття щодо особливостей організації та надання екстреної психологічної допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного, природного та соціального походження.

На сьогодні існує нагальна потреба у регулюванні на законодавчому рівні залучення до психологічного захисту населення психологів, які не входять до фахівців служби психологічного забезпечення Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь : теория и практика / Бондаренко А. Ф. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Независимая фирма «Класс», 2001. – 336 с.
2. Кризова психологія : [навчальний посібник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка]. – Х. : НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. – 383 с.
3. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / Малкина-Пых И. Г. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
4. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : [учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Осухова Н. Г. – М. : Академия, 2007.
5. Пергаменщик Л. А. Кризисная психология : [учебное пособие] / Пергаменщик Л. А. – Мн. : Вышэйшая школа, 2004. – 288 с.

6. Решетников М. М. Психическая травма / Решетников М. М. – СПб. : Восточно-Европейский Институт психоанализа, 2006.

7. Федунина Н. Ю. Модель экстренной психологической помощи : научно-практические и прикладные аспекты деятельности Центра экстренной психологической помощи ИЭП МГППУ : сборник статей / Федунина Н. Ю. – М. : Экон-информ, 2011. – С. 21–54.

УДК 159.942.5:351К

УДК 616.891.7

Манучери-Лален Араз Али-Гусейн, к. мед. н., доцент кафедры Психиатрии, Азербайджанский Медицинский Университет

ФАКТОРЫ РИСКА РАЗВИТИЯ ОСТРОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА (ПО МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЯ СРЕДИ ЖЕРТВ НАВОДНЕНИЯ)

У статті представлено результати порівняльного дослідження впливу різних чинників (таких як вік, стать, соціо-економічний статус) на течію і прогноз ГСР. У дослідженні взяли участь 62 особи, що стали жертвами повені. Для оцінки стану був використаний Стенфордський Опитувальник Гострого Стресового Розладу. Було встановлено вплив таких чинників, як вік та соціальний статус

Ключові слова: повінь, гострий стресовий розлад, класифікація, чинники ризику.

В статье представлены результаты сравнительного исследования влияния различных факторов (таких как возраст, пол, социо-экономический статус) на течение и прогноз ОСР. В исследовании приняли участие 62 человека, ставших жертвами наводнения. Для оценки состояния был использован Стэнфордский Опросник Острого Стрессового Расстройства. Было установлено влияние таких факторов, как возраст и социальный статус

Ключевые слова: наводнение, острое стрессовое расстройство, классификация, факторы риска.

В 1994-м году в DSM-IV был введен диагноз «Острое Стрессовое Расстройство», который устанавливается в промежуток времени от двух дней до 1 месяца после переживания психической травмы. В случае, когда патологическое состояние длится более 30 дней, диагноз меняется на ПТСР [1]. Для установления диагноза Острого Стрессового Расстройства (ОСР) помимо переживания психотравматического события (критерий А), необходимо наличие трех и более симптомов *перитравматической диссоциации* (критерий В). К симптомам перитравматической диссоциации относят чувство отчужденности, эмоциональную притупленность, дереализацию, деперсонализацию, диссоциативную амнезию, замедленную реакцию на раздражители [2; 3]. Также, необходимо присутствие таких симптомов ПТСР, как, повторное переживание травмы (критерий С), избегание стимулов, напоминающих о травме (критерий D), повышенная возбудимость (критерий E), нарушение функционирования (критерий F) [1].

Имеются многочисленные данные о том, что возникновение симптомов перитравматической диссоциации и ОСР является надежным предиктором

дальнейшего развития ПТСР [4; 5; 6; 7].

Выявление лиц с ОСР существенно для раннего обнаружения лиц из группы риска и своевременного оказания им необходимых видов помощи с целью предотвращения перехода процесса в ПТСР.

Цель исследования Изучение факторов риска развития ОСР среди лиц, пострадавших от наводнения

Задачи исследования

1. Определение прогностического значения социо-демографических факторов в развитии и течении острого стрессового расстройства
2. Выработка рекомендаций по улучшению помощи лицам из группы риска

Материал и методы исследования

Субъекты исследования Исследование было проведено среди жителей Сальянского района Азербайджанской Республики, где в мае 2010 года поднялся уровень реки Куры, что повлекло за собой повторяющиеся наводнения.

Исследование началось спустя неделю после наиболее масштабного наводнения и продолжалось в течение месяца.

Основным критерием включения явилось:

- а) непосредственное присутствие в зоне чрезвычайной ситуации,
- б) переживание разрушительных последствий наводнения
- в) информированное согласие на участие в исследовании

Субъектами исследования явились 62 человека в возрасте от 16 до 74 лет. Средний возраст участников (SD) на момент исследования составлял 39 ($\pm 14,02$).

Инструменты исследования:

1. Полу-структурированное интервью с целью выяснения социально-демографических характеристик исследуемых
2. Стэнфордский Опросник Острого Стрессового Расстройства [8].

Применяемая в данный момент версия SASRQ (Cardena et al., 2000) состоит из 30 утверждений, оцениваемых исследуемыми по 6-бальной шкале Ликерта (от 0 – «никогда не переживаемых» до 5 – «переживаемых очень часто»). Данный опросник охватывает все симптомы ОСР: диссоциация, повторное переживание травмы, избегание, тревога и повышенная возбудимость, нарушение функционирования.

Подсчет результатов производился двумя способами:

1. вычисление общего балла (cut-off score 40)
2. вычисление баллов по каждой субшкале. Ответ на каждое утверждение классифицировался как положительный в случае возникновения его у исследуемого «иногда» и чаще (оценка 3 и более)

Дизайн исследования. На **первом этапе** были выбраны и апробированы методики исследования, разработан план исследования, определены критерии включения и исключения участников.

На **втором этапе** было получено информированное согласие от участников исследования. Независимыми специалистами было проведено обследование участников, собраны анамнестические данные и применены отобранные методики на выбранной группе людей. Шкалы применялись однократно,

результаты тестирования вносились в индивидуальную форму для каждого участника исследования.

На **третьем этапе** участники исследования были разделены на две группы. В первую группу вошли лица, у которых на момент исследования выявлялись симптомы ОСР. Во вторую группу вошли участники, у которых на момент исследования не определялись симптомы ОСР.

Все полученные данные подвергались статистической обработке и сравнительному анализу, которые проводились независимым специалистом и затем были представлены в качестве результатов исследования.

Результаты исследования

62 человека были разделены на 2 группы в зависимости от наличия/отсутствия у них симптомов ОСР в момент исследования. Было установлено, что в течение месяца после психотравмы у 46 (74.2%) исследуемых развилось ОСР. При анализе клинико-демографических характеристик испытуемых в двух группах, была выявлена значимость таких факторов, как возраст и социальный статус (см. табл. 1).

Таблица 1.

Клинико-демографические показатели в исследуемых группах

Показатели	I группа Лица с ОСР (SASRQ ≥40)	II группа Лица без ОСР (SASRQ 0-39)	χ^2	df	p
1	2	3	4	5	6
Пол					
мужской	19 (42.2%)	9 (56.2%)	0.935	1	0.333
женский	26 (57.8%)	7 (43.8%)			
Возраст					
16-29	11 (23.9%)	7 (43.8%)	8.918	3	0.030
30-39	13 (28.3%)	8 (50%)			
40-49	8 (17.4%)	-			
50 и более	14 (30.4%)	1 (6.2%)			
Образование					
начальное	14 (30.4%)	4 (25%)	1.227	3	0.746
среднее	25 (54.3%)	8 (50%)			
высшее	4 (8.7%)	3 (18.8%)			
без образования	3 (6.5%)	1 (6.2%)			
Социальный статус					
высокий	-	3 (18.8%)	10.03	3	0.018
средний	20 (43.5%)	7 (43.8%)			
низкий	17 (37%)	5 (31.2%)			
очень низкий	9 (19.6%)	1 (6.2%)			
Дополнительный кризис					
отсутствует	13 (32.5%)	6 (37.5%)	8.689	4	0.069
миграция	9 (22.5%)	6 (37.5%)			
соматическая болезнь	13 (28.3%)	-			
другое	5 (10.8%)	4 (25%)			

Продолжение таблицы 1

1	2	3	4	5	6
Выраженность стрессовой ситуации					
отчасти стрессовая	2 (4.3%)	2 (12.5%)			
умеренно стрессовая	7 (15.2%)	5 (31.2%)			
сильно стрессовая	24 (52.2%)	8 (50%)	5.357	3	0.147
экстремально стрессовая	13 (28.3%)	1 (6.2%)			
Употребление психоактивных веществ					
алкоголь	4 (10.3%)	5 (31.2%)			
транквилизаторы	-	1 (6.2%)	7.023	3	0.071
другое	2 (5.1%)	-			
не употребляют	33 (84.6%)	10 (62.5%)			

Как видно из таблицы 1, к факторам, способствующим развитию ОСР, относятся возраст старше 40 лет и низкий/очень низкий социальный статус. По-видимому, это связано с тем, что разрушительные последствия наводнения вызывают у данной категории лиц естественную тревогу, страх за будущее, переживания в связи с затруднениями в восстановлении прежнего уклада жизни. Эти переживания обусловлены тем, что у данной группы лиц невысокий материальный доход вследствие отсутствия постоянной работы, а также недоверием к чиновникам, ответственным за оказание помощи.

Анализ субшкал (табл. 2) подтверждает данные таблицы 1 «Клинико-демографические показатели в исследуемых группах». Так, возраст старше сорока лет является одним из наиболее существенных факторов, определяющих уровень выраженности отдельных критериев ОСР. В особенности это касается таких симптомов, как тревога/повышенная возбудимость и нарушение функционирования, что, по всей видимости, связано с тем, что в результате наводнения люди в одно мгновение потеряли многое из того, что строилось и возводилось на протяжении многих лет. Затруднения в решении бытовых вопросов, слабая работа социальных служб, ответственных за своевременное и корректное информирование населения, нехватка необходимой медицинской помощи и недостаточная материальная компенсация вызывают усиление тревожной симптоматики и нарушение ежедневной деятельности у данной группы лиц.

Было установлено, что высокий социальный статус является фактором, снижающим выраженность таких симптомов ОСР, как повторное переживание травмы ($\chi^2=10.090, df=3, p=0.018$) и тревога/повышенная возбудимость ($\chi^2=9.779, df=3, p=0.021$).

Исследование не выявило существенных корреляций между диагностическими критериями и такими характеристиками, как пол ($\chi^2=0.935, df=1, p=0.333$), образование ($\chi^2=1.227, df=3, p=0.746$) и употребление психоактивных веществ ($\chi^2=7.023, df=3, p=0.071$).

Интересно отметить и то, что не было установлено достоверной связи между степенью выраженности переживания травмы и последующим развитием ОСР ($\chi^2=5.357, df=3, p=0.147$). Это может свидетельствовать о том, что существенным фактором, определяющим предрасположенность жертвы на-

воднення к ОСР, являється не глибина емоціонального переживання, а осознание невожможности/сложности дальнейшого полноценного социального функционирования.

Таблица 2.

Взаимосвязь между выраженностью симптомов Острого Стрессового Расстройства и возрастом участников исследования (анализ субшкал)

Возраст	N	Среднее (\pm SD)	t	df	p
Диссоциация	23	3.91 (\pm 1.276)	2.416	60	0.019
\geq 40					
<40	39	2.82 (\pm 1.931)			
Навязчивые воспоминания о травме	23	4.13 (\pm 1.517)	2.542	60	0.014
\geq 40					
<40	39	2.97 (\pm 1.842)			
Избегание	23	4.22 (\pm 1.313)	2.256	60	0.028
\geq 40					
<40	39	3.13 (\pm 2.080)			
Тревога/повышенная возбудимость	23	5.00 (\pm 0.953)	4.014	60	0.000
\geq 40					
<40	39	3.31 (\pm 1.880)			
Нарушение функционирования	23	1.39 (\pm 0.499)	3.135	60	0.003
\geq 40					
<40	39	0.87 (\pm 0.695)			

Выводы и рекомендации. Исследование выявило, что к факторам, способствующим развитию ОСР относятся возраст старше сорока лет и низкий/очень низкий социальный статус.

Согласно результатам нашего исследования, такие характеристики, как пол, образование, степень выраженности психотравмы и использование психоактивных веществ не оказывают влияния на развитие симптомов ОСР.

В связи с вышеуказанным, рекомендуется усиление работы социальных служб, своевременное предупреждение и эвакуация материальных ценностей.

Принимая во внимание результаты нашего исследования, благоприятным фактором, снижающим риск развития ОСР, явилось бы введение системы государственного страхования имущества (возможно, обязательного).

ЛИТЕРАТУРА

1. American Psychiatric Association (1994). Diagnostic and statistical manual of mental health disorders (4th ed). Washington DC
2. Richard A Bryant, Allison G. Harvey Acute Stress Disorder: A Handbook of Theory, Assessment and Treatment. American Psychological Association 2000, 231pp
3. Frederic Flach, M.D., K.H.S. Book Forum Am J Psychiatry 157:10, October 2000
4. Philippe Birmes, Alain Brunet, Didier Carreras, Jean-Louis Ducassé et al. The Predictive Power of Peritraumatic Dissociation and Acute Stress Symptoms for Posttraumatic Stress Symptoms: a Three-Month Prospective Study

5. Fullerton CS, Ursano RJ, Epstein RS, Crowley B, Vance KL, Kao TC, Baum A: Peritraumatic dissociation following motor vehicle accidents: relationship to prior trauma and prior major depression. *J Nerv Ment Dis* 2000; 188:267–272

6. Marmar CR, Weiss DS, Metzler T: Peritraumatic dissociation and post-traumatic stress disorder, in *Trauma, Memory, and Dissociation*. Edited by Bremner JD, Marmar CR. Washington, DC, American Psychiatric Press, 1998, pp 229–252

7. Koopman C, Classen C, Spiegel D: Predictors of posttraumatic stress symptoms among survivors of the Oakland/Berkeley, Calif, firestorm. *Am J Psychiatry* 1994; 151:888–894

8. Cardena E, Koopman C, Classen C, Waelde LC, Spiegel D: Psychometric properties of the Stanford Acute Stress Reaction Questionnaire (SASRQ): a valid and reliable measure of acute stress. *J Trauma Stress* 2000; 13:719–734

УДК 316.6: 355.23

Матеюк О.А., завідувач кафедри практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ;

Калюжний В.О., перший проректор Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького;

Булаєвська О.В., зав. відділенням «Сестринська справа» Шепетівського медичного училища

ПРОЦЕС СПІЛКУВАННЯ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ: АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ КЕРІВНИКІВ НА СУБ'ЄКТІВ ПРАЦІ

У статті знайшли своє відображення мета психологічного впливу як зміна поведінки і діяльності партнера по спілкуванню. Описано результати аналізу організації психологічного впливу керівників малих груп (колективів) на змістовому, методичному та організаторському рівнях цієї діяльності щодо суб'єктів праці під їх керівництвом. Виявлено причини незадоволення організацією психологічного впливу керівників на підлеглих в малих групах (колективах). Доведено, що там, де керівники приділяють більше уваги організації комунікації (спілкування, психологічного впливу) суб'єктів праці у професійній діяльності, повніше та ефективніше використовують всі її елементи, там кращою є результативність професійної діяльності за більшістю показників.

Ключові слова: комунікація, спілкування, вплив, психологічний вплив, організація, суб'єкти праці, керівники малих груп (колективів), професійна діяльність.

В статье нашли своё отображение цель психологического воздействия как изменение поведения и деятельности партнёра по общению. Приведены результаты анализа организации психологического воздействия руководителей малых групп (коллективов) на содержательном, методическом и организаторском уровнях этой деятельности в отношении субъектов труда их руководством. Выявлены причины недовольства организацией психологического воздействия руководителей на подчинённых в малых группах (коллективах). Доказано, что там, где руководители уделяют больше внимания организации коммуникации (общения, психологического воздействия) субъектов труда в профессиональной деятельности, полнее и эффективнее используют все её элементы, там улучшается результативность профессиональной деятельности по большинству показателей.

Ключевые слова: коммуникация, общение, влияние, психологическое воздействие, организация, субъекты труда, руководители малых групп (коллективов), профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Людина не може жити, працювати, задовольняти свої матеріальні та духовні потреби, не спілкуючись з іншими людьми. Історично й у процесі індивідуального розвитку спілкування є необхідною умовою існування людини, одним із найважливіших чинників її соціального розвитку. Міжособистісне спілкування відображає об'єктивну потребу людей в об'єднанні, співробітництві один із одним, а також є умовою розвитку самотності, цілісності, індивідуальності особистості.

Вони передбачає встановлення прямих контактів між тими, хто спілкується («контакт обличчям до обличчя»), дає змогу безпосередньо реагувати та впливати на дії і висловлювання іншого, сприймати один одного як конкретну особистість. За висловом німецького філософа Мануїла Канта «Людина має схильність спілкуватися з собі подібними, бо в такому стані вона відчуває себе людиною, тобто відчуває розвиток своїх природних задатків» [1]. Цей різновид спілкування розвивається перш за все у малих групах і колективах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення різних аспектів процесу спілкування показує, що зміст кожного з них включає в себе певні способи впливу індивідів один на одного. Але оскільки спілкування не існує поза діяльністю, а процес діяльності організовується у групах, головною детермінантою взаємовпливу керівників малих груп (колективів) та суб'єктів праці під їх керівництвом є їх спільна групова діяльність. Тільки з метою аналізу можливе ізолюване, поза контекстом діяльності, вивчення способів впливу. В дійсності ж і вплив за допомогою знаків, і механізми ідентифікації, рефлексії реалізуються під час діяльності і визначаються у змістовному плані її характеристиками.

Якщо мета впливу – зміна поведінки і діяльності партнера по спілкуванню, то напрям цієї зміни визначається цілями спільної професійної діяльності. Але спілкування є різноманітним за формами, воно виникає і у випадкових стихійних групах, не пов'язаних спільною діяльністю, а об'єднаних якимсь короточасним випадком чи подією. У таких спільностях регуляція поведінки індивідів здійснюється за допомогою специфічних механізмів впливу, які діють і в організованих, об'єднаних спільною діяльністю групах, але у стихійних вони виходять на перший план [2].

Психологічний вплив керівників малих груп (колективів) на суб'єктів праці під їх керівництвом є необхідною умовою їх ефективної професійної діяльності. У наш час здійснюється перегляд уявлень про людину як особистість, її неповторну цінність, про колектив як своєрідне соціальне об'єднання людей. Це потребує вирішення нових проблем. Найважливішою серед них є проблема організації психологічного впливу керівників малих груп (колективів) на суб'єктів праці під їх керівництвом та шляхів її вирішення. Різнобічна й тривала дія несприятливих соціальних, психологічних, економічних та інших чинників зумовлює виникнення в людини високої нервово-психічної напруги [3; 4; 5]. Це, у свою чергу, викликає різноманітні негативні прояви в її

поведінці, ускладнює здійснення керівниками малих груп (колективів) психологічного впливу на суб'єктів праці під їх керівництвом.

Мета цієї статті – за результатами емпіричного дослідження проаналізувати та охарактеризувати сучасний стан організації психологічного впливу керівниками малих груп (колективів) на суб'єктів праці під їх керівництвом.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне досліджування здійснювалось у малих групах (колективах), які належать до військових (спеціальних) формувань, медичних та енергетичних установ та організацій, а також до установ, які здійснюють автомобільні перевезення.

Вивчення й аналіз організації психологічного впливу 334 керівників малих груп (колективів), а також особистий досвід організації психологічного впливу дають можливість охарактеризувати змістовний, методичний та організаторський рівні цієї діяльності щодо суб'єктів праці під їх керівництвом. Під час аналізу основну увагу було звернено на організацію психологічного впливу керівниками малих груп (колективів) і керівництво ним; наявну «Методику вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості»; найбільш характерні форми і методи психологічного впливу на суб'єктів праці під їх керівництвом (взаємодії з ними); особливості організаторської діяльності керівників малих груп (колективів) із суб'єктами праці; наявні складнощі в організації психологічного впливу; причини його низької ефективності, а також – виявлені тенденції в організації психологічного впливу керівниками малих груп (колективів) на суб'єктів праці під їх керівництвом.

Одержанню необхідних даних сприяли: психологічне спостереження в 12 малих групах (колективах); вивчення 187 планувальних, облікових і звітних документів; опитування, індивідуальні бесіди, анкетування та тестування керівників малих груп (колективів); вивчення результатів їх діяльності та стану справ у малих групах (колективах) під їх керівництвом тощо.

Був здійснений аналіз відгуків на випускників вищих навчальних закладів, звідки у малі групи (колективи) надійшло поповнення за період 2008-2012 рр.

Основними недоліками у відгуках на випускників (які працюють у військових (спеціальних) формуваннях, медичних та енергетичних установах та організаціях, а також в установах, які здійснюють автомобільні перевезення), є:

недостатні знання основ та специфіки комунікації (спілкування) з колегами, особливо – в особливих умовах діяльності;

загальний рівень знань в галузі психології не відповідає вимогам, що висуваються до суб'єктів праці згідно їх посадових інструкцій.

Узагальнення відгуків на суб'єктів праці дало можливість зробити висновки, що відсутність достатньої теоретичної підготовки в галузі психології (педагогіки та соціології тощо), практичних навичок в організації та проведенні комунікації (спілкування) з колегами, значно знижує якість і ефективність їх діяльності.

Найбільш пильної уваги під час дослідження потребувала практика організації психологічного впливу, що склалася, керівників малих груп (колективів) на суб'єктів праці різних категорій під їх керівництвом.

Позитивним є те, що, на думку 82% керівників малих груп (колективів), ефективна організація психологічного впливу є в основі його успіху. Більше за 67% з 255 опитаних керівників в бесідах підтвердили наявність в їх малих групах (колективах) певної практики організації психологічного впливу, хоча й не змогли оцінити її як ефективну. Такий критичний підхід керівників до оцінки організації психологічного впливу цілком пояснюється тим, що:

по-перше – орієнтуючись загалом в питаннях психологічного впливу на конкретного суб'єкта праці, біля 60% опитаних керівників малих груп зазначають серйозних труднощів в теорії та, відповідно, у практиці його організації в масштабі усього трудового колективу;

по-друге – 28% керівників малих груп (колективів) не надають особливого значення такій організації, працюють, при цьому, «по-старому», тобто – звалюють усе на себе. Пояснюють вони це по-різному: низьким рівнем підготовленості підлеглих, слабкою активністю малих груп (колективів) тощо.

Бесіди з керівників малих груп (колективів), аналіз їх діяльності щодо організації психологічного впливу показав, що не більше 33% з них досить коректно уявляють собі саму проблему організації психологічного впливу на підлеглих в малих групах (колективах).

Одержані результати свідчать про те, що переважними елементами організації психологічного впливу керівники малих груп (колективів) вважають: визначення суб'єктів і об'єктів психологічного впливу; керівництво психологічним впливом в малих групах (колективах) і аналіз його результатів; керівництво психологічним впливом в малій групі (колективі) і аналіз його результатів. Інші елементи діяльності щодо організації психологічного впливу керівників малих груп (колективів) на суб'єктів праці різних категорій під їх керівництвом реалізовується не у достатній мірі, хоча й не ставиться під сумнів їх важливість.

До 65% молодих керівників не розуміє сутності організації психологічного впливу в своїй малій групі (колективі) з метою підвищення його ефективності. Сутність такої організації, на їх думку, полягає, в основному, в особистому впливові на підлеглого. Звичайно, за такої постановки питання розраховувати на високу ефективність психологічного впливу не приходиться.

На думку 92% керівників, вони не відчують задоволення організацією психологічного впливу в своїх малих групах (колективах). Причини висловлюються самі різні: багато поточної адміністративної роботи – 78% опитаних; велика кількість обліково-звітної та планувальної документації – 69% опитаних; завантаженість заходами згідно планів керівництва – 67% опитаних; недостатнє знання теорії та практики організації психологічного впливу – 76% опитаних; відсутність відповідних навичок – 44% опитаних; відсутність взаєморозуміння з підлеглими – 16%; велика завантаженість підлеглих іншими роботами – 29% опитаних тощо. Усі перераховані причини можна звести до двох основних:

- 1) керівники не мають відповідних знань і досвіду;
- 2) керівники не мають для організації психологічного впливу досить службового часу.

Перша причина, як показує практика, є цілком об'єктивною і реальною, так як навчальний заклад дає лише основи методики організації та здійснення психологічного впливу. У курсі «Основи психології та педагогіки», «Загальна психологія», в межах інших предметів професійної підготовки слабо або взагалі не розглядаються питання організації психологічного впливу в малих групах (колективах); в установах (організаціях) (у яких проводилось дослідження) практично відсутня необхідна психологічна література щодо питання, яке розглядається.

Друга причина, як показали результати дослідження, має суб'єктивний характер. Результат вивчення процесу організації психологічного впливу передовими керівниками та особистий досвід переконливо свідчать про те, що уміла його організація у своїй малій групі (колективі) займає набагато менше часу, ніж повсякденна особиста індивідуальна робота начальника з кожним підлеглим. Підтвердженням тому слугують результати анкетування керівників малих груп (колективів), які приймали участь у емпіричному дослідженні. Щодо запитання, скільки приблизно часу (у відсотковому відношенні) з усього часу на повсякденну професійну діяльність керівника може бути виділене організації та здійсненню психологічного впливу, керівники середньої ланки вважають, що приблизно 12-16%, а керівники малих груп (колективів), відповідно – 21-24%. За цей час індивідуальним впливом можна охопити не більше 3-4 підлеглих (в середньому, так воно і є).

Цілком природно, що використовуючи частину цього часу на організацію психологічного впливу (планування, навчання та інструктаж суб'єктів, впровадження передового досвіду тощо) можна досягнути набагато більшого його ефекту.

Аналіз планування психологічного впливу, як елемента його організації, показав, що найбільш поширеними заходами в малих групах (колективах) є індивідуальні бесіди керівників з суб'єктами праці різних категорій, які є під їх керівництвом (біля 14% від всіх заходів місячних планів) і заходи, що пов'язані з навчанням та передаванням досвіду суб'єктам праці різних категорій (заняття, наради, збори тощо – біля 19%).

Загальним недоліком планування психологічного впливу, на погляд автора, є: безсистемність, епізодичність заходів, що плануються; недостатня їх спрямованість; відсутність таких елементів організації психологічного впливу, як визначення та уточнення її суб'єктів і об'єктів, аналіз результатів, корегування, впровадження досвіду організації та здійснення психологічного впливу передовими керівниками малих груп (колективів).

Одним з важливих елементів організації психологічного впливу в малих групах (колективах) є визначення її суб'єктів і об'єктів. Дослідження показало, що у якості суб'єктів психологічного впливу виступають, в основному, керівники малих груп (колективів) та їх заступники. На жаль, з усіх можливих суб'єктів задіяна лише їх третя частина. Надто рідкими є випадки, коли керівники малих груп (колективів) уміло підключають до організації та здійснення психологічного впливу інші категорії суб'єктів праці, членів малої групи (колективу). Не задіяними в процесі організації та здійснення психологічного впливу є керівники, які не мають підлеглих. За такої ситуації домогтися високої ефективності психологічного впливу на інших, природно, не вдасться.

Вивчення та аналіз організації психологічного впливу керівниками малих груп (колективів) виявили також явно недостатню увагу з їх боку до таких його елементів, як вивчення та впровадження досвіду здійснення психологічного впливу зазначеними особами на суб'єктів праці різних категорій; аналіз ефективності такого психологічного впливу, пошук шляхів його вдосконалення та корегування.

Предметом особливої уваги під час вивчення досвіду організації та здійснення психологічного впливу керівників малих груп (колективів) була проблема керівництва ним, як невід'ємна частина його організації. Переважну більшість опитаних керівників (94%) розуміють і усвідомлюють необхідність такого керівництва, хоча розуміють його по-різному. 59% з них вважає, що керувати організацією психологічного впливу в малій групі (колективі) – значить вчити підлеглих методиці психологічного впливу, здійснювати контроль за її результативністю та перебігом. 24% з них вважають, що керівники малих груп (колективів) одержали необхідні психологічні знання у вищих і їм необхідно лише надавати допомогу та висувати вимоги. Інші з опитаних ускладнювалися відповісти, вважаючи, що керувати малою групою (колективом) (в тому числі – організацією психологічного впливу в ньому) – це означає чітко ставити завдання, домагатися та контролювати їх виконання. Досвід показує, що в тих малих групах (колективах), де переважає цей стиль керівництва, організація психологічного впливу, як правило, має місце, але, як самостійна психологічна проблема не розглядається. У таких малих групах (колективах) керівники використовують для психологічного впливу, в основному, наради, підведення підсумків; постановку завдань, інструктаж; заняття з психології в системі професійних тренінгів. Рідше з керівниками малих груп (колективів) використовуються семінари; обмін досвідом кращих керівників, збори суб'єктів праці за категоріями.

Особливої актуальності проблема недосконалої психологічної підготовки керівників як середньої ланки, так і ланки малих груп (колективів) набуває в сучасних умовах. Надто важливо та корисно знати, що думають про це керівники малих груп (колективів). Відповідна робота була проведена в малих групах (колективах), які належать до військових (спеціальних) формуваннях, медичних та енергетичних установах та організаціях, а також в установах, які здійснюють автомобільні перевезення на теренах Хмельницької області. Аналіз отриманих результатів вже сьогодні дає факти для роздумів. Наприклад, через рік професійної діяльності більше за половину (56,2%) підлеглих зазначили, що починають частково розчаровуватися в своєму виборі місця роботи. На думку 18,4% опитаних, в їх праці з'явилося немало негативного, невиправданих складностей, додаткових проблем. Передусім, невпорядкованість службового часу, зрівняння в становищі з суб'єктами праці нижчої кваліфікації, залучення до певних видів діяльності, що є поза межами професійних обов'язків. Про це заявило до 70% суб'єктів праці різних категорій. 74,9% негативно висловлюються з приводу всіляких заборон, численних пересторог та певних традицій, відсутності можливості вільно пересуватись у робочий час, нестачі часу на відпочинок. 83% з них сумніваються у доцільності деяких елементів розпорядку дня. Як з'ясовується, кожен третій суб'єкт

праці загострено, з відвертою образою сприймає неуважне ставлення до себе з боку окремих керівників. Більше третини суб'єктів праці висловлюють незадоволення зведенням їх в певні окремі групи, переведенням на інші посади, нерідко на нижчі, (наприклад, у зв'язку з реорганізацією) тощо.

Наступний висновок стосується матеріальної сфери. Інтереси цього аспекту визначили прийняття рішення про укладання контракту більш ніж у половини опитаних. При цьому, 77% суб'єктів праці вважає, що їх матеріальне забезпечення є недостатнім. Крім цього, вже сьогодні спостерігається збільшення їх кількості.

Разом з критичними думками у відповідях осіб, які приймали участь у емпіричному дослідженні, висловлюється й низка пропозицій. Передусім, учасники опитування за більш чітке визначення статусу вказаної категорії суб'єктів праці. На користь матеріального стимулювання за добросовісне виконання професійних обов'язків висловлюється 56,8% опитаних.

Дехто сходиться на тому, що дійсно недоцільно відволікати суб'єктів праці на інші види діяльностей, що не передбачені їх посадовими обов'язками. Їм, навпаки, потрібно надавати максимум часу та умов для вдосконалення свого професійного рівня. Але за це висловились лише 14,2% керівників малих груп (колективів).

Показовим є той факт, що мотиви, які спонукали суб'єктів праці до підписання контракту, не співпадає з прогностичними, або вони змінюються протягом короткого часу. Не для 100, а лише для 64,5% суб'єктів праці визначальним чинником під час підписання контракту була матеріальна зацікавленість. Для 10,7% суб'єктів праці головними були інтереси професійної діяльності, бажання отримати спеціальність, здобути фах. 20,4% суб'єктів праці до такого рішення підштовхнули соціально-економічний нелад, сімейні обставини. 4,4% опитаних констатували, що у них просто не було інших планів.

Проведене опитування, зрозуміло, лише перша спроба в комплексі емпіричних досліджень, які необхідно продовжувати. Самі по собі результати опитування за однією спробою не дають відповідей на низку запитань щодо комунікації (спілкування) членів малих груп (колективів). Вони лише спонукають до роздумів і нагадують керівникам малих груп (колективів) про те, що в їх діяльність, в тому числі й в організацію та здійснення психологічного впливу, повинні на сьогодні вноситись серйозні корективи.

Висновки. Таким чином результати проведеного аналізу емпіричного дослідження специфіки комунікації (спілкування) керівників малих груп (колективів) та їх підлеглих свідчать, що там, де керівники приділяють більше уваги організації психологічного впливу, повніше та ефективніше використовують всі її елементи, там кращою є результативність професійної діяльності за більшістю показників. Однак, незважаючи на вжиті заходи покращання комунікації (спілкування) керівників малих груп (колективів) та їх підлеглих, в 2013 році залишається чимало невирішених проблем щодо організації та здійснення психологічного впливу у цій діаді, що і є **перспективною подальших розвідок у цьому напрямку.**

ЛІТЕРАТУРА

1. Кант И. Сочинения : В 6 т. – М., 1964.

2. Основи психології / за загал. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К. : Либідь, 1995.
3. Доценко Е. Л. Психологические манипуляции / Доценко Е. Л. – М., 1997.
4. Ковалёв Г. А. Психологическое воздействие : системно-экологический анализ / Ковалёв Г. А. – М., 1989.
5. Севрюгин В. И. Специальные методы социально-психологического воздействия и влияния на людей / Севрюгин В. И. – Челябинск, 1996.

УДК 159.98

Михлюк Е.І., ад'юнкт кафедри загальної психології НУЦЗУ

РОЗВИТОК ПРОФЕСІОНАЛЬНО ОБУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню розвитку професійно обумовлених акцентуацій особистості рятувальників на різних стадіях професіоналізму.

Ключові слова: акцентуацій особистості, акцентуація характеру, професійна деструкція.

Статья посвящена исследованию развития профессионально обусловленных акцентуаций личности спасателей на различных стадиях профессионализма.

Ключевые слова: акцентуаций личности, акцентуация характера, профессиональная деструкция.

Постановка проблеми. Працівники ДСНС України здійснюють свою професійну діяльність в умовах підвищеного ризику, їх служба носить стресогенний характер, який обумовлений вимогами професійного середовища роботи в особливих умовах, що відрізняються високою динамічністю, реальною чи передбачуваною загрозою, необхідністю здійснювати вибір рішення і визначати оптимальну стратегію поведінки при дефіциті часу. Такі умови висувають особливі вимоги до адаптаційних ресурсів індивідуума, необхідності виконувати якісно і в повному обсязі службові обов'язки. У зв'язку з важливістю успішного вирішення завдань зазначеного виду діяльності виникає питання про високий особистісно-професійний потенціал особистості рятувальника, його компетентності, зростанні його професіоналізму.

Необхідний для ефективної діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій рух кадрів від професійної адаптації через особистісний розвиток до майстерності – це складний і напружений процес, який може призводити до розладу здоров'я, професійної деформації особистості. У зв'язку з цією обставиною надзвичайно важливим видається вивчення стійких індивідуально-типологічних характеристик особистості, які мають прогностичне значення щодо професійної діяльності і представляють собою ті опорні дані, з урахуванням яких можливе передбачення подальшого розвитку стану особистості та шляхи його корекції.

Однією з таких характеристик особистості є її акцентуація, яка означає посилення, яскраву вираженість певної риси. Знання умов і факторів розвитку

професійних акцентуацій, їх впливу на досягнення вершин професіоналізму вкрай важливо для визначення професійних протипоказань і, навпаки, показань щодо низки особистісних характеристик для оптимальних кадрових рішень.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Одна з найбільш поширених точок зору у визначенні акцентуації особистості зводить «акцентуацію» до дисгармонічного розвитку особистості, гіпертрофованості вираженості окремих її рис, що обумовлює вразливість особистості щодо певного виду впливів і утрудняє її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях [1; 4; 9; 11; 12; 14; 15; 16; 17].

У контексті осмислення ситуації, що склалася в підходах до вивчення акцентуацій особистості, особливу увагу слід приділити асиміляції нових підходів, що виникли в сучасній психології [2; 3; 5; 6; 13; 18]. Так, автори розглядають психологічні акцентуації як суб'єктивно-особистісні фактори формування і розвитку професіоналізму, представляючи рівень розвитку деяких психологічних акцентуацій як прояв професійно важливих якостей. Такі нові концептуальні розробки є опосередкованою ланкою для цілого ряду завдань, спрямованих на вивчення багатовимірних аспектів особистісних особливостей державних службовців, їх взаємовпливу на професійну діяльність, зокрема, на дослідження процесів розвитку професійних акцентуацій.

У зазначеному традиційному аспекті вперше ввів поняття «акцентуація» німецький психіатр і психолог, професор неврології неврологічної клініки Берлінського університету Карл Леонгард, яким була розроблена і описана відома класифікація акцентуацій особистості.

У нашій країні набула поширення інша класифікація акцентуацій, яка була запропонована відомим дитячим психіатром професором А. Личко. Однак і в тому, і в іншому підході зберігаються загальні розуміння сенсу акцентуації. У найбільш лаконічному вигляді акцентуацію можна визначити як дисгармонічність розвитку характеру, гіпертрофовану вираженість окремих його рис, що обумовлює підвищену вразливість щодо певного роду впливів і ускладнює її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях.

При цьому важливо відзначити, що виборча вразливість відносно певного роду дій, що має місце при тій чи іншій акцентуації, може поєднуватися з хорошою або навіть підвищеною стійкістю до інших дій. Точно так само, труднощі з адаптацією особистості в деяких специфічних ситуаціях (пов'язаних з даною акцентуацією), може поєднуватися з хорошими або навіть підвищеними здібностями до соціальної адаптації в інших ситуаціях. При цьому «інші» ситуації самі по собі можуть бути об'єктивними і більш складними, але не сполученими з даною акцентуацією, що не референтні їй.

Н. Конюхов в словнику-довіднику з психології дає таке визначення: «акцентуована особистість – особистість з характерологічними відхиленнями від норми, вираженими в надмірному посиленні окремих рис характеру; їм властива тенденція до особливого соціально-позитивного чи соціально-негативного розвитку. Акцентуації характеру межують з психопатіями. Особистостям з акцентуаціями характеру властиві так звані «місця найменшого опору», особлива вразливість по відношенню до деяких факторів, які є для даних особистостей психотравмуючими» [10, С. 5].

У даних визначеннях апріорі введена негативна оцінка. Однак якщо дотримуватися логіки, що йде від етимології слова «акцентуація» (акцент – наголос; наголос – виділення, наприклад, найважливішого), то на основі узагальнення істотних ознак (тобто властивостей і відносин) можна дати інше визначення. У зв'язку з тим, що логічна характеристика даного поняття є позитивною (що характеризує наявність тієї чи іншої властивості або відносин, а не його відсутність), буде доречним з визначенням даного нам поняття прибрати оціночну позицію.

Нами в роботі аналізуються професійні акцентуації. У даному аспекті розглядається термін «професійний», тобто основний рід занять, трудової діяльності.

Таким чином, прибравши оціночний матеріал, акцентуації особистості можна визначити як помітно виражені риси або групи рис особистості, що мають тенденцію до розвитку під впливом певних соціально-значущих причин.

Асоціативне сприйняття акцентуації як негативного явища, підводить до думки, що і причини появи – негативні. Однак це не так. Визначено цілий ряд причин, які носять явно не негативний, а позитивний аспект. Однією з основних таких причин є вплив на особистість, на помітно виражені риси особистості, професії. Досить невивченим є аспект детермінації впливу професійної діяльності на тенденції розвитку акцентуації особистості. Необхідне масштабне дослідження тимчасового впливу, інтенсивності впливу, впливу інших значущих чинників певних професій на розвиток характеру і рівня акцентуацій. У даній роботі нами запропоновано такий аналіз щодо працівників ДСНС України.

У зв'язку із запропонованим в роботі таким аналізом, є підстави стверджувати про наявність професійних акцентуацій. І хоча в якості значущих причин їх розвитку виділяється позитивний аспект – сама професія, не всі акцентуації пов'язані з професією позитивні, деякі мають негативний характер. Необхідно відзначити, що термін «професійні акцентуації» вже використовувався в дисертації Г. Філіппової, де досліджувалася проблема вдосконалення професіоналізму соціальних працівників з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Характерно відзначити, що далеко не всі особи з негативними професійними акцентуаціями переживають професійну деформацію особистості. У деяких випадках акцентуації, які можуть затруднити професійну адаптацію в одних професіях, в інших професійних видах діяльності як би нейтралізуються, більше того, часом проявляються в індивідуальному стилі професійної діяльності далеко не з гіршого боку [18, С. 121].

Крім цього, важливий і інший аспект розгляду використовуваної нами термінології. У роботах К. Леонгарда використовується як поєднання «акцентована особистість», так і «акцентуйовані риси характеру». Хоча все-таки головним у нього є поняття «акцентуація особистості». Сама класифікація К. Леонгарда є класифікацією акцентуйованих особистостей. А. Лічко вважає, що правильніше було б говорити про акцентуації характеру, бо насправді саме про особливості характеру і типологію йдеться.

Ми вважаємо, що справедливим є використання обох сполучень – і акцентована особистість і акцентуація характеру. У вітчизняній психології склалася традиція чітко, а іноді і різко підкреслювати розходження в понят-

тях «особистість» і «характер». При цьому мається на увазі, що поняття «особистість» більш широко, включає в себе спрямованість, мотиви, установки, інтелект, здібності і т.д.

Тим часом, в західній психології часто, кажучи «особистість», мають на увазі її характерологію. До цього є певні підстави, тому що характер – це не тільки базис особистості (так вважає багато хто, хоча і це дискусійно), але і інтегративне утворення. У характері знаходять своє вираження і система відносин особистості, її установки, орієнтації і т.д. У даних підходах важливе зауваження В. Зазикіна: «Характер є як би більш конкретним проявом особистісних рис і особливостей. Категорія «особистість» є більш загальною по відношенню до категорії «характер» [7].

Таким чином, коли мова йдеться про психологічні характеристики особистості, під ними мають на увазі відомості про психологічні особливості особистості, характер, домінуючих формах поведінки» [7, С. 13]. Якщо ж звернутися саме до описів різних акцентуацій (все одно в якій типології – К. Леонгарда або А. Лічко), то легко побачити, що багато чого в них характеризує саме особистість в різних її аспектах. Надалі ми в рівній мірі і в рівному значенні будемо використовувати обидва терміни – акцентована особистість і акцентуація характеру.

Виклад основного матеріалу. Метою нашого дослідження було вивчення особливостей розвитку професійно обумовлених акцентуацій особистості працівників ДСНС України на різних етапах професіоналізації.

Відповідно до мети було визначено контингент досліджуваних. У дослідженні взяли участь слухачі Навчального центру оперативно-рятувальної служби ДСНС України, віком від 30 до 42 років. Виходячи з поставлених нами завдань емпіричного дослідження, ми розділили досліджуваних на дві групи: до 1-ї групи увійшли працівники ДСНС віком від 30 до 33 років, стаж роботи яких у системі ДСНС не перевищує 10 років, у кількості 87 чоловік; до 2-ї – працівники ДСНС віком 40-42 років, стаж роботи яких у системі ДСНС більше 15 років, у кількості 92 чоловік.

Такий розподіл досліджуваних обумовлений описаними у психологічній літературі етапами професійного розвитку особистості. У віці 30-33 років відбувається стабілізація професійної ситуації. При цьому часто спостерігається незадоволеність собою і своїм професійним статусом; проводиться ревізія «Я-концепції», після чого формується нова домінуюча професійних цінностей.

У віці 40-42 років з'являється незадоволеність можливостями реалізувати себе у сформованій професійній ситуації, що зумовлює корекцію тих структурних компонентів «Я-концепції», які безпосередньо пов'язані з професійною діяльністю. Невдоволення собою, своїм соціально-професійним статусом призводить до психофізіологічних змін й погіршення стану здоров'я. Починають формуватися професійні деструкції.

Найбільш повне узагальнення досліджень професійно-типологічних деструкцій особистості представлено в роботі Е. Зеєра, Е. Симанюк «Психологія професійних деструкцій» [8]. У роботі автори виділяють наступні види деструкцій: **професійно обумовлені акцентуації, виучена безпорадність, професійна відчуженість, стагнація.**

2. Виноградов В. И. Психодиагностическое обеспечение формирования психологической готовности личности к профессиональной деятельности : автореф. канд. дисс. / В. И. Виноградов. – М., 1996. – 21 с.
3. Волович В. И. Психологические особенности формирования акцентуированных черт личности у учащихся интернатов : автореф. канд. дисс. / В. И. Волович. – М., 1997. – 19 с.
4. Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий, их статистика, динамика, систематика / Ганнушкин П. Б. – М. : Изд-во НГМА, 2000. – 483 с.
5. Епифанцев С. Н. Психологические особенности руководителей с чертами паранойяльной акцентуации / Епифанцев С. Н. – М., 1996. – 178 с.
6. Ермаченко Л. И. Формирование профессионализма учителей с истероидными чертами личности : автореф. канд. дисс. / Ермаченко Л. И. – М., 1997. – 21 с.
7. Зазыкин В. Г. Основы психологии проницательности / Зазыкин В. Г. – М., 1997. – 143 с.
8. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций : [учебное пособие для вузов] / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – С. 9–98.
9. Кириллов Л. А. Особенности самосознания лиц с акцентуациями характера: диссер. канд. психол. н. / Л. А. Кириллов. – Саратов, 1991. – 189 с.
10. Конюхов Н. И. Словарь справочник по психологии / Конюхов Н. И. – М. : Наука, 1996. – С. 56.
11. Леонгард К. Акцентуированные личности / Леонгард К. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 372 с.
12. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Личко А. Е. – Л. : Медицина, 1983. – 198 с.
13. Пызин В. А. Профессиональный выбор и отбор персонала управления / Пызин В. А. – М. : Академия, 1999. – 261 с.
14. Реан А. А. Методическое руководство по исследованию типов акцентуаций / А. А. Реан, С. Е. Лукин. – СПб. : Питер, 1993. – 378 с.
15. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Собчик Л. Н. – М. : Наука, 1998. – 298 с.
16. Собчик Л. Н. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности (СМИЛ) / Собчик Л. Н. – М. : Академия, 1990. – 189 с.
17. Столяренко Л. Д. Основы психологии / Столяренко Л. Д. – Ростов-на-Дону, 1996. – 287 с.
18. Филиппова Г. Н. Совершенствование профессионализма социальных работников с учетом их личностных особенностей : дисс. канд. психол. н. / Г. Н. Филиппова. – М., 1998. – 189 с.

УДК 153.947.3-057.36

Невоєнна О.А., к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна;

Ярош Н.С., студентка 5-го курсу факультету психології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ САМОКОНТРОЛЮ ТА ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ МАЮТЬ БОЙОВИЙ ДОСВІД

В статті розглядається питання вивчення особливостей самоконтролю та готовності до ризику у військовослужбовців, які мають бойовий досвід та були травмовані. Теоретичний аналіз означеної проблеми показує, що бойові дії є видом екстремальних ситуацій, в яких проявляються вольові якості людини. У результаті проведеного дослідження було виявлено значущі відмінності між групами військовослужбовців, що були травмовані та військовослужбовцями, що не були травмовані у бойових діях за показником готовності до ризику. Крім цього, у військовослужбовців, що були травмовані в ході бойових дій зафіксовано значно нижчий рівень готовності до ризику, тобто цій групі властиво достовірно оцінювати ситуацію загрози життю, величину можливих втрат як наслідок отриманої травми.

Ключові слова: готовність до ризику, самоконтроль, військовослужбовці, бойовий досвід, екстремальні ситуації.

В статье рассматривается вопрос изучения особенностей самоконтроля и готовности к риску у военнослужащих, имеющих боевой опыт и тех, которые были травмированы. Теоретический анализ этой проблемы показывает, что боевые действия являются видом экстремальных ситуаций, в которых проявляются волевые качества человека. В результате проведенного исследования было выявлено значимые различия между группами военнослужащих, которые были травмированы и военнослужащими, которые не были травмированы в боевых действиях по показателю готовности к риску. Кроме этого, у военнослужащих, которые были травмированы в ходе боевых действий зафиксирован уровень готовности к риску значительно ниже, то есть этой группе свойственно достоверно оценивать ситуацию угрозы жизни, величину возможных потерь как следствие полученной травмы.

Ключевые слова: готовность к риску, самоконтроль, военнослужащие, боевой опыт, экстремальные ситуации.

Постановка проблеми. У сучасному світі існує безліч професій, в яких вимагається вміння шляхом саморегуляції зняти емоційну напругу, стримати почуття страху і невпевненості, сконцентрувати увагу і мобілізувати власні сили, а часом і сили підлеглих для виконання поставленої мети. До ряду таких професій відноситься професія військовослужбовця, чиє життя пов'язане з частим перебуванням у небезпечних, а іноді і погрожуючих життю ситуаціях, які вимагають від військовослужбовців уміння володіти собою, швидко оцінювати складні ситуації і приймати найбільш адекватні рішення, що сприятиме більш ефективному виконанню поставлених завдань і зменшенню кількості виникаючих надзвичайних ситуацій, а також психологічних зривів у професійній діяльності. Поява і розвиток самоконтролю як усвідомлення суб'єктом власних дій, психічних процесів і станів, визначається вимогами суспільства до поведінки людини. Формування довільної саморегуляції припускає можливість людини усвідомлювати і контролювати ситуацію, процес. Наприклад, в екстремальних ситуаціях велика ймовірність вийти з ситуації

без втрат у людей, що володіють здатністю до вольового самоконтролю. Без самоконтролю емоції оволодівають людиною, туманять розум і провокують на нерациональні дії [11].

До екстремальних ситуацій, в які потрапляють військовослужбовці, безумовно, відносяться і бойові дії, коли на людину протягом тривалого часу впливає цілий комплекс несприятливих соціально-психологічних, клімато-географічних і фізичних факторів, котрі самим негативним чином впливають на її функціональний стан, професійну працездатність і здоров'я [5].

Не менш важливою особистісною характеристикою, яка впливає на результативність дій військовослужбовця в екстремальних умовах є ступінь готовності до ризику. Ризиковані дії, з одного боку, збільшують, а з іншого – знижують можливість передбачуваного успіху, тому при прогнозі розвитку ситуації військовослужбовець, схильний до ризику, вважає, що вірогідність досягнення переваг в результаті ризикованих дій вища, ніж вірогідність програшу. Однак у бою важко з великою ймовірністю, в деталях передбачати розвиток подій. Досвід війн показує, що ефективність бою найчастіше забезпечує тільки виправдано ризиковане рішення [4].

Вивчення особливостей самоконтролю і готовності до ризику у військовослужбовців є актуальною проблемою в психології. Ці особистісні характеристики впливають на поведінку під час бойових дій, тому важливо їх урахування при виховній роботі військовослужбовців для досягнення більш високих результатів у екстремальних ситуаціях. Дослідження цих особливостей у військовослужбовців, які мають бойовий досвід, має особливу важливість, оскільки це дозволяє відстежити можливу трансформацію рівня самоконтролю і готовності до ризику, а також характер зміни їх поведінки і можливість повторної участі у бойових діях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Професійна діяльність військовослужбовців припускає виконання ними посадових обов'язків в екстремальних умовах, оскільки ведення бойових дій може розглядатися як крайній прояв екстремальних умов діяльності. У бойовій обстановці загроза для життя максимальна, а психоемоційна напруга досягає найвищої точки. Негативні психічні стани, що виникають у військовослужбовців під впливом психотравмуючих чинників, відчутно впливають на їх боєздатність і поведінку. У бойових умовах перед кожним військовослужбовцем стоять два завдання: вижити і виконати бойове завдання. При цьому слід зазначити, що виконання бойового завдання вельми часто є єдиним способом вижити. Однак, як вважають американські автори, лише 25% солдатів на полі бою адекватно розцінюють те, що відбувається і свідомо використовують свою зброю. Решта ділиться на тих, хто знаходиться в сильному збудженні і тих, хто пригнічений страхом. Перша група, як правило, здійснює даремні, а деколи і безглузді дії, друга – паралізована страхом. Очевидно, що у 25% адекватно діючих солдатів ймовірність залишитися в живих значно вище, ніж у решти 75% особового складу, яким необхідна психологічна допомога [2].

Перш ніж говорити про особливості діяльності військовослужбовців у бойових умовах, слід зазначити, що поведінка людини в будь-яких екстремальних умовах відрізняється від того, як вона поводить себе в звичайному житті.

Багато досліджень свідчать, що більшість людей (приблизно 50-75%) при виникненні екстремальних ситуацій в перші миті виявляються приголомшеними і малоактивними, втрачають контроль над своїми вчинками. Однак навіть у найважчих умовах близько 25% людей зберігають самовладання, правильно оцінюють ситуацію, чітко і рішуче діють відповідно до обставин [1].

Бітехтіна Л.Д., досліджуючи поведінку військовослужбовців в екстремальних ситуаціях, дійшла висновку, що їх поведінка багато в чому обумовлена їх особистісними особливостями. На сприйняття військовослужбовцем ситуації та оцінку ступеня її складності, екстремальності впливають такі фактори як ступінь позитивності самооцінки, упевненість в собі, рівень самоконтролю, наявність позитивного мислення, вираженість мотивації досягнення успіху та інші. Поведінка військовослужбовця в екстремальній ситуації детермінована особливостями його темпераменту (тривожність, темп реагування тощо) і його характеру (вираженість певних акцентуацій). Досліджуючи залежність поведінки військовослужбовців в екстремальних ситуаціях від властивостей особистості, Бітехтіна Л.Д. дійшла висновку, що толерантність до стресу має широкі індивідуальні відмінності, які не дозволяють чітко визначити межі максимально можливих напружень, спільних для всіх. На думку Бітехтіної Л.Д., психологічні чинники – індивідуальні якості, здібності військовослужбовця, його навички, готовність, установки, загальна та спеціальна підготовка, його характер і темперамент – у складній обстановці не сумуються арифметично, а утворюють певний комплекс, який в кінцевому рахунку реалізується або у правильній, або у помилковій дії [3].

Тарбріною Н.В. та Лазебною Є.О. у статті «Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы» підіймалася проблема психологічних наслідків війни, де була спроба дати характеристику психологічного стану особистості після участі у бойових діях, робився акцент на вплив посттравматичного воєнного стресу на людину та її адаптацію у суспільстві [8].

Бойові дії накладають помітний відбиток на перебіг психічної діяльності і поведінку військовослужбовців. Бойовий стрес, зігравши свою позитивну роль у збереженні цілісності організму і особистості воїна в екстремальних умовах, виступає причиною подальшої дезадаптації учасників бойових подій. «По суті саме стресові пристосувальні трансформації за межами життєвонебезпечної ситуації опиняються негативними, дезадаптивними і утворюють осьову симптоматику бойових стресових розладів». [6] Якушин Н.В. зазначає, що «... саме травматичний стрес, який виник під час військових дій, є одним із головних внутрішніх бар'єрів на шляху адаптації до мирного життя. Травматичний досвід, відображений у психіці ветерана, тримає його в стані внутрішньої війни» [9].

Мета статті. Теоретичний аналіз з проблеми дослідження показав, що такі складові поведінки особистості як самоконтроль та готовність до ризику здатні сильно впливати на рішення військовослужбовців у екстремальних ситуаціях.

Метою дослідження є вивчення особливостей самоконтролю та готовності до ризику у військовослужбовців, котрі мають бойовий досвід та були травмовані; проведення порівняльного аналізу самоконтролю та схильності

до ризику у військовослужбовців, що були травмовані і військовослужбовців, що не були травмовані в бойових діях.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження було обрано дві групи військовослужбовців російської армії, які проходять службу за контрактом. Стаж служби всіх досліджуваних більше п'яти років. Слід зазначити, що професійний розвиток військовослужбовців знаходиться на етапі вторинної професіоналізації, яка виникає саме через 3-5 років роботи. Особливістю цієї стадії є високоякісне і високопродуктивне виконання професійної діяльності. Засоби її реалізації мають виразно виражений індивідуальний характер. Основними психологічними новоутвореннями на цьому етапі є професійна зрілість, інтеграція професійно важливих якостей, індивідуальний стиль діяльності, ідентифікація особистості з професійною діяльністю [7]. Отже, такий стаж служби вказує на те, що ті екстремальні умови, в яких досліджувані знаходяться майже постійно, стали для них більш звичними, що могло суттєво вплинути на їх особистісні якості.

Першу групу склали військовослужбовці, які знаходились в медичному шпиталі у місті Москва, Росія. Вони потрапили туди для лікування та проходження реабілітаційної програми у зв'язку з отриманням травм мінно-вибухового характеру під час участі у бойових діях в гарячих точках. Мінно-вибухові поранення – це результат прямої взаємодії людини із вражаючим впливом всіх або основних факторів вибуху мінного боєприпасу на відкритій місцевості [13]. Уся група травмованих солдат має приблизно однакову ступінь тяжкості ушкоджень: ураження верхніх та нижніх кінцівок. Друга група складалася з військовослужбовців, які проходять службу у військовій частині, яка знаходиться у Краснодарському краї, м. Армавір, Росія. У наш час періодично ведуться бойові дії російської армії з афганськими моджахедами (члени нерегулярних збройних формувань, мотивованих радикальною ісламською ідеологією) [12]. Саме за участі у цих бойових діях солдати отримали травми.

Вік військовослужбовців знаходиться у діапазоні 25-30 років. Усі солдати нашої вибірки – чоловіки. Варто відмітити, що до вибірки потрапили люди різної національності: росіяни, українці, вірмени, турки.

Схема процедури дослідження складалася з декількох етапів та виглядала наступним чином:

Перший етап – дослідження особливостей самоконтролю у військовослужбовців за допомогою методики «Вольовий самоконтроль» А.Г. Зверкова, Є.В. Ейдмана (ВСК). Опитувальник ВСК спрямований на узагальнену оцінку індивідуального рівня розвитку вольової регуляції, під якою розуміється (в узагальненому вигляді) міра оволодіння власною поведінкою в різних ситуаціях – здатність свідомо керувати власними діями, станами і спонуканнями. Зазначені особливості багато в чому визначають індивідуальний стиль і конкретні прояви активності людини.

Другий етап дослідження полягав у дослідженні особливостей ступеня готовності до ризику у військовослужбовців за допомогою методики діагностики рівня готовності до ризику А. М. Шуберта. Методика дозволяє оцінити особливості поведінкових реакцій людини в ситуаціях, сполучених з невизначеністю для життя, що вимагають порушення встановлених норм, правил. Ри-

зик розуміється як дія навімання в надії на щасливий результат або як можлива небезпека, як дія, що здійснюється в умовах невизначеності.

На наступному кроці другого етапу дослідження військовослужбовцям була запропонована ще одна методика для діагностики ризикованої поведінки – це адаптована методика діагностики потреби у пошуках відчуттів М. Цукермана. Це методика призначена для вивчення схильності до ризику, оцінки рівня потреби особистості в нових відчуттях різного роду. Термін «пошук відчуттів» був введений американським психологом М. Цукерманом, який визначив «пошук відчуттів» («sention seeking») як поведінку, пов'язану з потребою в різних нових відчуттях і переживаннях і що виражається в прагненні до фізичного і соціального ризику заради цих відчуттів. Автор вважає, що подібна поведінка є індивідуальною особливістю суб'єкта і впливає з необхідності індивіда підтримувати оптимальний рівень стимуляції і збудження. Є експериментальні дані про наявність високих значень цього типу поведінки у представників професій, пов'язаних з високим ризиком для життя, таких як пожежні, військові, юристи і т.п. [10].

Отримані дані були оброблені за допомогою методів математичної статистики: метод рангових кореляцій Ч.Е. Спірмена, критерій Манна-Уїтні [14].

Аналіз та інтерпретація результатів дослідження, яке було проведено з військовослужбовцями, травмованими у бойових діях показали, що ця група характеризується розвиненим почуттям внутрішнього боргу, наявністю контролю своїх вчинків та емоцій, наполегливістю у виконанні поставленого завдання. У військовослужбовців означеної групи в цілому зафіксований низький показник готовності (10,95; див.табл.1) та схильності до ризику (7,9; див.табл.1): вони відкриті до нового, але є стриманими і розсудливими. Не виявлено зв'язку між самоконтролем, готовністю до ризику та схильністю до ризику у військовослужбовців, травмованими у ході бойових дій. Це пояснюється тим, що дана група військовослужбовців вже не перебуває в екстремальних ситуаціях, а отже, ситуативні характеристики їх поведінки не будуть пов'язані з показниками їх самоконтролю. А ось у не травмованих у ході бойових дій військовослужбовців навпаки спостерігається взаємозв'язок між показниками самоконтролю та готовності до ризику. Готовність до ризику як ситуативна характеристика поведінки людини тісно пов'язана з їх самоконтролем, що є внутрішньо-особистісною характеристикою поведінки. Такий взаємозв'язок є цілісним і допомагає вийти з екстремальних ситуацій з мінімальними втратами. Для нетравмованих військовослужбовців характерним є високий показник готовності до ризику (20,25; див. табл.1): вони будуть діяти всупереч обставинам, які загрожують їх життю. Цю групу вибірки можна охарактеризувати як людей, що вміють тримати себе в руках, не дають своїм емоціям брати контроль над діями. Військовослужбовці, що не були травмовані у бойових діях, показали себе як особистості, які мають середню потребу у відчуттях: вони відкриті до нового, але є стриманими і розсудливими.

Виходячи із задач нашого дослідження, нами було проведено порівняльний аналіз двох груп вибірки. Нижче наведена таблиця середніх показників обох груп вибірки.

Таблиця 1.

Таблиця середніх показників самоконтролю, готовності та схильності до ризику у військовослужбовців

	Опитувальник ВСК			Методика Шуберта	Методика Цукермана
	ВСК	С	Н		
Середній показник по групі травмованих військовослужбовців	14,9	9,55	10,55	10,95	7,9
Середній показник по групі не травмованих військовослужбовців	14,45	8,85	9,3	20,25	8,85

З таблиці 1 ми бачимо, що показники за методикою ВСК майже не відрізняються, хоча є трохи вищими у групи травмованих військовослужбовців. Хоча такі відмінності не можна вважати досить суттєвими. Загалом не відрізняється майже й показник за методикою М. Цукермана. Професія військовослужбовця вимагає від людини високого самоконтролю та передбачає те, що така людина буде відчувати високу потребу в гострих відчуттях, але обидві групи показали середні показники за методиками ВСК та Цукермана. Це можна пояснити тим, що дана група військовослужбовців знаходиться у стадії вторинної професіоналізації. Їх стаж роботи призвів вже до таких внутрішніх змін, що фактор екстремальної ситуації став для них звичним, «нормальним», а для «звичної» ситуації такі показники з цих методик є допустимим.

Розглядаючи результати, отримані за методикою готовності до ризику А.М. Шуберта, ми бачимо, що показник по групі нетравмованих військовослужбовців у два рази вищий за показник у групі тих, хто отримав травму у ході бойових дій (див. табл.1). Це свідчить про те, що фактор травмованості у ході бойових дій впливає на ступінь готовності людини до ризику. Ці були підтверджені в ході математичного аналізу за допомогою метода Манна-Уїтні.

Нижче представлена таблиця значущих відмінностей між двома групами вибірки.

Таблиця 2.

Таблиця наявності відмінностей між групами вибірки за результатами методики готовності до ризику А.М. Шуберта

	Група травмованих військовослужбовців
Група не травмованих військовослужбовців	113.5**

** $p \leq 0,05$

З таблиці ми бачимо, що такий показник як готовність до ризику суттєво змінюється у разі отримання травм в ході бою військовослужбовцем. Підвищується суб'єктивна вартість життя, людина по іншому реагує на екстремальну ситуацію, що змінює її психологічну реакцію на події, що можуть загрожувати життю. Порівняння груп досліджуваних, виходячи з результатів

методики ВСК, вказує на те, що фактор травмованості не впливає на зміни у контролі поведінки, емоційних реакцій і станів, людина здатна добре володіти собою в різних ситуаціях. Аналізуючи результати методики Цукермана, ми також не спостерігаємо різниці між двома групами вибірки.

Із результатів кореляційного аналізу за групами ми бачимо, що для групи не травмованих у ході бойових дій військовослужбовців є характерним зв'язок між такими компонентами особистості як самоконтроль та готовність до ризику, але для групи травмованих військовослужбовців такий зв'язок відсутній. Така відмінність може пояснюватись тим, що безпосереднє перебування в екстремальній ситуації вимагає єдності цих компонентів. Готовність до ризику, являючись ситуативною характеристикою, яка часто є умовою наказу командира, вимагає від людини високого самоконтролю як власних дій, так і власних емоцій. Саме тому ця єдність спостерігається у військовослужбовців, що на даний момент беруть участь у бойових діях. Отже, після отримання травми у військовослужбовців руйнується зв'язок між такими компонентами як самоконтроль та готовність до ризику.

Висновки.

За даними теоретичного аналізу проблеми регуляції вольової поведінки військовослужбовців та за результатами емпіричного дослідження нами були сформульовані наступні загальні висновки:

1. Самоконтроль та готовність до ризику визначаються як такі, що впливають на поведінку військовослужбовців в екстремальних ситуаціях, до яких відносяться бойові дії.

2. Виявлено значущі відмінності між групами військовослужбовців, що були травмовані та військовослужбовців, що не були травмовані у бойових діях за показником готовності до ризику.

3. У військовослужбовців, що були травмовані в ході бойових дій зафіксовано значно нижчий рівень готовності до ризику, тобто цій групі властиво достовірно оцінювати ситуацію загрози життю, величину можливих втрат як наслідок отриманої травми.

4. У військовослужбовців, що не були травмовані в ході бойових дій, виявлено взаємозв'язок між самоконтролем та готовністю до ризику як прояв мобілізованості особистості на необхідному рівні режиму активності, який руйнується після отримання травми за участі у бойових діях.

5. Означеним групам військовослужбовці, що мають бойовий досвід, є притаманними такі характеристики: активне прагнення до виконання наміченого завдання, емоційна стійкість, підвищена внутрішня напруженість та сильне почуття внутрішнього боргу, вміння тримати себе в руках, працездатність, відкритість до нового.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеев В. В. Психотехнология решения проблемных ситуаций / Авдеев В. В. – М. : Феликс, 1992. – 128 с.

2. Барабаш А. Влияние боя на психику воина / А. Барабаш // Ориентир. – 2004. – С. 6.

3. Битехтина Л. Д. Готовность к действиям в экстремальных ситуациях среди военных / Л. Д. Битехтина // Вопросы психологии. – 2005. – №11. – С. 41–47.

4. Военная психология и ее прикладные аспекты : учебное пособие. – М. : Военный университет, 2008. – 93 с.
5. Караяни А. Г. Прикладная военная психология / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.
6. Караяни А. Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава частей сухопутных войск в локальных военных конфликтах / Караяни А. Г. – М. : Воениздат, 1998. – 164 с.
7. Суходольский Г. В. Организационная психология / Г. В. Суходольский, С. Г. Тарасов. – Харьков : Гуманитарный Центр, 2004. – 256 с.
8. Тарабрина Н. В. Синдром посттравматических стрессовых нарушений : современное состояние и проблемы / Н. В. Тарабрина, Е. О. Лазебная // Психол. журн. – 1992. – №2. – С. 14–29.
9. Якушин Н. В. Психологическая помощь воинам-афганцам в реабилитационном центре республики Беларусь / Н. В. Якушин // Психологический журнал. – 1996. – №5. – 65 с.
10. Zuckerman M. Sensation Seeking: Beyond the Optimal Level of Arousal / M. Zuckerman. – Hillsdale, NJ. : Lawrence Erlbaum. – 1975. – 327 p.
11. <http://www.xarakter.net/virtues/universal/self-control/desc.php>
12. <http://ru.wikipedia.org>
13. <http://belkmk.narod.ru/audience/refer5.htm>
14. <http://www.psychol-ok.ru/library.html#mat>

УДК 159.94

Олефір В.О., к. психол. н., доцент, доцент кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії

ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, САМОРЕГУЛЯЦІЯ І НАДІЙНІСТЬ ДІЙ РЯТУВАЛЬНИКІВ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

Представлено результати дослідження надійності дій рятувальника ДСНС. Розглядається поняття «психічна надійність» як особистісно-регуляторна властивість людини. Аналізується внесок особистісного потенціалу та регуляторних ресурсів професіонала в забезпечення надійності їх дій в напружених нештатних ситуаціях.

Ключові слова: особистісний потенціал, саморегуляція, надійність дій, надійність саморегуляції.

Представлены результаты исследования надежности действий спасателя ГСЧС. Рассматривается понятие «психическая надежность» как личностно-регуляторное свойство человека. Анализируется вклад личностного потенциала и регуляторных ресурсов профессионала в обеспечении надежности их действий в напряженных нештатных ситуациях.

Ключевые слова: личностный потенциал, саморегуляция, надежность действий, надежность саморегуляции.

Постановка проблеми. Проблема надійності і компетентності професійних дій рятувальників при впливі різних стресогенних чинників є однією із провідних в рамках основних проблем екстремальної психології та суміжних із нею дисциплін, що вивчають людину, яка займається професійною працею.

Робота в умовах надзвичайної ситуації вимагає від рятувальників високої ефективності і надійності управління і саморегуляції поведінки та прийняття рішень.

Незважаючи на те, що проблема надійності професійної діяльності в екстремальних умовах, яка проявляється в безпомилковості, точності і своєчасності виконання робочих дій [2, С. 86–87], є досить актуальною, мало дослідженими залишаються її особистісні та суб'єктні детермінанти, які забезпечують активацію продуктивних процесів діяльності, компенсацію недостатнього прояву деяких процесів, мобілізацію операціональних функцій, реалізацію планів і стратегій поведінки і т. д.

Аналіз основних досліджень та публікацій. В психологічній науці проблема надійності вперше була поставлена в інженерній психології у зв'язку із необхідністю підвищення надійності системи «людина–машина». Згідно з положенням, сформульованим в сучасних когнітивних та інженерно-психологічних дослідженнях, надійність професійної діяльності розуміється як безпомилковість та ефективність виконуваної роботи [1; 3]. Надійність діяльності забезпечується психічною надійністю, критерієм якої є стійкість психічної активності в різних за ступенем психічно напружених професійних ситуаціях.

У свою чергу, основою психічної надійності виступає розвиток і стійкість системи саморегуляції довільної активності людини, яка проявляється в здатності суб'єкта праці зберігати якість та ефективність індивідуальної саморегуляції у психологічно напружених умовах [6].

Проблема саморегуляції, самоконтролю в останні два десятиріччя стала займати одне з провідних місць у психології. Викликане це, насамперед, тим, що вивчення саморегуляції «стане ключовим конструктом, який дозволить перейти до інтегративного вивчення людини, її можливостей не лише адаптуватися до світу, але й міняти світ разом із собою» [9, С. 9].

Характерною рисою сучасних досліджень саморегуляції є те, що в них велика увага приділяється особистісним властивостям як передумовам продуктивних аспектів діяльності. Зокрема показано регуляторну роль нейротизму та усвідомленості (згідно моделі Великої П'ятірки) [11] та регуляторно-особистісних властивостей (відповідальності, наполегливості, рефлексивності та ін.) – рис особистості, які, в першу чергу, характеризують людину як суб'єкта життєдіяльності, з точки зору індивідуальних можливостей свідомо висувати цілі активності та керувати їх досягненням [6].

В емпіричних дослідженнях В.І. Моросанової, проведених з позицій диференціально-психологічного підходу до усвідомленої саморегуляції довільної активності, показано, що вплив основних особистісних вимірів за Г. Айзенком – екстраверсії та нейротизму, на продуктивні аспекти діяльності опосередковується розвитком саморегуляції. Так, згідно структурної моделі взаємозв'язків показників стильових особливостей саморегуляції, особистісних диспозицій екстраверсії та нейротизму і надійності дій рятувальників у надзвичайних ситуаціях (за експертними оцінками) впливає, що фактор «нейротизм» детермінує латентну перемінну «надійність дій» через медіатор «саморегуляція» [7, С. 225]. Суть цієї детермінації полягає в тому, що нейротизм негативно впливає на надійність дій рятувальників, знижуючи загальний

рівень саморегуляції, що проявляється в зниженні програмування дій, моделюванні значущих умов та їх стійкості у психологічно напружених ситуаціях.

Концепція саморегуляції життєдіяльності Д.О. Леонтьєва, включає в себе щонайменше дві по-різному організованих регуляторних функції, що доповнюють одна одну і переходять одна в одну: функцію самовизначення і функцію реалізації. Автор висуває припущення, що успішність саморегуляції життєдіяльності, як динамічної авторегуляції процесу взаємодії суб'єкта з мінливим світом, визначається двома групами особистісних змінних. Першу групу утворюють ті особистісні характеристики, які пов'язані з успішністю самовизначення в просторі можливостей і вибором мети для подальшої реалізації, а другу утворюють ті, які пов'язані з організацією цілеспрямованої діяльності [4]. Трохи пізніше до цих функцій була додана третя – функція збереження, що виявляється в гнучкості перед лицем стресогенних подій, що ускладнюють або роблять неможливим досягнення поставлених цілей [5]. Індивідуально-психологічні особливості особистості, які в найбільшій мірі відповідають вказаним трьом функціям, утворюють системний конструкт – особистісний потенціал, який розуміється як здатність людини «справлятися з різноманітними викликами, зберігаючи внутрішню цілісність і стійкість» [5, С. 3]. Очевидно, що здатність людини виконувати задумане, незважаючи на несприятливі умови, є безспірною цінністю для професійної діяльності рятувальників.

Попри всю важливість тематики особистісного потенціалу, гостро стоїть проблема його операціоналізації, яка на сьогоднішній день ще не має на однозначного рішення. Використовуючи сучасний потужний метод перевірки структурних гіпотез – моделювання структурними рівняннями – ми показали, що компоненти особистісного потенціалу гарно узгоджуються з трьома вищеназваними функціями [8].

В даному дослідженні ми припустили, що особистісний потенціал детермінує надійність професійних дій рятувальників як безпосередньо, так і опосередковано через фактор саморегуляції, причому медіаційний ефект є значущим.

Завдання дослідження полягали в тому, щоб:

- 1) виявити взаємозв'язок особистісного потенціалу із фактором саморегуляції;
- 2) встановити вплив особистісного потенціалу та саморегуляції на надійність професійних дій рятувальників у нештатних ситуаціях;
- 3) показати медіаторну роль фактора саморегуляції в детермінації надійності професійних дій рятувальників особистісним потенціалом.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 108 рятувальників Головного управління ДСНС у Харківській області віком від 20 до 42 років, стаж роботи в системі МНС – від 1 до 22 років.

Для визначення надійності професійних дій рятувальників використовувалася спеціально розроблена анкета, яка дозволяє отримати оцінки роботи рятувальників в нештатній ситуації. Нештатна ситуація розуміється як «надзвичайна», що припускає наявність небезпеки, жертв, містить загрозу здоров'ю і життю людини. Оцінки роботи рятувальників виносилися за трьома

критеріями: безпомилковість дій, стійкість навичок роботи з технікою та устаткуванням, взаємодія в роботі мікроколективу (у складі чергової варти). Процедура збору експертних оцінок полягала в наступному: випробовувані повинні були оцінити кожного члена групи, за виключенням себе. Оцінки вносилися за п'ятибальною шкалою Лайкерта. Збір даних проводився окремо з кожним рятувальником. Кожному досліджуваному пропонувалося оцінити безпомилковість та ефективність дія колег, не беручи до уваги особистісні особливості.

Для оцінки характеристик особистості рятувальників та регуляторних особливостей суб'єкта професійних дій використовувалися психодіагностичні методики:

1. Тест життєстійкості С. Мадді. Вимірює три основних установки, що забезпечують здійснення особистістю вибору майбутнього і що допомагають їй справлятися зі складними життєвими ситуаціями, – залученість, контроль і виклик та підсумковий показник життєстійкості як здатність витримувати стресогенні дії без негативних наслідків.

2. Російська версія опитувальника каузальних орієнтацій (РОКО) Е. Десі і Р. Райана. Методика дає інформацію про порівняльну вираженість одного з трьох способів прийняття рішення в ситуації вибору: опора на самостійні внутрішні критерії (автономія), опора на зовнішні критерії і підстави (контроль), вичікування і відхід від рішення (безособова орієнтація).

3. Опитувальник толерантності до невизначеності Д. Маклейна (MSTAT - I). Вимірює готовність суб'єкта включитися в невизначені ситуації і уявлення про здатність успішно діяти в них.

4. «Шкала контролю за дією» (НАКЕМР-90) Ю. Куля. Дозволяє оцінити здібності регулювати власну поведінку, спираючись на власні вольові якості в ситуаціях, відбитих в наступних шкалах: контроль за дією при невдачі; контроль за дією при плануванні; контроль за дією при реалізації. Високі оцінки за кожною шкалою означають орієнтацію на дію, низькі – орієнтацію на стан. Під орієнтацією на дію розуміється активний стан наміру, спрямований на трансформацію його в дію, тоді як орієнтація на стан пов'язана із затримкою реалізації наміру, викликаного думками і аналізом минулого, сьогодення і майбутнього.

5. Опитувальник «Стиль пояснення успіхів і невдач» (СТОУН). Призначений для діагностики оптимізму особистості, що розуміється як здатність оптимістично оцінювати причини різних подій, як негативного, так і позитивного характеру. При оптимістичному атрибутивному стилі (оптимізмі) успіхи сприймаються як стабільні, глобальні і контрольовані, а невдачі – як тимчасові (випадкові), локальні і контрольовані.

6. Шкала загальної самоефективності Р. Шварцера і М. Єрусалема. Вона містить 10 висловлювань щодо спроможності людини до успішного здійснення діяльності, які пропонується оцінити за 4-бальною шкалою. Сумарний бал за усіма пунктами є показником загальної самоефективності.

7. Опитувальник В. І. Моросанової «Стиль саморегуляції поведінки (ССП)» використовувався для оцінки регуляторних процесів, що реалізують

основні ланки системи саморегуляції (планування, програмування, моделювання, оцінювання результатів).

Статистична обробка даних включала розрахунки описових статистик, проведення процедури кореляційного аналізу за Пірсоном та медіаційного аналізу, структурне моделювання.

Результати кореляційного аналізу наведено в табл. 1. Можна бачити, що майже всі показники особистісного потенціалу рятувальників мають значущі і прямі зв'язки з показниками надійності професійних дій. Так, шкали життєстійкості та орієнтація на дію при реалізації мають значущі кореляції ($p \leq 0,05$) з усіма показниками надійності професійних дій. Ці позитивні зв'язки свідчать про те, що рятувальники, які мають високі показники життєстійкості, мають більше відчуття компетентності, більш високу когнітивну оцінку, розвиненіші стратегії копінгів і відчувають менше стресів у напружених ситуаціях професійної діяльності, а також вони добре або навіть краще використовують свою здатність до дії в напружених умовах, що і проявляється у більш високій професійній надійності.

Таблиця 1.

Описові статистики та кореляції показників особистісного потенціалу, саморегуляції і надійності професійних дій рятувальників

Змінні	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	1												
2	,27	1											
3	,41	,11	1										
4	,25	,03	,14	1									
5	,27	,07	,07	,23	1								
6	,17	,22	,14	,06	,13	1							
7	,08	,17	,14	,29	,24	,13	1						
8	,18	,19	,17	,19	,11	,16	,16	1					
9	,12	,17	,10	,16	,16	,10	,15	,53	1				
10	,19	,14	,13	,12	,15	,15	,13	,50	,48	1			
11	,19	,21	,16	,16	,20	-,08	,20	,35	,23	,22	1		
12	,18	,20	,15	,17	,20	-,08	,18	,27	,30	,33	,53	1	
13	,17	,21	,18	,22	,21	-,03	,14	,32	,33	,31	,54	,56	1
Середнє	167,13	102,38	99,04	8,14	8,97	210,40	31,25	7,02	7,12	6,01	3,76	3,58	3,69
Ст.Відх.	15,49	10,13	14,12	2,61	2,20	21,82	3,55	2,10	2,10	2,05	1,46	1,37	1,48

Примітки. 1. Умовні позначення: 1 – автономність; 2 – життєстійкість; 3 – толерантність до невизначеності; 4 – орієнтація на дію при невдачі; 5 – орієнтація на дію при реалізації; 6 – атрибутивний стиль; 7 – самоефективність; 8 – моделювання умов дій; 9 – програмування дій; 10 – оцінка результатів; 11 – безпомилковість дій; 12 – точність дій; 13 – надійність взаємодії.

2. Значущими є коефіцієнти кореляції $r \geq 0,18$.

Шкала автономної каузальної орієнтації, яка є однією із стрижневих у особистісному потенціалі, також має значущі позитивні зв'язки із безпомилковістю та точністю професійних дій. Люди з автономною каузальною орієнтацією оперують внутрішньою мотиваційною системою. У них проявляються

тенденції сприймати локус каузальності як внутрішній і відчувати почуття самодетермінації та компетентності. Таким людям не властиво самозвинувачення у разі невдачі, вони володіють гнучкою поведінкою і чутливістю до змін середовища.

З надійністю взаємодії у команді рятувальників позитивно і значуще корелюють шкали: орієнтації на дію та толерантність до невизначеності. Очевидно, рятувальники які знають, що потрібно робити, щоб досягти мети, тобто можуть використовувати свою здатність, приймати конфлікт і напругу, що виникають в ситуації подвійності, протистояти незв'язаності і суперечливості інформації, приймати невідоме, не відчувати себе невпевнено перед невизначеністю є більш надійними у взаємодії в груповій роботі.

Виявлено значущі позитивні кореляційні зв'язки самоефективності з безпомилковістю та точністю професійних дій. Рятувальники, які усвідомили свою самоефективність, тобто здатність справлятися зі специфічними і складними ситуаціями і впливати на ефективність діяльності та особистісне функціонування в цілому, є більш надійними.

Кореляційний аналіз дозволив виявити наявність значущих позитивних зв'язків між показниками «моделювання значущих умов», «програмування дій» та «оцінка результатів» з оцінками професійної надійності дій рятувальників. Отримані нами дані співпадають з результатами, отриманими іншими дослідниками [3]. Очевидно, що розвиток цих регуляторних процесів є для рятувальників важливою складовою психологічних ресурсу, завдяки якому вони протистоять психічному стресу та надійно і ефективно виконують свою професійні обов'язки.

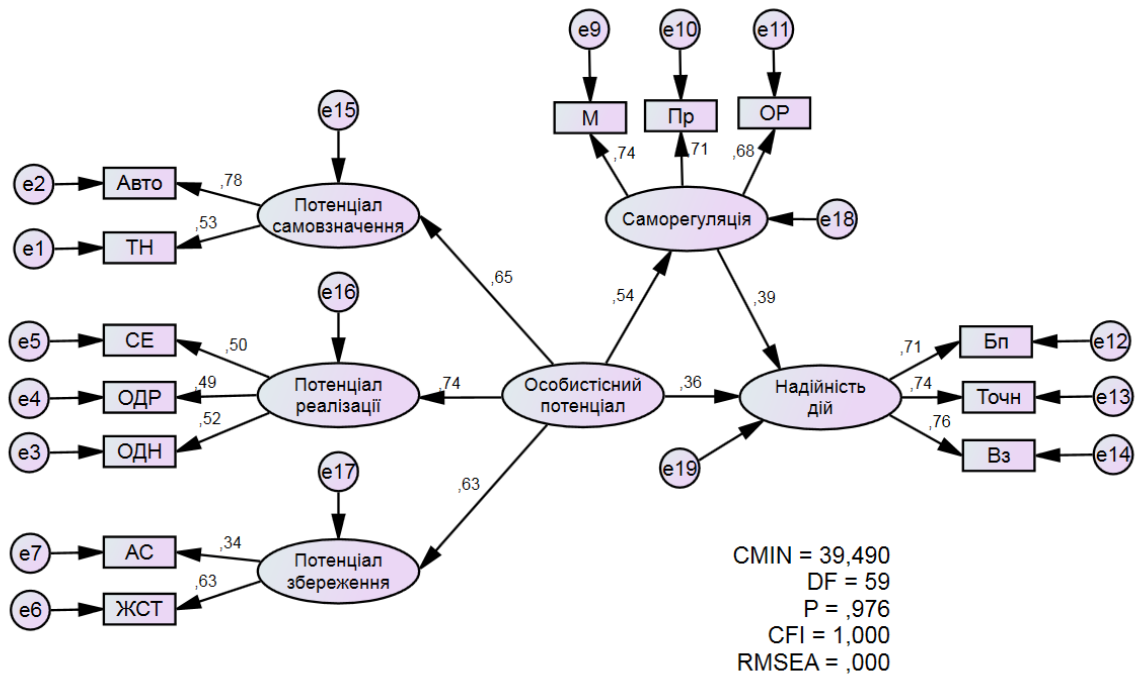
З кореляційної матриці видно, що між показниками особистісного потенціалу та регуляторними характеристиками рятувальників виявлено чотири статистично значущих коефіцієнтів кореляції. Так, показник «моделювання значущих умов» позитивно корелює із особистісними характеристиками: автономна каузальна орієнтація, життєстійкість та орієнтація на дію при невдачі, а показник «оцінка результатів» має значущий зв'язок лише із автономною каузальною орієнтацією.

Результати описової статистики, кореляційного аналізу та уявлення про припущення про медіаторну роль процесів саморегуляції у психічно напружених ситуаціях визначили подальшу логіку дослідження та стали основою для побудови інтегральної структурної моделі предикторів надійності професійних дій рятувальників. Було побудовано структурну модель взаємозв'язків показників особистісного потенціалу, стильових особливостей саморегуляції і надійності дій рятувальників у надзвичайних ситуаціях (див. рис. 1).

Індекси узгодженості показали дуже добру відповідність моделі емпіричним даним: $CMIN/DF = 0,669$; $P = 0,976$; $CFI = 1,000$; $RMSEA = 0,000$.

Фактично модель представлена шістьма латентними факторами. Три з них – «Потенціал самовизначення», «Потенціал реалізації», «Потенціал збереження» утворюють латентний фактор другого порядку – «Особистісний потенціал». Решта латентних факторів – «Саморегуляція» та «Надійність дій». Кожний латентний фактор пов'язаний з відповідними індикаторними змінними, або латентними факторами першого порядку. Латентні фактори являють

собою вимірювальний компонент моделі, а її структурним компонентом є регресії між латентними факторами. Всі факторні навантаження та коефіцієнти регресії виявилися значущими. Значення факторних навантажень та коефіцієнтів регресії вказані над відповідними стрілками.

Примітка. Умовні позначення: Авто – автономність; ТН – толерантність до невизначеності; СЕ – самоефективність; ОДР – орієнтація на дію при реалізації; ОДН – орієнтація на дію при невдачі; АС – атрибутивний стиль; ЖСТ – життєстійкість; М – моделювання умов дій; Пр – програмування дій; ОР – оцінка результатів; Бп – безпомилковість дій; Точн – точність дій; Вз – надійність взаємодії.

Рис. 1. Структурна модель предикторів надійності у професійній діяльності.

Як видно із моделі, особистісний потенціал багато в чому визначає надійність рятувальників. Прямий ефект особистісного потенціалу в стандартизованому вигляді становить 0,364 ($p = 0,040$), а непрямий (опосередкований саморегуляцією) дорівнює 0,208 ($p = 0,050$). Ступінь розвитку особистісного потенціалу у рятувальників визначається, в першу чергу, потенціалом реалізації. Очевидно, що надійність дій рятувальників з високим потенціалом реалізації можна пояснити спираючись на «модель Рубікона», розроблену Х. Хекхаузенем (2003). Згідно моделі динаміка цілеспрямованої дії є переходом від «мотиваційного стану свідомості», максимально відкритого по відношенню до отримання нової інформації і зважуванню наявних можливостей, до такої фази стану свідомості, коли рішення вже прийнято, дія набуває конкретної спрямованості і свідомість «закривається» від усього, що може цю спрямованість похитнути. Іншими словами, потенціал реалізації характеризує рішучість, наполегливість досягнення рятувальниками поставленої мети. Можливо, тому показник «планування цілей» не виявляє значущих взаємозв'язків з

жодним із показників надійності дій (за результатами експертизи).

Фактор «Саморегуляція» виявляє прямий ефект на надійність дій рятувальників, який становить $\beta = 0,389$ ($p = 0,040$), та виступає як медіаційна змінна. Показово, що ступінь розвитку у рятувальників саморегуляції визначається показниками моделювання значущих умов ($\beta = 0,741$) та програмування дій ($\beta = 0,711$). Це вказує на залежність надійності саморегуляції від розвитку моделювання та програмування.

Аналіз фактора «Надійність дій» свідчить про те, що найбільший внесок до змісту фактора має показник надійності взаємодії ($\beta = 0,671$), який характеризує уміння рятувальника працювати в команді.

Для перевірки гіпотези про те, що особистісний потенціал детермінує надійність професійних дій рятувальників через медіаторну змінну «Саморегуляція» нами було проведено медіаційний аналіз з використанням критерію Собела [10]. Змінну можна назвати медіатором «в тій мірі, в якій вона вносить вклад у співвідношення між предиктором і критерієм» [12, Р. 1176].

Для висновку про наявність медіації необхідно виконання чотирьох умов [10; 12], відповідних чотирьом рівнянням лінійної регресії, де X – незалежна змінна (предиктор), Y – залежна змінна і M – медіатор: 1) статистично значимий (відмінний від нуля) коефіцієнт регресії Y по X (b_{YX}), 2) статистично значимий коефіцієнт регресії M по X (b_{MX}), 3) статистично значимий коефіцієнт регресії Y по M при контролі X ($b_{YM.X}$), 4) статистично не значимий (що не відрізняється від нуля) коефіцієнт регресії Y по X при введенні в рівняння M ($b_{YX.M}$). У разі якщо умова 4 не виконується при виконанні умов 1–3, робиться висновок про неповну медіації. Оцінюється також значимість непрямого ефекту (вплив X на Y , опосередкований M).

Результати медіаційного аналізу приведені в табл. 2, де вказані коефіцієнти лінійної регресії (B), їх стандартні помилки SE_B , значення Z -статистики для ефектів та рівня ймовірності відхилення нуль-гіпотези.

Таблиця 2.

Медіаційний аналіз впливу особистісного потенціалу (X) на надійність професійних дій рятувальників (Y), опосередкованого саморегуляцією (M)

Ефект	B	SE_B	Z	P
1. Загальний (b_{YX})	0,145	0,054	2,685	0,004
2. Прямий (b_{MX})	0,205	0,071	2,887	0,004
3. Прямий при контролі X ($b_{YM.X}$)	0,258	0,091	2,835	0,004
4. Прямий введенні в рівняння M ($b_{YX.M}$)	0,092	0,045	2,044	0,040
5. Непрямий	0,053	0,026	2,038	0,050

Як видно із табл. 2, згідно критерію Собела непрямий ефект є статистично значущим ($Z = 2,038$; $p = 0,050$). Результати переконливо показують, що саморегуляція є медіаційною змінною в детермінації впливу особистісного потенціалу на надійність професійних дій рятувальників.

Таким чином, результати дослідження збагачують наші уявлення про особистісно-регуляторну основу надійності дій професіоналів, чия діяльність протікає в стресових умовах. Практична значущість отриманих даних полягає

у розробці комплексу засобів для інтегральної оцінки та відбору персоналу в різних видах напружених професій.

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми.

1. Встановлено прямий та опосередкований вплив особистісного потенціалу на надійність дій рятувальників в надзвичайній ситуації;
2. Виявлено зв'язок особистісного потенціалу із фактором саморегуляції;
3. Доведено медіаторну роль фактору саморегуляції в детермінації надійності професійних дій рятувальників показниками особистісного потенціалу.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в дослідженні ролі особистісного потенціалу, саморегуляції в подоланні стресових станів працівниками екстремального профілю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В. А. Психология и надежность : человек в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Я. Орлов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 1998. – 288 с.
2. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : [учеб. пособие для вузов] Бодров/ В. А. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
3. Кондратюк Н. Г. Надежность действий спасателя в чрезвычайных ситуациях: регуляторные и личностные предпосылки / Н. Г. Кондратюк, В. И. Моросанова // Вестник ЮУрГУ. – № 40. – 2010. – Серия «Психология», выпуск 11. – С. 51–61.
4. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал как потенциал саморегуляции / Д. А. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Вып. 2 / под ред. Б. С. Братуся, Е. Е. Соколовой. – М. : Смысл, 2006. – С. 85–105.
5. Леонтьев Д. А. Новое в диагностике личностного потенциала / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова // Психологическая диагностика. – 2010. – № 2. – С. 3–5.
6. Моросанова В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека / Моросанова В. И. – М. : Наука, 2010. – 519 с.
7. Моросанова В. И. Дифференциальный подход к психической саморегуляции профессиональной деятельности / В. И. Моросанова // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Выпуск 4 / под ред. В. А. Бодрова, А. Л. Журавлева. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 210–237.
8. Олефір В. О. Інтелектуально-особистісний потенціал : структура та діагностика / В. О. Олефір // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 44. – Ч. 2. – Харків : ХНПУ, 2012. – С. 150–161.
9. Сергиенко Е. А. Контроль поведения как субъектная регуляция / Е. А. Сергиенко, Г. А. Виленская, Ю. В. Ковалева. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. – 352 с.
10. Baron R. M. The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistical Considerations / R. M. Baron, D. A. Kenny // Journal of Personality and Social Psychology. – 1986. – V. – 51. – P. 1173–1182.

11. McCrae R. R. Self-Regulation and the five-factor model personality traits / R. R. McCrae, G. E. Lockenhoff // Handbook of personality and self-regulation / Rick H. Hoyle. 1st ed. – UK: Blackwell Publishing Ltd, 2010. – P. 145–168.

12. Preacher K. J. SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models / K. J. Preacher, A. F. Hayes // Behavior Research Methods, Instruments, and Computers. – 2004. – V. 36(4). – P. 717–731.

УДК 159.9

Перелигіна Л.А., д. б. н., професор, начальник кафедри прикладної психології НУЦЗУ;

Приходько Ю.О., к. психол. н., доцент, начальник медичної служби НУЦЗУ;
Самойлова Н.М., студент соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ, МЕДИЧНІ ТА НЕЙРОБІОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Проведений аналіз показав, що при психологічному відборі на службу й навчання, диференційованому розміщенню кадрів, а також у динамічному спостереженні контингенту в професіях пов'язаних з ризиком, необхідно враховувати як психологічні, так і медичні, і нейробиологічні показники функціонального стану фахівців.

Ключові слова: екстремальні умови діяльності, функціональний стан.

Проведенный анализ показал, что при психологическом отборе на службу и учебу, дифференцированной расстановке кадров, а также в динамическом наблюдении контингента в профессиях связанных с риском, необходимо учитывать как психологические, так и медицинские, и нейробиологические показатели функционального состояния специалистов

Ключевые слова: экстремальные условия деятельности, функциональное состояние.

Здоров'я населення є найважливішим чинником національної безпеки держави. Погіршення популяційного здоров'я свідчить про необхідність розробки і реалізації ефективних програм медичної профілактики та лікування [18]. Професійне здоров'я визначає головне в людському ресурсі – професійну надійність і має при цьому властивості біосоціального фактора [16].

Відповідно до Глобального плану заходів ВООЗ по здоров'ю працюючих на 2008-2017 рр., особлива увага приділяється профілактиці ряду професійних захворювань і станів, серед яких позначений професійний стрес і його наслідки для здоров'я.

Надійність роботи людини в сучасних умовах прямо пов'язана із професійним відбором фахівців. Відсівання «непридатних» у процесі навчання знижується з 30-40% до 5-8%, аварійність із вини персоналу зменшується на 40-70%, надійність систем управління підвищується на 10-25%, витрати на підготовку фахівців знижуються на 30-40 %.

Вплив несприятливих факторів стресу, притаманний для таких професійних груп як співробітники органів внутрішніх справ, військовослужбовців, працівники Державної служби України з надзвичайних ситуацій та ін. Зростання нервово-емоційних навантажень у процесі трудової діяльності призводить до стану напруги, а нерідко й перенапруги функціонального стану орга-

нізму, що можна розглядати, як формування професійного стресу. Це представляє особливу важливість у зв'язку з тим, що ряд нозологічних форм, пов'язаних з реакцією організму людини на професійні стрес-фактори, уже включені в перелік професійно обумовлених захворювань (work-related diseases) по МКХ-10 (Z73-проблеми, пов'язані із труднощами підтримки нормального способу життя).

Екстремальна діяльність висуває високі вимоги до психологічних і фізіологічних механізмів життєдіяльності людини, у той же час її біологічна структура залишається відносно стійкою, консервативною основою, що приводить до соціально-біологічної аритмії й дисгармонії розвитку людини та обумовлює виникнення різних захворювань.

Психоемоційний стрес є провідним компонентом екстремальної професійної діяльності й детермінується індивідуальними характеристиками функцій центральної нервової системи (ЦНС), при цьому останні, відіграють вирішальну роль для прогнозування його наслідків [11; 17].

Неспецифічні зміни при стресі проявляються на вегетативному, гуморальному, біохімічному, а також поведінковому й психічному рівнях і спрямовані на захист організму від негативних впливів стресорів фізичної та психосоціальної природи [1; 22].

На тлі стресу, при зміні активності нейромедіаторних систем мозку, спостерігається зниження рівня імунного захисту [9; 25; 26]. Адекватна імунна відповідь на стресовий стимул дозволяє організму зберегти достатній резерв резистентності до інфекційних агентів, до пухлинної трансформації клітин і до стресових ушкоджень тканин.

Ізольованість інтерпретації психологічних, нейробиологічних зрушень серед осіб екстремальних професій не дозволяє в достатній мірі освітити ступінь психологічних, особистісних і фізіологічних перебудов при адаптації до стресових навантажень. Для своєчасної реєстрації ознак донозологічного рівня й корекції стрес-індукованих станів, реалізації системи професійного відбору, наступного супроводу осіб професій підвищеного ризику, а також своєчасних реабілітаційних заходів необхідно проводити дослідження, що дозволяють фіксувати об'єктивні зміни соціально-психологічних і нейробиологічних параметрів.

У зв'язку з вищевикладеним актуальним є комплексне вивчення нейробиологічних і соціально-психологічних детермінант, які визначають реагування і поведінку людини на екстремальні умови діяльності.

Мета дослідження – комплексний аналіз соціально-психологічних і нейробиологічних механізмів реагування людини на екстремальні умови професійної діяльності. Нами був проведений аналіз наявних досліджень функціонального стану психічних процесів, в яких урахувалася приналежність до певної професійної групи, у якій досить велика й доведена частка професійного стресу.

Так, при обстеженні працівників, що мають різні спеціальності, було виявлено, що медіана для об'єму короткочасної зорової пам'яті склала 6,0; 5,0 і 7,0 ум.од., що знаходиться в нормативних значеннях [5]. Найбільший результат параметра демонстрували військовослужбовці й контрольна група, а най-

менший – спостерігався у працівників МВС і рятувальників. Значимість відмінностей по здатності до запам'ятовування між професійними групами підвищувалася на останніх етапах пред'явлення стимульного матеріалу, а динаміка розумової працездатності (проба Шульте) виявилася маловідмінною.

Показники функціонування психічних процесів у різних професійних груп в умовах екстремальної діяльності, у цілому, відставали від параметрів осіб контрольної групи у межах прийнятого нормативного розкиду. Специфічність функціонування сфери психічних процесів залежно від роду й тривалості екстремальної діяльності найбільш характерна була для довільного запам'ятовування. Практично незмінними залишалися параметри конструктивного мислення й усереднені показники проб на увагу. Нестійкість і гіперстенія розумової працездатності, спостережувані на початку професійного шляху, зі збільшенням стажу служби здобували нормостенічний тип реагування на розумове навантаження. При цьому динамічне спостереження підтверджувало специфіку по стажу [5].

Певний рівень тривожності – природня й обов'язкова особливість активної діяльної особистості. Схильність до особистісної тривожності активізується при сприйнятті певних зовнішніх стимулів, розцінюваних людиною, як небезпечні для самооцінки, самоповаги або життя. Рівень ситуативної і особистісної тривожності виявився досить помірним (низький і середній) у всіх досліджуваних груп. У динаміці професійного розвитку виявлена тенденція до збільшення рівня ситуативної тривожності у працівників, що займаються професійною діяльністю [14; 15].

Ефективність професійної діяльності опосередковано залежить від індивідуальної виразності основних властивостей нервової системи і їх індивідуальної комбінації [8]. Виявлено, що у всіх представників екстремальних професій спостерігалися високі показники процесів збудження, гальмування й рухливості нервової діяльності. Найбільшу силу процесів збудження мали працівники МВС, а найменша – спостерігалася у військовослужбовців. Усі досліджені професійні групи демонстрували більш високі показники по параметру сили збудження нервових процесів, ніж особи контрольної групи.

Як і інші фізіологічні показники, властивості нервової системи піддаються змінам через поточні стани людини. Професійна діяльність із високою часткою вітального ризику, безумовно, впливає на біологічні складові нервової системи. Лонгітудне дослідження показало, що всі основні властивості нервової системи зростали зі збільшенням терміну служби. При цьому, спостережуване плавне збільшення показників від року до року, виявилось статистично не достовірним. Ця обставина цілком вписується в концепцію припустимих меж мінливості біологічних структур [8].

Будь-яка професія накладає відбиток на особистість людини, поступово міняючи її поведінку в цілому. При цьому система особистісно-діяльнісних відносин має риси динамічності й взаємної адаптації її компонентів [2; 3; 6].

Нами були вивчені особистісні профілі осіб екстремальних професій у процесі професійної діяльності [13; 14; 15]. За результатами СМДО, усереднені показники всіх вивчених груп за шкалами вірогідності й базисним шкалам перебували в межах нормативного розкиду даних. При загальній оцінці

конфігурації профілю осіб екстремальних професій був нахил, який проявлявся підйомом 4-ї, 6-ї, 8-ї і 9-ї шкал. Такий тип особистісної структури відбиває високий ризик поведінкових реакцій і стенічний тип реагування. Відповідно до цього, працівників «небезпечних» професій характеризує активність, сила, перевага збудливих рис характеру, виражена тенденція до самореалізації. З позицій вимог до професії з високим ступенем протидії факторам екстремального середовища, тип характеру з домінуванням рис готовності до швидких поведінкових реакцій досить виправданий [2].

З роками служби в умовах повсякденного стресового навантаження наростали значення за шкалою Р, що супроводжувалося станом дискомфорту, посиленням емоційної нестійкості, а в комбінації із провідними 4-ю і 9-ю шкалами – високою ймовірністю афективних реакцій і низкою конформності. Особливе підвищення ознак соціальної дезадаптації було характерно для групи зі стажем 10 років і більше. Слід зазначити, що в групі зі стажем від 5 до 10 років, найбільш яскраво відзначалися риси змішаного типу особистісного реагування, а в осіб зі стажем служби більше 10 років знову відбувалося загострення стенічних якостей особистості. Зі стажем знижувалася тривожність, відгородженість і індивідуалістичність працівників. Аналіз динаміки особистісних профілів показав проходження періоду особистісної кризи з неврастенічним патерном переживань на межі 10 років служби в екстремальному підрозділі. Для цього періоду була характерна суперечлива комбінація ведучих 2-ї (шкала «песимістичності») і 4-ї шкал (шкала «імпульсивності»), що на поведінковому рівні послабляло агресивність, нонконформність і імпульсивність показників 4-ї шкали через більш високий рівень контролю свідомості над поведінкою. У той же час особистість із такою двопіковою комбінацією переживає внутрішній конфлікт, що психологічно проявляється комбінацією високого рівня домагань із непевністю в собі, високою активністю зі швидкою виснаженістю. При несприятливих соціальних умовах ця предиспозиція може служити ґрунтом для алкоголізації, а також для розвитку деяких психосоматичних розладів. Надалі адаптація особистості до умов повсякденного професійного стресу проходила по шляху стенізації особистісного реагування з вираженою тенденцією до самореалізації й протидії впливу професійного середовища.

Стресорні реакції в процесі екстремальної професійної діяльності здатні приводити до функціонального стану, що обмежує резерви організму й сприяє розвитку патології. Аналіз протікання метаболічних, нейроендокринних, імунологічних процесів серед осіб, зайнятих екстремальною діяльністю, є однією зі сторін превентивного підходу до зміцнення здоров'я таких фахівців. За даними дослідження Ю.К. Родигіной [21] практично всі метаболічні показники були вище в групі осіб зайнятих екстремальною працею, статистично значимі відмінності з контрольною групою були характерні для показників аланінамінотрансферази (АЛТ) і гама-глутамілтранспептідази (ГГТ), яке можна розглядати, як ознаку стресорної напруги гепатоцитів. В обох випадках дані параметри у працівників ОВС майже у два рази перевищували такі серед осіб контрольної групи.

Зі збільшенням стажу служби виявилось, що від 17% до 39% працівників зі стажем служби більше 10 років мали збільшення активності трансаміназ,

46% – за показником прямого білірубину, 41% осіб – за активністю ГГТ. Тоді як серед молодших категорій перевищення за показниками активності трансаміназ було виявлено тільки в 8,3% працівників і у чверті обстежених були підвищені значення загального й прямого білірубину [21].

В адаптації до несприятливих умов середовища й у патогенезі багатьох професійних захворювань нейрогормональний фон організму має вирішальне значення тому, що всі процеси, у тому числі мікроциркуляція крові, тканинне дихання на клітинному й субклітинному рівнях, інтегруються й координуються нейроендокринними механізмами, при цьому ендокринні зміни при діяльності людини в екстремальних умовах вивчені ще недостатньо [19; 20].

Зміни гормонів тиреоїдної осі, що були виявлені у дослідженнях С.А. Іванової [7], свідчать про додатковий викид тиреотропного гормону під впливом тіроліберинів гіпоталамуса, що помітно знижувало концентрацію гормонів щитовидної залози (трийодтіроніну (Т3) і тіроксину (Т4)), аж до стану гіпотіроїдизму серед осіб екстремальних професій. Так, концентрація Т4, була нижче референтної норми у працівників екстремального підрозділу, а концентрація Т3 була близька до нижнього значення фізіологічної норми.

Подальший аналіз груп по стажу служби, також показав напругу гіпоталамо-гіпофізарної системи зі збільшенням стажу професійної діяльності. Концентрація тиреотропного гормону була статистично вище у осіб зі стажем служби більше 10 років. Гормони, які виробляються щитовидною залозою, також зберігали досить низькі значення зі збільшенням стажу професійної діяльності. Розглянутий гормональний статус осіб екстремального профілю діяльності у залежності від тривалості служби, виявив очевидне зростання напруги в гіпоталамо-гіпофізарній системі та функціональні зміни гормонів тиреоїдної осі.

У зв'язку з важливим значенням інтерлейкінів у підтримці гомеостазу людини, ведуться активні дослідження з вивчення процесів синтезу, продукції й ефектів інтерлейкінів при різних патологічних процесах, у тому числі при впливі стресу на органи й системи організму [23; 24]. Є дані, що інтерлейкіни стимулюють синтез і секрецію адренкортикотропного гормону (АКТГ) і таким чином опосередковано впливають на гормональні перебудови організму у відповідь на стрес [4]. Передаючи активаційні сигнали між клітинами імунної та неімунної системи, вони служать медіаторами й модуляторами імунних реакцій.

В.С. Новіковим було виявлено, що, у цілому, досліджувані нейроімунологічні параметри перебували в межах фізіологічної норми, при цьому представники досліджуваної професійної групи мали більші значення за рівнем змісту інтерлейкіна-8, а параметри інтерлейкіна-1 β статистично були маловідмінними при порівнянні представників різних екстремальних професій [10].

Відомо, що зниження рівня інтерлейкіна-1 послабляє специфічну систему імунного захисту. У групі «молодих» професіоналів тільки 37% обстежених мали гранично низький рівень змісту інтерлейкіна-1 β , у той час як у працівників зі стажем це співвідношення склало 88% обстежених. Схожа картина результатів склалася й за рівнем інтерлейкіна-8. У групі працівників зі стажем служби більш 10 років, процентна частка осіб з гранично низьким вмістом інтерлейкіна-1 β склала 92,6%, а в групі з меншим стажем – 66,6% [10].

Гуморальний імунітет являє собою кульмінацію ряду клітинних і молекулярних взаємодій, що відбуваються в певній послідовності, і здійснюються за рахунок імуноглобулінів – специфічних білків плазми крові, які являють собою антитіла, що продукуються плазматичними клітинами (В-лімфоцити), формуючи імунну відповідь у вигляді утворення антитіл. За повідомленнями багатьох дослідників, концентрація рівня імуноглобулінів у працівників екстремального профілю, перебуває в межах фізіологічної норми. Зі збільшенням стажу служби спостерігається зниження концентрації змісту основних імуноглобулінів у межах референтних величин.

Адаптація до стресогенної службі може супроводжуватися різноманітністю імунної відповіді в рамках референтної норми й висуває завдання своєчасного моніторингу для пошуку норми в професійній групі або схильності до захворювань. Діагностичне значення різних лабораторних показників неоднакове, тому все частіше постає питання про вибір найбільш оптимальних інформативних показників, які можуть бути використані як біомаркери. Термін біомаркер за визначенням звіту Міжнародних експертів ВООЗ (1993) характеризує майже будь-яке вимірювання, що відбиває взаємодію між біологічною системою і потенційною небезпекою.

Ю.К. Родигіна [21] вивчала залежність виразності впливу екстремальних професійних факторів і ефект, який відбивав ті зміни в організмі, які відбуваються при впливі факторів екстремальної діяльності. Для отримання діагностичних характеристик лабораторних показників при впливі екстремальних факторів діяльності вивчалася група контролю, група курсантів, група працівників МВС зі стажем служби від 5 років і більше.

При аналізі біохімічних показників від 50 до 74% працівників зі стажем мали збільшення змісту прямого білірубину й збільшення активності ГГТ. У 75-100% працівників зі стажем служби від 5 років і більш спостерігалось збільшення концентрації кортизолу в сироватці крові. Параметр функціонування щитовидної залози – зміст трийодтіроніну було знижено у 25-49% працівників, що мають стаж служби в екстремальному підрозділі, а тіроксину – 75-100% [21].

Враховуючи, що всі обстежені особи були практично здорові, можна припускати, що дана напруга системи гіпоталамо-гіпофізарної ланки відбиває адаптаційну активацію основних гормональних механізмів підтримки гомеостазу в умовах екстремальної професійної діяльності.

Серед показників імунного профілю найбільшу діагностичну чутливість мають показники гуморального імунітету – імуноглобуліни А, О, М, і їх концентрація в крові як у бік підвищення (до 50%), так і зниження (до 75%) [21].

Проведений аналіз власних і наявних у літературі даних з проблеми впливу екстремальних умов професійної діяльності на функціональні стани таких фахівців, дозволив зробити наступні висновки.

Характеристики уваги, пам'яті та конструктивного мислення у осіб, що здійснюють професійну діяльність в екстремальних умовах, значимо не відрізняються від прийнятих нормативних значень. Мають місце відмінності, специфічні для стажу служби й представників різних груп силових структур.

Представники груп екстремальної професійної діяльності відрізняються вираженою здатністю нервової системи до енергійних дій у відповідь на по-

вторюване збудження, високим розвитком здатності до відмови від активності при заборонах. Параметр сили нервових процесів по збудженню й гальмуванню виявився найбільш специфічним для певної екстремальної служби, тоді як баланс процесів збудження й гальмування нервової системи залежить від її тривалості.

Для працівників екстремального профілю служби характерне помірне підвищення показників особистісного профілю (у межах нормативних значень). Динаміка служби в складних умовах професійної діяльності характеризується етапом особистісної кризи з невростенічним патерном переживань і змішаним типом реагування на границі 10 років служби з наступною стенизацією якостей особистості професіонала.

Характер діяльності працівників екстремальних служб обумовлює появу метаболічних порушень і функціональних змін, ступінь виразності яких взаємозалежна з терміном служби.

У гормональному статусі осіб екстремальної діяльності залежно від тривалості служби встановлені очевидне наростання напруги в гіпоталамо-гіпофізарній системі й функціональні зміни гормонів тиреоїдної системи. Спостерігається підвищення зі стажем служби рівня кортизолу, зниження показників трийодтіроніну й тіроксину.

Параметри клітинного імунітету, що включають кількісні характеристики синтезу цитокінів, у працівників екстремального профілю, на різних етапах професійної діяльності, перебувають у межах норми з тенденцією до зниження їх зі стажем служби. Напруга в сполучній ланці запальної відповіді організму на фактори середовища, що ушкоджують, характерно тільки на початку професійного шляху.

Найбільш значимими в імунному профілі осіб, що виконують свою професійну діяльність в умовах повсякденного стресу, виявилися параметри імуноглобулінів, що забезпечують місцевий імунітет, та імуноглобулінів первинної імунної відповіді, причому характерним виявився їхній дефіцит на початку адаптації до професійної діяльності. Зі збільшенням стажу служби спостерігалася імуносупресія всіх основних фракцій імуноглобулінів.

Таким чином, проведений аналіз показав, що при психологічному відборі на службу й навчання, диференційованому розміщенню кадрів, а також у динамічному спостереженні контингенту в професіях пов'язаних з ризиком необхідно враховувати як психологічні, так і медичні, і нейробіологічні показники функціонального стану фахівців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агаджанян Н. А. Функциональные резервы организма и теория адаптации / Н. А. Агаджанян, Р. М. Баевский, А. П. Берсенева // Вестник восстановительной медицины. Диагностика. Оздоровление. Реабилитация. – 2004. – №3. – С. 4–11.
2. Бодров В. А. Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологии профессиональной деятельности. Часть I. / В.А. Бодров // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 5. – С. 83–89.
3. Бодров В. А. Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологии профессиональной деятельности. Часть II. /

- В.А. Бодров // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 6. – С. 66–74.
4. Гриневич В. В. Основы взаимодействия нервной, эндокринной и иммунной систем. / В. В. Гриневич, И. Г. Акмаев, О. В. Волкова. – СПб. : Symposium. – 2004. – 159 с.
 5. Данилова Н. Н. Психофизиология : [учеб. для вузов] / Данилова Н. Н. – М. : АспектПресс, 2000. – 373 с.
 6. Дикая Л. Г. Психология саморегуляции функционального состояния субъекта в экстремальных условиях деятельности : автореф. дис. д-ра психол. наук / Дикая Лариса Григорьевна. – М., 2002. – 35 с.
 7. Иванова С. А. Психоэмоциональный стресс и иммунитет (обзор) / С. А. Иванова // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. – 2000. – № 1. – С. 31–37.
 8. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2004. – 701 с.
 9. Никитина В. Б. Оценка индивидуальных иммунограмм у пациентов с непсихотическими психическими расстройствами при состоянии острого стресса / В. Б. Никитина, Т. П. Ветлугина // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. – 2010. – № 1 (58). – С. 9–12.
 10. Новиков В. С. Иммунофизиология экстремальных состояний / В. С. Новиков, В. С. Смирнов. – СПб. : Наука, 1995. – 172 с.
 11. Оганесян Г. А. Уровни интеграции ЦНС и цикл бодрствование-сон в норме и при патологии / Г. А. Оганесян // 1 Съезд физиологов, Сочи, 19-23 сент. 2005 г. – М. : Медицина-Здоровье, 2005. – Т. 1. – С. 158.
 12. Панин Л. Е. Биохимические механизмы стресса / Панин Л. Е. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд., 1983. – 232 с.
 13. Перелігіна Л. А. Проблема якості життя в екстремальних умовах життєдіяльності людини / Л. А. Перелігіна // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків, 2012. – Вип. 12. – С. 278–289.
 14. Приходько Ю. О. Роль особистісних особливостей пожежних-рятувальників у визначенні успішності їхньої професійної діяльності / Ю. О. Приходько // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2007. – Вип. 3, Ч. 2. – С. 200–206.
 15. Приходько Ю. О. Психологічна стійкість працівників підрозділів цивільного захисту : III всеукраїнська науково-практ. конф. [Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах] / Ю. О. Приходько, Л. А. Перелігіна. – К., 2008. – С. 94–96.
 16. Пономаренко В. А. Психология личности и воздействие боевого стресса / В. А. Пономаренко // Военно-медицинский журнал. 2004. – № 10. – С. 60–63.
 17. Психология здоровья : [учебник для вузов / под ред. Г. С. Никифорова]. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
 18. Разумов А. Н. Модель системы восстановительной медицины : методические рекомендации / МЗ и соц. разв. РФ; авторы: А. Н. Разумов и др. – М., 2006.
 19. Робу А. И. Взаимоотношения эндокринных комплексов при стрессе / Робу А. И. – Кишинев : Штиинца, 1982. – 208 с.

20. Робу А. И. Стресс и гипоталамические гормоны / Робу А. И. – Кишинев : Штиинца, 1989. – 210 с.

21. Родыгина Ю. К. Медико-психологические аспекты прогнозирования профессиональной пригодности у лиц экстремальных профессий / Ю. К. Родыгина, Н. Г. Незнанов // Актуальные проблемы военной психиатрии: Материалы Всероссийской юбилейной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 9-10 июня 2011 г. – СПб., 2011. – С. 224.

22. Сидоров П. И. Механизмы реактивности и проблемы сохранения здоровья. Физиологические основы здоровья и долголетия / П. И. Сидоров, С. Л. Совершаева. – СПб.-Архангельск : Изд. центр Северного гос. мед. ун-та, 2001. – 728 с.

23. Щеголева Л. С. Результаты исследования иммунного статуса у человека в условиях Севера / Л. С. Щеголева, Л. К. Добродеева // Иммунология. – 2003. – № 3. – С. 177–181.

24. Ader N. Psychoneuroimmunology: interactions between the nervous system and the immune system / N. Ader, N. Cohen et al. // Lancet. 1995. – Vol. 345, №942. – P. 99–103.

25. Brydon L. Synergistic effects of psychological and immune stressors on inflammatory cytokine and sickness responses in humans / L. Brydon, C. Walker, A. Wawrzyniak et al. // Brain Behav. Immun. 2009: – Vol. 23, № 2. – P. 217–224.

27. Segal A. B. Immuno function in acute stress / A. B. Segal, S. Bruno, W. C. Forte // Allergol. Immunopathol. (Madrid). 2006. – Vol. 34, № 4. – P. 136–140.

УДК 159.9

Погорелов С.В., здобувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСТЮ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті аналізуються різні теоретико-методологічні підходи до дослідження екстремальних ситуацій, представлені результати емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення процесу адаптації до екстремальної ситуації, аналізується динаміка переживання екстремальної ситуації природного характеру.

Ключові слова: екстремальна ситуація, стихійні лиха, переживання, адаптація, психотравмуючий вплив, стрес, психічна стійкість.

В статье анализируются различные теоретико-методологические подходы к исследованию экстремальных ситуаций природного характера, представлены результаты эмпирического исследования, направленного на выявление процесса адаптации к экстремальной ситуации, анализируется динамика переживания экстремальной ситуации природного характера.

Ключевые слова: экстремальная ситуация, стихийные бедствия, переживание, адаптация, психотравмирующее воздействие, стресс, психическая устойчивость.

Постановка проблеми. Проблема вивчення станів, поведінки й діяльності людей в екстремальних ситуаціях з вітальною загрозою в останні роки викликає все більший інтерес учених і практиків. Однак дотепер увага дослідників була спрямована переважно на вивчення наслідків подібних ситуацій –

медичних, психологічних, економічних і т.д. Слід визнати, що незважаючи на значний обсяг досить обґрунтованих даних про вплив різних екстремальних факторів і особливостях організації рятувальних робіт, ряд аспектів проблеми, зокрема, повномасштабні емпіричні дослідження, у яких були б відбиті психологічні особливості осіб, що пережили екстремальну ситуацію природного характеру (землетрус, повінь та ін.), практично відсутні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній і закордонній літературі в основному представлені результати досліджень, що безпосередньо відбивають кількість жертв, розмір матеріального збитку в регіоні, що постраждав від природної стихії (Ю. Александровський, В. Мухіна, А. Ніконов, Г. Погосян, М. Решетніков, Н. Шинфуку й ін.). Разом з тим, стихійні лиха впливають на психічний стан людини: виникає стрес, який впливає на індивідуальну й групову поведінку, дезорганізує діяльність і порушує звичайну адаптацію до зовнішнього середовища.

Питання взаємодії людини із природною стихією, що мають психопатологічний аспект у рамках медичної й клінічної психології, розглядалися у вітчизняній психології такими авторами, як Ю. Александровський, В. Душків, Ц. Короленко, М. Решетніков, Н. Тарабріна, О. Лазебна.

Ю. Александровський, В. Душків розглядають психопатологічні ефекти, що виникають при впливі стихійних лих на людину, клінічні особливості психогеній при екстремальних ситуаціях, питання профілактики й особливостей професійної діяльності в складних екстремальних умовах. При раптовому розвитку ситуації, що загрожує життю, основною емоцією є страх. Відносно повільний розвиток катастрофи або стихії викликає психічні порушення, обов'язковою ознакою яких є ефект тривоги, що становить основу розвитку надалі тривалих невротичних розладів. У період, коли сила впливу екстремального фактора надлишкова, індивідуальні форми реагування відіграють меншу роль, переважають прості реакції у вигляді тривоги й астенії [2; 3].

Стихійні лиха, катастрофи створюють ситуації, небезпечні для життя, здоров'я й благополуччя значної кількості населення. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає стихійні лиха як ситуації, що характеризуються непередбачуваними й безпосередніми загрозами суспільному здоров'ю. На людину, що перебуває в екстремальних умовах, крім різних вражаючих факторів впливають і психотравмуючі обставини, що представляють собою комплекс надсильних подразників, що викликає порушення психічної діяльності у вигляді реактивних (психогенних) станів. Слід підкреслити, що психогенний вплив екстремальних умов складається не тільки із прямої, безпосередньої загрози життю людини, але й опосередкованої, пов'язаної з очікуванням її реалізації. Мірою стійкості й опірності руйнівній дії агресорів можна вважати, на думку Ю. Александровського, гіпотетичний адаптаційний бар'єр [2; 3]. Цей бар'єр відбиває всі особливості психічного складу й можливості реагування індивіда. Він базується на біологічних і соціальних основах, тобто є їхнім єдиним функціонально-динамічним вираженням. Бар'єр забезпечує індивідуальну психічну адаптацію й створює можливості для переробки психотравмуючого впливу [8]. Можливість виникнення й характер психогенних розладів, їх частота, виразність, динаміка залежать від багатьох факторів:

від характеристик екстремальної ситуації (її інтенсивності, раптовості виникнення, тривалості дії);

готовності окремих категорій людей до діяльності в несприятливих умовах, обумовленої їхніми особистісними якостями, професійною, психологічною, вольовою стійкістю, фізичною підготовкою;

організованості й погодженості діяльності в екстремальних умовах і т.д. [3].

Для конкретного регіону велике значення мають природні катастрофи, прояв яких залежить від геологічних і інших природних умов. Серед найнебезпечніших явищ природної стихії Дж. Голд визначає повені, тайфуни, землетруси. Повінь по своїх руйнівних наслідках, числу жертв і деструктивному впливу на середовище проживання людини займає одне з перших місць серед інших природних катастроф [4].

Проблема впливу стихійних лих на людину в цей час привертає активну увагу вчених і практиків, сучасні дослідження присвячені аналізу й систематизації даних, що характеризують психологічні особливості осіб у момент катастрофи й після неї. Слід зазначити, що на даний момент у літературі дотепер не розроблена чітка класифікація психічних станів людини в складних умовах взаємодії «людина – природа». При описі й аналізі станів людини, що перебуває в складних природних умовах, особливо важливу роль починає відіграти їхня суб'єктивна сторона, тобто «суб'єктивне відбиття як самого стану організму, що так і умов, що його визначають» [5].

Періодизація переживання екстремальної ситуації, представлена Ю. Александровським, включає три фази:

Фаза передвпливу: відзначається відчуття загрози й занепокоєння. Ця фаза характерна для регіонів і зон, де ймовірність стихійного лиха досить висока.

Фаза впливу: триває від початку стихійного лиха до моменту, коли організують рятувальні роботи. У даний період переважною стає емоція страху, превалює переживання гострого емоційного шоку, відбувається усвідомлення людиною загрозової для життя ситуації, при якій психоемоційна напруга змінюється підвищеною стомлюваністю.

• *Фаза післявпливу:* починається через кілька днів після стихійного лиха, характеризується оцінкою виниклих проблем. Питання, що виникають у зв'язку із соціальною дезорганізацією, евакуацією, дозволяють уважати цей період «другим стихійним лихом». Відбувається складна емоційна й когнітивна переробка ситуації [2; 3].

Формування стратегій поведінки в екстремальній ситуації обумовлене дією факторів широкого спектра: накопиченим досвідом, особистісними особливостями, характером відносин до природи, прихильністю до даного місця і т.д.

Адаптація людини до умов стихійних лих була розглянута в моделі, представленої Р. Кэйтс в 1971 р. На її думку, сприйняття катастрофи і її наслідків породжує певну поведінкову реакцію. Для утворення тієї або іншої поведінкової реакції на індивідуально-поведінковому рівні розмах стихійного лиха повинен перевищувати поріг, вище якого, на думку даної людини, будь-

які форми пристосування до стихійного лиха перестають мати сенс. У такому випадку людина переходить до розгляду спектра можливих альтернатив і вибирає з них найбільш підходящу. Якщо альтернативи немає, людина може зробити повторну оцінку можливих варіантів поведінки або продовжити пошук яких-небудь інших способів пристосування до проявів стихійного лиха й змінити значення самого зазначеного порога, щоб упоратися із ситуацією [4].

Г. Погосян відзначає, що регіони, які піддані великому ризику й у яких часто трапляються різні нещастя, характеризуються тим, що в населення формується особливе відношення до катастроф. Людина включає їх у своє мислення, у суб'єктивну картину миру, намагається передбачити можливі наслідки, визначити свої дії [9].

При впливі на психічний стан людини таких регіональних факторів, як стихійні лиха, насамперед, виникають наступні емоційні реакції: тривога, страх, паніка. Причому страх, незважаючи на свою негативну характеристику, є адаптивною емоцією, що підготовляє людину до потенційно небезпечних ситуацій. Як реакція на загрозу, страх дозволяє уникнути зустрічі з нею, відіграючи, таким чином, захисну адаптивну роль у системі психічної саморегуляції [6; 7].

Страх – це емоційна реакція на очікування зіткнення із ситуацією небезпеки. Дана реакція здійснює процес координації реакції уникнення й усієї психічної діяльності організму, що виникає при передбаченні взаємодії із ситуацією небезпеки [11]. Тривога як передчуття небезпеки, невизначене почуття занепокоєння найбільше часто проявляється при чеканні якої-небудь події, яку важко прогнозувати і яка може загрожувати своїми неприємними наслідками. Мотивом тривоги виступає антиципація неприємності, яка у своїй раціональній основі містить побоювання із приводу можливості її появу [6; 7].

При переживанні сильної події, що травмує, може відбуватися загострення страхів, зміна фокуса сприйняття самого себе й своїх фізіологічних процесів. В. Ромек уважає, що «страх злякатися» нашаровується на страх події, ці два страхи починають підкріплювати один одного. У результаті людина реєструє й ретельно відслідковує ті власні когнітивні, емоційні й поведінкові процеси, які звичайно протікають в автоматичному режимі, що спричиняє порушення картини регуляції поведінки. У результаті перекрученими є процеси інтерпретації тієї події, що трапилася [10].

Подібні страхи й побоювання згодом здобувають соціальний характер. Поступово вони переносяться в сферу побуту, у структуру повсякденного життя, закріплюються в місцевих звичаях і правилах. У результаті складається те, що російські соціологи йменують «субкультурою катастрофи» [9].

Аналізуючи різні психічні стани людини, що виникають у складних, екстремальних умовах, слід зазначити, що психогенний ефект може бути відстроченим у часі й розвинути після того, як безпосередня небезпека для життя минула [8]. Тривалий стресовий стан може бути наслідком регулярно повторюваних екстремальних природних явищ у регіонах з підвищеною сейсмічною небезпекою. У цій ситуації поперемінно включаються процеси адаптації й реадaptaції. Л. Кітаєв-Смик пропонує розглядати стресові стани, викликані

тривалими переривчастими стресорами, як особливий вид стресорів, що вимагають специфічної адаптації до них.

Розглядаючи питання про вплив стихійних лих на психічний стан людини, необхідно відзначити, що чим сильніше сприймана загроза для життя й чим довше прямий вплив нещастя на сенсорні системи організму людини, тим більше вираженими стають її стресові реакції.

Виклад основного матеріалу. Особливе значення сьогодні набувають дослідження, що ставлять своїм основним завданням визначення специфіки проживання на території з екстремальними природно-кліматичними умовами, оцінки якості життя населення віддалених регіонів. У Закарпатті було проведено емпіричне дослідження картини світу осіб, що пережили повінь (2010-2011), результати якого дозволили розширити уявлення про вплив екстремальних умов природного характеру на особистість, визначити фактори, що впливають на реконструкцію уявлень про світ і про себе у світі.

Основною метою дослідження було виявлення змістовних і структурних компонентів картини світу осіб, що пережили повінь. Для досягнення поставленої мети була реалізована лонгітюдна стратегія дослідження. Відповідно до виявлених у ході теоретичного аналізу стадій адаптації до стресу дослідження містило чотири виміри: 2 тижня після повені (грудень 2010 р.); 1 місяць (січень 2011 р.); 3 місяця (березень 2011 р.); 6 місяців після катастрофи (червень 2011 р.). На кожному етапі дослідження брали участь ті самі досліджувані.

Емпіричну базу дослідження склали 187 людей. Це були жителі села Вільхівці на Тячівщині. У грудні 2010 р. саме в цьому селі понад 1200 людей постраждали від повені. Контрольну групу склали мешканці сіл Закарпаття, які на протязі останніх 20 років не зазнавали павенів.

Відповідно до завдань кожного виміру був визначений комплекс методик дослідження картини світу досліджуваних, що включав у себе наступні основні блоки:

визначення психоемоційного стану осіб, що пережили повінь: методика визначення нервово-психічної стійкості, модифікований варіант методики Дж. М. Сакса, С. Леві «Незакінчені речення» для виявлення страхів, тривог, а також уявлень респондентів про своє минуле, сьогодення, майбутнє; методика визначення страхів (модифікований варіант опитувальника А. Захарова), опитувальник тривожності Ю. Щербатих;

виявлення змістовних характеристик картини світу осіб, що пережили повінь: семантичний диференціал, проєктивна рисункова методика «Карта світу»;

установлення ступеня психологічної адаптованості особистості: шкала соціально-психологічної адаптованості, розроблена К. Роджерсом і Р. Даймондом.

Аналіз даних, отриманих на першому етапі дослідження, дозволив визначити психоемоційний стан осіб, що пережили повінь. Зіткнення із природною стихією приводить до того, що в афективному репертуарі респондентів починають переважати негативні емоційні стани, з'являється своєрідне «вслуховування» до сигналів небезпеки, які не пов'язані з реальною загрозою для життя.

Переживання сильної події, що травмує, приводить до загострення, актуалізації страхів, зміні фокуса сприйняття самого себе й своїх фізіологічних процесів, при цьому для респондентів експериментальної групи характерний страх повторення негативної події, підсилюється орієнтація на минуле, що травмує, виключаються з афективного репертуару позитивні емоції, активність особистості.

Психоемоційний стан у перший період після поведні характеризується високим рівнем нервово-психічної напруженості, тривожності, емоційній нестабільності, перевагою в афективному репертуарі респондентів негативних емоційних станів.

Порівняння показників, отриманих за методикою «Соціально-психологічної адаптованості», дозволило виявити, що показники за шкалами «адаптація», «емоційна комфортність», «інтернальність», «самоприйняття» значне збільшуються протягом усього досліджуваного періоду.

Головною характеристикою, що впливає на істотну зміну інтегральних адаптаційних показників, є часовий проміжок з моменту поведні. Протягом півроку відбувається актуалізація адаптаційних механізмів, разом з тим, відбувається більша центрація картини світу на «Я», на внутрішніх ресурсах, виражені негативні емоційні стани змінюються перевагою позитивних емоцій. Слід зазначити, що збільшення показників за шкалою «самоприйняття» свідчить про зсув значень із полюса «ворожості» стосовно себе в протилежну сторону — «дружності». Збільшуються показники, що відбивають рівень довіри до себе.

При цьому якщо перший період після поведні характеризується відношенням до подій, що відбуваються, як результату дії зовнішніх сил, що не залежать від самого індивіда, то протягом досліджуваного періоду відбувається зсув характеристики – респондентам експериментальної групи властиво відчувати себе активним суб'єктом власної діяльності.

На наш погляд, такі показники є цілком закономірними й співвідносяться з результатами численних досліджень, що зачіпають питання адаптації особистості після психотравмуючих ситуацій. Найбільш перекрученими параметрами у свідомості респондентів, що пережили психічну травму, у перший період після поведні є гармонійність існуючого світу, його цілісність, утруднена когнітивна оцінка події, що відбулася. Разом з тим, протягом напівроку відбувається відновлення основних показників, виробляються певні стратегії поведінки, що характеризуються актуалізацією адаптаційних механізмів.

Порівняння показників через місяць після поведні з результатами контрольної групи показало значимі відмінності за всіма інтегральними шкалами.

При порівнянні показників через 3 і 6 місяців з результатами контрольної групи значимих відмінностей не виявлено. Уже через 3 місяця після катастрофи показники вирівнюються, а через півроку практично еквівалентні значенням контрольної групи. Таким чином, отримані результати свідчать про значиму зміну показників протягом часу.

Порівняльний аналіз даних за методикою «Соціально-психологічної адаптованості» протягом 6 місяців показав, що фаза післядії [2], що почина-

ється через кілька днів після стихійного лиха, характеризується частковим залученням адаптивних ресурсів. Через місяць після повені для респондентів характерні недиференційовані емоційні переживання, а також складна когнітивна переробка ситуації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, у дослідженні показана зміна компонентів картини світу протягом напівроку, при цьому процес трансформації змістовних характеристик картини світу відрізняється нерівномірністю, що пов'язане з особливостями адаптації особистості до впливу екстремального фактора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова Л. А. Психологические ресурсы адаптации личности к условиям повышенного риска природных катастроф: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л. А. Александрова. – Кемерово, 2004. – 207 с.
2. Александровский Ю. А. Психиатрическая помощь при землетрясениях: [методические рекомендации / ВНИИ общ. и судеб. психиатрии им. В. П. Сербского; подгот. Ю. А. Александровский и др.]. – М.: [Б. и.], 1989. – 30 с.
3. Александровский Ю. А. Психогении в экстремальных условиях / Александровский Ю. А. – М.: Медицина, 1991. – 124 с.
4. Голд Дж. Психология и география: основы поведенческой географии / пер. с англ.; предисл. С. В. Федулов. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
5. Душков В. А. География и психология: подход к проблемам / Душков В. А. – М.: Мысль, 1987. – 285 с.
6. Захаров А. И. Ребенок до рождения и психотерапия последствий психических травм / Захаров А. И. – СПб.: Союз, 1998. – 144 с.
7. Захаров А. И. Происхождение детских неврозов и психотерапия / Захаров А. И. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 448 с.
8. Исаев Д. Н. Эмоциональный стресс, психосоматические и соматопсихические расстройства у детей / Исаев Д. Н. – СПб.: Речь, 2005. – 400 с.
9. Погосян Г. Л. Социальные последствия природных катастроф / Г. Л. Погосян // Социол. журн. – 1995. – № 4. – С. 34–39.
10. Решетников М. М. Общие закономерности в динамике состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных ситуациях с витальной угрозой: отдаленные последствия и реабилитация пострадавших / М. М. Решетников // Вестник психотерапии. – 2004. – № 12. – С. 97–111.
11. Ромек В. Г. Поведенческая терапия страхов / В. Г. Ромек // Прикладная психология. – 2002. – № 4. – С. 72–89.
12. Счастливая Т. Содержание страхов у детей вынужденных мигрантов: на материале исследования детей-беженцев 7-10 лет / Т. Счастливая, О. Хухлаев // Развитие личности. – 2002. – № 1. – С. 227–255.

УДК 159.9: 159.94

Поляков І.О., к. психол. н., с.н.с., доцент кафедри пожежної та рятувальної підготовки НУЦЗУ;

Щербак С.М., викладач кафедри пожежної та рятувальної підготовки НУЦЗУ;

Потєряхін В., курсант 5-го курсу соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ВСТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНТАКТУ ІЗ ПОТЕНЦІЙНИМ СУЇЦИДЕНТОМ ПРИ СПРОБІ НИМ СКОЄННЯ ФАТАЛЬНОГО КРОКУ З ТЕРИТОРІЇ ВИСОТНИХ СПОРУД

У своїй статті автори проаналізували основні існуючі концептуальні підходи до визначення феномена «суїцидальний акт» та психологічного контакту, а також навели алгоритм переговорів із суїцидентом в умовах території висотних споруд. У статті наведено класифікацію основних суїцидальних мотивів, що спонукають людей до фатального кроку. Також описано етапи встановлення психологічного контакту та обґрунтовано деякі фактори, що сприяють встановленню контакту.

Ключові слова: суїцидальний акт, потенційний суїцидент, психологічний контакт, територія висотних споруд, рятувальник-висотник.

В своей статье авторы проанализировали основные существующие концептуальные подходы к определению феномена «суицидальный акт» и психологический контакт, а также представили алгоритм переговоров с суицидентом в условиях территории высотных сооружений. В статье приведена классификация основных суицидальных мотивов, которые побуждают людей к фатальному шагу. Также описаны этапы установления психологического контакта и обоснованы некоторые факторы, которые способствуют установлению контакта.

Ключевые слова: суицидальный акт, потенциальный суицидент, психологический контакт, территория высотных сооружений, спасатель-высотник.

Постановка проблеми. Професійна діяльність рятувальників Державної служби України з надзвичайних ситуацій являє собою яскравий приклад діяльності, здійснюваної в умовах, часто пов'язаних із небезпекою для життя, ймовірністю отримання травм, каліцтва, відповідальністю за помилки тощо.

Але діяльність рятувальника ускладнюється відповідальністю не лише за своє життя, а й за життя та здоров'я людей, що опинилися заручниками надзвичайної ситуації. Нерідко при проведенні рятувальних робіт спасіння людського життя рахується хвилинами, й навіть секундами. І порятунок життя залежить не тільки від рятувальника, а й від того, наскільки постраждалий (за умови, що він здатен самостійно рухатися) готовий допомогти рятувальнику задля свого ж порятунку. Поведінкові реакції людини, що опинилась в осередку надзвичайної ситуації, можуть бути такими, що заважатимуть як ефективному проведенню рятувальних робіт, так і швидкій евакуації з небезпечної зони надзвичайної ситуації.

Але трапляються випадки, коли людина навпаки не хоче, щоб її рятували, тобто вона своїми діями створює надзвичайну подію. Ця категорія людей називається потенційними суїцидентами.

Останнім часом почастишали випадки суїцидальних спроб, що здійснюються в умовах територій висотних споруд (інші суїцидальні спроби ми не розглядали, оскільки їх попередження не входить до компетенції рятувальників ДСНС України). І рятувальники так чи інакше залучаються до попередження цих надзвичайних подій. Юридичну відповідальність несуть співробітники МВС України, рятувальники ДСНС діють з їх дозволу, оскільки рятувальники мають відповідну підготовку та спеціальне спорядження, що дозволяє дістатися до потенційного суїцидента та евакуювати його у безпечне місце.

Найважче у такій ситуації вмовити суїцидента не робити такого кроку та не спровокувати його на фатальний крок. Задля цього рятувальнику необхідно володіти певними психологічними знаннями та встановити із суїцидентом психологічний контакт. А вже потім, відмовивши його від скоєння суїцидального акту, швидко визначити безпечні шляхи для евакуації й здійснити його рятування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Оскільки стаття виконується в рамках міждисциплінарного підходу, то ми розглянемо три основні напрями дослідження: феномен «суїцидального акту», психологічний контакт та основні тактичні дії рятувальників, які б сприяли встановленню психологічного контакту та не провокували суїцидента на скоєння таких дій.

Проаналізувавши ряд наукових робіт, можемо зробити висновок, що багато дослідників вивчали даний психологічний процес, а саме: А.Г. Амбрумова, С.В. Бородин, А.С. Михлін, Е. Шнейдман тощо.

В ряді наукових праць зустрічаються й такі визначення як: «консультативний контакт» – в межах психологічного консультування його використовували R.L. George, T.S. Cristiani, A. Ellis, C. Rogers, P. Кочюнас; «комунікативний контакт» – К.С. Станіславський, М.І. Єнікеев, А.В. Дулов та інші; «психотерапевтичний контакт» – В.А. Ташликов тощо.

У науковій літературі ми не знайшли досліджень, які б проводилися у сфері тактики дій рятувальників щодо попередження суїцидальних спроб в умовах території висотних споруд з подальшим рятуванням суїцидента. Тому ми спирались на особистий досвід експертної групи, до якої увійшли досвідчені рятувальники-висотники.

Метою даної статті є висвітлення основних причин скоєння прилюдного суїцидального акту, визначення способу встановлення психологічного контакту рятувальника із суїцидентом та опис тактики дій рятувальника щодо евакуації суїцидента до безпечного місця.

Виклад основного матеріалу. Багато дослідників, аналізуючи почуття, що стоять за суїцидальними діями, виділили чотири основні причини самогубства:

ізоляція (почуття, що тебе ніхто не розуміє, тобою ніхто не цікавиться);

безпорадність (відчуття, що ти не можеш контролювати життя, все залежить не від тебе);

безнадійність (майбутнє не віщує нічого доброго);

почуття власної незначущості (уражене почуття власної гідності, низька самооцінка, переживання некомпетентності, сором за себе).

Авторами А.Г. Амбрумовою, С.В. Бородіним, А.С. Михліном було зроблено спробу класифікувати основні суїцидальні мотиви, в числі яких виділяються наступні:

Особисто-сімейні:

сімейні конфлікти, розлучення (для підлітків – розлучення батьків);

хвороба, смерть близьких;

самотність, невдала любов;

статева неспроможність;

образа, приниження з боку оточуючих тощо.

Стан здоров'я:

психічні захворювання;

соматичні захворювання;

каліцтва.

Конфлікти, пов'язані з антисоціальною поведінкою:

побоювання кримінальної відповідальності;

боязнь іншого покарання або ганьби.

Конфлікти, пов'язані з роботою чи навчанням.

Матеріально-побутові труднощі.

На відмінну від звичайних умов, де можливо заздалегідь виявити причини суїцидальної поведінки та попередити суїцидальний акт, в екстремальних умовах території висотних споруд часу на виявлення причин спроби суїциду обмаль, тому ми пропонуємо використовувати узагальнену схему встановлення психологічного контакту за принципом дистанції спілкування. Від дотримання відповідної дистанції буде залежати тактика дій рятувальника-висотника. Також значущим фактором будуть виступати комунікативні якості рятувальника. У багатьох випадках вирішальну роль відіграє гендерний аспект, тобто стать і суїцидента, і суб'єкта, що намагається встановити психологічний контакт (у ситуації, що розглядається, – суїцидент чоловічої статі, і якщо причиною суїцидальної спроби є відносини із протилежною статтю, встановити контакт жінці-психологу не вдасться (рис.1,2)).

1-й етап – позначення або «психологічна розвідка» (встановлення контакту починається з позначення рятувальника (в окремих випадках – психолога) себе і демонстрації своїх намірів перед суїцидентом; в даному випадку рятувальник знаходиться поверхом вище, суїцидент – у вікні поверхом нижче. Рятувальник знаходиться відносно суїцидента на публічній дистанції (більше 3,6 м) рис.3;

2-й етап – первинний контакт (слабкий контакт, суїцидент дає можливість рятувальнику спуститися паралельно йому, але все ще продовжує «тримати дистанцію», у даному випадку – спуск з верхнього поверху за допомогою верхолазного спорядження паралельно рівню парапету, на якому знаходиться суїцидент, і затримка на деякий час на місці, дотримуючись соціальної дистанції від 1,21 до 3,6 м), рис.4.;

3-й етап – неповний контакт (середній за силою дії психологічний контакт, суїцидент вже «підпускає» рятувальника на особисту дистанцію (від 46 до 120 см), ділиться своїми проблемами, бажає, що б його слухали; в даному випадку – рятувальник переміщується на парапет методом «маятника», де

Проблеми екстремальної та кризової психології. 2013. Вип. 14. Частина III
знаходиться суїцидент, веде щільний контакт, можлива пропозиція суїциденту вжити шоколад тощо). Див. Рисунок 5;

Рисунок 1

Рисунок 2

Провівши контент-аналіз службової документації, наукової літератури, а також на основі результатів опитування експертної групи ми виділили алго-

ритм переговорів із суїцидентом в умовах території висотних споруд, який проводиться у декілька етапів:

4 – й етап – повний психологічний контакт (повний емоційний контакт, допустима *інтимна дистанція* (до 45 см). Див. Рисунок 6. та Рисунок 7. Суїцидент приймає рішення про нездійснення фатального, повністю довіряє рятувальнику, погоджується спуститися із ним до низу; в даному випадку – рятувальник переконується, що наміри про суїцидальний акт повністю зникли, пропонує суїциденту перейти в безпечне місце, але оскільки суїцидент не може самостійно покинути парпет – рятувальник допомагає йому спуститися за допомогою верхолазно-рятувального спорядження.

Рисунок 3

Рисунок 4

Рисунок 5

Рисунок 6

При розгляді особливостей встановлення психологічного контакту необхідно враховувати професійну мету. Залежно від мети спілкування, наприклад, обмін інформацією, спільне вирішення задачі, виховний вплив тощо – змінюється й конкретна мета, яку необхідно досягти при встановленні контакту. А. В. Дулов виділяє наступні цілі:

- 1). забезпечення активного психологічного ставлення суб'єкта в майбутньому спілкуванні;
- 2). зняття упередженості, настороженості у суб'єкта спілкування;
- 3). полегшення процесу психологічної адаптації.

Рисунок 7

Психологічний контакт можна вважати встановленим, якщо створені необхідні умови для найкращого прояву всіх елементів психологічного спілкування (джерела передачі, канали передачі, канали прийому інформації, її переробка).

Навіть методики відомих авторів щодо встановлення контакту малоефективні при встановленні психологічного контакту за схемою: «рятувальник – суїцидент» в екстремальних умовах.

Висновки. Отже, психологічний контакт «рятувальник – постраждалий» в екстремальних умовах можна віднести до «комунікативного контакту», який може бути коротким за просторово-часовими характеристиками, а також встановлюється за принципом скорочення дистанції спілкування. Тобто це відносини, які характеризуються готовністю суїцидента брати участь у взаємодії з рятувальником задля виникнення почуття особистої психологічної безпеки під час проведення рятувальних робіт або швидкої евакуації із небезпечної зони території висотних споруд.

ЛІТЕРАТУРА

1. Китаев-Смык Л. А. Вероятностное прогнозирование и индивидуальные особенности реагирования человека в экстремальных ситуациях / Китаев-Смык Л. А. – М. : Наука, 1983.
2. Леонтьев А. А. Психология общения / Леонтьев А. А. – М. : Смысл, 1997. – 351 с.
3. Миронець С. М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзви-

чайної ситуації : [монографія] / С. М. Миронець, О. В. Тімченко. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. – 232 с.

4. Яковенко С. І. Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації): дис... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Сергій Іванович Яковенко. – К., 1998. – 484 с.

5. Екстремальна психологія : [підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.

6. McGrath J. E. Social and psychological factors in stress / J. E. McGrath. – N.Y. : Holt, Rinehart & Winston, 1970. – P. 34–123.

УДК 159.9 – 057.36 (477)

Приходько И.И., к. психол. н., с.н.с., начальник научно-исследовательского центра, Академия внутренних войск МВД Украины

ПАРАДИГМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПЕРСОНАЛА ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ ВИДОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Представлено результати розробки концепції психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності, структурно-функціональні компоненти розробленої трансформаційної моделі психологічної безпеки фахівця екстремального виду діяльності.

Ключові слова: екстремальна діяльність, психологічна безпека, трансформаційна модель.

Представлены результаты разработки концепции психологической безопасности специалистов экстремальных видов деятельности, структурно-функциональные компоненты разработанной трансформационной модели психологической безопасности личности специалиста экстремального вида деятельности.

Ключевые слова: экстремальная деятельность, психологическая безопасность, трансформационная модель.

Постановка проблеми. Проблема безопасности человека становится первоочередной в связи с увеличением количества экстремальных событий, включая войны, террористические акты, техногенные и природные катастрофы, межнациональные и религиозные конфликты, неудовлетворенность условиями жизни людей, приводящие к активному сопротивлению власти. Следствием этого стало увеличение количества лиц, получивших травматический жизненный опыт и вынужденных приспособляться к изменившейся среде, по-новому создавать свое социальное и личностное пространство. Часто психологические последствия экстремальных ситуаций оказываются более значимыми по своим социально-психологическим последствиям, чем эти события. Это приводит к нарушению одной из основных потребностей человека – безопасности и диктует необходимость поиска эффективных путей сохранения и поддержки психологических аспектов жизнестойкости, сопротивляемости человека и общества отрицательным внешним и внутренним угрозам.

Анализ научных исследований и публикаций. Понятие «безопасность» в современных научных исследованиях используется в различных аспектах изучения жизнедеятельности человека. Первое направление связано с изучением ситуаций, аварий и катастроф, характеризующихся значительными

материальными, социальными и экологическими последствиями (Л.А. Александрова, Т.Б. Мельницкая, Г.Г. Почепцов и др.), где исследуется роль человеческого фактора при возникновении этих ситуаций, проводится детальный анализ действий людей, занятых на объектах повышенного риска, а также их последствий [1; 7]. Второе направление связано с исследованием проблем информационной, информационно-психологической и организационной безопасности человека и общества (И.А. Баева, Г.В. Грачев, Т.М. Краснянская, И.Н. Панарин, Я.В. Подоляк, С.К. Роцин, Н.Л. Шлыкова, Т.В. Эксакусто и др.) [2; 4; 10]. Третье – с исследованиями в новой области знаний – рискологии, изучающей ее разные аспекты: психологические, социальные, политические, технологические, финансовые, экологические и другие риски, прогнозируются их последствия (И.Б. Бовина, С.П. Иванова, Н.И. Лифинцева, О.В. Шаповалов, И.Ф. Шатарская, С.И. Яковенко и др.). Четвертое направление – исследование проблемы психологической защиты личности и общества, а также культуры безопасности как процесса сохранения и развития целей, идеалов, ценностей, норм и традиций человека, семьи и общества (Т.С. Кабаченко, Т.И. Колесникова, В.Е. Лепский, А.Н. Столяренко и др.) [3]. Изучением психологической безопасности личности, связанной с разными аспектами жизни и профессиональной деятельности человека, занимались зарубежные ученые R. Abramovitz, A. Edmondson, H.-T. Chang, A.T. Lee, T. Leahy, K. Sarafyan, M. Seager, P.M. Senge, C. Willing и др [11; 13].

Таким образом, проблема психологической безопасности находится в центре внимания большого количества научных исследований, в которых представлена попытка с различных позиций описать условия формирования, развития и сохранения психологической безопасности личности, создать психологическую модель безопасной личности, выявить основные факторы и детерминанты, положительно и отрицательно влияющие на нее. Однако фундаментальных исследований, посвященных изучению психологической безопасности персонала экстремальных видов деятельности, в отечественной и зарубежной психологии до настоящего времени не проводилось.

Цель статьи – на основе теоретического и эмпирического исследования проблемы психологической безопасности персонала экстремальных видов деятельности разработать концепцию ее формирования, развития, поддержки и сохранения.

Изложение основного материала. Психологический анализ профессиональной деятельности персонала экстремальных профессий показал, что она характеризуется внезапностью, неожиданностью, часто проходит в условиях значительных психических и физических перегрузок, неопределенности и быстротечности оперативной обстановки, дефицита времени, необходимого для быстрого принятия правильных решений, с витальной угрозой для личного состава, что непосредственно отражается на эффективности профессиональной деятельности. Это усложняется частым изменением условий работы личного состава, нарушением обычного режима их труда и отдыха и т.д. Данные стресс-факторы являются источниками психической напряженности, отрицательно влияют на физическое и психическое здоровье личного состава, в целом, на их психологическую безопасность. Проведенные исследования

позволили определить, что психологическая безопасность личности является сложной многоуровневой категорией, определяющей уровень защищенности психики человека, ее способность поддерживать оптимальный уровень функционирования, возможность устранять возникающие внешние и внутренние угрозы и сохраняться на достаточно устойчивом дееспособном уровне [12].

Для построения эмпирической модели психологической безопасности личности специалиста экстремального вида деятельности использовались методики семантического дифференциала и «незаконченные предложения» Ж. Нюттена (в авторской модификации). В результате была разработана трансформационная модель психологической безопасности личности специалиста экстремального вида деятельности, состоящая из:

четырёхфакторной структуры психологической безопасности личности в обычных условиях жизнедеятельности (описывает 76 % дисперсии признаков, критерием уровня значимости была факторная нагрузка $> 0,6$), в которую входят следующие компоненты: морально-коммуникативный, мотивационно-волевой, ценностно-смысловой и внутреннего комфорта;

четырёхфакторной структуры психологической безопасности личности в экстремальных условиях деятельности (описывает 72,81 % дисперсии признаков, критерием уровня значимости была факторная нагрузка $> 0,5$), состоящей из таких компонентов: морально-волевая урегулированность (нормативность), стратегии совладания со стрессовыми ситуациями, ценностно-смысловой, посттравматический рост [12].

Каждый блок модели психологической безопасности личности имеет свое структурное и функциональное наполнение, взаимосвязан с другими блоками. Существует единство функционирования всех компонентов системы психологической безопасности личности в реализации ее цели – создание допустимо безопасных условий для реализации личностного потенциала. Такое формулирование цели отвечает современной парадигме научной мысли относительно защиты, значительно ограничивающей развитие личности, что в конечном результате приводит к ее деградации, и не выполняется ее основное назначение – сохранение личности. Согласно теории А.Н. Леонтьева, выведение понятия «личность» за рамки психики в плоскость отношений с окружающим миром, рассмотрение ее как реализацию отношений с миром, как бытие, является центральным моментом для понимания цели функционирования системы психологической безопасности личности, которая не может быть сведена только к обеспечению ощущения безопасности, а должна оказывать содействие самореализации личности, так как лишь в таком виде – активном взаимодействии с внешним социальным миром личность может существовать и развиваться [5].

В результате проведенного исследования было определено, что основное назначение морально-коммуникативного компонента – обеспечение приемлемого взаимодействия с окружающим миром. Реализация данной задачи зависит от имеющихся коммуникативных качеств, знаний, социальных норм, которые на уровне межличностного взаимодействия чаще всего представлены нормами морали. Социальные нормы структурируют среду, делая ее предсказуемой, что способствует снижению напряжения в отношениях, позволяя

прогнозировать результаты взаимодействия. Знание и соблюдение социальных норм, развитые коммуникативные качества позволяют человеку избегать нежелательных и создавать благоприятные условия для личностного развития. Коммуникативные качества и знания социальных норм являются производными от опыта личности. Они зависят от социального окружения, особенностей социализации, в том числе и вторичной, происходящей во время освоения профессии. Приобретение новых коммуникативных качеств и усвоение норм также зависит от позиции личности: ее отношения к людям в целом, своему окружению, конкретным социальным группам и т.п. При недостатке опыта социального взаимодействия, неразвитых коммуникативных качествах и ограниченных знаниях о нормах, регулирующих социальное взаимодействие, личность может попадать в конфликтные ситуации. На реализацию приобретенных коммуникативных качеств и знаний социальных норм личность побуждают актуальные мотивы. У разных людей одному и тому же мотиву могут соответствовать разные способы ролевого поведения, и наоборот, единообразные формы взаимодействия могут побуждаться разными мотивами. Наиболее продуктивной для поддержания ощущения безопасности и самореализации является активная позиция в отношениях с окружающим социальным миром, защитная позиция в конечном итоге не приводит к ощущению безопасности.

Развитию морально-коммуникативной составляющей психологической безопасности личности способствуют поддержка адекватности процесса первичной и вторичной социализации, широкие знания о способах поведения в социуме, опыт общения с различными представителями населения и разных культур, развитие толерантных черт личности. Отметим, что любая социализация, в том числе и профессиональная, вносит в систему психологической безопасности личности определенные правила и ограничения, оказывающие влияние на формирование и реализацию лишь отдельной составляющей «Я-образа» личности (например, профессионального «Я-образа»), однако могут отрицательно отражаться на других составляющих. Например, социализация военнослужащего предусматривает введение определенных ограничений, содержащихся в уставах, регламентирующих профессиональные отношения (развитые коммуникативные качества в большинстве случаев являются необязательными), а требования стойко переносить все тяготы и лишения военной службы лишь иногда дополняются поощрением использования военной смекалки. Таким образом, вопреки тому, что социализация личности является важным механизмом формирования психологической безопасности личности, она потенциально несет в себе определенные ограничения для самореализации личности, особенно у представителей экстремальных видов деятельности. Социализация является тем механизмом, который не только влияет на формирование индивидуальной системы психологической безопасности личности и обеспечивает стабильность, нормативность функционирования социальной системы благодаря воспроизведению отношений в обществе, отраженных в ценностях, но и является механизмом, обеспечивающим преемственность индивидуальной и коллективной системы психологической безопасности.

Морально-коммуникативная составляющая довольно часто рассматривается отдельно или как компонент конфликтологической компетентности личности. Тем не менее, существуют концепции, рассматривающие особенности взаимодействия с социальным окружением как фактор, который наряду с волевыми и смысложизненными особенностями влияет на самореализацию и ощущение безопасности личности. К ним относится концепция жизнеспособности Б.Г. Ананьева, который указывал, что ощущение защищенности в коллективе повышает выносливость человека к трудным испытаниям и сохраняет жизнеспособность в наиболее критических обстоятельствах. Большое внимание особенностям обеспечения взаимодействия с социальным окружением как составляющей жизнеспособности стали уделять преемники Б.Г. Ананьева, которые продолжали разрабатывать эту концепцию в период 1985–1990 гг., характерной особенностью которого была потеря социальных ориентиров. Довольно близко к нашей позиции И.М. Ильинский определяет жизнеспособность как стремление человека выжить, не деградируя в сложных условиях социальной и культурной среды, стать индивидуальностью, сформировать смысложизненные установки, самоутвердиться, реализовать себя и свои творческие способности, преобразовывая при этом среду, делая ее более благоприятной для жизни. Зарубежными авторами А. Алмедом, Дж. Бонанно, А. Ван Бреда, Н. Гармези, Р. Грин, Р. Джилиан, Дж. Неш, Дж. Ричман, М. Фрезер и др. сформулирована практически тождественная психологическая категория – *resilience* (в переводе жизнеспособность, сопротивляемость, упругость, стойкость, неуязвимость), представляющая индивидуальную способность человека к социальной адаптации и саморегуляции, механизм управления собственными ресурсами (эмоциональными, мотивационно-волевыми, когнитивной сферой) в контексте социальных, культурных норм и средовых условий.

Соглашаясь в общих чертах с вышеизложенными взглядами, укажем, что морально-коммуникативная составляющая, как и вся система психологической безопасности личности, является постоянно актуальной в жизнедеятельности личности, а не производной от социальных неурядиц и необходимой лишь для выживания. Даже находясь в благоприятном и толерантном обществе, человек, не придерживающийся норм, может оказаться в изоляции, провоцировать конфликты и, следовательно, утратить возможность для самореализации. Соблюдение таких норм нередко требует от человека волевых усилий, рефлексии своего поведения. Интериоризированные моральные нормы нередко являются базисом для развития ценностно-смысловых особенностей. Таким образом, морально-коммуникативный компонент психологической безопасности личности как структурно, так и функционально связан с другими составляющими системы психологической безопасности личности.

Задачей мотивационно-волевого компонента является обеспечение реализации избранной стратегии самореализации в различных условиях. Для этого предполагается наличие гибкого и интенсивного механизма постановки цели, а также развитых волевых качеств для ее достижения. Гибкость и интенсивность постановки цели позволяет создавать оперативный план действий для реализации личностных мотивов с учетом внешних (социальных, физиче-

ских) условий и собственных ресурсов (потенциала способностей, конституциональных особенностей, личностных качеств и т.п.). Волевые качества, в первую очередь волевое усилие, оказывают содействие реализации разработанного плана действий, перевода его из потенциального состояния в актуальное. Немаловажной для функционирования данного компонента является способность осуществлять коррекцию вплоть до полного изменения самой цели согласно смысла выполняемой деятельности, если их реализация невозможна в сложившихся условиях. Эффективность функционирования этого блока психологической безопасности личности обеспечивается объединением воли, направленной на достижение цели, и гибкости, способности переформулировать цель (изменить способ действий, вообще отказаться от намеченного плана, при этом сохранив смысл жизнедеятельности). В особо сложных случаях для личности возможен отказ от части личности (отдельного «Я»-образа) для реализации ведущих, смыслообразующих мотивов жизнедеятельности, предусматривающих использование различных копингов. Однако склонность к использованию непродуктивных копингов отрицательно влияет на личность и не в полной мере отвечает задаче ее сохранения.

Сформированная у человека структура конкретных мотивов, волевых качеств и копингов зависит как от имеющегося опыта, в том числе и профессионального, взаимодействия с внешним миром, так и от ценностно-смыслового стержня личности. Так, одному общему смыслообразующему мотиву могут соответствовать несколько частных мотивов-целей. И, наоборот, одни и те же цели-мотивы могут оказывать влияние в реализации разных общих смылосодержащих мотивов. При этом любое изменение способа выполнения и осознание новизны полученного результата потенциально несет в себе источник развития общего смылосодержащего мотива. Неудовлетворенность результатом его реализации является источником усовершенствования приобретенных знаний, умений, навыков, побуждает к освоению новых способов действий и т.п. Такая структура данного компонента психологической безопасности личности потенциально несет способность трансформировать отрицательные жизненные события в новые возможности. Кроме того, интенсивность постановки цели и волевые качества позволяют обеспечить активность жизненной позиции личности, способность быть ведущей в отношениях с окружающим миром, направленную на его изменение согласно собственным смылосодержащим мотивам и ценностям. Осознание развитой постановки цели, гибкости и волевых качеств позволяет личности быть готовой к действию в сложных условиях, потенциально способной выдерживать сложную стрессовую ситуацию.

Довольно близкими к нашей точке зрения про мотивационно-волевой компонент как составляющую системы психологической безопасности личности являются взгляды, сформулированные в концепции *hardiness* С. Мадди (Д.А. Леонтьев перевел на русский язык данную категорию как «жизнестойкость» [6], которая ранее была введена С. Кобейса в 1979 г.). В рамках данной концепции жизнестойкость представляет собой систему установок и убеждений о человеке, мире и отношениях с ним, состоящую из компонентов «вовлеченность» (*commitment*), «контроль» (*control*) и «принятие риска»

(challenge), с помощью которой человек может одновременно развиваться, обогащать свой психический потенциал и преодолевать стрессы, встречающиеся на жизненном пути. Это понятие, по мнению С. Мадди, Д. Кошабы, П. Бартона и др., отражает психологическую выживаемость и расширенную эффективность человека, также является показателем его психического здоровья. Тем не менее, как и с концепцией жизнеспособности, данная концепция отличается от разработанной модели психологической безопасности личности, прежде всего тем, что она описывает функционирование системы саморегуляции деятельности в стрессовых условиях. На наш взгляд, заложенные в модель психологической безопасности личности механизмы функционирования и соответствующее структурное наполнение способны обеспечить самореализацию и ощущение безопасности личности, как в обычных, так и в экстремальных условиях.

Задачей ценностно-смыслового компонента является формирование оси сознания, обеспечивающей устойчивость личности к неблагоприятным условиям жизнедеятельности и последовательность самореализации в любых обстоятельствах. Для этого у личности должна быть сформирована определенная система отношений к себе, деятельности, людям, окружающему миру, основанная на ценностях и смыслах, определяющих направление развития личности и ее отношение к окружающему. Каждая жизненная неудача, фрустрация рассматривается личностью с точки зрения ее влияния на возможность реализовать избранную жизненную стратегию (смыслообразующие мотивы), что позволяет подняться над проблемами, вызывающими отрицательные переживания, не всегда являющимися существенными для реализации личности. Тем не менее, экстремальные ситуации, в которых возникает реальная угроза и опасность существованию избранного образа жизни и самой жизни, могут приводить к переоценке ценностей и смыслов, их доли в смысловой структуре личности.

Довольно похожей на ценностно-смысловой компонент психологической безопасности личности является концепция В.Э. Чудновского об «оптимальном смысле жизни» – характеристике смысла жизни, объединяющей в себе реалистичность и конструктивность, соответствие смысла жизни внешним и внутренним факторам [9]. По мнению автора концепции, оптимальный смысл жизни – это гармоничная структура смысловых ориентаций, предопределяющих успешность человека в различных областях деятельности, максимальное раскрытие способностей и индивидуальности, эмоционального комфорта, проявляющихся в переживании полноты жизни и удовлетворенности ею. Однако человек часто действует не в рамках обычного соответствия, максимально реализуя свои возможности, достигая высоких результатов, как в конкретной деятельности, так и в раскрытии собственной индивидуальности. Таким образом, с одной стороны, реалистичность – это соответствие смысла жизни имеющимся объективным условиям, необходимым для его реализации, с другой – индивидуальным возможностям человека. Конструктивность смысла жизни – характеристика, отражающая степень положительного или отрицательного влияния на процесс становления личности и успешность деятельности человека.

Компонент внутреннего комфорта. Необходимо отметить, что результаты факторного анализа позволили отнести к данному блоку характеристики психологической безопасности личности, относящиеся к ощущениям, присутствующим физическому «Я» (ощущение безопасности как обеспечение физической целостности). Тем не менее, на наш взгляд, необходимо расширить интерпретацию данного блока и включить в него все уровни «Я», согласно концепции В.В. Столина, – физический, социальный, личностный [8]. Опираясь также на взгляды А.Н. Леонтьева на «Я» как на центр личности [5], мы считаем, что выполнять функцию управления системой психологической безопасности личности могут только все «Я» в целом, а не отдельные его элементы. Таким образом, задачей данного компонента психологической безопасности личности является достижение внутренней согласованности личности, определение интерпретации ее опыта и формирование ожиданий. В результате функционирования этого блока личность переживает ощущение удовлетворенности/неудовлетворенности своей жизнью, собой. Отрицательные переживания приводят к изменениям направления активности, а также структуры психологической безопасности личности, положительные – закрепляют приобретенный опыт, «консервируют» приобретенную структуру психологической безопасности личности. «Я» обеспечивает внутреннюю согласованность личности, относительную устойчивость ее поведения благодаря тому, что новый полученный опыт согласовывается с существующими представлениями о себе. Если этот опыт отвечает представлениям о себе, то он ассимилируется в «Я», если не вписывается в существующие представления, противоречит имеющейся «Я-концепции», то срабатывают механизмы психологической защиты, помогающие личности интерпретировать травмирующий опыт или его отрицать. Тем не менее, если личность, используя механизм рефлексии, способна осознать несоответствие собственной личности условиям своей жизнедеятельности, то она становится способной к собственным изменениям или поиску соответствующего окружения. Со временем «Я» в результате взаимодействия личности со своим социальным окружением становится структурой, отвечающей за выбор направления в пользу развития или защиты в условиях жизнедеятельности, или определенного компромисса между ними.

Рассматривая взаимосвязи и особенности функционирования структурных компонентов системы психологической безопасности личности, отметим, что в общем виде они являются похожими по отношению к внутренней структуре деятельности, предложенной А.Н. Леонтьевым: мотив (деятельность) → цель (действия) → условия (операции) и обратная связь, позволяющая не только оценить соответствие смыслу полученному результату, но и внести в него соответствующие коррективы [5]. Кроме того, развитие системы психологической безопасности личности также может происходить по принципам, присущим развитию мотивационной сферы, – «сдвига мотива на цель» и «сдвига мотива на средство». Таким образом, система психологической безопасности личности предусматривает реализацию личности во многих деятельности, многообразии мотивов, целей, конкретных способов взаимодействия с социальным окружением, возникающие конфликты решает центральный компонент личности – «Я».

Предложенная функциональная структура системы психологической безопасности личности является универсальной, хотя приобретенное содержание определенным образом может оказывать влияние на ее развитие или, наоборот, способствует деградации. В каждом компоненте есть механизмы, оказывающие влияние на его «консервированию»: закрепление приобретенного шаблона действий, собственного морального кодекса, стереотипов восприятия, установки, «рефлекса свободы», механизмов, обеспечивающих устойчивость ценностно-смысловой сферы, защитных механизмов сознания и т.п.

Для выяснения механизмов функционирования системы психологической безопасности личности были проведены исследования военнослужащих внутренних войск МВД Украины в различных условиях их профессиональной деятельности. Эмпирическую базу составили результаты экспертной оценки, эффектов тренинга, психодиагностики и анкетирования 1824 военнослужащих.

Полученные результаты показали, что формирование системы психологической безопасности личности военнослужащих ВВ МВД Украины в обычных условиях деятельности происходит под влиянием профессионализации, которая довольно часто начинается с теоретического обучения, информирования, тем не менее ее проверка на соответствие, коррекция и дальнейшее развитие происходит в процессе реализации повседневной служебно-боевой деятельности и ситуациях, носящих экстремальный характер. Выявлено, что важное значение имеют такие характеристики рискоопасной деятельности, как интенсивность и ответственность: первая свидетельствует, насколько от действий человека зависит его собственная безопасность, вторая – насколько человек, выполняя возложенные на него обязанности, способен обеспечить безопасность окружающих или, по крайней мере, не создавать угрозу для них. Коллективная корпоративная система психологической безопасности личности предусматривает существование определенного внешнего контроля над тем, как военнослужащий усвоил и реализовывает нормы взаимодействия и ценности своей профессиональной группы, позволяющие гарантировать собственную безопасность, не создавая угроз для окружающих, но со временем этот контроль интериоризируется, передается самому человеку. От опытного профессионала можно ожидать, что он может самостоятельно позаботиться о собственной безопасности и нет необходимости его контролировать. Интенсивность и ответственность профессиональной деятельности, оказывающие содействие полной реализации приобретенной системы психологической безопасности личности, позволяют ее дальнейшее развитие, коррекцию, усовершенствование. Однако их чрезмерное влияние может иметь и отрицательные последствия: например, приводить к чрезмерному усилению качеств, активно реализующихся в процессе обеспечения безопасности деятельности при обесценивании других качеств, обеспечивающих реализацию других «Я»-образов личности профессионала. При этом в самосознании положительное самооценивание может сохраняться за счет действия механизма субъективной значимости параметров самооценивания.

К отрицательным факторам развития системы психологической безопасности личности специалиста экстремального вида деятельности можно отнести наличие значительных противоречий в требованиях профессии, когда при

ее освоении выдвигаются высокие требования к одним структурным компонентам системы психологической безопасности личности (например, профессиональным знаниям и умениям) и более низкие к другим (ценностям, реализующимся в профессиональной деятельности). Наличие таких противоречий может приводить к несоответствию между ценностно-смысловой, мотивационно-волевой и морально-коммуникативной составляющими системы психологической безопасности личности или к выделению образа-«Я» профессионала среди других «Я»-образов личности, противопоставление им.

Интенсивность деятельности влияет не только на особенности формирования системы психологической безопасности личности, но и на сформированный механизм ее восстановления после негативных воздействий. Было выявлено, что чем меньше времени на восстановление предусматривает режим службы и чем более изолированной является профессиональная группа, тем сложнее ее членам восстанавливать индивидуальную систему психологической безопасности личности, тем скорее может наступить профессиональная деформация военного специалиста.

Выводы. Целью системы психологической безопасности личности является создание безопасных условий для ее жизнедеятельности и осуществления выбора, определяющего направление дальнейшей самореализации и безопасность. Для ее реализации используется потенциал четырех структурно-функциональных компонентов в обычных условиях деятельности: морально-коммуникативного, мотивационно-волевого, ценностно-смыслового, внутреннего комфорта. Во время деятельности человека в экстремальных условиях происходит трансформация системы психологической безопасности личности с образованием других четырех структурно-функциональных компонентов: морально-волевая урегулированность (нормативность), стратегии совладания со стрессовыми ситуациями (копинги), ценностно-смысловой, посттравматический рост.

Разработанная структурно-функциональная трансформационная модель психологической безопасности личности специалиста экстремального вида деятельности дает возможность объединить различные концепции для понимания механизма обеспечения психологической безопасности личности: жизнеспособности (Б.Г. Ананьев, И.М. Ильинский), жизнестойкости (С. Мадди, Д.А. Леонтьев), оптимального смысла жизни (В.Э. Чудновский), конфликтного смысла «Я» (В.В. Столин). В каждой из них сделан акцент на реализации того или другого механизма обеспечения безопасности личности, соотносящихся с задачами отдельных элементов системы психологической безопасности личности.

Функционально элементы системы психологической безопасности личности соотносятся как компоненты внутренней структуры деятельности: мотив – цель – средство, при этом рефлексия определяет соответствие цели и средств смысла деятельности. Смещение мотива на цель или средство является механизмом развития системы психологической безопасности личности из-за того, что последняя рассматривается как система мотивов (деятельностей), а психологическая безопасность личности – как система реализации жизнедеятельности.

Механізмом формування системи психологічної безпеки особистості є її соціалізація, забезпечуюча преемственність між індивідуальною і колективною (груповою) системами психологічної безпеки особистості, вносящая певні обмеження в можливості для самореалізації особистості. Преодолати їх допомагає механізм рефлексії, надаючи вплив на реалізацію особистісного рівня «Я». Саме рефлексія є джерелом трансформації системи психологічної безпеки особистості, в тому числі і при її реалізації в екстремальних умовах діяльності.

Для позначення здатності до відновлення системи психологічної безпеки особистості пропонується використовувати термін *«упругість системи психологічної безпеки особистості»*, що відображає процес динаміки і трансформації системи психологічної безпеки особистості в час впливу екстремальних факторів зовнішнього середовища: негативні впливи передбачають зменшення різних способів взаємодії з оточуючим світом, мотивів з пріоритетними цінностями для напрямлення наявних ресурсів на протидію безпеці власної особистості. В результаті на певний час система психологічної безпеки особистості «сжимається» і таким чином захищається від загроз зовнішнього середовища; коли гостра фаза проходить, система знову «розжимається» і відновлюється. При цьому після впливу стресу вона не тільки відновлюється, але і дає помітний приріст, стаючи більш диференційованою, забезпечуючи більшу здатність до розвитку, підвищуючи якість взаємодії з оточуючим соціальним середовищем. Однак після впливу надзвичайно сильних або тривалих, хронічних негативних впливів вона не завжди здатна відновитися до початкового рівня: може залишатися з «уплощеною» ціннісно-смысловим сферою, термінальною мотивацією, обмеженим соціальним взаємодієм і одностороннім представленням людини про себе. В результаті чого зменшується кількість «Я»-образів, з якими ідентифікується особистість, виникає неадекватне представлення про себе через діяльність захисних механізмів самосвідомості, з'являються ознаки, характерні для посттравматичного стресового розладу або професійної деформації особистості.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова Л. А. Психологические ресурсы адаптации личности к условиям повышенного риска природных катастроф : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Л. А. Александрова. – М., 2005. – 19 с.
2. Баева И. А. Психологическая безопасность образовательной среды : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / И. А. Баева. – М., 2003. – 386 с.
3. Кабаченко Т.С. Нарушения психологической безопасности в контексте активности профессионала : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Т. С. Кабаченко. – М., 2000. – 49 с.
4. Краснянская Т. М. Психология самообеспечения безопасности : феноменология, механизмы, стратегии : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Т. М. Краснянская. – Таганрог, 2006. – 46 с.

5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А. Н. – М. : Наука, 1977. – 304 с.
6. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
7. Мельницкая Т. Б. Информационно-психологическая безопасность населения в условиях риска радиационного воздействия: концепция, модель, технологии : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 05.26.02, 19.00.04 / Т. Б. Мельницкая. – СПб., 2009. – 54 с.
8. Столин В. В. Самосознание личности : [монография] / Столин В. В. – М. : МГУ, 1983. – 288 с.
9. Чудновский В. Э. Становление личности и проблема смысла жизни : Избранные труды / В. Э. Чудновский. – М. : Изд-во Моск. Психолого-социального ин-та, 2006. – 768 с.
10. Шлыкова Н. Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.03 / Н. Л. Шлыкова. – М., 2004. – 335 с.
11. Chang H.-T. The relationship between psychological safety, organization context support and team learning behavior in Taiwan / H.-T. Chang, A.T. Lee // Global Journal of Engineering Education. – 2001. – Vol. 5. – № 2. – P. 185–192.
12. Prikhodko I. Modeling of the psychological safety of the personality of the specialist of extreme activity using psycho semantic method / I. Prikhodko // Приложна психология и социална практика. – Варна : Варненски свободен университет, 2013. – P. 761–769.
13. Seager M. The concept of psychological safety – a psychoanalytically-informed contribution towards safe, sound & supportive mental health services / M. Seager // Psychoanalytic Psychotherapy. – 2006. – Vol. 20, – Is. 4. – P. 266–280.

УДК 159.9: 159.94

Пруднікова М.С., к. н. з фіз. виховання та спорту, доцент кафедри зимових видів спорту, велоспорту та туризму Академії фізичної культури, майстер спорту міжнародного класу;

Денісов О.О., учень одинадцятого класу спеціалізованої середньої школи № 162 I-III ступенів з поглибленим вивченням англійської мови

ПСИХІЧНЕ ТА ФІЗИЧНЕ ЗДОРОВ'Я УЧНІВ 11–Х КЛАСІВ М. ХАРКІВ

У статті висвітлено результати проведених досліджень щодо основних предметів перед складанням зовнішнього незалежного оцінювання у трьох одинадцятих класах. Вивчені аспекти психічного стану – сонливість, в'ялість, втому при фізичному та розумовому навантаженні; цілеспрямованість – мета та майбутні плани; готовність до складання шкільних тестів, до боротьби з труднощами. Визначено частину хронічних захворювань в учнів одинадцятих класів. Учнями 16–17 років оцінено своє фізичне здоров'я та фізичний розвиток протягом навчального року.

Ключові слова: учні, 11–й клас, психічне здоров'я, фізичне здоров'я, фізичний розвиток, патологія.

В статті освітлені результати проведених досліджень основних предметів перед здачею зовнішнього незалежного оцінювання в трьох одинадцятих класах. Вивчені аспекти психічного стану – сонливість, втомленість, втомиленість при фізичній і умовній навантаженні; цілеспрямованість – мета і майбутні плани; готовність до здачі шкільних тестів, до боротьби з труднощами. Визначено частку хронічних захворювань у учнів одинадцятих класів. Учнями 16–17 років оцінено своє фізичне здоров'я і фізичне розвиток протягом навчального року.

Ключові слова: учні, 11-й клас, психічне здоров'я, фізичне здоров'я, фізичне розвиток, патологія.

Постановка проблеми. Кожна людина має природне невід'ємне і непереможне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, вдосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя.

Основи законодавства України про охорону здоров'я визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, регулюють суспільні відносини у цій сфері з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності і довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, що шкідливо впливають на їх здоров'я, попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості.

Тому у спектрі людського щастя здоров'ю належить найвагомніше місце. Індивідуальне здоров'я – абсолютна і непересічна цінність, яка перебуває на найвищому щаблі ієрархічної шкали цінностей, а також у системі таких філософських категорій людського буття, як інтереси та ідеали, гармонія, сенс життя і щастя, творча праця, програма та ритм життєдіяльності.

Здоров'я населення є показником цивілізованості суспільства та відображає рівень соціально-економічного розвитку держави. У суспільній свідомості здоровий спосіб життя повинен бути важливим елементом культури та асоціюватися з комплексом норм поведінки: раціональним харчуванням, рухливістю, відмовою від тютюнопаління, алкоголю та наркотиків, знанням основних принципів збереження здоров'я, статевого виховання тощо. Загально-визнано, що здоров'я й розвиток дітей визначаються безліччю факторів. Багато в чому залежить воно від спадковості, від середовища перебування, в якому зростає та розвивається дитина, від морального й матеріального стану родини, мікроклімату в навчальному закладі та від контакту з однолітками. У формуванні здорового підростаючого покоління визначальна роль належить загальній соціально-економічній ситуації в країні та рівню життя населення взагалі і сімей зокрема.

Відповідно до Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Статуту ХСШ була спрямована програма на виконання нормативно-інструктивних документів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. В одному з напрямів цієї програми здійснювалася робота щодо збереження та зміцнення здоров'я учнів навчально-виховного процесу.

В тісному взаємозв'язку з інформаційно-освітнім центром з розвитку національної мережі шкіл сприяння здоров'ю нами проведені дослідження психічного та фізичного здоров'я учнів випускних класів (11) протягом навчального року.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В науковій літературі концептуальні положення теорії адаптації біосоціальної природи людини розглядаються в роботах Ф.Б. Березіна, А.Б. Георгіївського, С.В. Кінєлева, А.А. Налчаджяна та ін.

Проблема соціально-психологічної адаптації піднімалась у контексті ряду фундаментальних філософсько-методологічних досліджень особистості, образу життя, соціальної групи наступними дослідниками Г.М. Андрєєвой, К.А. Абульхановою-Славською, Л.П. Буєвою, Л.С. Виготським, А.Г. Здравомисловим, А.Н. Леонтьєвим, С.Л. Рубинштейном, А.А. Реаном, А.Л. Свенціцьким та іншими.

Різні аспекти адаптації студентів викладені у працях Н.А. Агаджаняна, А.А. Гройсьмана, С.В. Болбукової, А.А. Гройсьмана, Н.Г. Колізаєвой.

На думку багатьох дослідників – А.Г. Асмолова, О. Газманова, В.А. Петровського, Е.Н. Шіянова – однією з основних тенденцій сучасної психології є, в першу чергу, питання психологічної підтримки особистості, сприяння її розвитку, становленню та самореалізації індивіда.

Одним з найбільш специфічних проявів психологічних труднощів або проблем у навчанні у підлітків є переживання тривоги, які представлені вітчизняними вченими країн СНД Л.И. Божович, А.І. Захаровою, Б.М. Кочубей, А.С. Славіною, А.М. Прихожан тощо.

Метою даної статті було визначення змін психічного та фізичного здоров'я учнів одинадцятих класів протягом навчального року.

Виклад основного матеріалу. У підсумковому документі спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН (2002 р.) «Світ, сприятливий до дітей» зазначено, що лідери, глави держав беруть на себе зобов'язання «сприяти фізичному, психологічному, духовному, соціальному, емоційному, пізнавальному і культурному розвитку дітей як пріоритетному напрямку національних і глобальних дій» [2].

Тому соціальна значущість здоров'я підліткового віку зумовлена тим, що воно з'являється найближчим репродуктивним, інтелектуальним, економічним, соціальним, політичним та культурним потенціалом суспільства [1].

У психологічній науці існує багато понять, які дають можливість оцінити функції організму підлітків 16–17 років на рівнях її організації, особливості розвитку особистості людини та специфіку його внутрішнього стану. Найбільш істотними є «психічне здоров'я» та «психологічне здоров'я».

Термін «психічне здоров'я» був введений Всесвітньою організацією охорони здоров'я у 1979 році. За даними цієї організації, психічне здоров'я – це стан благополуччя, при якому людина може реалізувати свій власний потенціал, справлятися із звичайними життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати і робити внесок вклад в життя свого суспільства.

Всесвітня організація охорони здоров'я виділяє наступні критерії психічного здоров'я:

усвідомлення та відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого психічного «Я»;

почуття постійності й ідентичності переживань в однотипних ситуаціях;
критичність до себе та своєї власної психічної продукції (діяльності) та її результатів;

відповідність психічних реакцій (адекватність) сили та частоти середовищних впливів соціальним обставинам і ситуаціям;

здатність самоуправління поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів;

здатність змінювати спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій і обставин.

Відповідно до цих критеріїв нами було проведено дослідження учнів (87) 16–17 років одинадцятих класів (табл. 1).

Таблиця 1.

Загальна кількість учнів одинадцятих класів та відношення оцінок по всіх предметах в класі (%)

№ з.п	Клас	Кількість учнів	10-12 «5»	7-9 «4»	5-6 «3»
1.	А	29	7	78	15
2.	Б	30	8	82	10
3.	В	28	14	79	7
	Всього:	87	9,6	80,6	9,6

Протягом навчального року аналізувалися оцінки, виставлені учням у таблиць навчальних досягнень. В учнів 11 «В» класу рівень знань відрізнявся від рівня знань учнів 11 «А» та 11 «Б» класів, відповідно 10–12 білів мали 14% – 7% – 8% від загальної кількості учнів.

Паралельно з цим нас цікавила інваріативна складова учнів (дані наведені у таблиці 2).

Таблиця 2.

Перелік складових інваріативних предметів учнів 11-х класів (%)

Клас	Укр. мова			Іноземна мова (англійська)			Біологія			Історія			
	Укр. література	10-12 б	7-9 б	5-6 б	10-12 б	7-9 б	5-6 б	10-12 б	7-9 б	5-6 б	10-12 б	7-9 б	5-6 б
А		4	84	12	12	80	8	2	77	21	11	71	18
Б		6	82	12	11	84	5	2	81	17	9	81	10
В		17	76	7	14	82	4	5	78	17	6	83	11

Перенавантаження навчальним матеріалом підліткового організму не дає змоги приділяти своєму стану здоров'я великої уваги (фізичні вправи, ігри тощо). Тому останнім часом виражене погіршення стану здоров'я учнів. Воно характеризується крайньою виразністю та різкою зміною адаптаційних порушень.

Це проявляється у значному збільшенні числа проявів агресії та вандалізму, кримінальних форм поведінки, споживання психотропних речовин. Характерне зрост інвалідності, погіршення адаптації в загальних закладах, значне зниження можливості вибору професії, також рівня спорядження до військової служби.

Тому нами було проведено анкетування учнів задля виявлення їх стану самопочуття (психічного стану) (табл. 3).

Таблиця 3.

Думка учнів про своє самопочуття (% відповідей «буває часто»)

№ з/п	Аспекти психічного стану	Всього	Стать		По класам		
			юнаки	дівчата	А	Б	В
1.	Сонливий стан, в'ялість	26	17	28	24	28	25
2.	Поганий, неспокійний сон	9	8	10	9	11	8
3.	Швидка втома при фізичних навантаженнях	23	12	25	25	21	22
4.	Швидка втома при розумовому навантаженні	21	13	23	21	23	18

Протягом навчального року нами відмічено відповіді учнів «буває часто». Так, у 26 % на уроках сонливий стан, в'ялість, притому дівчата мають більший відсоток відносно юнаків (17 % і 28 %). Можливо, це пов'язано зі швидким прогресом комп'ютерних технологій тощо. Поганий, неспокійний сон проявився у 9 % учнів (сну не вистачає за збільшеного навчального матеріалу). Швидка втома при фізичному навантаженні у 23 % – це достатньо високий показник, в основному учні ведуть сидячий образ життя (учбова література, комп'ютер тощо). Швидка втома при розумовому навантаженні спостерігається у 21 % (мозок кипить від збільшеної інформації). Вивчення різних предметів (від 15-18), також, можливо, впливає на перевтому. Збільшений об'єм домашнього завдання не дає змоги надати мозку відпочинок.

Надалі необхідно було визначити психічний стан здоров'я підлітків і рівень розвитку їх соціальних якостей, які відображають цілеспрямованість особи, її здатність долати труднощі на шляху до мети, протидіяти невдачам на життєвому шляху (табл. 4).

Таблиця 4.

Думка учнів про рівень своєї цілеспрямованості (% від числа опитуваних)

№ з/п	Відповіді учнів	Всього	Стать		За класами		
			юнаки	дівчата	А	Б	В
1.	Міркували і є конкретна мета та плани	51	50	51	50	50	53
2.	Міркували, але ніякої конкретної мети і планів немає	35	33	36	36	37	32
3.	Багато над цим питанням не міркували	11	12	11	15	14	4
4.	Труднощі у наданні відповіді	6	3	3	7	6	4

Учням одинадцятих класів було задано питання: «Чи міркували Ви про майбутню професійну діяльність? Є у Вас в цьому напрямі відношенні конкретна мета та плани?». Більшу частину опитуваних (90 %) турбують проблеми майбутньої діяльності. При цьому конкретну мету та плани мають трохи більш половини учнів (51 %). Важко докоряти і тим учням (35 %), яких ця проблема турбує, але вони ще не визначилися у своїх життєвих планах. Все

це через нестабільні обставини: майбутня задача ЗНО, можливий вступ до вишу. Різниця між юнаками та дівчатами в даному відношенні статично значущих відмінностей не мала ($p > 0,05$).

Всі ці показники розвитку морально-вольових якостей особи можуть служити показником готовності долати труднощі при досягненні життєво важливої мети. Результати анкетування за цими напрямками представлені в таблиці 5.

Таблиця 5.

**Готовність учнів переборювати труднощі на шляху до меті
(% від числа опитаних)**

№ з/п	Результати анкетування	Всього	Стать		По класам		
			юнаки	дівчата	А	Б	В
1.	Готові боротися не тільки із зовнішніми труднощами, але й із самим собою, перш за все зі своєю пасивністю	67	70	67	67	66	71
2.	Готові долати труднощі, але з цього мало що виходить	23	19	24			
3.	До такої боротьби не готові	4	2	5			
4.	Такої мети не має	3	6	2			
5.	Складнощі з наданням відповіді	12	7	13			

Нас також турбувало питання щодо показників патологічних захворювань учнів. В показниках хронічних захворювань є кореляція з рівнем фізичного здоров'я (точніше-не здоров'я) [4]. Частина хронічних захворювань в учнів одинадцятих класів є дуже високою (за даними медичного огляду школи) (табл. 6).

Таблиця 6.

Динаміка показників здорових дітей і дітей з патологією

Клас	% здорових дітей		% дітей з патологією	
	2011/2012	2012/2013	2011/2012	2012/2013
11	45,7%	37,3%	54,3%	62,7%

Так, за статистикою, рівень здорових дітей і дітей з патологією серед учнів одинадцятих класів 2011-12 н.р. склав відповідно 45,7 % і 54,3 % . Серед учнів одинадцятих класів 2012-13 н.р. рівень здорових дітей знизився до 37,3 %, а кількість дітей з патологією збільшився до 62,7 %.

Фізичний розвиток підлітків є необхідним щаблем в період статевого розвитку організму. За даними проведеного аналізу фізичного розвитку учнів виявлено, що вважають свій фізичний розвиток достатньо більше половини опитаних (57 %), при цьому дівчата більш високо оцінюють свої фізичні дані, ніж юнаки (відповідно 58 % 51 %). Очевидно, по-перше, впливає раннє фізіологічне дозрівання юних жінок; по-друге, юнаки більш турботливо ставляться до свого фізичного розвитку в плані сили, витривалості, ловкості, швидкості реакції тощо, тому менш задоволені собою в цьому плані. Дівчатам для доброї самооцінки достатньо мати гарну тілобудову («модну фігуру») (табл. 7).

**Оцінка учнями свого фізичного здоров'я та фізичного розвитку
(% від числа опитаних)**

№ з/п	Відповіді учнів	Фізичне здоров'я			Фізичний розвиток		
		Всього	Юнаки	Дівчата	Всього	Юнаки	Дівчата
1.	Як добре	34	47	27	57	51	58
2.	Як задовільне	51	42	58	36	35	36
3.	Як погане (слабке)	7	5	8	4	8	3
4.	Складнощі у наданні відповіді	8	6	7	3	6	3

Добрим своє здоров'я вважають менше третини (34 %) опитаних, дещо більше половини (51 %) оцінюють його як задовільне та сьома частина (7 %) – як погане (слабке). Останні (8 %) проявили труднощі в відповіді.

Протягом навчального року опитувані мали явну різницю в оцінках свого здоров'я, що пов'язано зі статтю – юнаки вважають себе більш здоровими (з оцінкою «добре»), ніж дівчата (відповідно 47 та 27 %).

Відповідно статистиці, в самооцінці свого здоров'я жінки менш задоволені своїм станом здоров'я, ніж чоловіки, притому, що тривалість життя у них є більшою, ніж у чоловіків. Фізіологічні особливості жіночого організму заставляють більш уважно ставитися до стану здоров'я, частіше жалітися на нездоров'я. У чоловіків захворювання накопичуються поступово, що суб'єктивно відчувається далеко не одразу.

Також спеціалісти відмічають, що чоловіки та жінки не зовсім однаково уявляють собі здорову людину. Чоловіки роблять акцент на показниках активності і працеспроможності людини, а жінки – на зовнішньому вигляді та внутрішній гармонії.

Висновки. Проведені дослідження учнів 11-х класів визначили, що рівень розвитку соціально-психологічного захисту учнів одинадцятих класів не є високим, це пов'язано, перш за все, з тим, що підліткам потрібно вирішувати складні розумові завдання, характерні для дорослих. По-друге, розвиток засобів пізнання попереджує соматичний розвиток, зміни відбуваються в різних сферах (емоції, мотивації), збільшена збудженість, імпульсивність тощо. По-третє, у підлітків відчуття постійності й ідентичності переживань в однотипних ситуаціях ще не є стабільним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – №4 – 156 с.

2. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Василюк Ф. Е. – М. : МГУ, 1984. – 35 с.

3. Грецов А. С. Практическая психология для подростков и их родителей / Грецов А. С. – СПб. : Питер, 2006. – 103 с.

4. Мазурин А. В. Пропевдика детских болезней. / А. В. Мазурин, И. М. Воронцов. – СПб. : ООО Издательство «Фолиант», 2001. – 928 с.

5. Шапошников Е. А. Совет семейного психотерапевта / Шапошников Е. А. – М. : Олимп : ООО «Фирма «Издательство АСТ». – 1999. – 170 с.

УДК 159.9

Рябинина Е.В., д. философ. н., профессор, начальник кафедры социальных и гуманитарных дисциплин НУГЗУ

К ТЕОРЕТИЧЕСКИМ ОСНОВАНИЯМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРАКТИК МУЗЫКОТЕРАПИИ В ЭКСТРЕМАЛЬНОЙ И КРИЗИСНОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье на основе анализа основных тенденций развития музыкальной терапии проводится мысль о необходимости холистического подхода в применении эстетического воздействия музыки на процессы высшей нервной деятельности. Рассматривается современный опыт западных специалистов. Аргументируется целесообразность обращения к музыкально-эстетической целостности, в отличие от фрагментарных образований.

Ключевые слова: музыкотерапия, эстетическое воздействие музыки, холистическая стратегия, высшая нервная деятельность, имплицитная память (тела), экстремальная и кризисная психология.

У статті на основі аналізу провідних тенденцій розвитку музичної терапії проводиться думка про необхідність холістичного підходу в застосуванні естетичного впливу музики на процеси вищої нервової діяльності. Розглядається сучасний досвід західних фахівців. Аргументується доцільність звернення до музично-естетичної цілісності, на відміну від фрагментарних утворень.

Ключові слова: музикотерапія, естетична дія музики, холістична стратегія, вища нервова діяльність, імпліцитна пам'ять (тіла), екстремальна та кризова психологія.

«Музыкальные витамины», целые батареи опусов «от головной боли», пьесы Чайковского «от раздражительности и невроза» (с ремаркой «подойдут любые») – явления такого рода стали весьма популярны. Они эксплуатируют и синкретическое знание древности, давшее начало врачеванию музыкой, и открытия европейской медицины XX века (к примеру, «эффект Моцарта»). Однако следует признать, что сосуществование таких явлений с клинической практикой музыкотерапии обеспечивается не только силами рынка. Речь идет, в большей степени, и о недостаточной ясности ключевых позиций в изучении терапевтического потенциала музыки. Знание о возможностях мозга, которое определяет состояние этих проблем, вовлекающих все науки о человеке, пока более дискретно, чем целостно; а сама логика связи тела и психики составляет научно-философскую апорию. Разновекторность оснований музыкотерапии – симптом времени и характеристика динамики научного познания. Между тем развивающиеся практики музыкотерапии диктуют необходимость понимания своих оснований. Изучая данные о музыкотерапии как отрасли современной медицины, мы пытаемся в этой статье очертить формат междисциплинарного взаимодействия в границах ее специфики.

Музыкотерапия приобретает все более заметную автономию, хотя в ее основании взаимодействуют медицина, эстетика музыки и психофизиология; подобно тому, как целостность человеческого существа представляет комплот взаимодействующих систем. Направленность мирового опыта современной музыкальной терапии связана со все возрастающим разнообразием отраслей клинической медицины, вовлеченных в ее орбиту; не утрачивая при

этом и преемственной связи с исследованиями в области физиологии, заложившими фундамент позднейшей музыкально-терапевтической практики. Как известно, выводы о стойком воздействии музыки на ЦНС, полученные академиком В.М. Бехтеревым, не только дали начало ряду исследований, но определили их методологию; создали традицию в масштабе отечественной науки и оказали также влияние на развитие мирового опыта. В 80-е годы использовался метод анализа функциональных изменений ЦНС с помощью одновременной записи электроэнцефалограмм и фиксации кожно-гальванических реакций [2]. Выявлена связь между мелодико-ритмическим характером музыки и церебральной гемодинамикой [1]; влияние музыки на состояние сердечнососудистой, мышечной и пищеварительной систем. Поднимая в своей аналитической статье многие факты становления музыкотерапии, С.В. Шушарджан – автор исследований влияния музыки на жизнедеятельность клеток меланомы [3] и использования вокалотерапии в клинике внутренних болезней [5], – указывает на новую тенденцию – связь с эндокринологическим знанием; и на обновление музыкально-терапевтических стратегий. «Выявлено влияние музыки на нейроэндокринную функцию, уровень гормонов в крови... Формирование целостных... реакций организма на *внешние раздражители*, в том числе и на музыку (курсив мой – Е.Р.), осуществляется, в частности, на основе нейрохимических механизмов подкорки, которые вследствие химического сродства мобилизуют... соответствующие образования головного мозга для выполнения целенаправленной деятельности» [4].

Еще столетие назад доказано, что для изучения воздействия музыки на организм и психику человека определяющее значение имеет исследование процессов высшей нервной деятельности. В то же время наблюдается весьма серьезный дефицит понимания специфики самой музыки; тогда как очевидно, что эффективность терапии зависит от эстетического переживания музыки и от осознания самим музыкотерапевтом того, что произведение, к которому он обращается, есть катартически действенная целостность. Причем важен не мажор или минор, не «настроение», а темпоритм и драматургия. Упомянутый же дефицит понимания не может не приводить к локализации, точности воздействий; к подмене музыкотерапии – прикладным использованием неких созвучий и их последований для создания расслабляющего фона.

Итак, если музыка будет рассматриваться как «совокупность звуковых сигналов», – фактор эстетического переживания будет игнорирован не только в узкокультурном аспекте. Главное, что это переживание представляет собой критерий при выборе музыки терапевтом. Ее эмоциональное воздействие, а не акустический «тропизм» к ритмам жизнедеятельности организма, может стать основой терапии. Опыт изучения музыкального восприятия свидетельствует и о том, что популярность, академическая полноценность опуса не гарантирует эффекта, но составляет только одну из предпосылок образного «погружения», психологического «аккомпанемента» музыкальной терапии. Следует отметить целесообразность и диагностики психических состояний, возникающих под воздействием музыки – в качестве маркеров процессов, обеспечиваемых при посредстве музыки (в комплексе, разумеется, с клиническими методами), – и, на комплементарной основе, проведения психокоррекционной работы.

Таким образом, факт, что «многообразии физиологических реакций... в организме человека в результате музыкально-терапевтических воздействий в первую очередь обусловлено... механизмом акустической рецепции», а «звуки музыки... проходят... обработку в слуховом анализаторе, в частности в корковых структурах головного мозга» (там же), ничего не добавляет к теории музыкотерапии. Характерность дискурсивной ситуации – в редукции самой теории. Подчеркнем: то, что звуки раздражающие, либо индифферентные, не воздействуют терапевтически, важно не только само по себе. Ограничить понимание психоэстетического воздействия музыки упоминанием «корковых структур» – значит опустить механизм, которым терапия и обеспечивается. То есть, очевидно, что рецепт «Чайковского от неврозов» возник не из стихийной околонучной практики, а из неполноты теоретических оснований практик научно ориентированных; когда базовые данные физиологии высшей нервной деятельности и медицины не разворачиваются в терапевтическую целостность, эквивалентную их потенциалу. Дезинтеграция знания и практики породила и идею музыкального сопровождения дойки коров на фермах для увеличения надоев молока, и заботу о здоровье населения при помощи «музыкальных витаминов», продающихся в аптеках.

Сказанное отнюдь не означает, что развитие музыкотерапии в мире и современный мировой опыт подчинены узкопрагматической тенденции. Как раз наоборот: магистральной тенденцией медицины в этой отрасли является ориентация на универсальную компетентность музыкотерапевта (он должен иметь и медицинское, и музыкальное образование).

Наиболее конструктивную, с нашей точки зрения, тенденцию мировых практик музыкотерапии следует назвать развитием холистической стратегии. Ее появление связано с идеологией рекреации культуры как целостности и, соответственно, с опытом интроспекции закономерностей символогенеза и символизации; с самим антропологическим поворотом культурного сознания, вызвавшим к жизни как психоанализ, во всем многообразии его вариаций, аналитическую и гештальтпсихологию; так и трансперсональную психологию и нейротеологию. В понимании психофизиологических и эстетических сторон воздействия и терапевтических эффектов музыки значима, как нам видится, концепция ритма, разрабатываемая в нейротеологии. Ее основатель Эндью Б. Ньюберг (*Newberg*) выявил нейрофизиологические механизмы религиозного и, шире, духовного опыта, доказал эффективность нейроимиджинга в терапии нервно-психических расстройств и описал характерные для ритуальных актов неврологические процессы, возникающие при повторяющейся ритмизации в сочетании с суггестивным воздействием [8]. Идея «висцерального опыта» у Ньюберга коррелирует с идеей «имплицитной памяти», взятой на вооружение западной музыкотерапией в последние десятилетия.

Девиз целостности музыкотерапии обусловил ее автономию, наиболее последовательно принятую в деятельности АМТА – американской ассоциации музыкотерапевтов [10]. Медикаментозные методы в сочетании с эстетическим воздействием музыки направлены, если можно так выразиться, интегрально. В отличие от локального воздействия препаратов и акустических комплексов на клетки злокачественной опухоли, пример чего мы приводили

выше, подход американской музыкотерапии ориентирован на психосоматику и основан на воздействии на состояние иммунной системы пациентов, страдающих от рака; а тем самым – и на динамику заболевания [6].

Следует отдельно рассмотреть вопрос о способе, каким эстетическое качество музыки и эстетическое переживание обеспечивают терапевтический эффект. Прежде всего, требуется дистанцироваться от поразительно стойкого заблуждения, касающегося роли образных ассоциаций в эстетике музыки и в музыкальной терапии. Полагая, будто музыкальный образ – это некий сюжет, построенный из спонтанных ассоциаций, мы бы смешивали сам музыкальный образ, музыкальные эмоции, переживания (в смысле феноменологическом) – и немusикальные, сопутствующие. Ассоциируемый предмет – полноправная предметность опыта. И то, что при переводе звуковых качеств в образные он актуализируется воспринимающим сознанием, совершенно закономерно. Этот опыт может приносить нам воспоминания и впечатления. Но он не есть опыт музыкальный – он опосредован музыкой. Материал ассоциации не есть ни эстетическая перцепция, ни внутренняя коммуникация, от нее неотделимая. Поэтому обращаться к ассоциациям – все равно, что пробуждать нарративную память, а обращаться к целостности эстетического опыта, к катарсису – это значит вызвать актуализацию симультанного, не вербализуемого опыта, что, с точки зрения терапевтической, задает принципиально более глубокий уровень воздействия. Таким образом, недостаток понимания того, как устроен процесс сознания музыки (когда считается, что «корковые механизмы» сами выстраивают иерархию терапевтических эффектов), есть пагубная для развития практики aberrация, которая создает пропасть между дисциплинарными компонентами музыкотерапии и исключает эффективную работу с сознанием пациента, а, в итоге, делает музыку необязательной в борьбе с патологией, данью новизне. Актуализация музыкальных качеств как эстетических терапевтически значима потому, что открывает каналы регуляции состояний пациента, упорядочения и исследования воздействий на них при посредстве эстетического переживания. Хотя давно известно, что создание позитивного настроения влияет благотворно на многие процессы в организме, способствует психическому равновесию и излечению, – но музыка дает клинической медицине неизмеримо больше, чем способен выявить подобный подход.

Можно сказать, что переживание посредством музыки себя-в-мире – это психоэстетическая опора для сценария музыкотерапии. Чтобы прояснить более наглядно вопрос о различиях между целостностью, воздействующей из «сердцевины» самой музыки, – и ассоциативным набором жизненных картин, который может дополнять акустический фон терапии, не включенный иногда в актуальное сознание слушателя, рассмотрим пример из музыкальной жизни – исполнение «Симфонических танцев» Сергея Рахманинова под управлением Николая Сукача по случаю 65-летия дирижера. К этой дате почитателями его таланта, среди которых оказались и физики, и музыканты, и врачи, был сделан фильм с эффектом чередования съемок волн океана и интерпретации музыки Рахманинова Николаем Сукачем. Сходство метроритмики музыки и движения океана – неравномерного и прихотливого – подчеркивалось монтажом кадров. «Симфонические танцы» композитор писал в Америке. Он уходил на лодке в океан и

работал в окружении одной только стихии над сочинением, в котором явственно выступает символика смерти и, по сути, не остается метажанрового компонента кинетической танцевальности, который породил парадоксальное название этой музыки. Но не образы смерти и не тема хорала *Dies irae*, а сама музыкальная целостность оказывает терапевтическое воздействие – начиная с вовлечения альфа-ритмов активности мозга в музыкально-перцептивный акт и заканчивая эстетическим переживанием собственной неотделимости от мира. Исследованием альфа-ритмов активности мозга при восприятии произведения Рахманинова предварили фильм его авторы. Результаты проведенного опыта были сравнены с эквивалентными функциональными измерениями процесса восприятия поп-музыки. Так, известно различие в воздействиях двухдольных ритмов и повторяющихся комбинаций из нескольких звуков в поп-музыке – и ритмомелодического склада академической музыки. Состоит оно в длине волн электрической активности мозга, которая в академической музыке в десять раз превосходит длину аналогичных волн, создаваемых поп-музыкой. Первая создает спокойно-бодрствующее состояние центральной нервной системы, а вторая, связанная с такими паттернами поп-музыки, как повторы простой, в двухдольном метре, ритмической фигуры, – противоестественным образом стимулирует моторику и, в итоге, деструктивно действует на ЦНС. Речь идет не обо всей неакадемической музыке, но о примитивных, чисто коммерческих продуктах масскульта.

Эстетическая содержательность и психофизиологические воздействия музыки взаимно представлены. Характерно, что ее гармонизирующее влияние связывалось авторами фильма о Рахманинове и с тем, наглядно подчеркнутым благодаря визуальному ряду, обстоятельством, что музыка и высшая нервная деятельность в ходе ее восприятия, акустический и вибротактильный уровни перцепции, вписаны в ритмы мира, мирового океана, вселенной. Понятно, что образ океана вывел их размышление о терапевтическом воздействии музыки в символическую модальность. Тем не менее, ясно и то, что звуковые тексты культуры – это органы человеческой общности, укореняющие ее в мире и, не в последнюю очередь, действующие на каждого из нас так, как действует шум леса или море, освобождая от тревог перед лицом неизбежности природы.

Таким образом, с холистической позиции, в музыкотерапии не имеет смысла рассматривать акустический фактор в отрыве от эстетических качеств и переживаний, делающих музыку музыкой. Это не значит, конечно же, что музыкотерапия может сводиться к организации музицирования и фиксации ее общего благотворного действия на психическое состояние, физиологические показатели и самочувствие реципиента. Речь идет не просто об обеспечении нервно-психического равновесия. Принципиальная значимость эстетических качеств музыки связана, прежде всего, с присущей ей способностью создавать сильные, а потому и терапевтически действенные, переживания. Характерно, что в терапии посттравматических стрессовых расстройств, лидирующей в мире среди вариантов направленности музыкальной терапии, применяются не благозвучные фрагменты (вроде музыкального «релакса», где упорядоченные звучности не всегда есть музыка), но, чаще, работа с пациентами ведется при посредстве их любимой музыки. В связи со всем вышесказанным рассмотрим два примера из практики Европы и США, относящихся к терапии последствий травматического опыта.

Марко Пунканен (*Punkanen*) (Університет Ювяскюля) створив метод музикотерапії постпсихотравматических станів і реабілітації людей, які мали психотравмуючий досвід. Головною задачею він вважав забезпечення більш безпечної пам'яті про такий досвід; при цьому розглянув випадки різного роду – увечья, насильство, наркотики. Одним із теоретических основ методу М.Пунканена – концепція імпліцитної (процедурної, «індекларативної») пам'яті, яка концентрує пам'ять тіла (*somatic memory*) і не може бути виявлена в вербальному висловлюванні, а скоріше носить характер «наводнення» образів, відчуттів, імпульсів, затоплюючих свідомість пацієнта. Вирваний із контексту розуміння і зв'язу з нормальним досвідом, травматический досвід в пам'яті тіла існує у вигляді живих відчуттів і образів. Терапія ж передбачала вербалізацію цього досвіду, яка була ускладнена не тільки силою негативних переживань, але і хаотичністю таких, нагадуваної спогадів малих дітей. Пам'ять тіла «бодрствувала» у сні, змушуючи пацієнтів знову пережити фрагменти травматического досвіду, як якщо б це відбувалося наяву: бачення, звуки, запахи і смаки, породжуючі нерегульовані афекти. Як було доведено раніше (*Van der Kolk, 1996*), досвід такого роду як би відкладений у тіло і може пробуджуватися фізіоакустическим методом впливу (пошлюванням низькочастотних звуків безпосередньо в тіло пацієнта, розміщеного на спеціальному килимку або ж у кріслі) і поруч інших сенсорних стимулів. М.Пунканен привносить у цей підхід сам музикально-терапевтический елемент. Керуючись необхідністю допомогти пацієнту контролювати травмуючі спогади, він вибирає тактику, яку вважає порівнянною з водінням автомобіля, а саме – з безпечною комбінацією прискорення і гальмування. Збуджене стан пацієнта, викликане музикою, виключає для спеціаліста, який веде сеанс терапії, можливість працювати з його спогадами так, щоб вони прийшли в експліцитну пам'ять. Тому, як вважає Пунканен, важливо створити «вікно толерантності». Вихід із такого «вікна» у хаос імпліцитної пам'яті зв'язаний з диссоціацією спогадів. Пацієнт не з нами зараз. Він відчуває, що травмуюче подія відбувається прямо зараз [9]. У цілях регуляції і покращення психосоматических станів М. Пунканен застосовує елемент НЛП – якоря. Музика призначена стати таким якорем, щоб повертати пацієнта до важливих для нього станів, відчуттів. «Хороший якорь той, який дає почувствувати (фізично або емоційно) повноту і радість буття» [9] (переклад мій – Е.Р.), припиняє мучливі спогади. Пунканен вважає, що музика повинна звучати у часі терапевтическої сесії; при цьому це повинні бути твори, які можуть викликати естетическі емоції, – наприклад, улюблена музика пацієнта, яку йому пропонується принести на сеанси. При виході із «вікна толерантності» тема розмови змінюється і застосовується музикальний якорь; розмова відновлюється – і травматическа пам'ять актуалізується без втрати над нею контролю. Музикальний якорь виконує також функцію «безпечної місця»; і тому, здійснюючи індивідуальний вибір творів, вчений надає перевагу музиці, що звучить у повільному темпі і на низьких частотах. При перевозбудженні, при виході травмуючих спогадів із-під контролю така музика дає відчуття захисту, передш-

ки. Постепенно пациенты становятся способны совладать с травматическим опытом. Марко Пунканен включает в стратегию терапии и работу с осознанием пациентами своего тела. Осознание тела – это стабилизирующий фактор; ведь это отнюдь не то же, что психосоматические состояния при разрушительном воспоминании – испуг, учащенное неглубокое дыхание, сердцебиение, холодный пот. В опоре на дифференциацию таких провалов в прошлое и актуального сознания тела специалист высвобождает ресурс психики для разделения настоящего и прошлого, неуклонно возвращая мысль пациента к травме; и, побуждая, в частности, сравнить зоны тела по осознанности ощущений, добивается постепенного перевеса настоящего над прошлым. Постепенно человек может рассказать о пережитом и совладать с травмирующими воспоминаниями. Чтобы пациент мог легче найти слова для рассказа, музыкотерапевт задает наводящие вопросы (общие; уточняющие; локальные – об отдельных ощущениях). Таким образом, в опоре на свойства имплицитной соматической памяти, М. Пунканен работает с памятью же; тем самым развивая идеи о системе множественной памяти (*multiple memory system*), появившиеся в конце 80-х – начале 90-х годов в американской науке. Музыка оказывается своего рода персонажем в терапевтической беседе.

Второй из примеров более ярко свидетельствует о значении катарсиса в музыкотерапии посттравматических состояний, в том числе и в отдаленном периоде; а также является характерным в отношении организации терапии, – когда специалист исполняет музыку и вовлекает пациентов в музицирование.

Доктора Мэри Рорро (*Rorro*) (*Veteran Affairs Clinic*, Южный Нью-Джерси) те, кто с нею знаком, называют *Violin Doctor*. Сеансы терапии с пациентами – ветеранами войны во Вьетнаме (общая патологическая картина свойственных им состояний известна медицине под названием «вьетнамского синдрома») – она сопровождает исполнением различных произведений на старинном инструменте, виоле *da braccio* (ручная виола). Его тембр схож с тембром альты, но он еще более мягкий и глубокий. Музыка высвобождает воспоминания и облегчает разговор о том, что причиняет боль. Мэри Рорро предлагает пациентам самим выбирать музыку для исполнения. Интимность воспоминаний в сочетании с успокаивающим тембром и низкой тесситурой инструмента создает эмоциональный фон, отчасти подобный тому, который может создать разговор с близким, понимающим, прощающим человеком. Один из пациентов, совершивший жестокое убийство на войне, страдает посттравматическим стрессовым расстройством, хотя уже прошло много лет: приступы немотивированной агрессии, суицидальные мысли, расстройство внимания. Он не удерживается на работе и вынужден постоянно искать ее. Этот человек любит классическую музыку, и когда доктор Рорро исполняет финал Девятой симфонии Бетховена, всегда в конце сеанса, это помогает ему освободиться от травматического опыта. Другой человек в течение 20 лет спал только по часу в сутки. Музыкотерапевт отмечает различия между этой группой пациентов – и теми, кто воевал в Ираке и Афганистане. У них ПТСР больше проявляется нарушениями памяти, в качестве искаженных защитных механизмов психики от воспоминаний об опасности быть задавленным танком или взорванным. Музыкотерапия полагается на заживление этих ран. М.Рорро считает это реальным, при сочетании таких средств, как восприятие

музыки, психотерапевтических и медикаментозных методов [7].

Изложенное убеждает в том, что основной тенденцией музыкально-терапевтического опыта в мировом масштабе является междисциплинарная интеграция. Особое значение получает музыкальное общение, возможности которого в полной мере реализуются такими, наиболее распространенными, формами, как живое инструментальное и вокальное исполнение. Важно, что терапия опирается не на акустические свойства музыкальных созвучий, а на потенциал психоэстетического воздействия музыки; в чем также проявляется отличие целостного подхода к психосоматическому статусу пациента – от локальных воздействий комплексов акустических и терапевтических средств. Представляется возможным объединить усилия специалистов всех отраслей знания, на которые опирается практика музыкотерапии, в анализе и решении ее актуальных проблем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гринева И. М. Изучение особенностей музыкального восприятия у больных с начальными проявлениями неполноценности кровоснабжения мозга : автореф. дис... канд. мед. наук / И. М. Гринева – Л., 1981. – 18 с.

2. Захарова Н. Н. Функциональные изменения центральной нервной системы при восприятии музыки / Н. Н. Захарова, В. М. Авдеев // Журн. высш. нервн. деят. – 1982. – Т.32. – Вып. 5. – С. 915–929.

3. Шушарджан С. В. Исследование влияния различных видов музыкальных воздействий на жизнедеятельность культивируемых клеток меланомы В КО как модель изучения неспецифического акустико-биорезонансного эффекта / С. В. Шушарджан, Р. С. Шушарджан // Терапевтические и клинические аспекты биорезонансной и мультирезонансной терапии : сб. докл. 5-й Междунар. конф. – М. : 1999. – С. 250–260.

4. Шушарджан С. В. Музыкотерапия : история и перспективы / Шушарджан С. В. – Режим доступа: <http://www.autist.narod.ru/musikter.htm>

5. Шушарджан С. В. Опыт применения вокалотерапии в клинике внутренних болезней / Шушарджан С. В. – СПб. : Медицинские технологии, 1995. – 62 с.

6. Hilliard R. E. The effects of music therapy on the quality and length of life of people diagnosed with terminal cancer. *J Music Ther.* 2003; 40:113-137.

7. Mary Rorro uses the music therapy to help veterans deal with PTSD <http://news.brynmawr.edu/2010/03/12/mary-rorro-91-uses-music-therapy-to-help-veterans-deal-with-ptsd/>

8. Neurotheology // Wikipedia <http://en.wikipedia.org/wiki/Neurotheology>

9. Punkanen M. On a journey to somatic memory : Theoretical and Clinical Approaches for the Treatment of Traumatic Memories in Music Therapy Based Drug Rehabilitation. Режим доступа: <http://www.wfmt.info/Musictherapyworld/modules/mmmagazine/showarticle.php?articletoshow=124>

10. What is Music Therapy? Definition and Quotes about Music Therapy <http://www.musictherapy.org/about/musictherapy/>

УДК 159.923:62

Сапелінікова Т.С., к. психол. н., доцент кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії;

Білоцерківська Ю.О., к. психол. н., асистент кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії

ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРІВ, ДЕТЕРМІНУЮЧИХ ЗМІНИ ПРОПУСКНОЇ ЗДАТНОСТІ ОПЕРАТИВНОЇ КОРОТКОЧАСНОЇ ПАМ'ЯТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ЕНЕРГОСИСТЕМ

Проведено дослідження впливу кількості запропонованих знаків і часу їх експозиції на зміну пропускної здатності оперативної короткочасної пам'яті. Виявлено, що обсяг зорової оперативної пам'яті показує значні коливання у зв'язку з характером запропонованих стимулів, серед яких десяткові цифрові стимули показують перевагу над літерними і геометричними; що притаманна пам'яті функція тимчасової регуляції діяльності обумовлює вплив часу експозиції стимулів на зміну обсягу оперативної пам'яті, що дозволяє визначити пропускну здатність зорової оперативної пам'яті як співвідношення кількості і структури їх запам'ятовування до часу експозиції; що ймовірність безпомилкового відтворення знаків в оперативній пам'яті значущо пов'язана з часом їх експозиції, тому динаміка наростання і убавання помилок має певну тенденцію за різного часу експозиції.

Ключові слова: короткочасна пам'ять (КП), оперативна короткочасна пам'ять (ОКП), пропускну спроможність, обсяг короткочасної пам'яті, час експозиції.

Проведено исследование влияния количества предлагаемых знаков и времени их экспозиции на изменение пропускной способности оперативной кратковременной памяти. Выявлено, что объём зрительной оперативной памяти показывает значительные колебания в связи с характером предъявляемых стимулов, среди которых десятичные цифровые стимулы показывают преимущество над буквенными и геометрическими; что присущая памяти функция временной регуляции деятельности обуславливает влияние времени экспозиции стимулов на изменение объёма оперативной памяти, что позволяет определять пропускную способность зрительной оперативной памяти как соотношение количества и структуры их запоминания к времени экспозиции; что вероятность безошибочного воспроизведения знаков в оперативной памяти значимо связана с временем их экспозиции, поэтому динамика нарастания и убывания ошибок имеет определённую тенденцию при различном времени экспозиции.

Ключевые слова: кратковременная память (КП), оперативная кратковременная память (ОКП), пропускная способность, объём кратковременной памяти, время экспозиции.

Постановка проблеми. Поряд з поняттям обсягу, в інженерній психології розглядається також поняття «пропускну здатність» ОКП, причому це поняття виникло у зв'язку з фактами мінливості, динамічності обсягу пам'яті в певних умовах.

Вивчення обсягу та пропускної здатності ОКП являє собою великий теоретичний інтерес, сприяючи розкриттю загальних функціональних механізмів всіх рівнів і видів пам'яті, а також практичний інтерес, зокрема, для інженерної психології, у зв'язку з необхідністю визначення оптимальних умов діяльності операторів енергосистем.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній літературі способи логічної організації матеріалу і вербального перекодування при довготривалому запам'ятовуванні були глибоко досліджені П.І. Зінченко та ін. [2;

3]. У сфері короткочасної пам'яті прийоми перекодування вивчалися П.Б. Невельським, С.П. Бочаровой, В.Я. Ляудіс, В.П. Зінченко і його співробітниками [1; 3; 4; 6]. У роботах В.Я. Ляудіс було показано, що способи організації матеріалу, формуючись в умовах довготривалої пам'яті, включаються потім у процес короткочасного запам'ятовування, визначаючи його ефективність [4]. У досліджах С.П. Бочаровой з пред'явленням цифр і геометричних фігур обсяг КП при безпосередньому відтворенні варіював у межах «закону Міллера» [1].

Ряд досліджень, проведених у рамках системно – інформаційного підходу, показав значні резерви пропускної здатності ОКП: від 9 до 12 стимулів (Дж. Сперлінг, метод часткового відтворення) [5], від 9 до 12 стимулів (Г. Бушке, метод визначення відсутнього елемента [8]), від 12 до 36 стимулів (В.П. Зінченко і Н.Ю. Вергілес, метод стабілізації зображення щодо сітківки) [2].

Мета: вивчення ролі двох основних факторів, що детермінують зміни пропускної здатності ОКП: кількість запропонованих знаків та час їх експозиції.

Виклад основного матеріалу. Обсяг КП зазвичай вимірюють кількістю символів, які зберігаються після одноразового пред'явлення. Застосувавши інформаційний підхід до аналізу наявних експериментальних даних з вивчення КП, Дж. Міллер [5] вперше дав загальну характеристику обсягу та пропускної здатності КП у зв'язку з кількістю запропонованих сигналів і інформацією, яка міститься у них у бітах. При цьому Міллер виходив з припущення, що якщо розглядати людину як раціонально влаштовану систему зв'язку, то, у міру зростання інформації, що надходить на вхід, кількість переданої суб'єктом інформації спочатку буде збільшуватися і з подальшим зростанням вхідної інформації воно буде асимптотично наближатися до деякої граничної величини, яку можна прийняти за пропускну здатність пам'яті людини. Ця здатність є верхньою межею області, в межах якої людина може давати адекватні реакції на запропоновані їй сигнали. Зіставляючи дані про результати абсолютних оцінок при сприйнятті, упізнанні і запам'ятовуванні різного роду сигналів, Міллер висловив гіпотезу про наявність деякої загальної середньої величини пропускної здатності в процесах короткочасної пам'яті. Узагальнюючи результати численних експериментів, Дж. Міллер уклав, що вивчення роботи операторів за пристроями відображення зорової інформації показало пропускну здатність 2,6 дв.од. Якщо виразити ці дані за допомогою різних альтернатив, то це середнє значення пропускної здатності відповідає приблизно 5-6 категоріям, стандартне відхилення включає від 4 до 10 категорій, а загальний діапазон змін розташований між 3 і 15 категоріями. Тому не випадковим видається те, що психологи вже давно інтуїтивно користуються семизначною шкалою. З аналізу розглянутих даних Міллер доходить висновку про наявність якоїсь межі переробки інформації, обумовленої або самим пристроєм нашої нервової системи, або процесом навчання.

Виявилось також, що хоча при додаванні нових змінних пропускну здатність збільшується, при цьому падає точність розрізнення будь-якої окремої змінної, тобто щодо кількох предметів одночасно ми можемо робити тільки дуже приблизні судження. Спираючись на ці дані, Міллер висловив припу-

щення, що в ході еволюції отримали перевагу ті організації, які з найбільшим успіхом могли реагувати на найширший набір стимулів, що надходять з навколишнього середовища. Щоб вижити в постійно змінному середовищі, набагато краще мати невелику кількість інформації про багато речей, ніж володіти величезною інформацією щодо малої частини навколишнього світу. Таким чином, у процесі еволюції був досягнутий найбільш відповідний компроміс.

Отже, за даними Міллера, обсяг безпосередньої пам'яті обмежений у середньому 7 одиницями, тобто змінюється в межах від 5 до 9 символів, що позначає межу її пропускну здатності. Кількість інформації при цьому може змінюватися в набагато більших межах – від 9 до 50 дв.од. Звідси Міллер робить висновок, що обсяг короткочасної пам'яті обмежений кількістю символів, що запам'ятовуються (7 ± 2) і в незначній мірі пов'язаний з кількістю інформації в бітах.

Проведений Міллером ретельний аналіз залежності обсягу та пропускну здатності процесів короткочасного запам'ятовування являє собою великий науковий інтерес, і сформульовані ним висновки є дуже переконливими. Разом з тим важко погодитися з категоричністю твердження Міллера про постійну кількість символів для обсягу КП. Відзначаючи, що межа можливості для оцінки стимулів зводиться до 7 одиниць, Міллер в той же час говорить про можливі винятки. Такі підвищені можливості можуть бути виявлені в області сприйняття багатовимірних стимулів. Якщо врахувати наявність підвищених індивідуальних можливостей і фактор тренування в діяльності людини, то в сенсорних процесах здатність людини вийти за вказані жорсткі рамки виявляється безсумнівною, хоча вона і не є безмежною.

Погоджуючись із твердженням Міллера про більшу залежність обсягу КП від кількості символів, ніж від кількості інформації в бітах, ми не можемо в той же час беззастережно визнати постійним кількість символів для обсягу ОКП. Якщо формально обсяг КП можна звести в середньому до числа 7 ± 2 , то реальний її обсяг може бути значно збільшений за рахунок збільшення ємності цих одиниць і за рахунок властивих людині способів переробки сприйманих повідомлень. Один з основних у цьому відношенні способів – перекодування. Тому найважливішою умовою підвищення продуктивності КП є процес угруповання чи організації вхідних символів. Наприклад, людина, починаючи вивчати азбуку Морзе, спочатку сприймає кожен звук і тире як окремі одиниці інформації. Далі вона починає організовувати ці звуки в букви і тепер для неї буква – відрізок інформації. Потім букви організовуються в слова, які стають ще більшими відрізками інформації, і суб'єкт починає сприймати цілі фрази. Різним умовам організації відповідають різні швидкості роботи. Ці рівні організації підвищуються в процесі навчання, збільшуючи кількість повідомлень, які здатен запам'ятовувати оператор, тобто підвищуючи пропускну здатність пам'яті. Є багато способів для підвищення продуктивності операцій перекодування, але найбільш поширений полягає в об'єднанні вхідних символів в групи, присвоєння цим групам нових позначень і запам'ятовуванні цих назв замість запам'ятовування вихідних символів.

С. Смітом були проведені дослідження з короткочасного запам'ятовування двійкових цифр з перекодуванням. Піддослідним надавалося 18 двійкових

цифр, тобто більше, ніж можна відтворити при одноразовому пред'явленні. Завдяки перекодуванню вихідний ряд з 18 цифр перетворюється послідовно в 9 та 6 цифр. Така переробка призводить до збільшення дв.од. на кожен відрізок інформації, але перетворює матеріал у форму, яка легко утримується в КП. При високому оволодінні навичкою перекодування Сміт показав можливість одночасного запам'ятовування 40 двійкових цифр. Оптимальним способом перекодування є переведення на словесний код (Дж. Міллер [5]).

Аналізуючи результати досліджень різних авторів, Д.Норман [7] вважає більш доречним вживання терміну «межа пам'яті», а не її «обсяг». Адже в більшості випадків досліджуваним знайомі запропоновані об'єкти (букви, цифри тощо), тому що їх образи зберігаються в їх ДП. Таким чином, мова йде про обмеження можливості до відтворення нещодавно сприйнятих подій, тобто про ті межі кількості об'єктів, які можуть бути названі у звіті після одноразової експозиції. Розглядаючи різні дослідження обсягу КП, можна дійти спільного висновку, згідно з яким КП не має постійної ємності. Д. Бродбент зазначає, що якби ця пам'ять просто була пасивним сховищем, тоді можна було б очікувати, що вона вміщує постійну кількість інформації. Більш ймовірно, що межу ємності цієї пам'яті слід пов'язувати з кількістю об'єктів, які можуть бути пропущені в одиницю часу.

При вивченні обсягу КП дослідники зазвичай збільшують кількість запропонованих символів, прагнучи визначити межу пропускну здатності пам'яті. Однак у науковій літературі поки немає достатньо чітких даних з питання про залежність продуктивності КП від збільшення кількості запропонованих об'єктів. Наявні дані констатують суперечливі тенденції в зміні обсягу відтворення в КП за збільшення кількості тест-об'єктів: в одних випадках відзначається підвищення або зниження обсягу пам'яті за збільшення кількості об'єктів, в інших – незалежність обсягу КП від кількості об'єктів, тобто жорсткий ліміт її пропускну здатності. Розходження цих даних пов'язано, мабуть, з відмінністю умов (часом експозиції, характером тест-об'єктів та ін.), у зв'язку з чим створюються різні можливості для переробки інформації в зоровій короткочасної пам'яті людини. Звідси було сформульовано завдання нашого дослідження.

Методика і результати експерименту: досліджуваними були група інструкторів АЕС (16 осіб) і група студентів енергетичного факультету УПА (25 осіб), з кожним досліджуваним зроблено 40 проб протягом 2 днів.

Пред'явлення знакової інформації і статистична обробка даних здійснювалися за допомогою спеціальної програми для ПОМ.

Було проведено 2 експерименти.

В 1-му експерименті тест-об'єктами служили 7-значні формуляри (комплекси знаків, що містять букви, цифри і різноспрямовані стрілки). Кількість формулярів у кадрі на екрані дисплея змінювалося від 1 (7 знаків) до 5 (35 знаків). Час експозиції змінювався в межах від 0,5 до 8 сек.

В інструкції перед досліджуваними ставилося завдання: запам'ятовувати комплекси знаків, що з'являються на екрані дисплея і відразу ж після згасання екрану відтворювати їх на відповідних місцях шляхом натискання клавіш клавіатури. Якщо досліджуваний не запам'ятав якихось знаків, він залишав порожніми відповідні комірки (знакоместа) на екрані.

Результати 1-го експерименту наведені в табл.1.

Таблиця 1.

Обсяг оперативної пам'яті при відтворенні різнорідних стимулів ($P < 0,05$)

Кількість 7-значних формулярів на кадрі	Загальна кількість знаків у кадрі	Об'єм ОКП (серед.)				
		Час експозиції (с.)				
		0,5	1	2	4	8
1	7	4,4	5,1	6,3	6,7	6,8
2	14	4,0	6,2	6,8	8,9	10,5
3	21	4,8	5,6	7,8	9,0	10,8
4	28	4,7	5,0	7,0	8,3	11,9
5	35	4,6	4,7	5,1	7,0	8,2

Бачимо, що за зростання часу експозиції до 8 с. відбувається поступове збільшення обсягу пам'яті, однак суттєвий приріст спостерігається тільки за відповідного збільшення кількості інформації. Додатковий час виявляється продуктивним лише при відповідному наростанні кількості тест-об'єктів, тому що при цьому активізується діяльність людини із семантичної переробки сприйманої зорової інформації, стимулюючи приріст обсягу пам'яті. Отримані дані говорять про те, що можливий відомий вигравш у продуктивності короточасної оперативної пам'яті за збільшення одночасно запропонованих знаків у певних часових інтервалах. Для кожного часового інтервалу є своя межа приросту запам'ятовування інформації, після чого починається зниження обсягу пам'яті. Так, при 8 с. експозиції значущий приріст обсягу пам'яті спостерігається при поданні 14 і 21 знаків, досягаючи максимуму при поданні 28 знаків. Однак при подальшому наростанні кількості запропонованих знаків обсяг пам'яті різко знижується. Це пов'язано з тим, що, по-перше, багато досліджуваних відразу відчують невпевненість у можливості запам'ятати таку кількість об'єктів, по-друге, вони відчують вплив репродуктивної інтерференції, що знижує продуктивність пам'яті при відтворенні знаків. Тому для визначення продуктивності ОКП необхідний облік загальної кількості запропонованої інформації і часу її переробки. Наприклад, 1 – сек. експозиція забезпечує безпомилкове відтворення від 5 до 6 знаків, 2 – сек. експозиція – 7 знаків, 4 – сек. експозиція – до 9 знаків, 8 – сек. експозиція – 12 знаків.

Слід враховувати також, що кількість безпомилково відтворених знаків у зазначених тимчасових інтервалах може бути збільшено за рахунок їх смислової організації і тренуваності людини.

Таким чином, обсяг ОКП змінюється значною мірою у зв'язку з часом її експозиції та переробки суб'єктом. У класичних дослідженнях КП її обсяг вивчався шляхом збільшення кількості запропонованих стимулів, не варіюючи часу експозиції. В експериментах зазвичай стандартним був інтуїтивно виявлений час експозиції, в середньому від 0,5 до 1,0 с. на стимул, тобто оптимальний для КП часовий режим. Враховуючи залежність обсягу КП від часу експозиції стимулів, слід говорити саме про пропускну здатність оперативної пам'яті.

2-й експеримент у даному дослідженні проводився на тих же досліджуваних і за тією ж методикою. Але на відміну від 1-ї серії, тут досліджуваних пред'являлися різнорідні стимули зі зміною часу експозиції від 0,5 до 8 с. В 4

серіях дослідів пред'являлися: 1) 6-ти значні цифрові комплекси; 2) 7-значні буквено-цифрові комплекси; 3) графічні знаки (по одному в кожному кадрі); 4) графічні знаки по 3 в кадрі.

Обсяг ОКП визначався за кількістю безпомилково відтворених знаків. Результати дослідів наведено на рисунку 1.

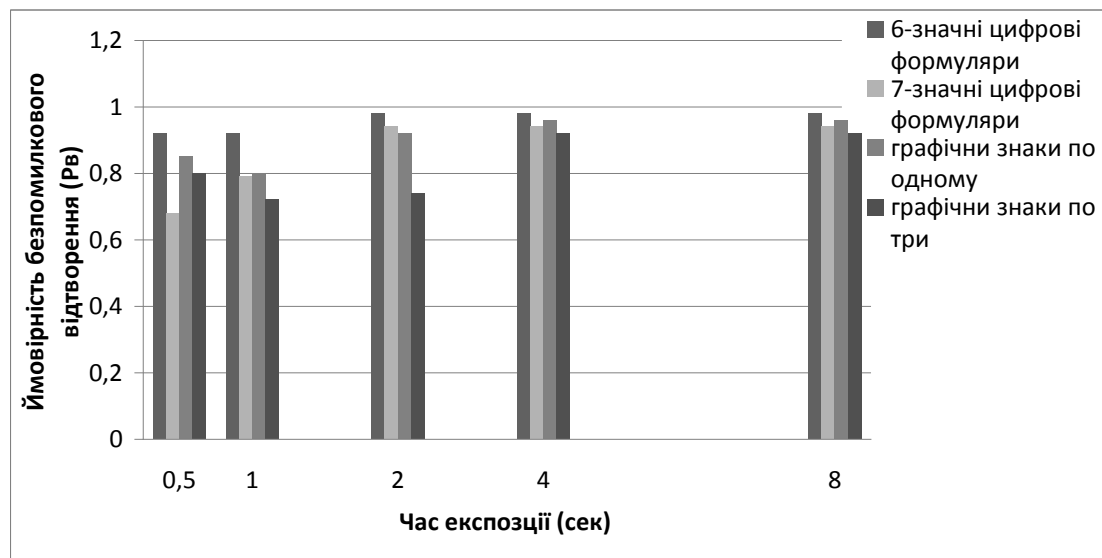

Рис. 1. Ймовірність безпомилкового відтворення різного роду знаків у зв'язку з часом експозиції.

Наведені дані ще раз підтверджують, що час експозиції знаків є значимим чинником ймовірності (Pv) безпомилкового відтворення. При цьому залежність продуктивності КП від часу експозиції не є лінійною. Так, вихідний рівень ефективності пам'яті при експозиції 0,5 с. є різним для різних візуальних знаків, які в силу притаманних їм сенсорних і семантичних ознак являють собою різну складність для запам'ятовування. Показано також, що для кожного виду запропонованих знаків є своя точка, що характеризує оптимальний підйом безпомилкового відтворення, після чого спостерігається стабілізація кривої, що показує стійку ефективність роботи пам'яті у відповідному часовому режимі.

У цьому зв'язку додатковий час експозиції в конкретних випадках (наприклад, при поданні одного 7-значного формуляра в кадрі) виявляється надмірним (4 і 8 с.), а при 8 с. навіть показує тенденцію до зниження обсягу КП (мабуть, за рахунок монотонного повторення в період тривалої відстрочки). Вплив часу експозиції на обсяг безпомилкового відтворення знаків пов'язаний зі створенням більш-менш сприятливих умов для застосування різних способів переробки інформації та, у зв'язку з цим, – для утворення слідів КП. Згідно з наявними даними (Дж. Сперлінг та ін.), інформація фронтально надходить на сітківку в область сенсорної (зорової) пам'яті, потім сканується (зчитується) і надходить на інші рівні переробки, в область оперативної КП і ДП. При цьому інформація, залежно від часу експозиції, встигає повністю або частково пройти через слуховий блок і вербалізуватися, а також один або більше разів пройти через блок повторення. Зі збільшенням часу експозиції від

0,5 до 1 с. в наших досліджах спостерігалось зниження ефективності відтворення графічних знаків. Можна припустити, що це пов'язано зі специфікою переробки такого роду знаків при даному часовому інтервалі, зокрема із особливостями їх проходження через слуховий блок КП. Усі наявні поки моделі КП побудовані на аналізі переробки буквених і цифрових знаків, але не розглядають особливостей запам'ятовування графічних зображень. Тому це питання вимагає спеціального дослідження.

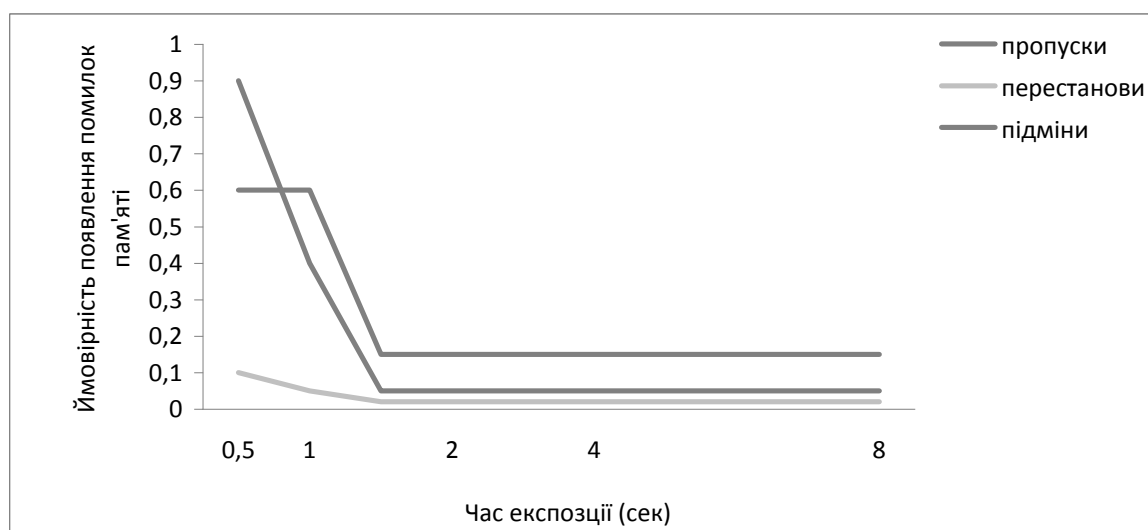

Рис. 2. Ймовірність помилок короткочасної оперативної пам'яті за різного часу експозиції 7-значних формулярів.

Отримані нами дані показують також наявність різного роду помилок пам'яті: перестановок, пропусків і підмін (або спотворень форми) знаків, загальна кількість яких знижується за збільшення часу експозиції. На рис. 2 представлені зміни у співвідношенні типів помилок пам'яті при відтворенні 7-значних формулярів у різних часових інтервалах. Бачимо, що крива помилок – перестановок досягає максимуму при малому часі експозиції 0,5 с. Близьку до неї тенденцію показує крива помилок – підмін. Помилки – перестановки знаків представлені в невеликій кількості на всіх тимчасових інтервалах, зникаючи при 8 с. експозиції. Такий розподіл помилок також пов'язаний з різними можливостями для переробки інформації в процесах пам'яті. За малого часу експозиції 0,5 с. сліди КП неміцні і тому легко піддаються стиранню та інтерференції, викликаючи помилки – пропуски і підміни.

Втрати інформації наочно проявляються при безпосередньому відтворенні, тому що записування піддослідними перших знаків формуляра найчастіше викликає стирання інших під впливом проактивної інтерференції. Ці дані говорять про необхідність вивчення часових аспектів сприйняття і впізнання знакової інформації з урахуванням закономірностей КП, що виявляють при цьому ефективність, якою є функція взаємодії з такими факторами, як час експозиції знаків, їх кількість, модальність, труднощі та ін. $E_{кп} = f(t, i, M, H, \dots n.)$.

Висновки. Аналіз результатів проведених експериментів свідчить про те, що:

- як на вході в канал зорової оперативної пам'яті, так і на його виході обсяг пам'яті не є жорстко лімітованим;
- пропускну здатність оперативної пам'яті повинна визначатися як функція відношення кількості запропонованих тест-об'єктів до оптимального для їх переробки та запам'ятовування часу експозиції $Q=f(n/t)$;
- типи помилок, що допускаються при відтворенні знаків, показують різну динаміку у зв'язку з часом експозиції, що важливо враховувати для прогнозування рівня безпомилковості ОКП в конкретних часових режимах її функціонування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочарова С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности / Бочарова С. П. – Тернополь : Астон, 1998. – 375 с.
2. Зинченко В. П. Продуктивное восприятие / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1971. – №6. – С. 27–42.
3. Зинченко П. И. Непроизвольное запоминание / Зинченко П. И. – М. : АПН СССР, 1961. – 562 с.
4. Ляудис В. Я. Психологические проблемы развития памяти / В. Я. Ляудис // Исследование памяти / под ред. Н. Н. Корж. – М. : Наука, 1990. – С. 20–44.
5. Миллер Дж. Информация и память / Дж. Миллер // Восприятие. Механизмы и модели. – М. : Мир, 1974. – С. 205–247.
6. Невельский П. Б. Объем памяти и количество информации / П. Б. Невельский // Проблемы инженерной психологии / под ред. П. И. Зинченко. – Л., 1965. – Вып. 3. – С. 19–118.
7. Норман Д. А. Знания и роль памяти / Д. А. Норман // Вопросы психологии. – 1979. – №4. – С. 17–25.
8. <http://www.sunhome.ru/books/b.obschaya-psihologiya-pamyat-i-predstavlenie/26>

УДК 159.92

Сарна Н.Н., д. социол. н., профессор, профессор кафедры социологии и психологи ХНУВД

КРИЗИСНОЕ СОЗНАНИЕ В ДИСТРЕССОВОМ ЭТОСЕ: ОТОБРАЖЕНИЕ В ЯЗЫКЕ И КУЛЬТУРЕ

В роботі розглядаються дістрессовий етос і сформована в періоди криз в його структурі кризова свідомість. На прикладі Громадянської війни в Росії, яка представлена як соціальна і психологічна криза, досліджується відображення кризової свідомості в поетичних творах як захвату насильством і руйнуванням. Робиться висновок про участь кризової свідомості у формуванні тоталітарної ментальності.

Ключові слова: дістрес, етос, криза, кризова свідомість, Громадянська війна, вірші, насильство.

В работе рассматриваются дистрессовый этос и формируемое в периоды кризисов в его структуре кризисное сознание. На примере Гражданской войны в России, которая представлена как социальный и психологический кризис, исследуется отображение кризисного

сознания в поэтических произведениях как упоения насилием и разрушением. Делается вывод об участии кризисного сознания в формировании тоталитарной ментальности.

Ключевые слова: дистресс, этос, кризис, кризисное сознание, Гражданская война, стихотворения, насилие.

Для состояния общества, при котором отсутствуют общепринятые нормы и ценности, наблюдается дезинтеграция и распад системы норм, их недостаточность, французский социолог Эмиль Дюркгейм предложил термин «аномия» (от франц. *anomie* – отсутствие закона, организации). В этих условиях присутствует равнодушие, отчужденность, недоверие людей друг к другу, теряется стабильность института семьи, растёт безразличие к деятельности государства. Дюркгейм отмечал, что аномические состояния в обществе возникают особенно часто в периоды экономических кризисов и динамических реформ. Социальная аномия вызывает также психическое состояние личности, которое характеризуется чувством потери ориентации в жизни, возникающее, когда человек оказывается перед необходимостью выполнения противоречащих друг другу норм. «Прежняя иерархия нарушена, а новая не может сразу установиться... Пока социальные силы, предоставленные самим себе, не придут в состояние равновесия, относительная ценность их не поддаётся учёту и, следовательно, на некоторое время вся регламентация оказывается несостоятельной» [1, С. 238].

Гораздо шире – как социально-психологическую проблему, рассматривает такое состояние украинский психолог Елена Донченко, используя понятие «этос» («этос» в переводе с греческого – обычай, характер). Е. Донченко полагает под этосом общественные волеизъявления, выраженные в форме социальных норм и ролевых функций. Ценности и нормы, создающие этос – наиболее функционально необходимы для деятельности конкретной общности и они находят своё конкретное выражение в языке, творчестве, переживаниях, борьбе, страданиях, отношении человека к природе, обществу, праву, институтам власти, к прошлому, настоящему и будущему своему и своего народа [2, С. 94].

Все революции, известные в истории, приводили, по мнению Е. Донченко, к разрушению структуры этоса, той структуры социальной информации, что обеспечивала организацию взаимоотношений и взаимодействия внутри этоса. Деструкция общественного этоса выводит человека из-под собственного контроля, создаёт в нём силы, разрушающие систему адаптивных связей, выключающие социальный интеллект и здравый смысл, единственно способные в революционной ситуации найти путь к оздоровлению общества [2, С. 95-96]. Дистрессовый опыт может закрепляться, непосредственно «закладываясь» в бессознательное, порождая негативный архетип. Таким образом, дистрессовый архетип (аккумулирующий негативные последствия стресса) – это своего рода приобретённый конкретным этосом внутренний конфликт, при осмысливании и осознании которого, как и в случае индивидуальной психики, он перестаёт быть опасным и разрушительным и становится началом нового социального опыта. Однако каждая новая разрушительная, похожая на предыдущую, ситуация становится своеобразным рестимулятором дистрессовых архетипов, которые, проявляясь в этой ситуации, вновь отклю-

чают рациональное сознание и включают активно действующее иррациональное. При этом, как полагает Е. Донченко, индивидуальное сознание в разрушенном этосе разбалансировано и деструктурировано, и в кризисном состоянии общества можно выделить три типа идентификации и адаптации личности: мыслящий (рефлексивный), пассивный и активный [2, С. 97-98, 108-109].

Мы полагаем, что социальная активность в условиях кризиса обусловлена порождённой ситуацией особым типом сознания – назовём его кризисным сознанием, с соответствующими кризису психологическими мотивациями, которое проявляет себя как в поведении кризисного социума, так и в его культуре и языке. В этой связи представляет интерес рассмотреть возможные проявления кризисного сознания в речи и культуре, как объектов последующего анализа для разработки параметров и качественных критериев оценки кризисных явлений. Это и является целью работы.

За примерами отражения этого особого психического состояния, которое мы называем кризисным сознанием, обратимся к периоду Гражданской войны в Российской империи. Поэт М. Волошин писал в вышедшей в Берлине книге «Стихи о терроре» (1923 г.) об этом событии как о крупнейшем социальном кризисе:

Расплясались, разгулялись бесы

По России вдоль и поперек...

(«Северовосток», 1920 г.).

Автор поэтически точно определяет психологическое состояние людей, берущих активное участие в революционных событиях:

В тех и в других война вдохнула

Гнев, жадность, мрачный хмель разгула

(«Гражданская война», 1919 г.).

Такое состояние кризисного сознания, доминантой которого была насильственная ломка докризисных норм и правил социального устройства, отражено в ряде стихотворений периода Гражданской войны. Авторы их, активно включаясь в кризисную ситуацию, полагали насилие необходимым средством глобальных социальных изменений. Поэтому они с воодушевлением писали о бескомпромиссной борьбе с врагом, о крови и убийствах, о грядущем мировом пожаре революции. Так, в широко известном стихотворении «Левый марш» (1918 г.) Владимир Маяковский призывает отказаться от обсуждений и договоров с теми, кто, по его мнению, «шагает правой», и переходить непосредственно к языку оружия:

Разворачивайтесь в марше!

Словесной не место кляузе.

Тише, ораторы!

Ваше

слово,

товарищ маузер.

Так знаменитый поэт воодушевил на вооружённую борьбу с врагами многих «левых» борцов, а «маузер» поэта в дальнейшем выстрелил не однажды в живых людей.

Немногим позднее один из его последователей, поэт Пётр Орешин, упоённый возможностью насилия, публикует в газете советского украинского правительства стихотворение «Российская революция» [3]:

*Взвёл курочек,
Опустил, опустил.
Чью-то душу
Загубил, загубил.
– Эй, дорогу,
Сторонись, честной народ!
По дороге красна армия
Идёт.*

Кризисному сознанию присуще безжалостное пренебрежение чужой жизнью. Об этом пишет и поэт Нестор Махно:

*Кони версты рвут наметом,
Нам свобода дорога,
Через прорезь пулемета
Я ищу в пыли врага.
Застрочу огнем кинжальным,
Как поближе подпущу.
Ничего в бою не жаль мне,
Ни о чем я не грущу.
Только радуюсь убойной
Силе моего дружка.
Видеть я могу спокойно
Только мертвого врага.*

(«Кони версты рвут наметом», 1921 г.).

Бытие кризисным сознанием мыслится иррационально – как хаос и отсутствие всяких норм и правил. Возможности изменения былых правил и старого мира уже не рассматриваются – они подлежат насильственному уничтожению, как показавшие, по мнению активных участников революции, свою недостаточность. Кризисное сознание революционеров полагало их полное уничтожение:

*Мы на горе всем буржуям
Мировой пожар раздуем,
Мировой пожар в крови —
Господи, благослови!*

(А. Блок. «Двенадцать», 1918 г.)

Позднее эта тема была воспета в популярной многие годы революционной песне П. Григорьева «Белая армия, чёрный барон» (1920 г.):

*Мы раздуваем пожар мировой,
Церкви и тюрьмы сровняем с землёй —
Ведь от тайги до британских морей
Красная Армия всех сильнее!*

В программном стихотворении «Мы» (1917 г.) ещё на заре революции поэт Владимир Кириллов писал о «власти мятежного, страстного хмеля» разрушения и беззакония, в состоянии которого он и его единомышленники «са-

ми себе Божество, и Судья, и Закон» [4, С. 22]:

*Мы во власти мятежного, страстного хмеля;
Пусть кричат нам: "Вы палачи красоты",
Во имя нашего Завтра – сожжем Рафаэля,
Разрушим музеи, растопчем искусства цветы.
Слезы иссякли в очах наших, нежность убита,
Позабыли мы запах трав и весенних цветов.
Полюбили мы силу паров и мощь динамита,
Пенье сирен и движение колес и валов.*

Здесь мы видим те же симптомы психического состояния, на которые указывал М. Волошин. При этом кризисным сознанием подавляются не только право и закон, но и культурный базис личности, её эстетические чувства. Возможно и любовь. Выдающаяся поэтесса Анна Баркова писала в стихотворении «Милый враг» (1921 г.) об убийстве любви [5, С. 339]:

*У врагов на той стороне
Мой давний друг.
О смерть, прилети ко мне
Из милых рук.
Сижу, грустя на холме,
А у них – огни.
Тоскующую во тьме,
Мой друг, вспомяни!
Не травы ли то шелестят,
Не его ли шаги?
Нет, он не вернется назад,
Мы с ним – враги.
Сегодня я не засну...
А, завтра, дружок,
На тебя я нежно взгляну
И взведу курок.
Пора тебе отдохнуть,
О, как ты устал!
Поцелует пуля в грудь,
А я – в уста.*

Отметим также, что нравственным, а по сути психологическим, изменениям общественной жизни сопутствуют и изменения в обыденной речи людей – в стихотворении «Терминология» (1921 г.) М. Волошин отмечает, как происходит эвфемизация (а по сути опривычивание и оправдание) убийства и насилия. Что, как следствие, приводит к снижению когнитивного диссонанса личности между базовыми социальными запретами (табу) и повседневной практикой:

*«Брали на мушку», «ставили к стенке»,
«Списывали в расход» —
Так изменялись из года в год
Быта и речи оттенки.
«Хлопнуть», «угробить», «отправить на шлёпку»,
«К Духонину в штаб», «разменять» —*

*Проще и хлеще нельзя передать
Нашу кровавую трёпку.
Правду выпытывали из-под ногтей,
В шею вставляли фугасы,
«Шили погоны», «кроили лампасы»,
«Делали однорогих чертей».
Сколько понадобилось лжи
В эти проклятые годы,
Чтоб разъярить и поднять на ножи
Армии, классы, народы.*

Но и после окончания Гражданской войны нормативный вакуум в стране не был заполнен законами и социальными установлениями, защищающими права и свободы граждан. Правовой нигилизм торжествовал:

*Разве
в этокое время
слово «демократ»
Набрeдёт
какой головке дурьей?!*

– писал В.Маяковский в 1924 г. в поэме «Владимир Ильич Ленин».

И хотя Гражданская война уже закончилась, но кризисное сознание – его установки на беспощадную борьбу с инакомыслием, на насилие, неизбежно становились частью ментальности советских людей. Уже в 1925 г. Анна Баркова критически описала эти ментальные изменения в стихотворении «Пропитаны кровью и желчью» [5, С. 339-340]:

*Наша жизнь и наши дела.
Ненасытное сердце волчье
Нам судьба роковая дала.
Разрываем зубами, когтями,
Убиваем мать и отца,
Не швыряем в ближнего камень –
Пробиваем пулей сердца.
А! Об этом думать не надо?
Не надо – ну так изволь:
Поддай мне всеобщую радость
На блюде, как хлеб и соль.*

После окончания войны этос ещё находился в состоянии дистресса, но государство продолжало жить динамическими реформами: послевоенное восстановление хозяйства, коллективизация, индустриализация, «большая чистка», репрессии «врагов народа». Кризисное сознание строителей нового мира обуславливало беспощадную борьбу с инакомыслием, продуцировало насилие, а социально-психологическое состояние общества зеркально отражалось в поэзии тех лет. Например:

*Возникай содружество
Ворона с бойцом, —
Укрепляйся мужество
Сталью и свинцом.*

*Чтоб земля суровая
Кровью истекла,
Чтобы юность новая
Из костей взошла.*

(Эдуард Багрицкий, «Смерть пионерки», 1932 г.).

Или:

*Далекий друг! Года и версты,
И стены книг библиотек
Нас разделяют. Шашкой Щорса
Врубиться в твой далекий век
Хочу. Чтоб, раскрывши череп
Врагу последнему и через
Него перешагнув, рубя,
Стать первым другом для тебя.*

(Михаил Кульчицкий, «Бессмертие» 1939 г.).

Так последовательно и неуклонно (неуклонно от курса партии) формировалась ментальность населения, опирающаяся на кризисное сознание, оправдывающаяся насилием и противоправные действия власти. Ту ментальность, что стала базисом социально-психологической атмосферы доносительства и одобрения массовых репрессий в СССР. Таким образом, кризисное сознание времён Гражданской войны, как и всякая болезнь, оставило свои последствия – тоталитарный режим, выстроенный людьми, экзистенциальной сущностью которых было насилие.

ЛИТЕРАТУРА

Дюркгейм Э. Самоубийство : социологический этюд / Эмиль Дюркгейм / Пер. с фр. с сокр.; под ред. В. А. Базарова. – М. : Мысль, 1994. – 399 с.

Донченко О. Дистресовий досвід у поруйнованому етосі / Олена Донченко // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №7-8. – С. 93–110.

Орешин П. Российская Революция / Пётр Орешин // Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. – Харьков. – 1919. – 7 марта. – С. 4.

Кириллов В. Т. Стихотворения и поэмы / Кириллов В. Т. – М. : Художественная литература, 1970. – 319 с.

Баркова А. А. Стихотворения / Анна Баркова / биограф. справка И. Угримовой и Н. Звездочетовой ; с предисл. А. В. Луначарского // Доднесь тяготееет. Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. – М. : Сов. писатель, 1989. – С. 335–355.

УДК 159.9

Сафін О.Д., д. психол. н., професор, професор кафедри військової педагогіки та психології Військового інституту Київського національного університету ім. Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНІ КОРЕЛЯТИ СТИЛЮ ТА УСПІШНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ

На основі комплексного багатомірно-функціонального підходу автором викладено результати дослідження властивостей темпераменту, акцентуацій характеру, ініціативності особистості фахівців небезпечних професій та особливостей міжособистісних відносин з погляду специфіки впливів різних рівнів індивідуальності на стиль та успішність їхньої професійної діяльності.

Ключові слова: фахівці небезпечних професій, індивідуальність, успішність професійної діяльності.

На основі комплексного багатомірно-функціонального підходу автором изложено результати дослідження властивостей темперамента, акцентуаций характера, инициативности личности специалистов опасных профессий и особенностей межличностных отношений с точки зрения специфики влияния различных уровней индивидуальности на стиль и успешность их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: специалисты опасных профессий, индивидуальность, успешность профессиональной деятельности.

Постановка проблеми. Психологічний аналіз надійності фахівця в особливих умовах діяльності дає змогу стверджувати, що помилкові дії людини нерідко обумовлені не ступенем її підготовленості або особистими якостями, а невідповідністю засобів відображення інформації, конструкції і розміщення органів керування технічним засобом і психофізіологічними можливостями цього фахівця; недостатнього врахування психічних і психофізіологічних закономірностей сприйняття, мислення і реагування людей. Іншими словами, недостатня надійність діяльності фахівця екстремального профілю фактично закладалася вже при проектуванні і створенні самої техніки.

Виклад основного матеріалу. Зв'язки психодинамічних особливостей і регуляторно-динамічних ознак ініціативності особистості в особливих умовах діяльності виявили, що її прояву у цілому сприяють висока активність особистості, пластичність, гнучкість у перебудові навичок і засвоєнні вмінь, швидкість переключення уваги і перебудови з одного виду діяльності на інший, стійкість, тобто позитивна емоційність, витривалість людини до різного роду психоемоційних навантажень. Ці властивості допомагають реалізуватися особистісно і соціально значущим цілям, тобто така людина спрямована на зміцнення і підтримку свого здоров'я, покращення співробітництва між людьми, на досягнення успіху у різних видах діяльності [2-і та ін.]. Висока загальна активність темпераменту, таким чином, сприяє прояву енергійності у діях і вчинках людини і позитивному емоційному фону у настрої.

Спрямованість психічної активності зовні (тобто екстернальність) у регуляції ініціативності фахівця екстремального профілю тісно пов'язана з агармонійними змінними темпераменту, включаючи емоційну чутливість, тобто він повільніше включається у діяльність, надає перевагу завданням, не пов'язаним з великим розумовим навантаженням, має достатньо вузьке коло спілкування, і навпаки. Іншими словами, виразність агармонійних змінних компонентів темпераменту (аергічності, ригідності та астенічності) веде до посилення зовнішнього контролю у регуляції ініціативних дій фахівців екстремального профілю, до перекладання відповідальності у складних ситуаціях на обставини або іншу людину. Підвищення рівня внутрішнього контролю (або відповідальності за чинені дії) супроводжується позитивним емоційним тлом настрою при ухваленні рішення, тобто коли він пишається тим, що виявляється на висоті у випадку адекватного ухвалення рішення, відчуває приплив сил від вдало вирішеної проблемної ситуації, перебуває у постійній готовності до вирішення інтелектуальних проблем і може піти на ризик в ухваленні рішення. З інтернальністю в ініціативних проявах (тобто схильністю вважати, що ініціатива залежить лише від власних можливостей) пов'язані стеничні емоції в інтелектуальній сфері людини. Виходить, чим більше по душі фахівцеві екстремального профілю інтелектуальна діяльність, тим більше він схильний проявляти внутрішній контроль у своїх починах та ініціативних діях.

Гармонійні змінні темпераменту (тобто активність, гнучкість, життєрадісність) стимулюють цілепокладання в ініціативних проявах. Агармонійні складові компоненти загальної активності (пасивність і ригідність, традиційність, стійкість навичок і способів вирішення інтелектуальних завдань) сприяють прояву аенергійності, тобто відсутності ініціативи. Так, відсутність активності у діях, інтелектуальної енергійності або активності у спілкуванні при діагностичному обстеженні фахівця екстремального профілю буде свідчити про низький ступінь виразності ініціативності, або про відсутність проявів даної якості. Це може бути пов'язане з тим, що людина є «важкою на підйом» у цілому. Виразність емоційного компонента темпераменту (емоційної чутливості і реактивності) і спрямованості психічної активності зовні або усередину себе буде свідчити про високу позитивну емоційність у прояві починів. Іншими словами, емоції радості і задоволення при виконанні якоїсь справи або починання регулюються чутливістю і вразливістю людини, здатністю відреагувати на нестандартну ситуацію і неможливістю зберегти спокій при виникненні неприємностей.

Прямі зв'язки регуляторно-динамічних компонентів ініціативності з аергічністю, ригідністю та астенічністю свідчать про високий ступінь наявності негативних емоцій і переживань у прояві ініціативності. Наприклад, якщо людина вважає, що від неї нічого не залежить, вона просто виконує свої функції, відповідно до технології. Домінанта її діяльності буде стійкою, малорухомою, стереотипною, без присутності енергії і зі зниженим фоном настрою. При цьому конкретний фахівець може відчувати деяку тривожність, пов'язану з виконанням функції контролю за ситуацією, а не активного управління довіреною йому технікою чи озброєнням. Вище зазначене стосується основних закономірностей, встановлених щодо регуляторно-динамічного компонента

ініціативності: ініціативність дає можливість фахівцеві екстремального профілю досягати у своїй діяльності певних цілей, проявляється на найбільш завантажених і відповідальних етапах професійної діяльності у межах встановлених процедур і функціональних обов'язків.

Розгляд зв'язку властивостей темпераменту і продуктивно-сміслових характеристик ініціативності фахівців екстремального профілю показав, що активність, гнучкість, позитивний настрій і вміння проаналізувати свої дії підсилюють у кожного з них езопову мотивацію, тобто при прояві яких-небудь починань людина виходить зі своїх власних цілей і задовольняє потреби у безпеці і благополучному завершенні поставлених завдань. Високий рівень стеничності і внутрішній контроль (інтернальність) підсилюють соціоцентричну мотивацію, тобто її спрямованість на людей або прагнення робити які-небудь учинки на загальне добро, прагнення підвищити свій авторитет. Активність і стеничність у цілому сприяють більшій виразності свідомості ініціативних дій. Активність стимулює творчий початок у поведінці і діяльності людини, що допомагають продукувати нові ідеї, долати відсталість і шаблонність у вирішенні нестандартної ситуації.

Меншій поінформованості сприяє виразність агармонійних змінних компонентів загальної активності, емоційності і саморегуляції. Також можна зазначити, що високий ступінь виразності ергічності, емоційності та імпульсивності пов'язані з наявністю операційних та особистісних труднощів у здійсненні активних дій фахівцями екстремального профілю.

Дослідниками виявлено достовірні зв'язки властивостей темпераменту з акцентуаціями характеру у фахівців екстремального профілю. Інтелектуальна астенічність і рефлексивність сприяють прояву збудливої акцентуації характеру. Якщо людина виконує інтелектуальну роботу не тому, що хотілося б, відчуває тривогу або побоювання перед вирішенням інтелектуальних завдань, переживає, не може заснути, поки не вдасться знайти рішення проблеми, злиться, коли довго не може що-небудь вирішити, і у той же час є стійкою у своїх інтересах і намірах, звичайно раціональною, стриманою у вчинках і діях, розважливою, то можна говорити про виразність таких домінуючих рис характеру як напруженість в емоційній сфері, старанність, акуратність, ретельність. Така людина може бути надмірно вимогливою і дратівливою, нетерпимою до неакуратності і недотримання певних правил. Високий ступінь виразності емоційного компонента у структурі темпераменту (стеничності у спілкуванні, емоційної чутливості, реактивності) та імпульсивності свідчить про наявність емотивної акцентуації у характері фахівця ризиконебезпечної професії. Якщо ж він відчуває радість і насолоду від процесу спілкування з іншими людьми, вдячний друзям за їхнє взаєморозуміння, приймає все близько до серця, хвилюється через дрібниці, легко провокується і миттєво реагує на незвичайну ситуацію, є дещо поспішним у прийнятті рішень, схильним говорити, попередньо не подумавши, то це свідчить про такий його стиль поведінки, коли головне - не робота, а дружні взаємини з колегами. Це добрий, спокійний товариш по службі, з високим почуттям обов'язку і внутрішньою дисципліною, який при тактовному ставленні і підтримці виявляє прекрасні результати у роботі. Такий фахівець має потребу у глибокому особистому кон-

такті, у підвищенні самооцінки, у багаторазовому обговоренні ситуацій з детальним аналізом і розбором.

Гармонійні змінні властивостей темпераменту сприяють більшій виразності гіпертимічної і демонстративної акцентуації характеру. Агармонійні змінні зворотним чином пов'язані з цими акцентуаціями характеру. Якщо людина є витривалою, відчуває у собі надлишок сил і енергії, потребу у новій інформації, посідає у команді лідируючі та організаторські позиції, не боїться висловлювати свої думки та їх відстоювати, то у характері будуть проявлятися такі риси, як постійно підвищений настрій, енергійність, оптимізм, ініціативність, гарні мобілізаційні можливості у незначній стресовій ситуації. Робота для такого члена колективу може бути лише приводом для спілкування, можливістю виявити себе. Агармонійні змінні властивостей темпераменту сприяють виразності застрягаючої, педантичної і дистимічної акцентуації. Так, людина, яка надає перевагу займатися роботою, що не вимагає великого напруження і швидких рухів, одноманітності, самоті і розміреності, буде, швидше за все, мати такі виражені риси характеру, як знижена впевненість і надмірне почуття провини (а для фахівця екстремального профілю це - характерний показник), прагненням до порядку, високим ступенем цілеспрямованості, самостійністю, надійністю у співробітництві, якщо його цілі збігаються із цілями тих людей, з якими він разом працює. Він може бути авторитарним, проявляти лідерські якості й у той же час бути недовірливим до дружби, може генерувати великі ідеї, розглядати нестандартні підходи до рішення складних проблем і, якщо у нього при цьому що-небудь не виходить, бути дратівливим.

Прямий зв'язок виявився між ергічністю і стеничністю у комунікативній сфері й авторитарному типі ставлення до оточуючих. Психологічний зміст даного взаємозв'язку полягає у тому, що загальна активність і позитивна емоційна домінанта сприяють більшому прояву енергійності, компетентності, авторитетного лідерства у команді, упевненості у собі, завзятості і наполегливості у міжособистісних відносинах і взаємодії, коли людина першою проявляє активність, відчуває потребу ділитися враженнями з іншими людьми, виявляється лідером, без ускладнень знаходить контакт із іншими людьми, вільно і невимушено себе з ними почуває, відчуває радість і задоволення від цього процесу.

Відособленим виявився показник егоцентричності у міжособистісних відносинах. Астеничність у комунікативній сфері, імпульсивність та емоційна чутливість прямо пов'язані з агресивним типом ставлення до оточуючих. Це означає, що чим більше проявляються вимогливість, суворість і різкість в оцінці інших, упертість, схильність обвинувачувати оточуючих, дратівливість і наполегливість, тим більше виражені у фахівця екстремального профілю негативні емоції у спілкуванні, страх бути відкинутим, почуття, що тебе не розуміють; людина перебільшує негативне ставлення до себе з боку колег, виникає тривожність та образа на оточуючих. Тим більше виражені у нього емоційна чутливість та імпульсивність, тобто поспішність у прийнятті рішень, непосидючість, збудженість або навпаки. Тут може спрацювати прийом «випустити пару» - коли емоційна обстановка дуже сильно напружена, то часто людина випускає свою агресію «у нікуди», щоб знизити емоційну

напруженість. При цьому можуть проявлятися іронічність і насмішкуватість.

Ергічність у психомоторній і комунікативній сферах, інтелектуальна-пластичність зворотним чином пов'язані із критичністю у міжособистісних відносинах. Даний тип міжособистісних відносин показав найбільшу кількість значущих кореляцій. Чим більше проявів ергічності у даних сферах, тим менше підозрливості у команді. Психологічно це може бути пов'язане з тим, що у команді завжди активно протікає процес комунікації. Вважається, що чим більше відкрита команда для обміну інформацією, тим більше вона безпечна. Кожний член команди повинен бути у курсі того, що робить інший. Якщо візуально проконтролювати діяльність кожного члена команди складно, то можна почути доповідь або ухвалене рішення. Тому тут потрібна комунікативна ергічність та інтелектуальна пластичність, що зменшує підозрливості.

Інтелектуальна пластичність проявляється у процесі ухвалення рішення. В екстремальній ситуації у фахівця екстремального профілю може бути кілька варіантів її вирішення, а правильним може бути лише один. Тому важливо адекватно оцінити ситуацію і дуже швидко прийняти рішення. Процес ухвалення рішення може тривати частки секунди, оскільки праця фахівця ризиконебезпечної професії пов'язана з тимчасовим дефіцитом і особливим психологічним сприйняттям часу: у критичній ситуації час може суб'єктивно розтягуватися (здається, що ситуація триває дуже довго), або стискатися («начебто все життя перед очима пробігло»). Необхідно критично поставитися до свого вибору, тому що ціна обраного рішення - людське життя. У той же час аергічність у всіх сферах темпераменту, ригідність та астенічність у комунікативній сфері, екстернальність, імпульсивність та емоційна чутливість мають прямий зв'язок із критичним типом міжособистісних відносин. Чим більш виражені аергічність і комунікативна ригідність, тим більш ймовірно будуть формуватися відносини підвищеної критичності, схильності до перевірки даних. Тому чим більш критичний у своїй діяльності представник ризиконебезпечної професії через підозрливості і острах поганого ставлення, чим він більш замкнутий, скептичний, проявляє свій негативізм у вербальній агресії, тим більш виражені у нього аергічність, ригідність у спілкуванні, негативна емоційна домінанта в ухваленні рішення і взаємодії з конкретною командою і навіпаки.

Інтелектуальна і комунікативна астенічність приводить до формування критичної спрямованості розвитку особистості. Чим більш емоційно чутливою та імпульсивною людина, тим скоріше у неї будуть наявними уразливість, схильність до сумніву в усьому, тим менше енергії вона буде проявляти у міжособистісній взаємодії. Малоактивний і малоемоційний фахівець буде здаватися скептичним. Цей показник міжособистісних відносин відображає специфіку праці у ризиконебезпечній професії, у якій невід'ємною частиною є критика, яка дозволяє усвідомити більш глибоко свій стиль роботи і сприяє професійному росту всіх членів команди. Критика - важливий етап взаємодії у команді.

З підкоряемістю у міжособистісних відносинах прямо пов'язані показники імпульсивності та емоційної чутливості. Поспішність в ухваленні рішення, втрата контролю і слабе володіння собою, необдумані дії і команди непри-

пустими для фахівців екстремального профілю у звичайному режимі діяльності. І в той же час здатність відгукнутися навіть на найменший сигнал, дати швидко відповідь на будь-який оклик є цінними для фахівця, так само як і прояви його поступливості. Чим більше проявляються дані властивості темпераменту, тим більше він може проявляти скромність, боязкість, емоційну стриманість, здатність підкоритися більше сильному (командирові) з урахуванням ситуації, слухняно і чесно виконуючи свої обов'язки. Такий зв'язок обумовлений тим, що у команді, як правило, хтось один є, із психологічної точки зору, лідером (як правило, це командир), а всі інші члени команди проявляють елементи лідерства. Кожний на своєму робочому місці діє відповідно до своїх функціональних обов'язків і виконує вказівки офіційного лідера, на якому формально лежить вся влада і відповідальність. Тому в інших членів команди виробляється згодом у міжособистісній взаємодії підкоряємий тип відносин.

З відносинами залежності прямо пов'язані показники астенічності та екстернальності саморегуляції, імпульсивності та емоційній чутливості. Це означає, що чим більш вираженими є зовнішній контроль за ситуацією, негативна емоційна модальність, імпульсивність і прийняття ситуації або критики «близько до серця», тим більше член команди не вміє виявити опір, він є слухняним, боязким, щиро вважає, що інші праві, може демонструвати конформізм, очікувати допомоги і порад, виконувати передчасні дії, і навпаки.

Прямо пов'язані між собою ергічність і пластичність у комунікативній сфері темпераменту і дружелюбний тип міжособистісних відносин. Чим більш виражені дані властивостів темпераменту, тим більше член команди може прагнути до мети мікрогрупи, бути схильним до співробітництва, кооперації, проявляти гнучкість і компромісність при вирішенні поставлених завдань, дотримуватися умовностей і правил у взаємодії, проявляти ініціативу і прагнути допомагати. Якщо людину не обтяжує широке коло спілкування, вона може працювати з будь-яким членом команди, її розумовий процес відбувається швидко і з легкістю, вона не соромиться просити допомоги, першою вступає в діалог, лідирує у ньому, що пов'язується звичайно із дружелюбним типом взаємин. І ще один тип міжособистісних відносин - альтруїстичний - прямо пов'язаний з комунікативною ергічністю і стеничністю у сфері психомоторної активності. Активність у спілкуванні і позитивні емоції при виконанні справи або яких-небудь доручень допомагають прояву відповідальності стосовно людей, безкорисності і чуйності. Це може бути дійсно відповідальна за інших особистість або ж людина із зовнішньою «маскою», що приховує особистість протилежного типу. І навпаки, людина, що щиро радується при виконанні якої-небудь справи (без врахування мотивації, тому що даний компонент тут не враховується), при цьому є позитивною у спілкуванні, контактною, із широким колом знайомих, асоціюється у нашій свідомості з альтруїстичним, завжди готовим надати допомогу і виразити підтримку членом команди.

Отже, слід зазначити, що професійна діяльність фахівця екстремального профілю прямо пов'язана з відповідальністю за життя людей і тому, звичайно, вона формує певні типи ставлення до оточуючих. Ці типи формуються на базі

неповторного сполучення і своєрідності властивостей темпераменту кожної індивідуальності. Так, наприклад, найбільшу кількість значущих зв'язків з особливостями міжособистісних відносин увібрав у себе показник емоційної чутливості, імпульсивності, комунікативної ергічності і комунікативної астеничності. Імовірно, саме ці властивості темпераменту впливають на формування типів відносин з навколишніми. Відособленою виявилася властивість реактивності, рефлексивності, інтернальності, інтелектуальної ригідності і стеничності, інтелектуальної ергічності, психомоторної пластичності і ригідності. Імовірно, дані властивості темпераменту виявилися такими, що справляють незначний вплив на формування міжособистісних відносин у команді.

Таким чином, отримані зв'язки можуть використовуватися з метою вивчення психологічної сумісності у команді і формування сприятливого мікроклімату у роботі фахівців екстремального профілю, що забезпечить можливість раннього виявлення позитивних і негативних відхилень у міжособистісних відносинах при діагностиці індивідуально-своєрідного сполучення конкретних властивостей темпераменту особистості.

Аналіз акцентуацій характеру і міжособистісних відносин у фахівців екстремального профілю дозволив виявити наступні закономірності. Аналізуючи міжрівневі характеристики індивідуальності, можна відзначити, що характерологічний і соціально-психологічний рівні особистості пов'язані між собою. На це вказує наявність значущих прямих кореляцій між типами акцентуацій характеру і спрямованістю міжособистісних відносин.

Значущі кореляції наявні між всіма типами характеру, за винятком емотивного та екзальтованого типу. Тут не виявилось достовірних взаємозв'язків. Найбільшу кількість значущих кореляцій виявили критична спрямованість міжособистісних відносин (6 зв'язків) і педантичний тип характеру (3 кореляції). З педантичним типом прямо пов'язані критична, підкорювана і залежна спрямованість особистості фахівця ризиконебезпечної професії. Психологічний зміст отриманих зв'язків зводиться до наступного: чим більше виражена у нього педантичність у характері, тобто прагнення підтримувати порядок і у точності дотримуватися встановлених процедур, тим більш у команді буде проявлятися координація і погодженість дій, відповідно до посадових інструкцій і встановленої супідрядності. Головний - командир, а всі інші зобов'язані підпорядковуватися і виконувати його команди, накази і розпорядження.

Авторитарна і дружелюбна спрямованість у міжособистісних відносинах прямо пов'язана з гіпертимічним типом акцентуації характеру. Психологічний зміст цього зв'язку полягає у наступному: домінуючі риси характеру фахівця екстремального профілю: надактивність, підвищений фон настрою, екстравертованість, побудова своєї поведінки відповідно до реакції людей на неї, відкритість для спілкування з людьми, радість від цього спілкування, що сполучається з добрим самопочуттям і квітучим зовнішнім виглядом, сприяють прояву лідерства і владності, упевненості у собі, схильності до співробітництва, прояву гнучкості при вирішенні проблем і у конфліктних ситуаціях. Основним способом усунення фруструючих впливів у членів команди служить заперечення яких-небудь утруднень, тривоги, своєї або чужої провини. Вони просто діють у силу своїх функціональних обов'язків.

Агресивний і критичний типи міжособистісних відносин позитивно корелюють зі збудливою акцентуацією. На тлі таких домінуючих рис характеру як напруженість в афективній сфері, що проявляється у дратівливості і приступах розладу настрою - дисфоріях, коли до афекту гризучих душу тужливості, тривоги і страху домішуються усе зростаючий гнів і злість, можуть проявлятися не лише впертість, завзятість і наполегливість у міжособистісних відносинах, але й вимогливість, прямолінійність, відвертість, суворість і різкість в оцінці інших, непримиренність, схильність в усьому звинувачувати оточуючих.

Із критичною спрямованістю у міжособистісних відносинах пов'язані тривожний, циклотимічний, застрягаючий і дистимічний типи акцентуацій характеру. Чим більш виражені критичність до соціальних явищ, скритність, негативізм у вербальній агресії, уразливість, схильність до сумніву в усьому, тим частіше спостерігаються скарги на всіх, тим більше будуть проявлятися перераховані вище акцентуації характеру.

Домінуючі риси тривожного характеру (непевність і тривожність, помиливість, побоювання за майбутнє своє і своїх близьких) і привабливі риси характеру (акуратність, серйозність, сумлінність, розважливість, самокритичність, рівний настрій, вірність даним обіцянкам, надійність) сприяють формуванню критичного типу відносин, і навпаки - нерішучість, певний формалізм, безініціативність, схильність до нескінченних міркувань, самокопання, наявність настирливих ідей, побоювань не дуже властиві фахівцям екстремального профілю. Причому якщо є побоювання, то вони, як правило, адресуються в основному до можливої події, навіть малоймовірної у майбутньому, за принципом «як би чого не трапилося». А може бути присутнім і віра у прикмети. Іншою формою захисту від постійних страхів є свідомий формалізм і педантизм, в основі яких лежить ідея про те, що якщо усе заздалегідь ретельно продумати, передбачити і потім діяти, не відступаючи ні на крок від наміченого плану, то нічого поганого не станеться. Особливості професійної діяльності фахівців екстремального профілю впливають на характер і вони виробляють у собі згодом саме ці риси. Дотримання формальних процедур і програвання майбутньої діяльності у розумі сприяють підвищенню його ефективності і безпеки виконуваних дій.

Праця людини ризиконебезпечної професії формалізована, регламентована. Таким людям дуже важливо в ухваленні рішення врахувати всі обставини і можливі наслідки; при цьому вони думають не про те, як досягти успіху, а про те, як уникнути можливих невдач і неприємностей. Але якщо все-таки рішення приймається, то психастеник починає діяти негайно, тому що на міркування часу немає. Чим більше виражений застрягаючий (афективно-ригідний) тип характеру, тим більше буде проявлятися критичний тип відносин з оточуючими і навпаки. Чим більше виражені риси циклоїдної акцентуації характеру, тим більше буде формуватися критична спрямованість міжособистісних відносин і навпаки. Домінуючими рисами характеру фахівця екстремальної професії є зміна двох протилежних станів - гіпертимного і гіпотимного, циклічні зміни емоційного фону (періоди підвищеного настрою переміняються фазами емоційного спаду). Ініціативність, життєрадісність, това-

риськість та інші привабливі риси гіпертимика (у періоди підйому настрою), совісність і гострий критичний погляд на світ (у періоди спаду настрою, коли він схожий на гіпотимика) сприяють дотриманню у команді формального розпорядку і дисципліни. Непослідовність, неврівноваженість, байдужність, спалахи дратівливості, надмірної уразливості і причепливості до оточуючих призводять до формування скептицизму, упертості і негативізму у міжособистісних відносинах.

Тривожний і циклотимічний типи характеру також пов'язані із залежною спрямованістю у міжособистісних відносинах. Психологічний зміст даних зв'язків проявляється у наступному: взаємодія у команді побудована на принципі довіри один до одного як професіонала. Якщо не вистачає впевненості або досвіду, тобто можливість проконсультуватися з досвідченим членом команди, або ж людина щиро вважає, що інші завжди праві, і слухає свого командира, оскільки ухвалення рішення завжди за ним. Показники демонстративного типу характеру корелюють із авторитарною і дружелюбною спрямованістю міжособистісних відносин і навпаки. Це означає, що чим більш вираженими є такі риси характеру як демонстративність, прагнення бути постійно у центрі уваги, причому іноді за всяку ціну, безмежний егоцентризм, ненаситна спрага постійної уваги до себе, замилювання, подив, шанування, поклоніння, тим більше будуть проявлятися впевненість у собі, наполегливість у міжособистісних відносинах, завзятість та ініціативність, комунікабельність і цілеспрямованість, спритність та активність, яскраво виражені організаторські здібності, самостійність і готовність взяти керівництво на себе, енергійність, хоча така людина швидко видихається після виплеску енергії. Отже, характерологічний і соціально-психологічний рівні характеристик індивідуальності тісно пов'язані між собою і мають своєрідне сполучення взаємозв'язків, властиве представникам ризиконебезпечних професій, що особливо є значущим для вивчення людського чинника. У цьому сенсі важливим є вивчення факторної структури ініціативності, темпераменту, акцентуацій характеру та особливостей міжособистісних відносин у фахівців екстремального профілю. Аналіз індивідуально-психологічних особливостей з урахуванням індивідних, особистісних і міжособистісних характеристик цієї категорії фахівців виявив специфічні особливості проявів темпераменту, ініціативності і пов'язані з ними особливості міжособистісних відносин. Тому у факторному аналізі виділилася наступна структура груп показників: більша питома вага припадає на чинник емоційно-особистісних труднощів (тут більше виражені аергічність, астенічність, зовнішній контроль за ситуацією; труднощі у прояві ініціативності у фахівців пов'язані з регламентованістю професійних обов'язків, роботою у нав'язаному темпі діяльності і обмеженнями за часом), менший - на активаційно-характерологічний чинник (перевага внутрішньої активності, адаптивності та оптимізму сприяє прояву ініціативи, виразності товариськості, уміння різноманітними прийомами і способами дій залежно від ситуації; тут же проявляються такі особливості характеру як прагнення бути у центрі уваги, енергійність, оптимізм, щедрість, прагнення допомогти людям, ініціативність, життєрадісність, спонтанність; настрій у такого члена команди майже не залежить від того, що відбувається навколо, у них швидкий і рухли-

вий розум, вони без втоми працюють, є реалістами, прагматиками). Третій чинник увібрав у себе мотиваційно-цільові характеристики. їм дана цілісна психологічна характеристика і зроблено висновок, що мотивація на успішне виконання поставлених завдань у команди є дуже високою. При чіткому і ясному усвідомленні цілей прояву ініціативності буде висока зацікавленість у виконуваний роботі і високій ефективності результатів діяльності.* Це можливо при позитивній інтелектуальній домінанті у виконанні діяльності і стійкості, раціональності у прийнятті рішень, виваженості кожного кроку, спокої і розважливості людини. Типи міжособистісних відносин увійшли до четвертого чинника. Він характеризує їхню самостійність і свідчить про єдність застосовуваних методичних прийомів.

Висновки. Виконання поставлених завдань в особливих умовах діяльності у більшості випадків є результатом координованої і злагодженої діяльності групи висококваліфікованих фахівців, особистісні особливості яких відіграють далеко не останню роль у їхній колективній взаємодії. Лідерство, стиль відносини з підлеглими, внутрігрупові зв'язки і спілкування членів мікроколективу у найрізноманітніших переплетеннях забезпечують досягнення поставлених цілей. Усвідомлення свого стилю взаємодії, розуміння його достоїнств і недоліків є одним із засобів підвищення ефективності праці у ризиконебезпечних професіях, що розвивається у процесі навчання [1; 5 та ін.].

Перспективи подальших досліджень. Очевидно, на цей час необхідно не тільки адаптувати зарубіжний досвід, але й вносити до програм навчання врахування специфіки дій різних рівнів індивідуальності основної ланки людського чинника, забезпечити психо діагностичним інструментарієм вивчення темпераментального і характерологічне з рівнів з метою оптимального прогнозування спільної професійної діяльності і заезпечення керівників конкретними рекомендаціями із психофізіологічної і характерологічної сумісності, із саморегуляції темпераментальних, характерологічних та особисті сню властивостей, забезпечити психологічне консультування фахівців екстремального профілю з урахуванням зворотного зв'язку. Додільно впроваджувати принцип індивідуального підходу до розбору конкретних випадків у діях кожного фахівця у процесі професг підготовки і включати необхідні параметри індивідуальності а а системного розбору і розуміння причин певних дій і рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості: дис. психол. наук / В. М. Корольчук. – Інститут психології ім. Г. Костюка АПН України, Київ, 2009. – 388 с.
2. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності : дис. д-ра психол. наук / В.О. Лефтеров. – Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ. – Донецьк, 2008. – 428 с.
3. Матеюк О. А. Психологічний вплив командира на підлеглих у військово-професійній діяльності: дис. д-ра психол. наук / О Матеюк. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – 366 с.
4. Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічно-

го здоров'я військовослужбовців: дис. д-ра психол. наук Є. М. Потапчук. – Національна академія державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2004. – 365 С.

5. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів Внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : автороф. дис... докт. психол. наук / О. В. Тімченко. – Харків : Національний ун-т внутрішніх справ МВС України, 2003. – 35 с.

УДК 159.09

Світлична Н.О., викладач кафедри прикладної психології НУЦЗУ

СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПОЖЕЖНИХ-РЯТУВАЛЬНИКІВ

У статті проаналізовано основні суб'єктивні чинники збереження психологічного здоров'я працівників ДСНСУ, до яких відносяться: задоволеність професійною діяльністю, інтернальність, позитивна «Я-концепція», здатність до самоуправління, саморегуляція, суб'єктивне благополуччя. А також – їх взаємозв'язок з іншими компонентами психологічного здоров'я.

Ключові слова: психологічне здоров'я, збереження психологічного здоров'я, чинники збереження психологічного здоров'я.

В статье проанализированы основные субъективные факторы сохранения психологического здоровья работников ГСЧСУ, к которым относятся: удовлетворенность профессиональной деятельностью, интернальность, позитивная «Я-концепция», способность к самоуправлению, саморегуляция, субъективное благополучие. А также – их взаимосвязь с другими компонентами психологического здоровья.

Ключевые слова: психологическое здоровье, сохранение психологического здоровья, факторы сохранения психологического здоровья.

Постановка проблеми. Психологічне здоров'я виступає необхідною умовою і показником успішного існування і розвитку людини в суспільстві. Стихійні лиха, природні і техногенні катастрофи, аварії створюють ситуації, небезпечні для життя, здоров'я і благополуччя значних груп населення. Ці впливи стають катастрофічними, коли вони призводять до великих руйнувань, викликають смерть, поранення і страждання значного числа людей. До сьогодні немає загальноприйнятої концепції, що дозволяє пояснити причини, що викликають стійкі порушення психологічного і соматичного здоров'я більшості осіб, які зазнали впливу різних факторів екстремальних ситуацій, але безперечним залишається одне: психологічні чинники відіграють важливу роль у формуванні різноманітних порушень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологічне здоров'я є не тільки головною складовою змістовно-динамічної основи продуктивності професійної діяльності та її якості, але і самореалізації особистості (А.А. Бодальов, І.В. Дубровіна, М.Ю. Михайліна, Г.С. Нікіфоров, В.Э. Пахальян, В.І. Слободчиков, М.Ф. Сікач та ін.), що детермінує взаємодію особистості на вищих рівнях її інтеграції в професійне співтовариство

(В.А. Петровський). Психологічне здоров'я є сферою багатьох як вітчизняних (Б.С. Братусь, І.В. Дубровіна, В.П. Казначеев, Е.Р. Калітеєвська, М.Ю. Михайліна, Г.С. Нікіфоров, М.Ф. Сікач, В.І. Слободчиков, А.Б. Холмогорова та ін.), так і зарубіжних досліджень – Health psychology (П. Калью, К. Кіз, Д. Матараццо, М. Мюррей, К. Рифф, Д. Енджел, Ст. Еванс та ін.).

Аналіз психологічних досліджень дозволив нам виявити ряд суперечностей між:

– потребою сучасного суспільства у психологічно здорових людях і культурними, соціально-економічними умовами, що не дозволяють цьому явищу здійснюватися в повному обсязі;

– потребою психологічної науки у розробці теорії і практики досягнення психологічного здоров'я і нерозробленістю даної проблеми;

– потребою пожежного-рятувальника бути психологічно здоровою людиною його не готовністю до цього.

Дані протиріччя виявляють проблему дослідження, яка полягає як у виявленні психологічних чинників та умов, що детермінують процес розвитку та збереження психологічного здоров'я пожежного-рятувальника, так і в розробці психологічної моделі збереження психологічного здоров'я працівника ДСНСУ.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні взяли участь пожежні-рятувальники, які мають різний екстремальний досвід професійної діяльності. Для дослідження компонентів психологічного здоров'я нами використовувалися методики: методика Р. Кемпбелла (SCC) – використовується для дослідження ступеня усвідомленості уявлень про самого себе; методика діагностики полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості С.М. Петрової; методика О.В. Карпова для діагностики рівня розвитку рефлексивності особистості; опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки-98» (ССП-98); методика діагностики схильності до різних залежностей Г.В. Лозового; методика діагностики схильності до відхилень у поведінці (СОП) О.М. Орла; методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) М.П. Фетіскіна, опитувальник В. Колер (I. Karler) для вивчення ступеня задоволеності особистості функціонуванням у різних сферах; шкала суб'єктивного благополуччя Н.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова.

Для визначення основних суб'єктивних факторів збереження психологічного здоров'я пожежних-рятувальників ми використовували кореляційний аналіз, який дозволив нам виділити дані фактори. До них відносяться: задоволеність професійною діяльністю, інтернальність, позитивна «Я-концепція», здатність до самоуправління, саморегуляція, суб'єктивне благополуччя. Результати кореляційного дослідження представлені на рисунках 1, 2, 3, 4, 5, 6.

Показник «задоволеність професійною діяльністю» має прямий кореляційний зв'язок із показниками (рис. 1): позитивна «Я-концепція», саморегуляція, товариськість, високий інтелект, незалежність, самоконтроль, загальна інтернальність, саморозвиток (мотиваційний, когнітивний, вольовий, гностичний, організаційний, комунікативний компоненти), схильність до самоуправління, суб'єктивне благополуччя і психологічне здоров'я; зворотний кореляційний зв'язок – з рефлексивністю і схильністю до адиктивної поведінки.

Зазначимо, що роль задоволеності професійною діяльністю все більше зростає в сучасному суспільстві, оскільки задоволеність є однією з рушійних

сил підвищення активності особистості.

Задоволеність професійною діяльністю є інтегративним показником, який відображає ставлення суб'єкта до обраної професії, до умов і результатів професійної діяльності. Від ступеня задоволеності професійною діяльністю залежить психічне та психологічне здоров'я людини. Показники задоволеності можуть свідчити про ступінь ефективності керування організацією. У більш широкому, суспільному плані рівень задоволеності професійною діяльністю певною мірою може свідчити і про соціальне благополуччя суспільства в цілому.

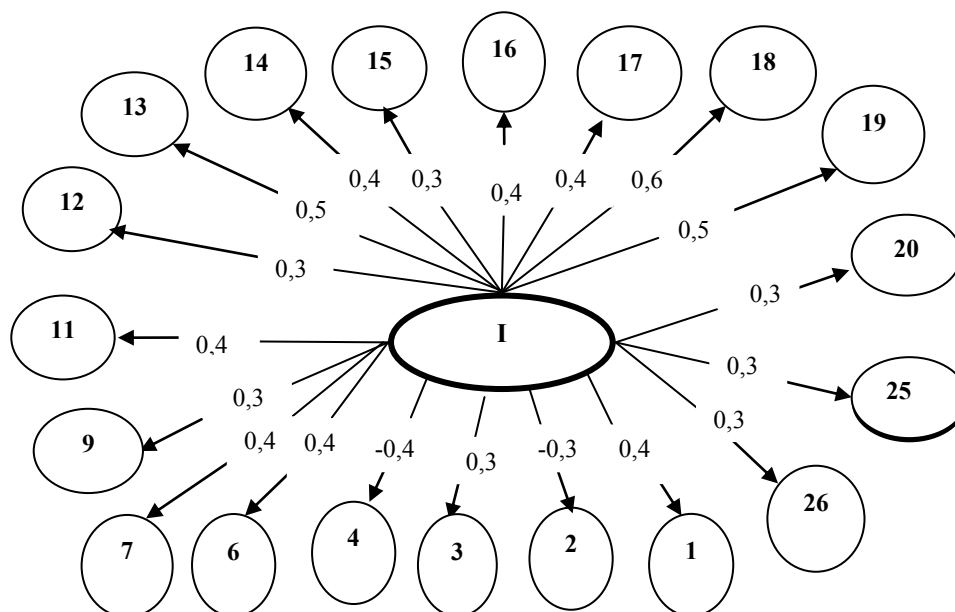

Рис. 1. Кореляційна плеяда – структура значущих кореляційних зв'язків кореляційного ядра «Задоволеність професійною діяльністю» з показниками критеріїв психологічного здоров'я.

Примітка: 1– позитивна «Я-концепція»; 2– рефлексивність; 3– саморегуляція; 4– схильність до адиктивної поведінки; 6– А; 7– В; 9– Д; 11– М; 12– Н; 13– Ію; 14– мотиваційний компонент саморозвитку; 15– когнітивний компонент саморозвитку; 16– вольовий компонент саморозвитку; 17– гностичний компонент саморозвитку; 18– організаційний компонент саморозвитку; 19– схильність до самоуправління; 20– комунікативний компонент саморозвитку; 25– суб'єктивне благополуччя; 26– психологічне здоров'я.

Показник «Загальна інтернальність» має прямий кореляційний зв'язок із позитивною «Я-концепцією», саморегуляцією, товариськістю, високим інтелектом, незалежністю, вольовим та організаційним компонентами саморозвитку, схильністю до самоврядування, задоволеністю подружнім життям і професійною діяльністю, суб'єктивним благополуччям і психологічним здоров'ям; зворотний – з рефлексивністю і схильністю до адиктивної поведінки.

Інтернальність – інтегральна якість особистості брати відповідальність за події, реалізовувати активну життєву позицію і досягати успіху в різноманітних життєвих ситуаціях. Інтернальність здійснюється на основі складної структури контролю та передбачає гнучке використання оптимальних атри-

бутичних стратегій у процесі прийняття рішень [3].

Досить однозначно в цілому ряді експериментальних досліджень показано, що індивіди, які мають внутрішній локус-контролю, як правило, володіють адекватною самооцінкою, у них майже (якщо це не суто ситуативні обставини) не проявляються невинуваті тривога, почуття провини і страху, вони схильні до досить послідовного вирішення поставлених завдань, вміють постояти за себе, є виправдано доброзичливими до оточуючих, комунікабельними і відчувають готовність до взаємодії на партнерських засадах [3].

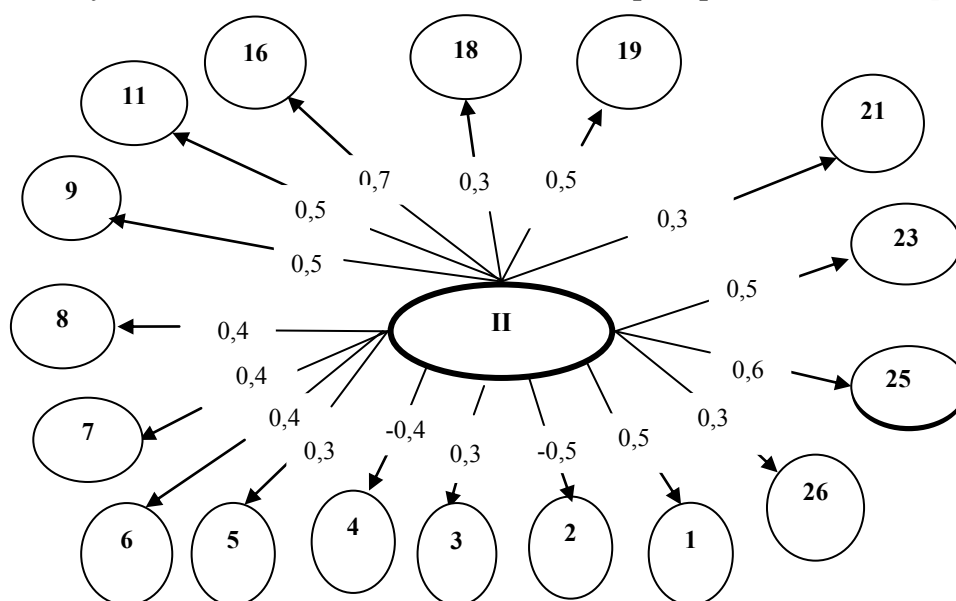

Рис. 2. Кореляційна плеяда з центром «Загальна інтернальність».

Примітка: 1– позитивна «Я-концепція»; 2– рефлексивність; 3– саморегуляція; 4– схильність до адиктивної поведінки; 5. схильність до делінквентної поведінки; 6– А; 7– В; 8– З; 9– Д; 11– М; 16– вольовий компонент саморозвитку; 18– організаційний компонент саморозвитку; 19– схильність до самоврядування; 21– задоволеність подружнім життям; 23– задоволеність професійною діяльністю; 25– суб'єктивне благополуччя; 26– психологічне здоров'я.

Також зафіксовано взаємозв'язок типу локусу контролю із психічним здоров'ям індивіда. Зокрема дослідження показують, що у людей з екстернальним локусом контролю частіше бувають психічні проблеми, ніж у людей з інтернальним локусом контролю. Наприклад, К. Фарес повідомляє, що тривога і депресія в екстерналів вище, а самоповага нижче, ніж у інтерналів. Також імовірність прояву психічних захворювань в інтерналів нижче, ніж в екстерналів [1].

Інтернальність розглядається як показник зрілості особистості, тобто готовність приймати рішення в різних сферах життєдіяльності і нести за них відповідальність, контролювати свою поведінку і почуття. Фахівці з інтернальним локусом контролю в меншій мірі схильні до феномена «вигорання», ніж екстернали [1; 3].

Показник «Позитивна «Я-концепція»» має прямий кореляційний зв'язок із: саморегуляцією, товариськістю, емоційною стійкістю, життєрадісністю, загальною інтернальністю, вольовим, гностичним, комунікативним та організаційним компонентами саморозвитку, схильністю до самоуправління, задо-

воленістю подружнім життям і професійною діяльністю, задоволеністю у соціальній сфері, суб'єктивним благополуччям і психологічним здоров'ям. Зворотний – з рефлексивністю і схильністю до адиктивної поведінки.

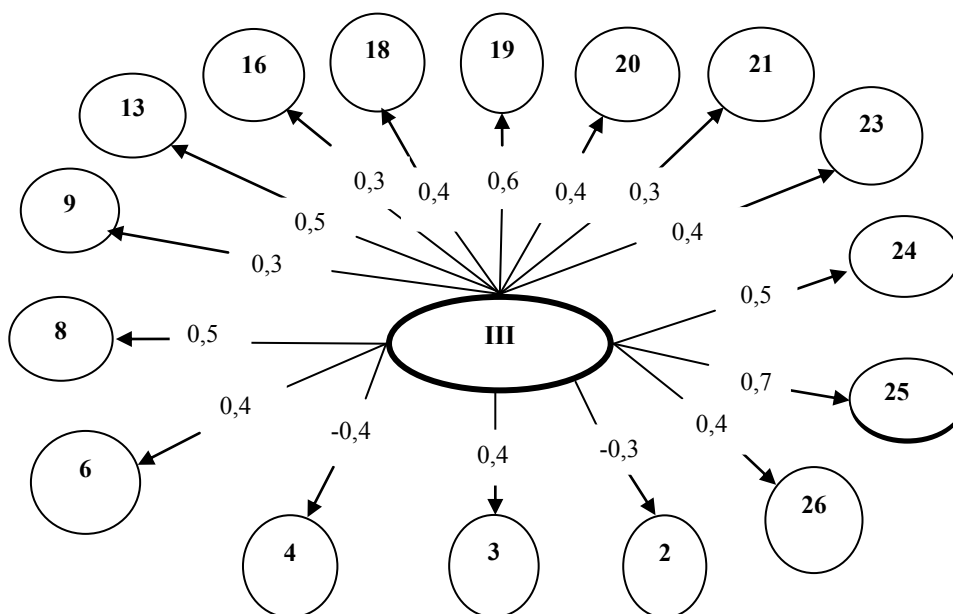

Рис. 3. Кореляційна плеяда з центром «Позитивна «Я-концепція»».

Примітка: 2– рефлексивність; 3– саморегуляція; 4– схильність до адиктивної поведінки; 6– А; 8– З; 9– Д; 13– Іо; 16– вольовий компонент саморозвитку; 17– гностичний компонент саморозвитку; 18– організаційний компонент саморозвитку; 19– схильність до самоуправління; 20– комунікативний компонент саморозвитку; 21– задоволеність подружнім життям; 23– задоволеність професійною діяльністю; 24– задоволеність у соціальній сфері; 25– суб'єктивне благополуччя; 26– психологічне здоров'я.

«Я-концепція» – це відносно стійка, більш-менш усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. Позитивну «Я-концепцію» можна прирівняти до позитивного ставлення до себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття власної цінності. Позитивна «Я-концепція» як система розвивається у процесі самоактуалізації особистості на основі позитивного ставлення до себе. «Я-концепція» відіграє, по суті, потрібну роль: вона сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, визначає інтерпретацію набутого досвіду і є джерелом очікувань стосовно самої себе. Людина прагне до досягнення максимальної внутрішньої узгодженості. Уявлення, почуття або ідеї, що вступають у протиріччя з іншими її уявленнями, почуттями або ідеями, призводять до дегармонізації особистості, до ситуації психологічного дискомфорту.

Показник «Схильність до самоуправління» має прямий кореляційний зв'язок із позитивною «Я-концепцією», саморегуляцією, товариськістю, високим інтелектом, емоційною стійкістю, життєрадісністю, незалежністю, загальною інтернальністю, вольовим, гностичним та організаційним компонентами саморозвитку, задоволеністю подружнім життям і професійною діяльністю, суб'єктивним благополуччям і психологічним здоров'ям; зворотний – зі схильністю до адиктивної поведінки.

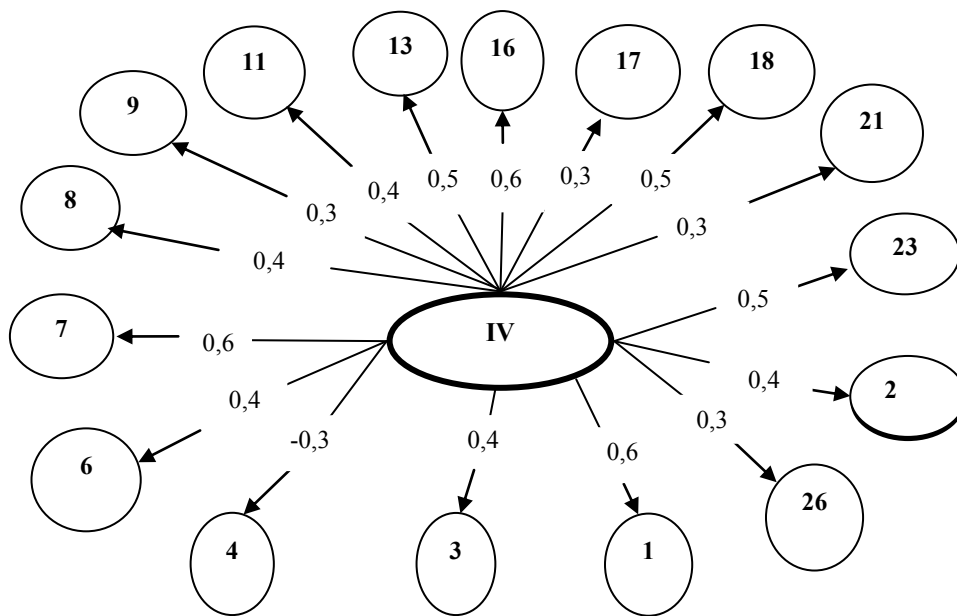

Рис. 4. Кореляційна плеяда з центром «Схильність до самоуправління».

Примітка: 1– позитивна «Я-концепція»; 3– саморегуляція; 4– схильність до адиктивної поведінки; 6– А; 7– В; 8– З; 9– Д; 11– М; 13– Ію; 16– вольовий компонент саморозвитку; 17– гностичний компонент саморозвитку; 18– організаційний компонент саморозвитку; 21– задоволеність подружнім життям; 23– задоволеність професійною діяльністю; 25– суб'єктивне благополуччя; 26– психологічне здоров'я.

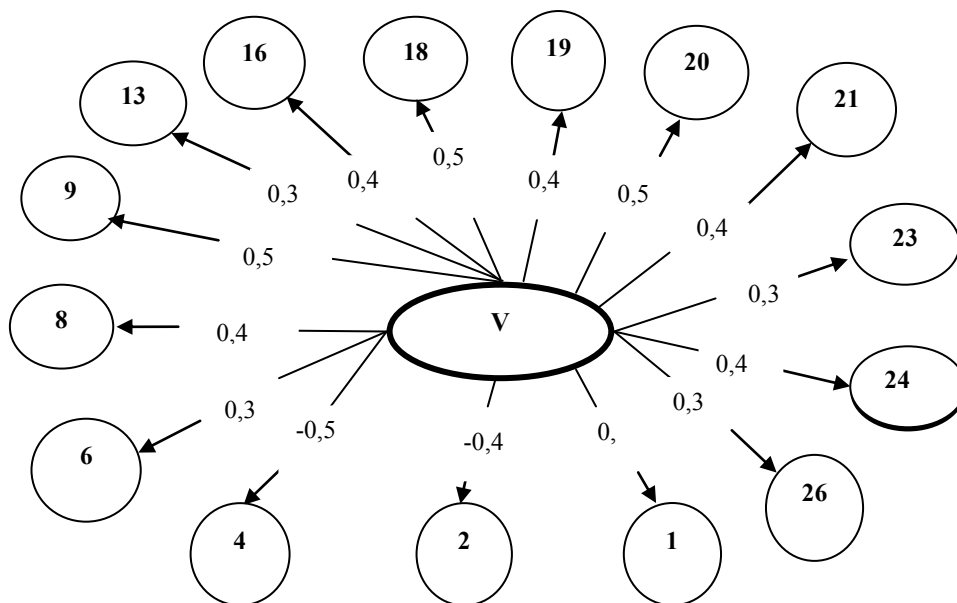

Рис. 5. Кореляційна плеяда з центром «Саморегуляція».

Примітка: 1– позитивна «Я-концепція»; 2– рефлексивність; 4– схильність до адиктивної поведінки; 6– А; 8– З; 9– Д; 13– Ію; 16– вольовий компонент саморозвитку; 18– організаційний компонент саморозвитку; 19– схильність до самоуправління; 20– комунікативний компонент саморозвитку; 21– задоволеність подружнім життям; 23– задоволеність професійною діяльністю; 24– задоволеність у соціальній сфері; 26– психологічне здоров'я.

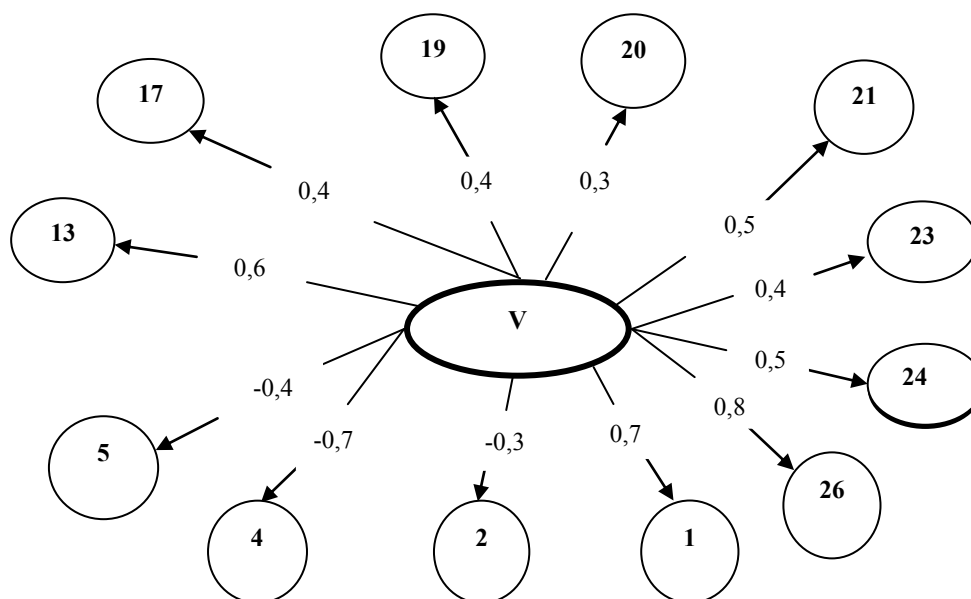

Рис. 6. Кореляційна плеяда з центром «Суб'єктивне благополуччя».

Примітка: 1– позитивна «Я-концепція»; 2– рефлексивність; 4– схильність до адиктивної поведінки; 5– схильність до делінквентної поведінки; 13– Іо; 17– гностичний компонент саморозвитку; 19– схильність до самоуправління; 20– комунікативний компонент саморозвитку; 21– задоволеність подружнім життям; 23– задоволеність професійною діяльністю; 24– задоволеність у соціальній сфері; 26– психологічне здоров'я.

Здатність особистості до самоуправління – це синтез якостей, що включає в себе здібності до самопізнання, самовизначення, самоорганізації, самореалізації, самодіяльності, самоконтролю, самооцінки, саморозвитку, які дозволяють особистості якісно й ефективно управляти собою в різних видах діяльності і спілкування. Самоуправління є найважливішою характеристикою особистості і реалізується в усіх формах активності особистості як навмисна, свідома, планомірна, самокерована зміна людиною своєї поведінки, діяльності, спілкування, відносин. Самоуправління виступає детермінантою розвитку людини.

Саморегуляція і самоуправління – терміни, що відносяться до соціально-психологічних категорій і мають деякі загальні ознаки. Самоуправління – це навмисна, свідома, цілеспрямована і планомірна зміна бачення і розуміння ситуації, а також поведінки і діяльності людини в нових умовах мінливої ситуації. Саморегуляція – це виконання того, що було намічено, коли внутрішні зміни, що виникають на основі зовнішніх впливів, відбуваються з урахуванням попереднього досвіду і функціонування. Самоуправління – процес творчий, пов'язаний зі створенням нового, зіткненням з незвичайною ситуацією, необхідністю нових рішень, стратегій і планів. Саморегуляція – це теж зміни, але здійснювані в рамках вже наявних норм, стереотипів і критеріїв, функція саморегуляції – закріпити те, що досягнуто у процесі самоуправління.

Таким чином, самоуправління і саморегуляція – не два різних процеси, а дві сторони особистості як суб'єкта, діалектична єдність стійкого і змінного в

безперервному її розвитку. Співвідношення понять «самоуправління» і «саморегуляція» потрібно розглядати як співвідношення частини і цілого. Виділення даних категорій має важливе значення для реалізації процесу управління. Ефективність управління залежить від ступеня розвитку системи самоуправління особистості і тісно пов'язана зі здатністю особистості керувати своєю діяльністю, поведінкою, емоційним станом, спілкуванням, а також умінням виробляти раціональний стиль самоуправління.

Показник «Саморегуляція» має прямий кореляційний зв'язок із позитивною «Я-концепцією», товариськістю, емоційною стійкістю, загальною інтернальністю, вольовим, організаційним та комунікативним компонентами саморозвитку, схильністю до самоврядування, задоволеністю подружнім життям і професійною діяльністю, задоволеністю у соціальній сфері, психологічним здоров'ям; зворотний – з рефлексивністю і схильністю до адиктивної поведінки.

Показник «Суб'єктивне благополуччя» має прямий кореляційний зв'язок із позитивною «Я-концепцією», загальною інтернальністю, гностичним і комунікативним компонентами саморозвитку, схильністю до самоуправління, задоволеністю подружнім життям і професійною діяльністю, задоволеністю у соціальній сфері та психологічним здоров'ям; зворотний – з рефлексивністю, схильністю до адиктивної і делінквентної поведінки.

Благополуччя і відчуття благополуччя є достатньо значущими для всього суб'єктивного (внутрішнього) світу особистості. Воно пов'язане з реалізацією фізичних, духовних і соціальних потенцій людини. Уявлення про власне благополуччя або благополуччя інших людей, оцінка добробуту спирається на об'єктивні критерії благополуччя, успішності, показники здоров'я, матеріального достатку і т.п. Останні справляють той чи інший вплив на переживання благополуччя. Але це переживання значною мірою зумовлене особливостями ставлення особистості до себе, навколишнього світу в цілому і його окремих сторін. Всі зовнішні фактори благополуччя при будь-яких об'єктивних характеристиках за самою природною психіки не можуть діяти на переживання благополуччя безпосередньо, а лише через суб'єктивне сприйняття і суб'єктивну оцінку, які обумовлені особливостями всіх сфер особистості.

Іншими словами, благополуччя особистості за самою своєю природою є, насамперед, суб'єктивним. Слід зазначити, що, незважаючи на значну роль суб'єктивних факторів благополуччя (або неблагополуччя) особистості, напевно чи можна повністю ототожнювати поняття «благополуччя» і «суб'єктивне благополуччя» – за ними стоять різні, хоча й близькі реальності.

Головними критеріями психологічного благополуччя особистості виступають об'єктивна успішність (соціальне, фізичне, психологічне та соматичне здоров'я) і суб'єктивне переживання благополуччя, що виявляється у відчутті щастя і задоволеності життям у цілому. Рівень психологічного благополуччя визначають різні суб'єктивні та об'єктивні фактори, у тому числі й характеристики навколишнього середовища, ступінь впливу яких визначається їх значущістю для особистості.

У суб'єктивному благополуччі (в цілому і його складових) доцільно виділяти два основних компоненти: когнітивний – уявлення про окремі сторони свого буття, і емоційний – домінуючий емоційний тон ставлення до цих сто-

рін. Когнітивний компонент благополуччя виникає при цілісній, несуперечливій картині світу у суб'єкта, розумінні поточної життєвої ситуації. Дисонанс у когнітивну сферу вносить суперечлива інформація, сприйняття ситуації як невизначеної, інформаційна або сенсорна депривація. Емоційний компонент благополуччя постає як переживання, що об'єднує почуття, обумовлені успішним (або неуспішним) функціонуванням всіх сфер особистості. Дисгармонія в будь-якій сфері особистості викликає одночасно і емоційний дискомфорт. Саме в ньому досить повно відображено неблагополуччя в різних сферах особистості.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволило виділити основні суб'єктивні (психологічні) чинники збереження психологічного здоров'я пожежних-рятувальників. До них відносяться: задоволеність професійною діяльністю, загальна інтернальність, позитивна «Я-концепція», здатність до самоуправління і саморегуляції, суб'єктивне благополуччя.

Перспективи подальшого дослідження. На наступному етапі нашої роботи планується виділення соціальних (об'єктивних) чинників збереження психологічного здоров'я пожежних-рятувальників. А також, на основі результатів дослідження, – розробка психопрофілактичної та психокорекційної програми збереження та зміцнення психологічного здоров'я працівників ДСНСУ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ксенофонтowa Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики «Уровень субъективного контроля» / Е. Г. Ксенофонтowa // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 2. – С. 42–49.
2. Марков В. В. Основы здорового образа жизни и профилактика болезней : [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / В. В. Марков. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 320 с.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности / Муздыбаев К. – Л. : Наука, 1983. – 264 с.
4. Никифоров Г. С. Психология здоровья : [учебник для вузов] / Никифоров Г. С. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
5. Психология профессионального здоровья : [учебное пособие / под ред. Г. С. Никифорова]. – СПб. : Речь, 2006. – 480 с.
6. Секач М. Ф. Психология здоровья : [учебное пособие для высшей школы] / Секач М. Ф. – М. : Академический проект, 2003. – 192 с.
7. Стратегічне планування і політика формування прихильності до здорового способу життя у військовослужбовців та працівників правоохоронних органів : [навчальний посібник / Барко В. І., Бойко О. В., Ірхін Ю. Б., Копаниця О. В., Литвиненко Е. С., Руденко М. В.]. – К. : К.І.С., 2007. – 200 с.

УДК: 159.942:616

Синишина В.М., здобувач Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ РЯТУВАЛЬНИКІВ

У статті здійснено обґрунтування методологічних підходів та інструментарію дослідження стресостійкості рятувальників. Представлено схему дослідження стійкості до професійного стресу у фахівців рятувальних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: стресостійкість, рятувальники, професійний стрес, методологія дослідження.

В статье осуществлено обоснование методологических подходов и инструментария исследования стрессоустойчивости спасателей. Представлена схема исследования устойчивости к профессиональному стрессу у специалистов спасательных подразделений Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, спасатели, профессиональный стресс, методология исследования.

Постановка проблеми. З інтенсивним розвитком інтеграційних процесів у сучасному суспільстві, активним розвитком науки і техніки та збільшенням, у зв'язку з цим кількості надзвичайних ситуацій, постає питання пошуку нових, більш ефективних підходів до формування стійкості негативного впливу чинників професійного стресу на фахівців рятувальних підрозділів. Відповідно проблема формування психологічної стійкості фахівців до професійного стресу вбачається нам актуальною і потребує поглибленого вивчення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальність дослідження негативного впливу професійного стресу на психіку фахівців ризиконебезпечних професій є однією з провідних в рамках психології діяльності в особливих умовах, організаційної психології, психології праці, екстремальної та кризової психології. І хоча питання психологічного забезпечення готовності фахівця до виконання завдань у складних та екстремальних умовах життєдіяльності на сьогодні має досить пророблені теоретичні основи і практичні результати, завдяки дослідженням В. Бодрова, Р. Грановської, Г. Зараківського, М. Корольчука, П. Корчемного, С. Лебедевої, Б. Ломова, О. Назарова, В. Марищука, В. Машкова, В. Пономаренка, Я. Подоляка, В. Пухова, В. Рибнікова, В. Садкового, С. Яковенка і багатьох інших авторів, її не можна вважати повністю вирішеною [7].

В останні роки дослідженню негативного впливу професійного стресу на психіку фахівця були присвячені праці вітчизняних вчених: В. Корольчук, К. Кім, В. Лефтерова, В. Медведєва, С. Миронця, В. Осьодло, О. Сафіна, О. Тімченка, С. Яковенка, Л. Перелигіної, А. Побідаша, М. Хвороста, та ін.).

Водночас проблема формування психологічної стійкості фахівців до професійного стресу відзначається своєю складністю, суперечливістю і недостатністю концептуальних та методологічних розробок, особливо з питань

системного підходу щодо формування зазначеного феномена у фахівців екстремального профілю, зокрема рятувальників.

Аналіз діяльності підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій вказує на те, що рятувальники постійно пов'язані з дією негативних чинників травматичного стресу в процесі напруженої праці. У більшості випадків стрес-чинники професійного середовища рятувальників провокують ускладнення у професійній діяльності фахівців, через хронічні психічні перевантаження, небезпеки й часте виникнення непередбачених надзвичайних ситуацій, високий ступінь відповідальності за якісне виконання поставлених завдань, реальні загрози для власного життя та здоров'я, тривале емоційне напруження тощо.

Важливість і гострота зазначеної проблеми, її постійне видозмінення, недостатнє теоретичне обґрунтування та практичне спрямування лише підтверджують актуальність проблеми нашого дослідження.

У нашій статті ми ставили за **мету** обґрунтувати методологічну схему дослідження стресостійкості рятувальників. Відповідно мета статті полягає в тому, щоб сформувати методологічну схему дослідження психологічної стійкості фахівців рятувальних підрозділів до негативних чинників професійного стресу, їх структурну будову та системну організацію його компонентів, з метою ефективного формування механізмів стресостійкості фахівців у процесі їхнього професіогенезу.

Виклад основного матеріалу. Методологічні аспекти будь-якого дослідження є важливим моментом його організації, здійснення й інтерпретації отриманих результатів. Методологія спирається на закони функціонування широкої об'єктивної реальності, додає йому цілісного характеру, входить в організоване смислове поле наукових категорій, які використовувалися, пов'язаних воедино теоретичних положень і практичних методів дослідження, обробки й інтерпретації результатів, доводить правомірність вибраної стратегії та її адекватність властивостям об'єкта [1].

В. Корольчук (2007), формуючи загальну методологічну схему дослідження стресостійкості особистості професіонала зазначає: «методологія з позиції сучасної науки охоплює щонайменше три рівні аналізу. *Перший рівень* – це загальна методологія, або методологія наукового дослідження, що репрезентує собою філософський підхід до явищ дійсності. *Другий рівень* методології можна визначити як системно-структурні методологічні розробки окремої наукової дисципліни, що являють собою реалізацію загальнофілософських принципів при дослідженні специфічного предмета. *Третій рівень* методології – сукупність конкретних методів (способів отримання емпіричних даних) дослідження, що становлять важливу суттєву частину будь-якої системи наукового знання».

Застосування методів будь-якого дослідження має базуватися на відповідних наукових принципах. У нашому випадку мова йтиме про найважливіший принцип психологічного дослідження, який полягає у відображенні об'єктивної істини, перевірці закономірностей, що засвоюються на практиці, суворой об'єктивності при вивченні психічної реальності у процесі життєдіяльності суб'єкта [2, С. 194].

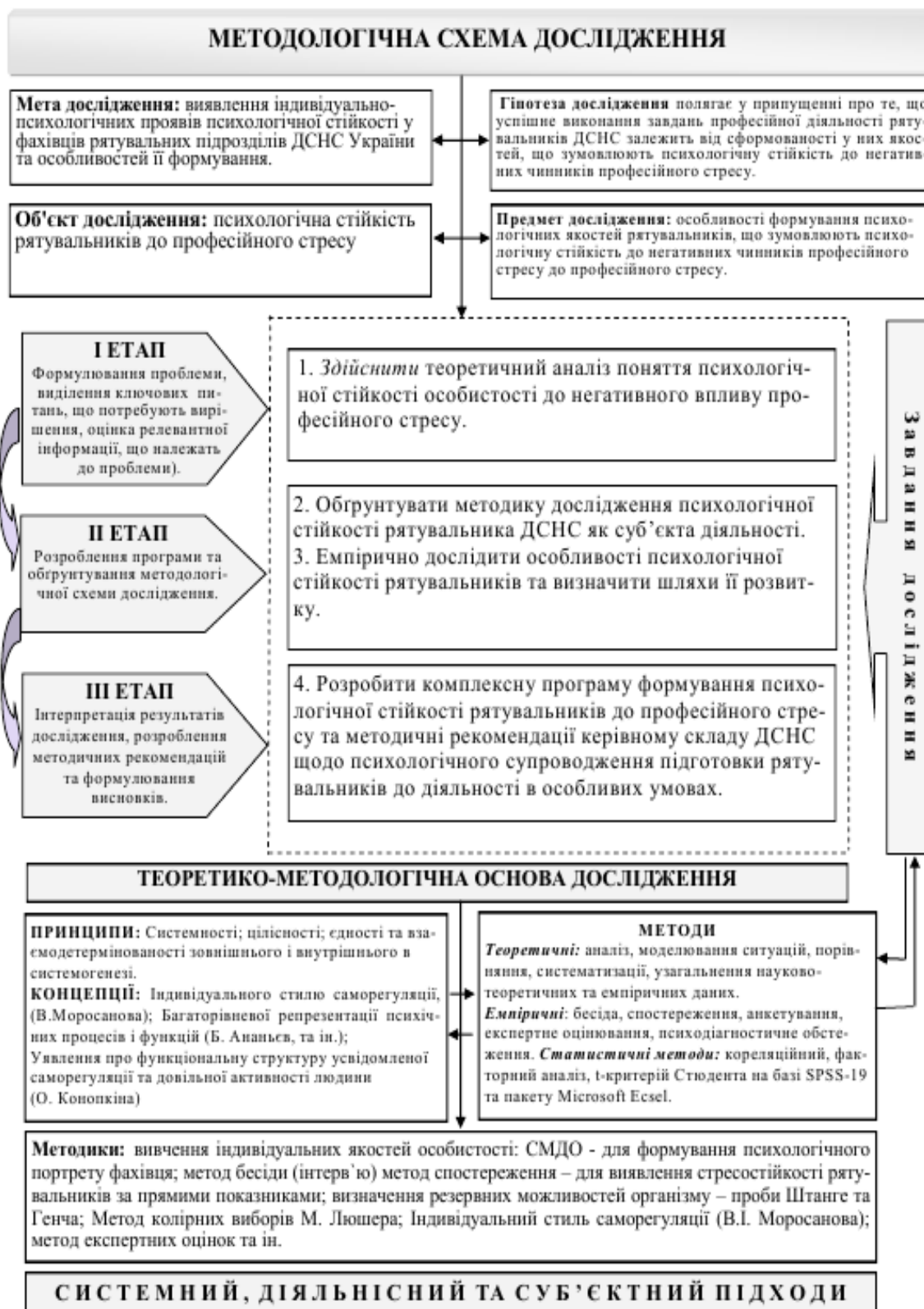

Рис. 1. Методологічна схема дослідження (розроблено автором особисто)

У такому контексті доцільно розглянути й ті вимоги, що стосуються методів дослідження психічних явищ. С. Максименко вказує на необхідність дотримуватися таких основних вимог: психічні явища необхідно вивчати в їх розвитку, взаємозв'язку і взаємозалежності; метод психологічного дослідження повинен бути адекватним предмету дослідження, розкривати суттєві, а не випадкові, другорядні особливості психічного процесу, стану чи якості, що досліджуються [4, С. 8].

Щедровицький Г. П. (2004) зазначає, що методологія як надпредметна структура охоплює як предмети, так і різноманітні практики, й відтак передбачає не одне якесь відношення до них, а масу різних відношень – не тільки дослідницьке, але й конструктивне, проектне, рефлексивне, організаційне та ін. [5, С. 30].

Отже, формуючи план нашого дослідження, ми вважали за необхідне здійснення системного підходу до аналізу проблеми суб'єкта діяльності. Такий підхід спрямовує дослідження на розкриття цілісності суб'єкта, що знаходиться на етапі зрілості, коли його особистісні та суб'єктні характеристики вивчаються в єдності, в усіх взаємозв'язках і опосередкуваннях, в інтересах досягнення вищих рівнів, на виявлення багатомірності взаємозв'язків і зведення їх в єдину концептуальну схему.

З позиції другого рівня методологічного аналізу вважається необхідним обґрунтування вибору методологічних передумов дослідження з урахуванням його інтегративного характеру, що проводиться на межі психофізіології і теорії стресу [1, С. 61].

Програма дослідження базувалася на загальноприйнятих методологічних законах та самому визначенні поняття "методологія".

Методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процес явища [3, С. 36].

Формуючи схему нашого наукового пошуку, ми виходили з того, що від чіткого визначення методологічної основи дослідження значною мірою залежить успішне розв'язання поставлених мети і завдань (рис. 1). Методологічна схема дослідження стресостійкості рятувальників.

У вступі, відповідно до висунутої гіпотези, ми сформувавши мету, об'єкт, предмет та основні завдання дослідження. Також були обґрунтовані принципи та методи.

Дослідження особливостей формування психологічної стійкості рятувальників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) здійснювалося під час виконання службових обов'язків, проходження навчання з підвищення кваліфікації фахівців та проведення планових навчань.

Процедура дослідження складалась з трьох етапів в період з 2009 по 2013 рр.

Перший етап дослідження (2009–2010 р. р.) – здійснено теоретико-методологічний аналіз підходів та змісту та структури психологічної стійкості особистості до негативного впливу професійного стресу й узагальнено стан розробки висунутої до розв'язання проблеми.

Визначено особливості впливу професійного стресу на функціональний стан фахівців відповідно до категорії та виду надзвичайної ситуації. Сформовано підґрунтя для розроблення методологічної схеми дослідження, визначено принцип та методологічні підходи до розв'язання поставлених завдань, а саме: розроблено програму дослідження; визначено основні підходи, яких ми дотримувалися у процесі розв'язання поставлених завдань, а саме:

системний підхід – забезпечив можливість розробити цілісну інтеграційну модель, виявити основні функції, елементи, компоненти, їх зв'язки і відношення, системоутворюючі фактори та умови функціонування у статичному і динамічному аспектах. Взаємозв'язок фактів і явищ процесу формування професійної стійкості фахівців у процесі професіогенезу, виявлення взаємодії ситуацій, компонентів навчання і формування професійної навички об'єктивно вимагає всебічного аналізу всієї системи. Дотримуючись саме системного підходу, ми базувалися на тому, що аналітичну діяльність керівних структур, психологів та командирів, що забезпечують у системі підготовки рятувальників та під час діяльності формування такого утворення, як стійкість до професійного стресу, потрібно конструювати як динамічну систему.

На наше переконання, формування у рятувальників системного мислення сприяє вмінню варіативно будувати і коригувати професійну діяльність, віднаходити оптимальні поєднання педагогічних засобів, форм і методів роботи. Системний самоаналіз навчально-виховного процесу у професіогенезі рятувальників ми визначаємо як основу регулювання власної самоосвіти та самовдосконалення фахівця, який збільшує доцільність професійних дій, зменшує елемент стихійності.

Діяльнісний підхід ґрунтується на врахуванні єдності підсистем теорії і практики, які функціонують у нероздільній цілісності, взаємозв'язках і взаємовпливах. Професійно-індивідуальні якості того хто навчає позначаються на організації навчально-пізнавальної діяльності того хто навчається і результатах педагогічної діяльності, нормативних вимогах до роботи, формуючи її своєрідність і неповторність. Здійснення системи підготовки (діяльності) забезпечує розвиток особистісних рис і якостей як того хто навчає так і тих хто навчається, впливає на формування їхніх ставлень, інтересів, ціннісних орієнтацій, професійних позицій тощо.

У психології поняття «діяльнісний підхід» найчастіше використовують у двох значеннях. У широкому сенсі воно означає методологічний напрям досліджень, в основу яких покладено категорію предметної діяльності. У розвитку цього напрямку найпомітнішими є наукові доробки російських, українських та зарубіжних дослідників (Л. Виготського, С. Рубінштейна, Б. Ломова (1927–1989), Г. Костюка, П. Зінченка, Анрі Валлона (1879–1962) та ін.).

У вузькому сенсі цей термін вживає О. Леонт'єв, який розглядає психологію як науку про виникнення, функціонування і структуру психічного відображення в процесах діяльності людей. На його думку, через аналіз системи видів діяльності, у яких бере участь людина як суспільна істота, можна розкрити таке системне утворення, як особистість.

Суб'єктний підхід – поняття "суб'єктність" відображає, перш за все, авторський характер активності людини як суб'єкта і розкривається у таких те-

рмінах як «вільний», «самостійний», «авторський», «творчий», «оригінальний». Суб'єкт розглядався вченими як результат інтеріоризації суспільного досвіду (Л. Виготський, О. Леонтьєв), як автор власного життєвого шляху, що характеризується передусім власною активністю у засвоєнні (або, точніше "оволодінні") життєвим середовищем (С. Рубінштейн, А. Брушлінський, К. А. Абульханова-Славська), як свідомий діяч, чия активність спрямована на пізнання оточуючого світу (О. Леонтьєв, С. Смірнов) [1, С. 61].

Суб'єкт може виступати як спосіб розуміння людиною самої себе в одному з екзистенційних модусів і пов'язаний із поняттям „автор”. Цей термін, на думку Г. Ложкіна, висвітлює людину не стільки в ролі виконавця, скільки як пристрасного „сценариста” своїх дій, якому притаманна активна позиція і цілеспрямованість [6, С. 97]. І саме активність особистості є ціннісним способом моделювання, структурування і здійснення особистістю діяльності, спілкування й поведінки, при якому вона набуває якості більш автономно, цілісно й успішно функціонуючої системи в міжособистісному просторі. Потрібно враховувати також думку С. Смірнова про те, що сам суб'єкт як джерело активного початку діяльності формується як результат попередніх його дій і взаємодій зі світом, іншими людьми і самим собою [7].

Також у ході реалізації першого етапу було здійснено обґрунтування концептуальних основ, на яких базувався експеримент та експериментальна база дослідження, зокрема концепції: індивідуального стилю саморегуляції (В. Моросанової, 2001); багаторівневої репрезентації психічних процесів і функцій (Б. Ананьєва); уявлень про функціональну структуру усвідомленої саморегуляції та довільної активності людини (О. Конопкіна) та ін.

Здійснено обґрунтування методів та методик дослідження. Аналіз літературних джерел за проблемою дослідження, власні спостереження в процесі обстеження дали змогу перейти до емпіричного дослідження різних категорій рятувальників.

Другий етап (2010–2011 р. р.) передбачав розроблення програми та методологічної схеми дослідження. Також було висунуто остаточну гіпотезу, здійснено уточнення та корегування мети, визначено об'єкт та предмет дослідження, сформульовано задачі щодо розв'язання наукових завдань дослідження та уточнено етапи їх реалізації. Здійснено порівняльний аналіз законодавчої та нормативно-правової бази з питань психологічного забезпечення професійної діяльності, психологічної підготовки та психологічного супроводу діяльності фахівців екстремальних професій, зокрема рятувальників ДСНС, де уточнено структурні компоненти формування у рятувальників психологічної стійкості до професійного стресу відповідно до класу НС.

Розроблено "Комплексну програму формування психологічної стійкості до професійного стресу та корекції негативних психічних станів у рятувальників" (далі "Комплексна програма").

Здійснено обґрунтування методів та методик дослідження та опис психодіагностичного інструментарію. Для реалізації завдань дослідження були сформовані групи досліджуваних (рятувальників). Загальна кількість фахівців, що були залучені до експерименту становила 175 осіб. (контрольна (КГ) та експериментальна (ЕГ) групи).

Середній вік обстежуваних складав $28,0 \pm 5,0$ роки, стаж служби в ДСНС – $5,5 \pm 3,5$ року, у тому числі ті, що прослужили менше 2-х років близько 15 %, від 2-х до 5 років – близько 72 %, більше 5 років – 13 %. Більше 90% обстежених мали середню спеціальну освіту. Результати попереднього опитування показали, що всі рятувальники мали досвід практичної діяльності з ліквідації надзвичайних ситуацій. Із них у 83%, заявили про наявність у своїй практиці негативного, досвіду пов'язаного з переживанням гострого травматичного стресу під час службової діяльності. Найпоширенішими з них були:

наявність та переживання особистих помилок, які супроводжувалися подальшою невпевненістю в собі в процесі професійного зростання – 72 %;

активна рефлексія після бойових виїздів (порушення сну, мимовільне повернення до ситуації НС, відчуття сорому перед товаришами пов'язаної з наявністю загиблих та травмованих за ситуації, що з вини рятувальника призводили до помилкових дій, що були на межі травмування себе та оточення – 68 %;

патові ситуації в екстремальних умовах НС через нестандартність події та відсутність досвіду щодо її розв'язання під негативним впливом стрес-факторів професійного середовища (погана видимість, відсутність повної інформації про ситуацію всередині осередку НС тощо);

84 % рятувальників заявили, що найбільш дієвим чинником психоемоційного розвантаження та зняття стресу для них є вживання алкоголю; 63 % вживання алкоголю поєднують з палінням; 40 % рятувальників, не відмовляючись від шкідливих звичок, використовують у своєму арсеналі заходів психоемоційного розвантаження активний відпочинок, відвідування сауни; лише 26 % із числа опитаних заявили про повну відмову від вживання алкоголю, або його епізодичність під час свят тощо. 18 % заявили, про те, що відмовилися від паління, через усвідомлення на практичному досвіді шкоди для фізичного здоров'я і професійного зростання.

Третій етап (2011 – 2013 рр.) був присвячений обробці та інтерпретації отриманих у ході експерименту результатів та статистичних даних дослідження, що були отримані в ході експерименту із застосування та апробації розробленої нами "Комплексної програми формування психологічної стійкості до професійного стресу та корекції негативних психічних станів рятувальників".

За результатами експерименту, з метою виявлення ефективності застосування "Комплексної програми", нами були сформовані висновки та Методичні рекомендації керівному складу та психологам з питань комплексного забезпечення психологічної стійкості рятувальників та попередження негативних впливів професійного стресу на психіку та функціональний стан рятувальників.

Для перевірки статистичних гіпотез щодо різниці середніх показників при аналізі кількісних даних, які мають нормальний закон розподілу і невідомі дисперсії, використовують t – критерій Стюдента.

Визначення виду розподілу кожної із досліджуваних характеристик, нашого дослідження, встановлювалося шляхом перевірки відповідності отриманого у результаті проведеного дослідження емпіричного розподілу нормальному закону із залученням критеріїв асиметрії (t_A) та ексцесу (t_E). Якщо

отримані розрахункові значення критеріїв t_A і t_E не перевищували 3, то розподіл вважався таким, що не відрізняється від нормального, та у свою чергу дозволяв нам використовувати вищезгаданий математичний метод описової статистики.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи зазначене, слід сказати, що сформована нами методологічна схема дослідження дозволила всебічно, ґрунтуючись на відповідних принципах, наукових концепціях та підходах сформулювати мету та завдання дослідження, здійснити перевірку висунутої гіпотези та здійснити апробацію "Комплексної програму формування психологічної стійкості до професійного стресу та корекції негативних психічних станів у рятувальників" в процесі професіогенезу та розробити "Методичні рекомендації керівному складу та психологам з питань комплексного психологічного забезпечення формування психологічної стійкості рятувальників та попередження негативних впливів стресу" на психіку та функціональний стан фахівців в процесі професіогенезу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : [монографія] / Крайнюк В. М. – К. : Ніка–Центр, 2007. – С. 60.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – СПб. : Питер, 2001. – С. 194.
3. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : [підручник] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарченко. – 7-ме вид., стер. – К. : Знання, 2011. – С. 36.
4. Максименко С. Д. Методи дослідження особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №7. С. 8.
5. Щедровицький Г. П. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок / Г. П. Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 30.
6. Ложкін Г. В. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов / Ложкін Г. В. – К. : МАУП, 2003. – 218 с.
7. Миронець С. М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації : [монографія] / С. М. Миронець, О. В. Тімченко. – К. : ТОВ Видавництво «Консультант», 2008. – 232 с.

УДК 159.923

Склярєнко О.М., старший викладач Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІЗАЦІЙ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ

У статті проаналізовано сучасні наукові дослідження особистісного і професійного розвитку фахівців екстремального профілю. Представлені результати емпіричного дослідження особистісних та професійних якостей у персоналу організацій державної служби надзвичайних ситуацій та органів внутрішніх справ.

Ключові слова: організації екстремального профілю, ризиконебезпечні професії, особистість, життєтворчі прояви, професійна діяльність.

В статті проаналізовані сучасні наукові дослідження особистого і професійного розвитку фахівців екстремального профілю. Представлені результати емпіричного дослідження особистих і професійних якостей у персоналі організацій державної служби надзвичайних ситуацій і органів внутрішніх справ.

Ключевые слова: организации экстремального профиля, рисконебезопасные профессии, личность, життєтворческие проявления, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Професійне зростання особистості є питанням, яке активно і постійно розробляється в науці. Особливу актуальність набувають подібні дослідження стосовно ризиконебезпечних професій. Існуюча на теперішньому етапі соціально-економічна та політична ситуація не завжди дозволяє людині звичними для неї засобами будувати стратегії поведінки, тому що сучасна людина все частіше потрапляє в незвичні, стресогенні ситуації, пов'язані з соціальними та природними катаклізмами, але в неї немає можливості самостійного їх подолання. Все це, в свою чергу, призводить до зростання психологічної травматизації населення. Вирішення цих проблем покладено на міністерство внутрішніх справ (МВС) та міністерство надзвичайних ситуацій (МНС), чия робота координується та конкретизується в тісній співпраці із працівниками організацій органів внутрішніх справ (ОВС) та організацій державної служби надзвичайних ситуацій (ДСНС).

Але особливості професійної діяльності службовців організацій екстремального профілю накладають відбиток також і на саму особистість рятувальника, тому в сучасних умовах, коли вимоги до рівня і якості праці відповідних організацій постійно підвищуються, важливим постає питання вивчення особливостей розвитку особистості працівників організацій екстремального профілю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження особистісного і професійного розвитку фахівців екстремального профілю мають міждисциплінарний характер. Досліджено закономірності розвитку особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн, С.Д. Максименко та ін.); особливості прояву творчої активності особистості, розвитку особистісного і професійного потенціалу (Д.Б. Богоявленська, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, Г. Крайг, В.В. Рибалка, О.П. Саннікова); психологічні детермінанти професійної підготовки фахівців екстремального профілю (О.М. Бандурка, В.І. Барко, С.П. Бочарова, В.С. Медведєв, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін, О.М. Столяренко, В.М. Смирнов, О.В. Тімченко та ін.) [1-6].

Професійний потенціал людини та її особистісне зростання вивчається дослідниками різних галузей наукових знань, та одним з перспективних напрямків досліджень особистості, на наш погляд, є дослідження життєтворчих процесів, як особливої духовно-практичної діяльності особистості (**В.О. Моляко**, Л.В. Сохань, В.М. Ямницький та ін.).

Н.Г. Івановою було визначено психологічні детермінанти та компоненти підготовки фахівця екстремальних професій :

Психологічні особливості та особистісні якості фахівця.

Динаміка особливостей пізнавальних та емоційно-вольових процесів, індивідуально-психологічних особливостей, рівня розвитку професійно важливих якостей.

Психологічна готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях, що передбачає наявність системи знань, необхідних професійно важливих якостей, психофізіологічних та психологічних характеристик, високого рівня емоційно-вольової стійкості та мотивації до діяльності, здатності до саморегуляції.

Розвиток психологічного рівня професійної придатності (сума фізіологічних, психологічних, характеристик, якостей і професійних можливостей особистості, її психологічної готовності) [2].

Метою даної статі є вивчення деяких аспектів життєтворчих процесів у персоналу організацій екстремального профілю.

Виклад основного матеріалу. Задля вирішення поставленої мети нами було використано тест самоактуалізації (САТ) (Е. Шостром в адаптації Ю.Е. Алешиної, Л.Я. Гозман, М.В. Загика, М.В. Кроз). САТ вимірює самоактуалізацію за двома базовим і низкою додаткових шкал. Базовими є шкали «Компетентності у часі» і «Підтримки». Вони незалежні один від одної та, на відміну від додаткових, не мають спільних пунктів.

Експериментальна база: дослідження проводилось на базі міських відділів ГУМВС України та державних пожежно-рятувальних загонів головного територіального управління МНС в Донецької та Полтавської областях. Загальна вибірка складала 210 респондентів (104 працівники організацій ДСНС та 106 працівників організацій ОВС). Результати дослідження представлено в таблиці 1 та 2.

Проаналізуємо отримані результати (при порівняльному аналізі першою цифрою представлені дані, отримані працівниками ДСНС, а другою – результати, отримані службовцями ОВС).

Таблиця 1.

Самоактуалізаційні якості службовців ДСНС

Шкала	Рівні прояву показника шкали, %		
	Низький	Середній	Високий
Орієнтування в часі	18, 8	35, 4	45, 8
Підтримка	33, 3	54, 2	12, 5
Ціннісні орієнтації	22, 9	50, 0	27, 1
Гнучкості поведінки	29, 2	52, 1	18, 7
Сензитивності	50, 0	18, 8	31, 2
Спонтанності	50, 0	29, 7	20, 3
Самоповаги	18, 8	45, 8	35, 4
Самоприйняття	52, 1	12, 5	35, 4
Уявлення про природу людини	25, 0	33, 3	41, 7
Синергії	25, 0	20, 8	54, 2
Прийняття агресії	50, 0	23, 2	26, 8
Контактності	43, 8	56, 2	-
Пізнавальних потреб	45, 8	22, 9	31, 3
Креативності	52, 1	25, 0	22, 9

Таблиця 2.

Самоактуалізаційні якості службовців ОВС

Шкала	Рівні прояву показника шкали, %		
	Низький	Середній	Високий
Орієнтування в часі	14,7	47	38,3
Підтримка	29,4	61,8	8,8
Ціннісні орієнтації	26,5	58,8	14,7
Гнучкості поведінки	26,5	55,9	17,6
Сензитивності	55,9	17,6	26,5
Спонтанності	47	29,4	23,6
Самоповаги	14,7	44,1	41,2
Самоприйняття	44,1	11,8	44,1
Уявлення про природу людини	26,5	35,3	38,2
Синергії	29,4	20,6	50
Прийняття агресії	58,8	17,6	23,6
Контактності	41,2	53	5,8
Пізнавальних потреб	32,4	38,2	29,4
Креативності	50	38,2	11,8

Шкала «Компетентності в часі (Тс)» відображає ступінь правильності орієнтованості людини в часі.

18,8% опитаних працівників організацій ДСНС та 14,7% опитаних працівників ОВС показали низький рівень за шкалою «Орієнтування в часі», своє життя вони розглядають не цілісним, а лише уривками, більше орієнтуючись або на минуле, або на майбутнє. Середній рівень показали 34,4% та 47% респондентів, можна припустити, що іноді у них може спостерігатися певна відсутність цілісності поглядів на свій життєвий шлях та зміни цих поглядів в залежності від обставин, але в основному їх світовідчуття є адекватним. 45,8% та 38,3% досліджуваних показали високий бал, що свідчить про здатність суб'єкта жити теперішнім, переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, відчувати нерозривність минулого, теперішнього і майбутнього. Саме таке світосприйняття свідчить про високий рівень самоактуалізації особистості.

Шкала «Підтримки або «Опора на себе» (I)» вимірює ступінь незалежності цінностей і поведінки суб'єкта від впливу ззовні («внутрішня-зовнішня підтримка»).

За шкалою «Підтримка» низький бал показали 33,3% та 29,4% осіб, що свідчить про високий ступінь їх залежності, конформності, несамостійності та зовнішньому локусі контролю. Середній рівень було виявлено у більшості працівників організацій екстремального профілю (відповідно по 54,2% та 61,8). Для таких людей характерне певне співвідношення орієнтації на себе та на інших, вони певною мірою чутливі до прихильності та доброзичливого відношення інших людей але у своїх діях спираються на власну думку. Високий бал за цією шкалою показали 12,5% і 8,8% респондентів, це незалежні у своїх вчинках люди, які критично сприймають вплив зовнішніх сил і прагнуть керуватися в житті власними цілями, переконаннями, установками і принципами.

Шкали «Ціннісної орієнтації» та «Гнучкості поведінки» утворюють блок цінностей. Перша шкала характеризує самі цінності, друга – особливості їх реалізації в поведінці.

Шкала «Ціннісних орієнтації (SAV)» вимірює, якою мірою людина поділяє цінності, що властиві самоактуалізованій особистості, та керується ними. Тут і далі високий бал за шкалою характеризує високий ступінь самоактуалізації.

За шкалою «Ціннісних орієнтації» 22,9% опитаних працівників ДСНС та 26,5% опитаних працівників ОВС показали низький результат, що може говорити про незадоволення їхньою професією або життям. Найбільша кількість опитаних складає середній рівень за цією шкалою (відповідно по 50% та 58,8%) та поділяють цінності самоактуалізованої особистості тільки в тій чи іншій сфері життя і діяльності. Високий рівень розвитку ціннісних орієнтацій було виявлено у 27,1% та 14,7% респондентів. Такі працівники вважають себе успішними як у житті, так і в роботі, тобто дотримується тих ідеалів, цінностей, за якими живуть самоактуалізовані особистості, тобто вони розділяють такі цінності, як свобода вибору, незалежність, орієнтація на себе, цілісне сприйняття життя та керується ними.

Шкала «Гнучкості поведінки (Ex)» діагностує ступінь гнучкості суб'єкта в реалізації своїх цінностей в поведінці, взаємодії з оточуючими людьми, здатність швидко і адекватно реагувати на мінливу ситуацію, гнучкість поведінки в різних ситуаціях, гнучкість застосування стандартних оцінок, принципів.

Результати показують, що 29,2% та 26,5% опитаних мають низькі показники, що свідчить про їх ригідні установки на життєві ситуації. Більшість опитаних (відповідно 52,1% пожежників та 55,9% міліціантів) продемонстрували середній рівень гнучкості, що свідчить про їх часткову можливість швидко пристосовуватись до різних ситуацій. Високі бали отримали 18,7% та 17,6% представників ризиконебезпечних професій, що характеризує їх як гнучких людей і свідчить про їх високу здатність швидко і адекватно реагувати на мінливу ситуацію.

Шкали «Сензитивності» та «Спонтанності» складають блок почуттів. Перша визначає те, наскільки людина усвідомлює власні почуття, друга – в якій мірі вони проявляються в поведінці.

Шкала «Сензитивності до себе (Fr)» визначає, якою мірою людина знається на своїх потребах і почуттях, наскільки добре відчуває і рефлексує їх. Низькі бали за шкалою отримала більшість респондентів (по 50% та 55,9%), що свідчить про те, що вони не здатні розуміти власні почуття. 18,8% та 17,6% опитаних здатні розуміти себе лише в певних ситуаціях, в недостатній мірі прислуховуються до своїх почуттів та потреб і можуть рефлексувати на середньому рівні. Високий рівень за цією шкалою виявлено у 31,2% та 26,5% опитаних, які добре знаються на своїх потребах і почуттях та мають високий рівень рефлексії.

Шкала «Спонтанності (S)» діагностує здатність індивіда спонтанно і безпосередньо виражати свої почуття, бути самим собою.

Низький бал отримали більшість респондентів (відповідно по 50% службовців ДСНС та 47% службовців ОВС). Це означає, що такі люди бояться відкрито проявляти свої почуття і емоції в поведінці та закриті для інших.

29,7% та 29,4% опитаних показали середній рівень спонтанності, тобто вони здатні відкрито висловлювати свої почуття, але лише іноді і в певних ситуаціях. Високий бал за цією шкалою (у 20,3% та 23,6% опитаних) свідчить про можливість прояву не розрахованого заздалегідь способу поведінки у суб'єкта, про те, що він не боїться поводити себе природно і розкуто, демонструвати іншим свої емоції.

Шкали «Самоповаги» та «Самоприйняття» складають блок самосприйняття людини.

Шкала «Самоповаги (Sr)» діагностує здатність суб'єкта цінувати свої достоїнства, позитивні властивості характеру, поважати себе за них і за свою силу.

Низький рівень за шкалою «Самоповаги» показали 18,8% та 14,7% досліджуваних, що свідчить про їх невміння цінувати свої достоїнства, поважати себе за це, вони не бачать у собі ніяких позитивних якостей. У більшості опитаних (відповідно по 45,8% та 44,1%) було виявлено середній рівень самоповаги, тобто, можна стверджувати, що загалом вони розуміють свої сильні сторони, але не завжди поважають себе за це. 35,4% та 41,2% досліджуваних показали високий рівень за шкалою «Самоповаги», що говорить про те, що вони приймають себе такими які вони є, з усіма недоліками та слабостями, високо цінують свої позитивні риси характеру, поважають себе за це і вміють використовувати їх у тих чи інших ситуаціях.

Шкала «Самоприйняття (Sa)» реєструє ступінь прийняття людиною себе такою, якою вона є, незалежно від оцінки своїх достоїнств і недоліків, можливо, всупереч останнім і своєї слабкості. 35,4% та 44,1% опитаних показують високий рівень самоприйняття, що говорить про усвідомлення своїх сильних сторін, прийняття себе такими, які є, навіть з усіма недоліками. Більшість респондентів (відповідно по 52,1% та 44,1%) показали низький рівень самоприйняття. Це свідчить про те, що вони незадоволені своїми недоліками, можливо, не бачать своїх сильних сторін і не можуть їх цінувати. 12,5% та 11,8% респондентів мають середній рівень самоприйняття, що вказує на схильність приймати не всі свої недоліки та пишатися не всіма своїми позитивними якостями.

Шкала «Уявлень про природу людини» та Шкала «Синергії» складають блок концепції людини.

Шкала «Уявлень про природу людини (Nc)» оцінює розуміння людської природи, мужності і жіночності.

Результати отримані за шкалою «Уявлення про природу людини» показали, що 25% та 26,5% респондентів демонструють негативне ставлення до природи людини, вважаючи основною характеристикою людини зло, вони не чекають від оточуючих добрих проявів в поведінці по відношенню до себе. Середні бали були виявлені у 33,3% та 35,3% досліджуваних, які згодні з тим, що в людині можуть поєднуватися і погані, і хороші якості, але які будуть домінувати, залежить від самої людини. 41,7% та 38,2% опитаних сприймають природу людини як позитивну. Вони вважають, що людині притаманні такі якості як добро і зло, чутливість та нечуйність, хоча переважають позитивні якості.

Шкала «Синергії (Sy)» вимірює здатність до цілісного сприйняття світу і людей, здатність знаходити закономірні зв'язки у всіх явищах життя, розуміти, що такі протилежності, як робота і гра, егоїзм і безкорисливість, тілесне і духовне та інше, не є антагоністичними.

Низький результат (у 25% службовців ДСНС та у 29,4% службовців ОВС) означає, що життєві протиріччя сприймаються ними як антагоністичні. 20,8% та 20,6% респондентів мають середній рівень, що свідчить про їх певну здатність цілісно сприймати світ, розуміти, що на все свій час, але ці люди не завжди можуть знайти закономірні зв'язки у всіх життєвих явищах. Високі бали отримала більшість опитаних (54,2% та 50%). Це означає здатність людини осмислено пов'язувати суперечливі життєві явища.

Шкали «Прийняття агресії» і «Контактності» складають блок міжособистісної чутливості.

Шкала «Прийняття агресії (A)» вимірює здатність людини приймати свою агресивність як природну властивість.

За шкалою «Прийняття агресії» більшість службовців організацій екстремального профілю (50% та 58,8% респондентів) виявили низький рівень, що показує нездатність розуміти свій гнів, агресію та схильність приховувати та подавляти її. 23,2% та 17,6% опитаних доволі спокійно ставляться до свого прояву негативних емоцій, втім, у них існує тенденція до приховування свого гніву та агресії. Високий рівень прийняття агресії показали 26,8% та 23,6% респондентів, які здатні розуміти свою агресивну поведінку та приймати її як природну якість людини.

Шкала «Контактності» (C)» характеризує здатність людини до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно-насичених контактів із іншими людьми. 43,8% пожежників та 41,2% міліціантів показали низький результат за цією шкалою, що свідчить про невміння та навіть небажання встановлювати суб'єкт-суб'єктні стосунки з оточуючими. Більшість опитуваних (56,2% та 53%) мають середній рівень контактності, тобто їх можна назвати доволі товариськими, але вони неохоче вступають в емоційно насичене спілкування. Високі бали отримали лише 5,8% службовців ОВС, це свідчить про те, що ці люди можуть швидко налагоджувати емоційні контакти з іншими людьми, крім того, їх стосунки з оточуючими не є поверховими, та відіграють значущу роль у житті друзів та близьких. Респондентів з високим рівнем контактності у службовців ДСНС виявлено не було.

Шкала «Креативності» разом із шкалою «Пізнавальних потреб», складає блок ставлення людини до пізнання.

Шкала «Пізнавальних потреб» (Cog)» визначає ступінь вираженості у суб'єкта прагнення до придбання знань про навколишній світ.

Низький рівень пізнавальних потреб мають 45,8% та 32,4% досліджуваних, які вважають, що тих знань, які вони вже мають, їм достатньо і не прагнуть отримати нові. Середній рівень мають 22,9% та 38,2% досліджуваних отримали середні бали, що свідчить про їх часткову потребу у нових знаннях. Високі бали по цій шкалі отримали 31,3% та 29,4% досліджуваних, що вказує на їх високу ступінь вираженості прагнення до отримання нових знань про навколишній світ, а також на наявність відповідних здібностей, такі службовці мають сильний потяг до самоосвіти.

Шкала «Креативності (Cr)» характеризує творчу направленість особистості. Більшість опитаних (52,1% та 50%) за даними тесту продемонстрували низькі бали за цією шкалою, що характеризує їх як людей з низьким творчим потенціалом особистості. Середній рівень креативності виявлено у 25 % та 38,2% респондентів, що може вказувати на певну креативну спрямованість, що реалізовується лише за можливістю. 22,9 % службовців ДСНС та 11,8% службовців ОВС мають високий бал за шкалою креативності, що свідчить про високу творчу направленість особистості.

Висновки.

1. Професійна діяльність службовців організацій екстремального профілю накладає відбиток на саму особистість працівників, тому актуальним залишається питання вивчення особливостей прояву особистісних та професійних якостей працівників ризиконебезпечних професій.

2. Особливості екстремальних видів діяльності роблять значущими для особистості персоналу вищезазначених організацій такі риси як: орієнтація у часі; наявність високих моральних цінностей, висока ступінь незалежності цінностей і поведінки від впливу ззовні; гнучкість поведінки в різних, несподівано виникаючих ситуаціях; рефлексія; природність у прояві почуттів і поведінці; висока ступінь самоприйняття та самоповаги; позитивне ставлення до оточуючих та цілісне сприйняття світу; здатність керувати своїми емоційними станами, проявами агресії та здатність до емоційно насичених стосунків з іншими людьми; пізнавальні та творчі здібності.

3. Дослідження показало, що результати тестування службовців організацій державної служби надзвичайних ситуацій та результати тестування службовців органів внутрішніх справ взагалі мають дуже схожу картину. Майже усі отримані бали, що стосуються високих та низьких рівнів прояву показників шкал, дещо вище у службовців державної служби надзвичайних ситуацій ніж у працівників органів внутрішніх справ. Але загальна тенденція прояву самоактуалізаційних якостей особистості досить схожа у представників обох цих організацій.

4. Високі бали, за результатами дослідження, більшість опитуваних виявили тільки за двома шкалами тесту: синергії (службовці ДСНС та ОВС) та орієнтації у часі (службовці ДСНС). Тобто високий рівень самоактуалізаційних якостей особистості представники організацій екстремального профілю мають у сфері орієнтуються у часі, а також цілісного сприйняття світу.

4. Середні бали показала більшість службовців за чотирма шкалами тесту: ціннісних орієнтацій (службовці ДСНС та ОВС), підтримки (службовці ДСНС та ОВС), гнучкості поведінки (службовці ДСНС та ОВС), контактності (службовці ДСНС та ОВС), що свідчить про те, що ці якості розвинуті та мають свій прояв у межах норми.

5. Більшість опитуваних показали низькі бали за шістьма шкалами, а саме: сенситивності (службовці ДСНС та ОВС), спонтанності (службовці ДСНС та ОВС), самоприйняття (службовці ДСНС), прийняття агресії (службовці ДСНС та ОВС), пізнавальних потреб (службовці ДСНС), креативності (службовці ДСНС та ОВС). Тобто результати більшості усіх шкал тесту мають своє вираження в низьких балах.

6. Вирішення цієї проблеми ми вбачаємо в можливості розвитку життєтворчих процесів та у виробленні у співробітників організацій екстремального профілю раціональних форм та життєтворчих стратегій життєдіяльності за допомогою психотренінгової роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бут В. П. Психологічні особливості діяльності оперативно-рятувальної служби цивільного захисту / В. П. Бут // Пожежна безпека – 2007 : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Черкаси, 15-16 листопада 2007 р.). – Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2007. – С. 4–11.

2. Іванова Н. Г. Психологічні основи підготовки фахівців екстремальних професій / Н. Г. Іванова // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 7. – Харків : УЦЗУ, 2010. – С. 147–156.

3. Кришталь М. А. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : [навч. посіб.] / Кришталь М. А. – Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2011. – 226 с.

4. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. О. Лефтеров. – Харків, 2008. – 25 с.

5. Миронець С. М. Структура професійно важливих якостей рятувальників МНС України / С. М. Миронець // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2003. – Т.V (Ч. 2). – С. 151–156.

6. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов : [метод. рекомендації] / наук. ред. Ложкін Г. В. – Київ, 2003. – 132 с.

УДК 159.9.351.74

Сулятицький І.В., к. психол. н., доцент, полковник міліції, доцент кафедри психології та соціології Львівського державного університету внутрішніх справ

СОЦІОПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВЕДЕННЯ ПЕРЕГОВОРІВ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті розкрито зміст соціопсихологічних детермінант ведення переговорів в особливих умовах. Визначено взаємозумовленості між особливостями екстремальних умов переговорів і проявами ментальних типологій соціуму.

Ключові слова: екстремальні умови, соціум, ментальні ознаки, соціопсихологічні чинники, кризові комунікації, психологічна типологія соціуму.

В статье раскрывается содержание социопсихологических детерминант ведения переговоров в особенных условиях. Определены взаимозумовленности между особенностями экстремальных условий переговоров и проявлениями ментальных типологий социума.

Ключевые слова: экстремальные условия, социум, ментальные признаки, социопсихологические факторы, кризисные коммуникации, психологическая типология социума.

Постановка проблеми. У практиці правоохоронної діяльності переговори – один з ненасильницьких способів боротьби зі злочинністю, що базується на законі, моральності, психології народу, які у ряді кримінальних ситуацій являють собою діалог зі злочинцями (злочинними організаціями, спільнотами, групами) з метою схилення їх до відмови від подальшої злочинної діяльності, а також активного сприяння розкриттю і розслідуванню злочинів, розшуку і затримці осіб, що скоїли злочин, усуненню заподіяної шкоди, одержанню оперативної і криміналістично значущої інформації.

Переговори входять у систему скоординованих між собою організаційних заходів і є складовою частиною тактичної операції, що проводиться на підставі чинного законодавства, зі звільнення заручників і затримки злочинців [5].

Емпіричні експрес-дослідження типологічних своєрідностей поведінки представників різних спільнот в екстремальних умовах показують, що зі наростанням напруги в діях її представників все більш виразними стають прояви ментальних характеристик і рис її психічного складу як соціуму. Типологічні конструкти психології соціуму в подальшому будемо називати соціопсихологічним.

Метою нашого дослідження є визначення взаємозумовленості між особливостями екстремальних умов і проявами ментальних типологій соціуму, позаяк, згідно попередніх гіпотез, визначення психологічного змісту вказаної взаємозумовленості може сприяти більш ефективній готовності представників спільноти до дій в особливих умовах, зокрема в переговорах.

Переговори – це засіб вирішення конфлікту, коли за наявності у сторін суперечливих інтересів існує їхня певна взаємозалежність, яка дозволяє сторонам дійти взаємоприйнятних рішень. Переговори є комбінацією двох чинників: захисту власних інтересів, з одного боку, і залежності від опонента – з іншого. Переговори – це самостійне соціальне вміння, яке не можна зводити ні до процесу співробітництва, ні до процесу боротьби; вони містять у собі обидва компоненти у їх діалектичній взаємодії [10].

Виклад основного матеріалу. За визначеннями різних авторів, серед основних соціопсихологічних чинників впливу при розгляді проблем вербального діалогу осіб чи груп найбільш дієвими можна вважати: етнічну ідентифікацію; персоналізацію як міру персоналістичних настанов соціуму; механізм інтроцепції; механізм утвердження тези “ми” та розрізнення антитези “ми – вони”; пасіонарності; механізми індивідуалізації й архетипу [6].

Мова йде про те, що виконання завдань психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України, використання ними методів соціально-психологічного, індивідуально-психологічного та реабілітаційного характеру, організації заходів формування у працівників органів внутрішніх справ України психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, передбачливості та інші напрями роботи можна виконати повноцінно лише при врахуванні соціопсихологічних особливостей людей і обставин, в середовищі яких вони будуть реалізовуватися.

Взагалі під соціопсихологічними особливостями розуміють духовноопредмечений, культурно-психологічний феномен; глибинновершинний психоку-

льтурний образ нації, що відображає життєствердний, безпосередньопроцесуальний пласт національної солідарності; психологічну спадковість, яка визначає поведінку та досвід (О. Донченко); таку духовність соціального цілого, що виносить себе за свої власні межі (Б. Попов); «мисленнєвий інструментарій» людини й суспільства; спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення; рівень суспільної свідомості, на якому думка є невід'ємною від емоцій, латентних звичок і прийомів свідомості (А. Гуревич); колективне несвідоме; соціальний характер і індивідуальність етносу (нації); соціальнопсихологічну самоорганізацію представників певної культурної традиції. Саме вона глибинно зумовлює вироблення, трансляцію і відтворення біопсихічних програм поведінки, прийнятих проєктів діяльності, ситуативних моделей спілкування, канонічних взірців вчинків [2].

Функції, які забезпечують мотивацію суспільної взаємодії індивідів, груп чи великих мас (багатьох) людей, прийняття ними і дотримання вимог законів, інших правових актів та адекватної до їх вимог поведінки, здійснює цілий ряд макрофакторів та механізмів, які в сукупності і взаємозв'язку творять психічну єдність і яку вчені назвали чи соціетальною психікою (Донченко О.А.), а для інтегральної оцінки функціональних сторін в наших дослідженнях це психічне явище названо соціопсихічним. Дослідженню цієї проблеми присвячені роботи Л.Гумільова (1), О.Донченко (2), В.Жмира (6), С.Франка (9), К.Юнга (10), Я.Яреми (2) [2].

У процесі пояснення змісту та способів вираження цих механізмів ми одночасно віднаходимо і напрями їх безпосереднього впливу на діяльність правоохоронних органів, на ефективність і повноту реалізації поставлених перед ними завдань.

Розкриваючи суть соціальної адаптації як механізму проявів соціетальної психіки, О.Донченко (Донченко О.А., 1994) виходить з того, що соціокультурні і життєві обставини доросла людина переживає у вигляді взаємодії з мезо- і макроструктурами суспільства, в ході якої відбувається їхній взаємовплив. Масове його вираження носить характер соціальної самоорганізації. Етнічна ідентифікація – це механізм, з допомогою якого людина, група, організація встановлює рівень спорідненості з психотипом етносу, тобто із психологією конкретної національності.

Складнішу природу має механізм персоналізації. В загальній формі персоналізацією можна назвати багатогранний спосіб вкладання (самовкладу) суб'єкта в суспільство, мотивованого усвідомленням чи неусвідомлюваним (інтуїтивним) чуттям психодуховної єдності з ним. Персоналізація є мірилом морально-етичності виховного впливу. Особливість характеру співвідношення персоналізму із системою правоохоронної діяльності полягає в тому, що велика кількість соціопсихічних рис і якостей утворилися на геоісторичних прикладах: воєн, битв, боротьби, перемог, а також діянь і вчинків відомих суспільних воєнних діячів і керівників, воєначальників, які і формувалися єдиністю з психодуховністю, і відповідними особистими вчинками вдосконалювали та творили її.

Намагання себетворення є нероздільним з іншим характерним аспектом персоналізму – приєднанням до пізнаних цінностей: намагання приєднатися до цінностей (основа себетворення) здійснюється у процесі приєднання цінностей до себе, названого (Штерном) інтроцепцією [6].

Утвердження тези “ми”. Говорячи словами С.Франка, природа духовності має глибокі психологічні корені, в яких співдіє два аспекти: роздільна множинність багатьох індивідуальних свідомостей, і разом з тим їх нероздільна одвічна єдність. Все, що називають “народною душею”, “спільним духом” певного соціального цілого, все те спільне має своїм носієм саме єдність “ми”. Вона є первинною основою єдності “багатьох” (множинності). І в тому, що ця множинність багатьох окремих індивідів живе і діє не інакше, ніж в самовиявленні і глибинному усвідомленні повноти її єдності.

В механізмі “провідного духу” стрижнем впливу є духовна енергетичність (сила) (“духовна об’єктивація”), коли персоніфікована ідея провідника втілена настільки глибоко і цілковито, що його особисте провідництво стає менш важливим, ніж провідництво утвердженої ним ідеї, дія якої не переривається зі смертю людини, що була її носієм (часто зосереджується в “тотемі” цього провідника) [9].

Для соціальної психології надзвичайно важливо досліджувати ці особливості у процесі взаємодії представників різних національних культур, виявляти суттєві характеристики конкретної комунікативно-поведінкової культури, бачити перш за все її національну специфіку у вияві соціально– психологічної компетентності, враховуючи при цьому, що своєрідність національної психології того чи іншого народу виражається не в якихось неповторних психологічних рисах, а скоріше в їх неповторному поєднанні традицій, поведінці [4].

Ряд робіт присвячено дослідженню групових норм в умовах групового тиску, групового конформізму по відношенню до групових норм (М. Шериф, С. Аш, М. Дойч, Г. Джерард, Р. Берон, Г. Келмен); вікових особливостей і ступеня конформної поведінки (М. Шоу, Ф. Костанзо); залежності конформної поведінки від етнопсихологічних особливостей (Р. Бонд, П. Сміт, Н. Матсуда). Представники західноєвропейської школи, а саме С. Московічі, Ж. Пешеле, С. Фоше, Г. Теджфел та інші, вивчали залежність впливу меншості на формування групових норм, умови, за яких меншість може здійснювати цей вплив. Меншість розглядалась як частина групи, яка володіє меншими можливостями впливу, наприклад, статусом, авторитетом, владою, компетенцією і т.д. [8]; Описані у статті психологічні явища і процеси мають реальне відтворення практично в кожному виді правоохоронної діяльності. Врахування соціопсихологічних характеристик є особливо важливим при розробці комплексних програм подолання злочинності та корупції, проведенні оперативно-розшукових заходів у масштабах багатьох регіонів чи на міжнародному рівні. Визначення конкретних параметрів функціональної взаємодії між соціопсихологічними чинниками і напрямками правоохоронної діяльності будуть предметом наших подальших досліджень. На сьогодні розпочато підготовчу роботу в організації проведення цільового комплексного дослідження з робочою назвою «Психологічна специфіка регіональних особливостей корупції та організованої злочинності на Україні», в якій ментально-світоглядні настано-

ви та соціально-виробничі розрізнення зайнятості будуть одними з основних чинників аналізу [4]. Описана своєрідність ознак соціопсихологічного не стає винятком і в екстремальних умовах при проведенні цільових комунікативних впливів між сторонами, якщо є потреба актуалізувати позиції у компромісах у співробітництві незгодах протидії між особами, групами осіб чи соціумами, погодження різних сторін, представників різних соціальних груп, суспільних станів, галузей продуктивної діяльності, тобто переговори [5].

У структурі соціопсихологічного, як і у власне більш відомому явищі ментальності, розрізняють готовності, установки, налаштування індивіда чи групи людей діяти, мислити, відчувати, сприймати й розуміти навколишній світ певним чином. У переговорах соціопсихологічні чинники мають суттєву вагу ефективності впливу.

Важливим чинником успіху на переговорах із противником є підготовка осіб, що їх ведуть. Досвід вказує на необхідність спеціального відбору людей, які могли б займатися цією специфічною діяльністю. У США в кожному підрозділі поліції є штат переговорників. Є спеціальні програми їх підготовки. У Німеччині в останні два десятиліття переговори зі злочинцями виділені в самостійну функцію поліцейської діяльності. Вони є обов'язковим компонентом дій поліції у випадках захоплення заручників, погроз терористичних актів, затримання злочинців. Склалася структура груп ведення переговорів. До їх складу входять керівник групи, особи, які ведуть переговори, психолог-консультант, технік, секретар. Про ефективність переговорів з терористами свідчать дані світової статистики: 80% всіх заручників вдалося звільнити в результаті переговорів. Найбільше число жертв припадає на перші дві години після захоплення заручників (Т. Мамаладзе). Втрати в перші години переговорів, як правило, пов'язані з непрофесійними діями силових структур, а також зі стресовим станом злочинців [3].

Переговори місцевого масштабу, як правило є швидкоплинними. Більшість з них триває кілька годин, рідко – до однієї-двох діб. Часто вони починаються без попередньої підготовки.

В екстремальних ситуаціях, якщо переговори заходять у глухий кут, реалізується схема дій, що передбачає застосування сили. У будь-якому випадку переговори призводять до конкретного варіанта вирішення ситуації, що склалася. Якщо досягнуто домовленість із противником, слід чітко обумовити умови звільнення заручників, попередження можливого обману і зриву угод, нового загострення ситуації. Досвід показує, що позитивний результат переговорів не є обов'язковим для збройних формувань, які можуть або порушити його, «підставивши» тим самим своїх парламентарів, або розправитися з учасниками переговорів, як це було в ході чеченського конфлікту (Самашки, 1995 р.). Незважаючи на це, у більш ніж 70% ситуацій досягнуті угоди дотримувалися обома сторонами [3].

В екстремальній ситуації можливе затягування переговорів з метою виграти час для уточнення обстановки. Нерідко до затягування переговорів вдаються і представники ЗМІ. Саме вони вияснюють кількість заручників, їх місцезнаходження, стосунки зі злочинцями, стан здоров'я. Саме журналісти нерідко задають “тональність” переговорів, визначають форму діалогу зі зло-

чинцями. На підставі інформації, яку потім подають журналісти спецслужбам, зважуються можливості використання різних сил та засобів, включаючи спецзасоби і зброю. В цій ситуації важливо не розгубитися, заспокоїти противників, завести переговори до лабіринту довготривалого обговорення. За статистикою, висловлені злочинцями погрози, в переважній більшості випадків носять демонстративний характер. Саме погрози (а не їхнє виконання) є по суті єдиним аргументом противника у прагненні досягти наміченого результату. Звичайно, спершу ініціатива знаходиться у злочинців. Однак зусилля по встановленню контакту з ними, пошуку “спільної мови” дозволяють у більшості випадків перейти до більш спокійного обговорення ситуації.

В ході переговорів зі злочинцями з’являється можливість для перехоплення ініціативи, яка забезпечує підвищення ефективності психологічного впливу на злочинців, схиляє їх до відмови від протиправної поведінки. Успіх переговорів проявляється в тому, що злочинці знижують свою активність, втрачають послідовність у своїх вимогах, займають захисну позицію і починають прислуховуватися до переконань опонента.

Діалог має сенс, коли злочинці гарантують життя і здоров’я заручникам. В іншому випадку правомірним є застосування сили. Однак протягом усіх переговорів необхідно підтримувати у злочинців упевненість в можливому задоволенні їхніх вимог, щоб утримати від насильства стосовно заручників.

Слід пам’ятати, що навіть на перший погляд вдалі переговори нерідко заходять у глухий кут. Це нерідко пов’язано з висуненням неприйнятних умов, коли можлива шкода від угоди підвищить рівень шкоди, яка вже має місце внаслідок злочинних дій. Тоді очевидно: застосування сили не минути. Але переговори продовжувати необхідно. Тільки особливість їхня буде полягати в тому, що вони переходять в іншу якість: стають переговорами для прикриття. Такі переговори треба вести так, щоб злочинець не відчув зміни тональності діалогу, не здогадався про існування рішення придушити опір силою. Такі переговори передбачають і фіктивну згоду на виконання вимог, і детальне обговорення цієї процедури, і демонстрацію виконання висунутих противником умов тощо.

В кожній нації є свої особливі, індивідуальні соціопсихологічні чинники, що впливають на процес введення переговорів в екстремальних ситуаціях. Від ролі цих соціопсихологічних чинників залежить ефективність результату переговорів. Вони безпосередньо пов’язані з культурно-ментальними відмінностями різних етнічних груп.

Так, американці відрізняються своєю гнучкістю у сприйнятті й оцінці того, що відбувається навколо них. З одного боку, вони швидко оцінюють ситуацію у практичній діяльності, досить легко орієнтуються в навколишньому середовищі. Американці дещо простодушні і легковірні. При всій їхній ощадливості їх неважко обдурити і навіть обікрати. Брехати в США не прийнято, а викриття у брехні може назавжди зруйнувати репутацію людини. Американці – народ законотворчий, високо цінує і поважає існуючі у них закони і владу. З цієї причини вони не будуть схвалювати ваше критичне ставлення до існуючої влади у вашій країні [3].

Щодо англійців, то їм притаманий національний характер – це сукупність амбівалентних рис, до яких відноситься дивне поєднання конформізму й індивідуалізму, ексцентричності та пригладженою, привітності і замкнутості, відчуженості і співчутливості, простоти і снобізму.

Відмінною психологічною характеристикою жителів Великобританії є їхній високий практицизм. Стверджують, що вони у своєму житті і діяльності нічого не бачать, окрім практичних цілей, до яких завжди й прагнуть. Англійці швидше флегматичні і холоднокровні, а не мляві й байдужі.

Вони дивляться на іноземців з жалем і нерідко з перебільшеною свідомістю своєї переваги. Багато дослідників вважають, що з цієї ж причини англійці є нетовариськими, некомунікабельними і асоціальними.

Якщо брати до уваги німецьку націю, то для них характерною рисою є акуратність, практичність, сумлінність, передбачливість, пунктуальність, точність, працьовитість – ці найкращі національні якості німців, відомі всьому світу. Вони наділені технічним складом розуму, люблять спорт, музику, поборжні. Вони сповідують і заохочують моральність у сімейному житті і побуті. За темпераментом німців можна віднести до флегматиків. Їм властива холодна розсудливість і витримка в досягненні поставлених цілей, а також здатність переносити пов'язані з цим труднощі і незгоди [6].

Поведінка німців завжди грубувата. Спритність, уміння стримуватися на людях, витончена делікатність і ввічливість з іншими зовсім не в їхньому характері. Вони мають манеру говорити голосно, галасливо, безладно. Німець виконає ваше прохання, якщо ви зуміли здатися йому людиною діловою, але зазвичай з іноземцями залишається в холодно-ввічливих відносинах.

Чутливість, легка емоційна збудливість – головні характеристики французького національного темпераменту. За силою і швидкістю збудливості французи – повна протилежність флегматичним, стриманим англійцям.

Французи більше керуються почуттями, ніж розумом, – логіка у них завжди до послуг пристрасті. Вони здатні вдаватися до крайнощів. Революційні за своєю натурою, вони тим не менш уживаються з довільними і насильницькими діями якої-небудь авторитарної особистості. Для них характерні раптовість рішень і жадібне прагнення до сприйняття все нових і нових новин [5].

Відомо, що в колективі емоційно-вольова сторона схильна до значно більших змін, ніж інтелектуальна. Високо розвинене почуття соціальної товарищескості – а французи не люблять ні думати, ні почувати, ні радіти поодиноці – жива чутливість, рвучка воля, швидкий рішучий розум: все це робить французів особливо збудливими, коли вони перебувають у складі груп. Взаємне навіювання досягає в цьому випадку у французькому суспільстві вищого ступеня розвитку та інтенсивності протікання.

Французи є ввічливими, особливо відносно іноземців, причому вони такі не з якогось особистого інтересу, а з притаманними їм безпосередньою потребою і смаком до спілкування.

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, можна констатувати, що ментальні особливості кожної нації впливають на ефективність ведення переговорів, зокрема:

1. Переговори – спосіб вирішення конфлікту, який полягає у використанні ненасильницьких засобів і прийомів для вирішення проблеми. Переговори ведуться: про продовження дії угод, про нормалізацію відносин, про перерозподіл, про створення нових умов, про досягнення побічних ефектів. Серед функцій переговорів найбільш значущими є: інформаційна, комунікативна, регуляції і координації дій, контролю, відволікання уваги, пропаганди, а також функція зволікань.

2. В поведінці представників різних спільнот в екстремальних умовах із наростанням напруги в діях її представників все більш виразними стають прояви ментальних характеристик і рис її психічного складу як соціуму

3. Для соціальної психології надзвичайно важливо досліджувати ті особливості у процесі взаємодії представників різних національних культур, виявляти суттєві характеристики конкретної комунікативно-поведінкової культури, бачити перш за все її національну специфіку у вияві соціально– психологічної природи, враховуючи при цьому своєрідність національної психології того чи іншого народу і те, що ця своєрідність виражається не в якихось неповторних психологічних рисах, а скоріше в їх неповторному поєднанні у традиціях і поведінці.

3. Психологічними механізмами переговорного процесу є узгодження цілей та інтересів, прагнення до взаємної довіри, забезпечення балансу влади і взаємного контролю сторін. Технологія переговорів включає в себе способи подачі позиції, принципи взаємодії з опонентом і тактичні прийоми. Успіх переговорів залежить від ряду психологічних умов, включаючи механізми впливу соціопсихологічних чинників, значущих у переговорах спільнот чи їх представників настільки, наскільки значущим є фактор менталітету у прийнятті рішення його представником.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Гумилев Л. Н. – Ленинград : Наука, 1990. – 270 с.

2. Донченко Е. А. Социетальная психика / Донченко Е. А. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.

3. Морозов А. М. Основы переговорной деятельности в экстремальных условиях : [учеб. пособие] / Морозов А.М. – К., 2000.

4. Орбан-Лембрик Л. Е. Етнопсихологічні особливості соціально-психологічної компетентності особистості : збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. II. – С. 3–13

5. Сулятицький І. В. Психологічна підготовка працівників органів внутрішніх справ до проведення переговорів / Л. Й. Гуменюк, І. В. Сулятицький // Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ : навчальний посібник. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 648 с.

6. Сулятицький І. В. Аналіз механізмів виховного впливу соціопсихологічних чинників у системі військового управління / Сулятицький І.В. // Соціопсихологічні чинники виховних функцій системи військово-управлінської діяльності: дис...канд. психол. наук (рукопис). – Київ. – Інститут психології АПН України. – 1997. – 202 с.

7. Тимченко А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции / Тимченко А. В. – Харьков, 1997. – 184 с.
8. Тоба М. В. Функції групових норм : етнопсихологічні особливості / М. В. Тоба // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч.ІІ. – С. 39–48.
9. Франк С. Л. Духовные основы общества / Франк С. Л. – М., 1992. – 511 с.
10. Юнг К. Г. Архетип и символ / Юнг К. Г. – М., 1991. – 304 с.

УДК 351.74.08:316.616.89

Тимченко О.В., старший викладач кафедри психології та соціології Донецького юридичного інституту МВС України

САМОТНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ

Статтю присвячено проблемі самотності як прояву кризового стану особистості. В роботі визначаються інтрапсихічні чинники самотності представників екстремальних видів діяльності та специфічність їх переживань у зв'язку з особливостями служби. Розглядаються внутрішні передумови та зовнішні чинники суїцидальної активності людини в контексті негативного впливу суб'єктивного світосприйняття на підвищення рівня тривожності та соціально-психологічну дезадаптацію особистості.

Ключові слова: самотність, підвищений рівень тривожності, відчуженість, працівники екстремальних видів діяльності, дезадаптація особистості, суїцидальна активність, аутоагресивна поведінка.

Статья посвящена проблеме одиночества как проявлению кризисного состояния личности. В работе определяются интрапсихические факторы одиночества представителей экстремальных видов деятельности и специфичность их переживаний в связи с особенностями службы. Рассматриваются внутренние предпосылки и внешние факторы суицидальной активности человека в контексте негативного влияния субъективного мировосприятия на повышение уровня тревожности и социально-психологическую дезадаптацию личности.

Ключевые слова: одиночество, повышенный уровень тревожности, отчужденность, работники экстремальных видов деятельности, дезадаптация личности, суицидальная активность, аутоагрессивное поведение.

Постановка проблеми. Сучасний соціум має багато хвороб і проблем, які заважають існувати, ефективно функціонувати, рухатися вперед, набувати кожній людині саме позитивного досвіду і передавати його нащадкам. Делінквентність, криміналізація, алкоголізація, наркотизація та інші форми адикцій порушують нормальне життя окремих представників соціуму й цілих соціальних груп. На цьому тлі проблема самотності здається не такою значущою й деструктивною. Але при більш ретельному розгляді стає зрозумілим, що всі вищезазначені хвороби суспільства можуть бути наслідком почуття самотності й соціально-психологічної відчуженості особистості. Людина удається до адиктивної, аутодеструктивної чи делінквентної поведінки, коли не може порозумітися із собою та навколишнім світом. Вона використовує різноманітні

засоби (іноді дуже небезпечні для неї й оточуючих!), щоб загасити небажані емоції і страхи.

Особливо деструктивного характеру набуває самотність як соціально-психологічний феномен в діяльності представників екстремальних професій. В ході виконання службових обов'язків фахівці екстремального профілю повинні демонструвати впевненість у собі, згуртованість, психологічну стійкість, врівноваженість, високий рівень працездатності та професійної компетентності. Почуття самотності дезадаптує особистість, дезорганізує її життя, суттєво впливає на професійну сферу. Якою б не була причина самотності працівника екстремального виду діяльності – смерть близької людини, розлучення, неможливість влаштувати особисте життя, непорозуміння з оточуючими – це завжди певна проблема для нього особисто й всього підрозділу (служби, команди), в якому він працює. Набуваючи кризового характеру, самотність відображає важкий розлад особистості, панування дисгармонії, кризи «Я». Втрата життєвих цінностей або близьких людей, відчуття покинутості, непотрібності власного існування можуть спричинити складні форми аутодеструкції й визначити суїцидальний вибір особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема самотності необхідно розглядати, перш за все, в соціально-психологічному контексті. Коли взаємини між людьми чомусь не складаються, не породжуючи ні дружби, ні любові, ні симпатії, залишаючи людей байдужими один до одного, виникає відчуття гострого дефіциту задоволення у комунікативній сфері. Самотність – важкий психічний стан, який супроводжується поганим настроєм і складними негативними переживаннями; впливає на світосприйняття, діяльність, інтелектуальну й психофізичну активність особистості, мотивацію до життя взагалі.

У теоретичній спадщині глибокого осмислення проблеми самотності існує кілька підходів: психодинамічний, феноменологічний, екзистенціально-гуманістичний, соціологічний, когнітивний, інтимний, теоретико-системний [1].

Серед тенденцій у сучасних дослідженнях самотності, виділяють два типи: позитивна самотність (самотність як усамітнення); негативна самотність (переживання покинутості, непотрібності). Позитивна самотність, самотній спосіб життя свідомо обирається самодостатньою особистістю. Це, перш за все, прагнення відокремитись від небажаного впливу, непотрібних зв'язків, це бажання захистити свій індивідуальний, інтимний життєвий простір, свій внутрішній свій від інших, це прагнення незалежності і свободи. Негативна самотність руйнує особистість, її психіку, плани на майбутнє, позитивні перспективи. Людина, по суті соціальна істота, і тому коли вона не має можливості реалізувати свою комунікативну потребу в своєму суспільному існуванні, вона трагічна і дисгармонічна, недосконала й пригнічена. У межах психологічного дискурсу проблема самотності переважно розглядається О. Данчевою, В. Донієм, Ю. Кошелевою, С. Корчагіною, Г. Несеним, А. Харашем, Ю. Швалбом та ін.

Сучасні дослідження проблеми самотності присвячені:

аналізу психоемоційних станів самотніх [2];

віковим особливостям переживання самотності [3];

характеристиці типів самотності в контексті психологічного, соціального, культурного, космічного аспектів [4];

дослідженню почуття самотності осіб, що знаходяться в умовах групової (тюремної) ізоляції [5];

гендерним відмінностям переживання самотності [6].

Метою роботи є психологічний аналіз проблеми самотності представників екстремального профілю діяльності й оцінка ступеню ризику суїцидальної активності самотніх осіб з підвищеним рівнем тривожності.

Виклад основного матеріалу. Людське життя потребує спілкування. В процесі комунікації людина задовольняє свої біогенні і соціальні потреби, самоактуалізується, адекватно сприймає себе і відчуває ритм життя. Самотність, яку переживає людина в сучасному світі, в жодному разі не дорівнює фізичному стану ізоляції людини, який є об'єктивним та зовні зумовленим. Навпаки, самотність – суб'єктивне внутрішнє переживання, що здебільшого виникає і найгостріше відчувається в ситуаціях інтенсивного спілкування – в ході професійної діяльності, у людському натовпі, у колі друзів, у власній родині. В умовах формалізації стосунків, віртуальної комунікації часто примусове спілкування втрачає природну індивідуальність, глибину, інтимність, вибірковість, перетворюючись на тирана, диктатора, який поглинає внутрішній світ особистості. Неспроможність повною мірою задовольнити свої особисті комунікативні бажання негативно впливає на особистість та породжує виникнення певних переживань: непорозуміння, спустошення, відчуження, самотність.

До чинників самотності традиційно відносять суб'єктивні й об'єктивні, у тому числі:

- особистісні;
- соціальні;
- економічні;
- політичні;
- культурологічні;
- духовні;
- професійні.

Об'єктивна сторона самотності – це суспільні відносини і факти, що приймають у певних умовах деформований характер (аномія, відчуження, ізоляція) [7]. Інакше кажучи, об'єктивний аспект самотності – це ті несприятливі умови, в яких існує людина, які унеможливають процес подальшого гармонійного життя і перетворюють його не безперспективне, алогічне, деструктивне. Суб'єктивна сторона самотності (власне самотність) представляє собою порушення, деформацію зв'язків із мікросередовищем і суспільством в цілому, порушення процесу соціалізації особистості. Негативними наслідками самотності є:

самотність має властивість підпорядковувати собі інші психічні процеси і стани людини;

самотність порушує внутрішню цілісність особистості і почуття самодостатності;

самотність дезадаптує людину й може визначати аутоагресивну активність особи.

Серед психологічних чинників самотності найбільш суттєвими є саме внутрішні психологічні властивості (рис. 1).

До соціально-психологічних чинників самотності, які тісно пов'язані із власне психологічними і відображають взаємозв'язок людини із навколишнім середовищем можна віднести: низький рівень комунікативної компетентності, соціально-рольові дисфункції, внутрішній конфлікт, низький рівень емпатійності, егоцентризм тощо. Переживання самотності може бути різним:

Туга, пасивність, відстороненість – найчастіша реакція, яка відповідає стану самотності [8].

Усамітнення (активне відокремлення) – свідомо позитивна позиція, яка дозволяє зайнятися улюбленою справою, реалізувати свої творчі задуми, побути на самоті тощо.

3. Пошук задоволень в інших сферах життя (дуже часто негативними способами реалізації – алкоголізація, наркотизація інші адикції).

4. Вибір деструктивних способів подолання самотності та самоствердження у соціумі (делінквентність, аутоагресія).

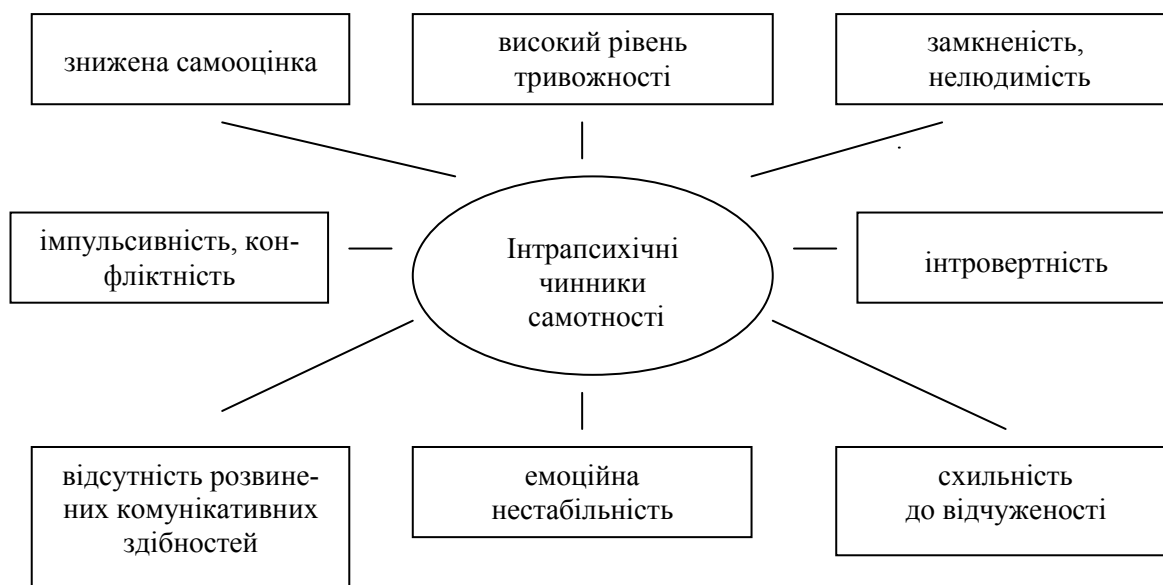

Рис. 1. Внутрішні психологічні чинники самотності

Переживання самотності представниками екстремальних видів діяльності ускладнюється специфічністю служби. Працівники силових і правоохоронних структур, гірничорятувальники, рятувальники МНС, військовослужбовці та представники інших ризиконебезпечних професій виконують свої обов'язки в умовах жорсткої регламентації й повинні мати достатній запас психоемоційних сил і можливостей для чіткої, злагодженої роботи в особливих умовах. Очевидно, що стан психічного здоров'я, почуття задоволеності від життя й спілкування прямо залежить від присутності в особистому просторі працівника тих людей, які дозволяють йому почуватися впевнено, комфортно і спокійно, з якими він перебуває в тісному психоемоційному контакті (родичі, кохані, близькі друзі). Якщо такі зв'язки відсутні, це призводить до почуття самотності, непотрібності, фрустрації.

Висока мобільність в професійній і соціальній сфері, велика кількість міжособистісних контактів, конфліктних, екстремальних ситуацій викривляє і деформує стосунки й підвищує ризик суїцидальної активності. Суїцид як спосіб розв'язання життєвих суперечностей відомий з давніх-давен. За В.А. Тихоненком існує п'ять основних типів особистого сенсу самогубства (рис. 2) [9].

Зазначимо, що внутрішні психологічні чинники самотності і підвищеного рівня суїцидальності мають багато спільних ознак й проявляються: в схильності до хвилювання, підвищеному рівні тривожності, емоційній вразливості, замкненості, запальності, імпульсивності тощо.

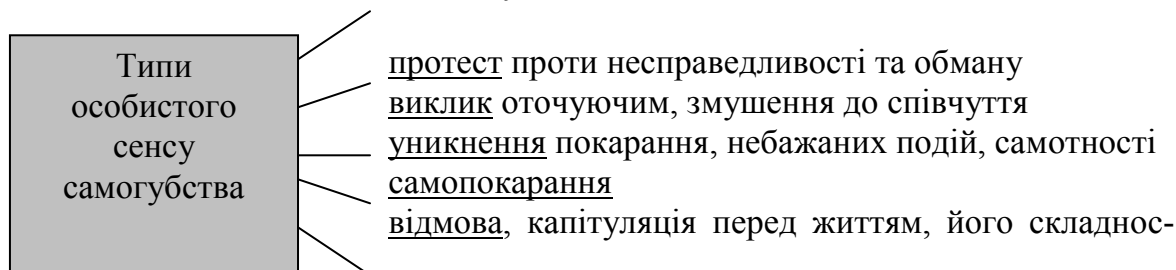

Рис. 2. Типологія особистого сенсу самогубства.

Почуття самотності у поєднанні з емоційно напруженими ситуаціями службової діяльності представників екстремальних видів діяльності може набути того максимально негативного забарвлення, яке у несприятливих зовнішніх умовах (непорозуміння з боку оточуючих, втрата близької людини, велике навантаження у професійній сфері, стресогенність діяльності) трансформуються у суїцидальні думки і переживання. Внутрішні форми суїцидальної поведінки можуть у певних умовах реалізуватися у суїцидальних спробах чи, навіть, завершених суїцидах. І у даному випадку об'єктивна чи суб'єктивна самотність може відіграти свою вирішальну роль. Загальновідомо, що потужним антисуїцидальним фактором виступає присутність у житті потенційного суїцидента значущих близьких людей, які зможуть прямо чи посередньо стримати наміри і задуми особистості з аутоагресивною спрямованістю. Тому, саме відсутність емоційної прихильності до інших людей, які б могли врятувати потенційного суїцидента виступає пусковим механізмом суїцидальної поведінки.

Індивідуально-психологічна схильність особистості до аутоагресивної поведінки найчастіше виявляється в складних, критичних ситуаціях у вигляді соціально-психологічної дезадаптації. Порушення адаптивних процесів спотворює об'єктивне сприйняття дійсності і перешкоджає конструктивному пошуку адекватних форм реагування на дезадаптуючі фактори (службової діяльності, особисто-сімейної сфери та ін.) [10].

Зовнішніми проявами дезадаптації є зміни у поведінці працівника ризиконебезпечної професії, які помітні оточуючим:

соціально-психологічне відчуження;

різке зменшення контактів з оточуючими;

обмеження можливостей успішно вирішувати завдання у різних сферах життя (професійній, комунікативній, побутовій);

відсутність продуктивних ідей.

Суб'єктивними проявами дезадаптації є:

широка гама негативних психоемоційних переживань (підвищена тривожність, душевний біль, розпач, гнів і подібні);

підвищена дратівливість, збудливість, що доходить до реактивності;

депресивне пригнічення, розгубленість, відчуття безвихідності;

втрата інтересу до інших (раніше значущих) сфер життєдіяльності, аж до відмови від виконання своїх соціальних ролей;

зменшення активності мислення;

зниження рівня мотивації;

зниження адекватності і глибини розуміння інших людей, що ускладнює точність інтерпретації інших дій.

У соціально-психологічній дезадаптації, що веде до самогубства, можна виділити дві фази: предиспозиційну і суїцидальну. Перехід предиспозиційної фази у суїцидальну завжди обумовлений конфліктною ситуацією чи життєвою кризою. Гостре почуття самотності може бути саме тією ситуацією, яка визначатиме перехід до суїцидальної фази.

Висновки. Таким чином, самотність виступає детермінантою суїцидальної активності особистості, у тому числі в екстремальних умовах діяльності. Підвищений рівень складності, особиста відповідальність, емоційне і фізичне перевантаження, високий темп дій, стресогенність є тими специфічними ознаками діяльності представників ризиконебезпечних професій, які у поєднанні з особистими соціально-психологічними проблемами (відсутність значущих психоемоційних контактів, підвищений рівень тривожності, дефекти в комунікативній сфері, інтровертивність, підвищений рівень стомлюваності тощо) можуть призвести до дезадаптації і визначити суїцидонебезпечну активність працівника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міюсковіч Б. Самотність: міждисциплінарний підхід / Б. Міюсковіч // Лабіринти самотності (за заг. ред. Покровського Н. Є.) М., 1989

2. Бакалдин С. В. Одиночество и его связь с функциями «Я» : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / С. В. Бакалдин. – Краснодар, 2008. – 25 с.

3. Слободчиков И. М. Теоретико-экспериментальное исследование феномена одиночества личности : (на материале подросткового возраста) / И. М. Слободчиков: дисс... докт. психол. наук : 19.00.01. – М., 2006. – 330 с.

4. Рогова Е. Е. Одиночество в условиях современного общества : автореф. дис. докт. философ. наук спец : 09.00.11 «Социальная философия» / Е. Е. Рогова. – Краснодар : Краснодарский университет МВД России, 2011. – 51 с.

5. Лапшина Т. Ю. Психологические особенности переживания одиночества у лиц, находящихся в условиях групповой (тюремной) изоляции / Т. Ю. Лапшина: диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности : 19.00.06 «Юридическая психология». – Ростов-на-Дону : Южный федеральный университет, 2007. – 181 с.

6. Мухиярова Е. Н. Переживание одиночества в зрелом возрасте (гендерный аспект) : автореф. дис. канд. психол. наук, спец. : 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е. Н. Мухиярова. –

Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет, 2006. – 20 с.

7. Тимченко О. В. Соціально-психологічне відчуження особистості як чинник делінквентності / О. В. Тимченко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць. – Донецьк, 2006. – № 2. – С. 235–240.

8. Життєві кризи особистості : [наук.-методичний посібник : У 2 ч. / ред. рада : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст.голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (керівники авторського колективу) та ін.]. – К. : ІЗМН, 1998. – Ч.1 : Психологія життєвих криз особистості. – 360 с.

9. Тихоненко В. А. Морально-этические аспекты суицида и вопросы реабилитации / В. А. Тихоненко // Проблемы профилактики и реабилитации в суицидологии : сборник научных трудов. – М., 1984. – С. 47–62.

10. Тімченко О. В. Аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ України: соціально-психологічні детермінанти виникнення, методи превенції та профілактики : [монографія] / О. В. Тімченко, О. В. Тімченко. – Донецьк : Донецький інститут внутрішніх справ МВС України, 2003. – 236 с.

УДК 371.132:371.125

Федоренко О.І., д. пед. н., професор, начальник кафедри психології та педагогіки ХНУВС

ДО ЗМІСТУ ПОНЯТЬ «ПІДГОТОВКА» ТА «ГОТОВНІСТЬ» ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

Стаття присвячена аналізу змісту понять «підготовка» та «готовність» до професійної діяльності фахівців правоохоронної сфери. Розглянуто чинники, які необхідно враховувати при підготовці фахівців цієї сфери до професійної діяльності; виділено особливості професійної діяльності, які відображають її специфіку і впливають на зміст підготовки до цієї діяльності. Розкрито сутність поняття «готовність» до професійної діяльності; показано зв'язок між поняттями «підготовка» і «готовність» до професійної діяльності.

Ключові слова: підготовка, готовність до професійної діяльності, працівники правоохоронної сфери.

Статья посвящена анализу содержания понятий «подготовка» и «готовность» по отношению к профессиональной деятельности сотрудников правоохранительной сферы. Рассмотрены факторы, которые необходимо учитывать при подготовке специалистов этой сферы к профессиональной деятельности; выделены особенности профессиональной деятельности, которые отражают ее специфику и влияют на содержание подготовки к этой деятельности. Раскрыта сущность понятия «готовность» к профессиональной деятельности; показана взаимосвязь понятий «подготовка» и «готовность» к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: подготовка, готовность, профессиональная деятельность, сотрудники правоохранительной сферы.

Постановка проблеми. У сучасному світі визначилися тенденції, з одного боку, до більшої конкретизації, професіоналізації вищої освіти, а з іншого – діалектично протилежна тенденція до підготовки фахівців широкого профілю. У системі вищої професійної освіти Міністерства внутрішніх справ це досягається за рахунок здійснення підготовки за всіма напрямками права з

урахуванням специфіки відповідної спеціалізації. Для майбутнього працівника органів внутрішніх справ це означає формування та розвиток філософських, правових, педагогічних, психологічних, соціальних знань. При цьому необхідно забезпечити водночас і спеціалізацію. У зв'язку з цим зростають вимоги до формування змісту навчальних дисциплін. Специфіка підготовки майбутніх працівників міліції до професійної діяльності полягає в тому, що, з одного боку, її зміст має базуватися на змісті професійних дисциплін юридичної спрямованості, а з іншого – враховувати зміст соціально-педагогічних дисциплін та особливості майбутньої професійної діяльності, оскільки професія належить до типу професій «людина – людина».

Мета статті – розглянути сутність і особливості професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ; проаналізувати зміст понять «підготовка» та «готовність до професійної діяльності» та визначити їх взаємозв'язок.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У педагогічних дослідженнях існують різні підходи до визначення поняття «підготовка». Так, деякі вчені поняття «підготовка» ототожнюють з готовністю до професійної діяльності (Н. Костіна), інші дослідники (Л. Григоренко, Т. Гущина, Г. Троцько та ін.) вважають, що підготовка включає в себе формування готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності.

Аналіз наукової літератури (М. Ануфрієв, О. Бакаєв, О. Бандурка, Н. Гранат, Є. Клімов, В. Попков, О. Ярмиш та ін.) показав доцільність побудови процесу підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ з урахуванням наступних чинників:

зміст освіти вищих навчальних закладів МВС орієнтований переважно на формування у майбутніх фахівців ОВС правових знань різного спрямування (громадського, кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного права та ін.), а також карально-правових підходів (припинення та покарання) щодо профілактики правопорушень;

у змісті підготовки майбутніх працівників ОВС, незважаючи на соціально-педагогічний характер їх професійної діяльності, недостатньо представлені відповідні навчальні курси та дисципліни, які сприяли б засвоєнню тих необхідних знань, умінь та навичок, без яких фахівець не здатен на належному рівні виконувати професійні функції, необхідні при взаємодії з представниками різних груп населення (дітьми, молоддю, пенсіонерами і т. ін.);

побудова процесу навчання, що склалася, орієнтована в основному на репродуктивне засвоєння знань та вмінь, а не на оволодіння узагальненими, універсальними методами та прийомами професійної діяльності, які б могли варіативно застосовуватися при зміні соціальних умов або умов діяльності;

організація процесу навчання майбутніх працівників ОВС включає переважно традиційні методи та форми викладання навчального матеріалу, які сприяють формуванню знань, але не можуть забезпечити формування на належному рівні умінь та навичок, необхідних для ефективного здійснення професійної діяльності, і не повною мірою сприяють формуванню професійно важливих рис та якостей особистості. Формування умінь та навичок вимагає такої організації навчального процесу, яка стимулювала б курсантів самостійно, активно та творчо застосовувати набуті знання в різних ситуаціях. Ре-

алізувати це можливо через включення у процес підготовки курсантів активних методів навчання (ділових ігор, тренінгу та ін.), адже вони дозволяють моделювати умови майбутньої професійної діяльності;

не на належному рівні у підготовці майбутніх фахівців ОВС представлені питання формування знань, умінь та навичок спілкування, як в умовах професійної діяльності, так і за її межами. Професія міліціонера належить до типу професій «людина – людина» і реалізується засобами спілкування, що свідчить про те, що майбутня професійна діяльність вимагає володіння комунікативними вміннями та навичками, які мають бути сформовані у процесі підготовки до професійної діяльності.

Ці чинники викликають необхідність внесення суттєвих змін до підготовки сучасного правоохоронця до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Науково обґрунтовану підготовку майбутніх правоохоронців до професійної діяльності доцільно здійснювати на основі системного підходу, який передбачає розгляд та взаємодію всіх компонентів системи в їх єдності та взаємозв'язку. Використання системного підходу в процесі підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ дає можливість перейти від опису явищ та їх зовнішніх проявів до визначення, розуміння їх взаємозв'язків і внутрішнього змісту.

Як було зазначено вище, у напрямі підготовки Право 6.0601 дві спеціальності, за якими здійснюється підготовка майбутніх працівників міліції в Україні – 7.060101 «Правознавство» та 7.060102 «Правоохоронна діяльність». В рамках першої спеціальності мають місце спеціалізації «Слідча», «Боротьба із незаконним обігом наркотиків», «Боротьба з економічними злочинами», «Боротьба із кіберзлочинами», в рамках другої такі спеціалізації – «Міліція громадської безпеки» (дільничні інспектори міліції), «Кримінальна міліція», «Міжнародна правоохоронна діяльність». Отже, майбутні фахівці будь-якої з названих правових спеціальностей у процесі навчання повинні отримати знання не тільки з різних галузей права (кримінального, адміністративного, сімейного, громадського, трудового та ін.), а й знання з різних галузей психології (загальної, вікової, соціальної), педагогіки (загальної, соціальної), соціології тощо.

Слід підкреслити, що професійна діяльність працівників має специфічні риси, не враховувати які при підготовці майбутніх фахівців неможливо. Аналіз спеціальної літератури (О. Бандурка, Б. Бовін, С. Безносів, М. Мягких, А. Сафронов) дозволяє виділити особливості професійної діяльності, що є специфічними для фахівців правоохоронної сфери.

1. Діяльність працівника ОВС протікає у площині правових суспільних відносин. Існує жорстка правова регламентація (нормативність) професійної поведінки, прийнятих рішень. Відступ від своїх службових обов'язків, порушення посадових повноважень є порушенням закону. Дана регламентація професійної діяльності працівника ОВС відрізняє її від інших професій і має бути врахована у змісті навчальних дисциплін.

2. Діяльність правоохоронця передбачає наявність владних повноважень, прав та обов'язків застосовувати владу від імені закону. Найменше відхилення від вимог закону щодо використання владних повноважень може призвести до тяжких наслідків, заподіяти моральну шкоду людині, завдати

серйозної психічної травми їй та її близьким, негативно вплинути на авторитет особи серед оточуючих. Урахування даної особливості є необхідним при розробці в цілому змісту підготовки до професійної діяльності.

3. Особливістю професійної діяльності працівника ОВС є процесуальна самостійність, персональна відповідальність за прийняті рішення. Незалежність діяльності посадових осіб правоохоронних органів є одним з основних принципів правосуддя, відповідно до якого кожна посадова особа при виконанні покладених на неї обов'язків підпорядковується тільки закону і не повинна залежати від будь-яких впливів.

4. Висока емоційність, екстремальність праці, необхідність виконання великого обсягу і різних за характером професійних завдань в умовах гострого дефіциту інформації й часу, активної протидії осіб, що ігнорують правові норми. Адже працівники міліції у професійній діяльності переважно стикаються з людьми, які знаходяться у кризовому стані або потрапили у складні життєві ситуації. Це може призводити до емоційних зривів, стресів, появи невротичних реакцій, психосоматичних розладів, що може негативно впливати на ефективність виконання професійної діяльності.

5. Нестандартний, творчий характер діяльності працівників органів внутрішніх справ. Працівнику ОВС доводиться мати справу з різними життєвими ситуаціями, долями людей, які очікують від нього допомоги, творчого підходу у вирішенні проблем, уважного вивчення виникаючих правовідносин. Цим визначається необхідність наявності у працівника високого рівня знань, загальної культури і освіченості, інтелектуальних і творчих здібностей. Все це необхідно враховувати при розробці змісту навчальних дисциплін у процесі підготовки до професійної діяльності.

6. Особливістю професійної діяльності працівників міліції є те, що вона має соціально-педагогічний характер. Тобто, окрім володіння знаннями, уміннями та навичками професійно-правової спрямованості працівники ОВС обов'язково повинні володіти знаннями, уміннями і навичками соціально-педагогічного та психологічного характеру. Оскільки саме від рівня їх педагогічної освіченості залежить якість та ефективність її виконання. Ця особливість їх професійної діяльності є однією з визначальних при розробці змісту підготовки.

7. Важливою особливістю діяльності працівників ОВС є комунікативний аспект їх діяльності. У рамках професійної діяльності вони спілкуються з різними верствами населення: дітьми, їх батьками (родичами), вчителями, адміністрацією навчальних закладів, пенсіонерами та ін., що визначає різноплановість їх комунікацій. Така діяльність передбачає сформованість та розвиток таких комунікативних умінь як встановлення та підтримка психологічного контакту; уміння слухати, розуміти співрозмовника, організувати та вести бесіду, співчувати (емпатія); володіти вербальними та невербальними засобами спілкування; зберігати самоконтроль та ін. Цю особливість також необхідно враховувати при розробці змісту підготовки майбутніх працівників ОВС до професійної діяльності.

Підготовка майбутніх правоохоронців до професійної діяльності має здійснюватись з дотриманням таких педагогічних умов:

забезпечення формування у курсантів позитивної мотивації навчання та мотивації до майбутньої професійної діяльності, що досягається використанням комплексу методів, прийомів та форм навчання і виховання особистості;

варіативного застосування методів активного навчання, оскільки дані методи в більшій мірі, ніж репродуктивні та пояснювально-ілюстративні, дозволяють моделювати умови майбутньої професійної діяльності, сприяють самостійному, творчому засвоєнню і застосуванню знань, оволодінню уміннями та навичками майбутньої професії;

удосконалення методики проведення навчальних занять для підвищення якості засвоєння знань, оволодіння уміннями та навичками здійснення майбутньої професійної діяльності, що позитивно позначиться на якості підготовки до професійної діяльності в цілому;

практичної спрямованості підготовки майбутніх працівників ОВС до професійної діяльності, що досягається удосконаленням виробничої практики курсантів через включення в її зміст всіх програм практики (ознайомчої, навчальної, виробничої (стажування на посаді)), які мають сприяти залученню курсантів до майбутньої професійної діяльності;

забезпечення міжпредметної спрямованості (правової, педагогічної, соціальної, психологічної та ін.) навчання через включення у зміст викладання навчальних дисциплін відповідних тем та питань, які дозволяють комплексно підготувати майбутніх фахівців до професійної діяльності.

Підготовку майбутніх працівників міліції до професійної діяльності доцільно реалізовувати у два етапи:

аудиторний етап – під час проведення лекційних, семінарських та практичних занять;

позааудиторний етап – під час проведення тренінгових занять, виробничої практики (стажування на посаді).

Таким чином, підготовка майбутніх правоохоронців до професійної діяльності під час навчання у вищому навчальному закладі – цілеспрямований, організований, динамічний процес, інноваційний за своїм характером, адаптований до умов майбутньої професійної діяльності. Результатом підготовки є готовність курсантів до її самостійного виконання (засвоєння ними відповідних знань; оволодіння вміннями та навичками, необхідними у професійній діяльності; набуття досвіду їх здійснення та творчого застосування; сформованість пізнавальної і професійної мотивації, усвідомлення соціальної необхідності й цінності професії).

Звернімось до словників за змістовною характеристикою ключового поняття «готовність». У тлумачному словнику української мови «готовність – це бажання зробити що-небудь». В. Даль пише, що «готовність» визначається як «стан і властивість готового», а термін «готовий» означає «той, що приготувався до чого-небудь» [1]. У словнику С. Ожегова готовність визначається як «стан, при якому все зроблено, все підготовлено для чого-чого». В українсько-російському психологічному словнику готовність трактується як «активно-дієвий стан особистості, установка на певну поведінку, змобілізованість сил на виконання завдання». Словник із психології окреслює готовність як «стан підготовленості, в якому організм

налаштований на дію чи реакцію».

У психологічному словнику поняття «готовність до дії» розглядається в декількох аспектах: як озброєність людини необхідними для успішного виконання дії знаннями, вміннями, навичками і як згода на виконання будь-яких дій.

Л. Аболін розглядає готовність як первинну, фундаментальну вихідну умову успішного виконання діяльності будь-якої складності. Категорія готовності активно досліджується сьогодні у зв'язку зі співвіднесенням її з процесом формування і становлення майбутніх фахівців для різних галузей професійної діяльності. Крім того, готовність як потенційний стан особистості професійно підготовлених майбутніх фахівців досліджується і як теоретична проблема, і як практично-орієнтований підхід.

В. Уліч говорить, що за своєю суттю готовність являє собою міру мобілізації внутрішніх ресурсів людини з метою найбільш ефективного вирішення певних завдань. А. Ліненко визначає готовність як цілісне стійке утворення, що мобілізує особистість на включення у професійну діяльність.

Більшість радянських вчених трактують готовність як особливий, оптимальний тимчасовий психічний стан (В. Алаторцев, А. Ганюшкін, Н. Левітов, А. Пуні, Ю. Юрасов та ін.).

Так, М. Левітов розрізняє тривалу готовність, яка може розглядатись як придатність або непридатність людини до виконання роботи, так і готовність як тимчасовий стан, який розподіляється на підвищену, звичайну і низьку готовність.

До внутрішніх і зовнішніх умов, що впливають на готовність, відносять: зміст завдань, труднощі в їх розв'язанні, новизну, обставини діяльності, мотивацію, оцінку імовірності досягнення і власної підготовленості, попередні нервово-психічні стани і стани здоров'я, особистий досвід мобілізації сил при вирішенні завдань, вміння контролювати і регулювати рівень свого стану готовності.

Є. Романова розглядає готовність до професійної діяльності на двох рівнях: загальну генералізовану особистісну готовність та «спеціальну» професійну готовність і трактує це поняття як своєрідний синтез психологічних феноменів та понять на різних рівнях становлення професіонала.

Поняття «готовність», на думку С. Максименка, є цілеспрямованим вираженням особистості, що містить її переконання, погляди, мотиви, почуття, вольові та інтелектуальні якості, знання, навички, вміння, установки. Така готовність досягається у процесі моральної, психологічної та професійної підготовки і є результатом різнобічного розвитку особистості з урахуванням вимог, зумовлених особливостями професійної діяльності [3].

Грунтуючись на дослідженнях Н. Матюхіної, можна визначати «готовність до професійної діяльності» як психічний стан, який автор поділяє на операційну готовність, функціональну готовність, особистісну готовність.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що спеціально організовані процеси навчання, виховання і розвитку особистості у вищому навчальному закладі МВС можуть забезпечити підготовку курсантів до професійної діяль-

ності. Адже під час навчання, виховання і розвитку курсантів відбувається формування правових, соціальних, педагогічних та ін. знань, умінь, навичок, мотивації, рис та якостей особистості, що, в кінцевому результаті, сприяє формуванню готовності до виконання професійної діяльності. Формування готовності під час навчання майбутніх правоохоронців у вищому навчальному закладі забезпечується, по-перше, засвоєнням змісту навчальних дисциплін, які забезпечують спеціалізацію фахівця; по-друге, міжпредметною спрямованістю і зв'язком змісту навчальних дисциплін; по-третє, організацією навчального процесу, яка має сприяти формуванню у курсантів мотивації до майбутньої професійної діяльності та професійно важливих рис та якостей особистості.

Перспективним напрямом подальших досліджень є цілеспрямоване формування готовності майбутніх правоохоронців до професійної діяльності з урахуванням спеціалізації у процесі навчання у вищих навчальних закладах МВС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль ; ред. К. В. Виноградова. – Т. 1 : А–З. – М. : Русский язык, 1978. – 699 с.
2. Левитов Н. Д. О психологических состояниях человека / Левитов Н. Д. – М., 1964. – С. 103–142.
3. Максименко С. Д. Психологія в соціологічній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури : [навчальний посібник] / С. Д. Максименко. – К. : Наукова думка, 1999. – 216.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов – М. : ИСЭ, 1984. – 939 с.
5. Психологический словарь / В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М. : Педагогика – Пресс, 1996. – 440 с.
6. Психология : [словарь / под ред. В. В. Абраменко, В. С. Аванесова, Н. С. Агамова и др.]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
7. Психология : [словарь / под ред. А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського]. – М. : Педагогика, 1990. – 458 с.
8. Сучасний тлумачний словник української мови 65 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Харків : ВД «Школа», 2006. – 1008 с.

УДК:15.9:316.6

Цільмак О.М., д. юр. н., доцент, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства Одеського державного університету внутрішніх справ

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЗОН ДОВІРИ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ЛЮДЕЙ

Автор у статті виклав результати дослідження особистісних зон довіри працівників ОВС до людей та встановив такі зони довіри: інтимна, інтерперсональна, персональна, соціальна, публічна та нейтральна.

Ключові слова: довіра, особистісна зона довіри, інтимна, інтерперсональна, нейтральна, персональна, працівник ОВС, публічна, соціальна.

Автор в статті изложив результати дослідження личностних зон довіри співробітників ОВД к людям и установил такі зони довіри: інтимна, інтерперсональна, персональна, соціальна, публічна и нейтральна.

Ключевые слова: довіра, личностна зона, інтимна, інтерперсональна, нейтральна, персональна, співробітник ОВД, публічна, соціальна.

Постановка проблеми. Довіра є основою всіх соціальних інститутів. Довіра до іншої людини може виступати у двох вимірах: по-перше, як особистісна віра в порядність, доброзичливість іншої людини; по-друге, як готовність слідувати певним соціальним нормам, звичаям, устоям, традиціям, правилам гри тощо.

На сучасному етапі соціального розвитку української держави рівень довіри особи до інших людей значно знижується. І зрозуміло, що дистанціювання від себе інших людей набуває певних перетворень та модифікацій.

Внутрішній світ кожної людини є закритим. Довіра та взаємодовіра працівників екстремальних видів професій є важливою умовою для ефективного вирішення професійних завдань у складних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Піонером в галузі вивчення феномена довіри в зарубіжній соціальній психології були С. Джуард і П. Ласкоу, які її досліджували з точки зору саморозкриття внутрішнього «Я».

Канадський психолог і психотерапевт С. Джуард (Sidney Jourard) [1] вперше виділив поняття «норма довірливості», під якою він розумів «... здатність реагувати довірливою на довірливість відповідно до обставин спілкування в діаді». На його думку, «норма довірливості» формується в дитинстві, коли дитина ще веде себе спонтанно, тобто відповідно до свого дієвого «Я», та її особливості залежать від реакції оточуючих на її відвертість. У результаті такої взаємодії дитини з близькими людьми у неї формується так звана «ідіосинкратична модель довірливості», під якою розуміється рівень, або ступінь, відкритості людини, який залишається відносно незмінним у подальшому житті особи, тобто надалі функціонує як риса характеру. З точки зору цього підходу, поведінка довірливої людини в кожний момент часу перебуває під впливом двох протилежно спрямованих тенденцій, одна з яких штовхає людину на те, щоб довіритися, а інша – на те, щоб придушити це прагнення.

У 1995 р. К. Парку і Л. Халберт провели спеціальне дослідження для підтвердження гіпотези про те, що «ступінь довіри до іншого буде впливати на рівень, на якому людина реагує на присутність побоювання (або на можливість не отримати винагороду при спільних діях)». У результаті спеціально проведеного дослідження автори дійшли висновку, що за наявності небезпеки люди, схильні високо довіряти, співпрацюють частіше, тоді як вони низько довіряють за відсутності небезпеки, однак і ті, й інші співпрацюють в однаковій мірі.

Отже, можна зробити висновок, що в екстремальних умовах працівники ОВС схильні у більшій мірі довіряти колезі або іншій людині, тому що від цього може залежати чиєсь життя або результат тактичної операції.

Феномену довіри присвячено багато праць, однак дослідження особистісних зон довіри працівників ОВС до людей не було здійснено. Це й буде метою та завданнями нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи навколишній світ, дитина спостерігає за поведінкою батьків та прислухається до їх думок, поглядів та світогляду. У міру соціалізації в особи виникає різне ставлення до знайомих, друзів, однолітків та чужих людей, яке залежить від ступеня довіри до них. Так, якщо ступінь довіри до людини є високим, то особа наближує її до себе, якщо низьким – то тримає дистанцію.

Працівники ОВС у своїй професійній діяльності стикаються з обманом, маніпуляціями та різними хитрощами об'єктів правоохоронної діяльності. Тому рівень довіри до інших людей у них згодом знижується. Працівники більш схильні недовіряти, перевіряти, підозрювати. Це, у свою чергу, не може не відбитися на їх особистісній життєдіяльності.

Особистість довіряє іншій людині у певній мірі, тобто у неї кожна конкретна особа займає особливу нішу ступеня довіри. Можна припустити, що особистісне дистанціювання інших людей від себе треба вивчати через призму довіри. Для встановлення особистісних зон довіри працівників ОВС до людей нами було проведено анонімне анкетування 400 курсантів ВНЗ МВС України віком 18 – 23 років; по 200 представників чоловічої та жіночої статі.

Респондентам було запропоновано визначити дистанцію, на яку вони допускають: рідних (матір, батька, брата, сестру, бабусю, дідусю), дівчину (хлопця), коханого (кохану), чоловіка (дружину), дуже близького друга, близького друга, приятеля, однокурсників, інших людей. Для цього їм треба було вписати порядкові номери запропонованих для оцінювання осіб у три кола. Перше коло визначало *інтимну* зону, тобто до нього слід було віднести тих осіб, яким вони цілком довіряють та яких вони допускають у своє дуже особисте життя. Друге коло визначало *персональну* зону, до нього слід було віднести тих осіб, з якими респонденти знаходяться у дружніх стосунках, однак яким вони не повністю довіряють тайни власного життя. Третє коло визначало *соціальну* зону, до нього слід було віднести тих осіб, з якими відбувається вимушена соціальна взаємодія, їм респонденти не довіряють тайни. Поза колами респондентам запропоновано було розташувати тих осіб, яким вони ані в якому разі не довірили б особистісних, професійних та сімейних тайн.

У результаті статистичної обробки було виявлено певні відмінності особистісного дистанціювання чоловіків та жінок. Отже, чоловіки вказали, що до власної інтимної зони вони допускають: маму (так вказало 77 % респондентів), батька (62,5%), сестру (52,5%), брата (57,5%), бабусю (47,5%), дідуся (40%), кохану (32,5 %), свою дівчину (22,5%), свого близького друга (12,5 %) та друга (2,5 %).

Представниці жіночої статі в інтимну зону допускають маму (так відмітило 81,5 %), батька (61,5%), сестру (55,5%), брата (49,5%), бабусю (69,5 %), дідуся (35,5%), коханого (81,5%), свого хлопця (31,5%) дуже близьку подругу (51,5%), близьку подругу (33,5 %), подругу (19 %).

Отже, результати анкетування свідчать про те, що у респондентів: незалежно від статі усе ж таки головним дорослим є матір; представниці жіночої статі більш ніж чоловіки допускають у свою інтимну зону матір, бабусю, сестру, дуже близьку подругу та свого коханого; існує чітка суб'єктно-об'єктна

соціальна установка про необхідність довіряти тільки рідним та дуже близьким людям.

Що стосується персональної зони, то респонденти чоловічої статі до неї у більшості випадків допускають близького друга (75 %), друга (60%); свою дівчину (57,5%); кохану (42,5 %); приятелів (35 %); знайомих (17,5 %). Серед близьких родичів найбільші показники отримали: дідусь (32,5%), бабуся (25 %); сестра, брат та батько (по 20 %); мати (17,5 %).

Представниці жіночої статті до цієї зони допускають дуже близьку подругу (48,5 %), подругу (41,5%); свого хлопця (35,5%); коханого (18,5 %); приятелів (57,5 %); знайомих (21,5 %).

До соціальної зони респонденти чоловічої статі у більшості випадків віднесли приятелів (57,5%); знайомих (50 %) та незнайомих (40 %). Жінки до цієї зони віднесли подруг (21,5 %), знайомих (71,5%) та незнайомих (19,5%).

Представники чоловічої та жіночої статі за трьома колами, тобто до публічної зони, віднесли незнайомих людей (47,5 % та 80,5%).

Отже, результати анонімного анкетування вказують на те, що у респондентів існують такі особистісні зони:

1) *інтимна* – до неї допускаються тільки близькі родичі – мама, батько, сестра, брат, бабуся, дідусь (у жінок – коханий та дуже близька подруга);

2) *персональна* – до неї у більшості випадків допускаються дуже близькі друзі, близькі друзі, своя дівчина (свій хлопець) та кохана (коханий);

3) *соціальна* – до неї у більшості випадків допускаються приятелі та знайомі;

4) *публічна* – усі інші незнайомі люди.

Нами також було вивчено ступінь (за стовідсотковою шкалою) довіри курсантів ВНЗ МВС України до близьких родичів (матері, батька, бабусі, дідуся, брата, сестри); близьких людей (друзів, дівчини, коханої) та інших осіб. Отже, респонденти чоловічої статі вказали, що вони стовідсотково довіряють матері (так відмітило 92,5 % опитаних); батькові (72, %), дідусеві (45 %), братові (42,5 %), сестрі (40 %), бабусі (35 %). Жінки стовідсотково довіряють матері (так відмітило 89,5 % опитаних); батькові (57,5%), бабусі (61,5%), братові (59,5 %), сестрі (47%), дідусеві (31,5%). При оцінці ступеня довіри близьким родичам за шкалами відсотків респонденти розмістили їх у межах 80 та 90 відсотків.

Установки чоловіків стосовно ступеня довіри до дівчини, коханої та майбутньої дружини коливаються у межах шкали від 40 до 100 %, найбільший відсоток ступеня довіри до дівчини був відмічений – 70 % (так відмітило 22,5 % чоловіків) та 80 % (так відмітило 20 %); до коханої – 70 % (так відмітило 17,5%); 80 % (так відмітило 15 %); до майбутньої дружини 70, 80 та 100% (так відмітило 10 % респондентів).

Жінки у порівнянні з чоловіками більше довіряють своєму хлопцю – найбільший відсоток ступеня довіри був відмічений 70 % (так відмітило 31,5 % респондентів) та 80 % (так відмітило 32 %); до коханого – 80 % та 90 % (так відмітило 29,5 % та 31,5 % респондентів); до майбутнього чоловіка – 70 % та 80 % (так відмітило по 11,5%) та 100% (так відмітило 16,5 %).

Слід відмітити, що друзів респонденти поділяють за ступенем довіри та

близькості до себе – дуже близький товариш, близький товариш, товариш та приятель. При статистичному вивченні результатів дослідження ступеня довіри найвищі відсотки було отримано до:

– дуже близьких друзів – 80 та 90 відсотків (так відмітило 23 % і 25,5 % чоловіків та 25,5 % і 29,5 % жінок);

– близьких товаришів – 70 відсотків (так відмітило 17 % чоловіків та 19,5 % жінок);

– товаришів – 50 та 60 відсотків (так відмітило 7,5 % і 9,5 % чоловіків та 9,5% і 10 % жінок);

– приятелів – 50 відсотків (так відмітило 5,5 % чоловіків та жінок).

Отже, представниці жіночої статі більше, ніж чоловіки, довіряють дуже близьким та близьким друзям.

Стосовно інших людей респонденти переконані, що їм слід довіряти тільки у 10 % (так відмітило 30 % з опитаних чоловіків та 25,5 % жінок); у 20 та 50 % (так відмітило 20% з опитаних чоловіків та 27,5 % і 23 % жінок) та у 40 % (так відмітило 22,5 % з опитаних чоловіків та 13,5 % жінок). Отже, статистичні показники результатів анонімного анкетування свідчать про те, що у курсантів ВНЗ МВС України незалежно від статі існує стійка соціальна установка на те, що іншим людям, тобто чужим, довіряти не можна.

Ми також провели дослідження серед працівників ОВС вікової категорії – 40 – 45 років. Усього взяло участь 100 осіб жіночої статі та 100 – чоловічої. До інтимної зони ці респонденти тільки у 10 – 12% допускають матір. Близьких родичів вони віднесли до персональної (43% – відповідей жінок та 36 % – чоловіків), соціальної (25% та 45%) зони, публічної (22 % та 8%). У зв'язку з цим ми модифікували анкету та запропонували респондентам цієї вікової категорії для оцінювання такі зони: інтимна, інтраперсональна, персональна, соціальна, публічна та нейтральна (дивись рис.1).

Отже, до *інтимної* зони (сокровенної) ми запропонували респондентам віднести тих осіб, яких вони допускають у своє дуже особисте життя та яким вони цілком довіряють (як собі), тобто їм можна довірити найбільш інтимні, сокровенні тайни власного життя; до *інтраперсональної* зони (внутрішньоособистісної) – осіб, яким вони можуть довірити значущі для їх життя тайни, окрім інтимних.

До *персональної* зони – тих, з ким респонденти знаходяться у дружніх взаєминах, однак яким вони вибірково довіряють, тобто кажуть тільки те, що не завдасть особливої шкоди, якщо про цю інформацію дізнаються інші. До *со-*

Рис. 1. Особистісні зони дистанціювання за критерієм довіри

ціальної зони – тих, з якими відбувається тільки вимушена або вільна соціальна взаємодія, цій категорії осіб респонденти не довіряють тайни.

До *публічної* зони – осіб, з якими можлива соціальна взаємодія, однак їм вони ані в якому разі не довірили би будь-яких тайн. До *нейтральної* зони слід було віднести осіб, з якими ані в якому разі не можлива соціальна взаємодія та комунікація.

Для цього респондентам були запропоновані наступні категорії: рідні (бабуся, дідусь, матір, батько, брат, сестра, чоловік (дружина), донька, син, невістка, зять, онучка, онук), близькі (свекор, свекруха, тесть, теща, коханий (кохана)), друзі (дуже близький друг, близький друг, приятель), колега, знайомий(а), незнайомий(а). Респондентам треба було вписати порядкові номери запропонованих для оцінювання осіб у п'ять кіл або поза колом (див. рис.1). Якщо, наприклад, в особи два сина (доньки, чоловіка, бабусі, дідуся), то слід вписати двічі порядковий номер запропонованої категорії у певне коло. Респондентам також було надано пояснення стосовно того, що не має значення, чи жива чи мертва людина, яка підлягає оцінці. Оцінці підлягають усі. Мета дослідження – визначення ступеня довіри до запропонованих категорій осіб.

Таким чином, респонденти (чоловіки та жінки) до інтимної зони віднесли тільки: матір (7 та 11%), батька (9 та 5%), сестру (2 та 11%), брата (9 та 3%), дуже близького друга (5 та 3%).

Отже найвищий ступінь довіри отримали у жінок – матір та сестра, у чоловіків – батько та брат. Таким чином, більшість працівників ОВС віком 40 – 45 років у процесі життєдіяльності навчилися тримати найбільш інтимніші, сокровенні тайни власного життя у секреті від усіх.

Деякі тайни власної життєдіяльності респонденти в основному довіряють тільки: бабусі (3 та 5% чоловіків і жінок); дідусю (7 та 9%), матері (36 та 41%); батькові (41 та 33%); сестрі (21 та 37%); братові (29 та 25%); чоловікові (39%); жінці (33%), донці (3 та 10%); синові (7 та 14%), коханій (6%); коханому (9%); дуже близькому другові (19 та 17%) та близькому другові (4 та 5%).

Таким чином, результати анкетування вказують, що деякі тайни власної життєдіяльності респонденти довіряють в основному матері, батькові, братові та сестрі. Найвищі показники отримали у чоловіків батько (41%), матір (36%), дружина (33%) та брат (29%); у жінок – матір (41%), чоловік (39%), сестра (37%) та батько (33%). Отже, жінки більше довіряють матері, а чоловіки – батькові. Як видно з дослідження, з роками ступінь довіри до дуже близьких друзів знижується. У цей період в основному особи чоловічої та жіночої статі усвідомлюють, що для них саме головне у житті – це сім'я.

До *персональної* зони респонденти віднесли ті категорії осіб, з якими вони знаходяться у дружніх взаєминах, однак яким вони вибірково довіряють. Найбільші показники отримали у чоловіків: близький друг (49%), дуже близький друг (36%), син (39%), дідусь (35%), донька (34%), сестра (30%), брат (29%), дружина (21%). При оцінці жінок найбільші показники були у: близького друга (48%), сина (46%), доньки (41%), дуже близького друга (41%), бабусі (30%), сестри (35%), брата (23%), чоловіка (23%).

Таким чином, одна четверта респондентів вказали на проблему довіри у

сімейних подружніх стосунках. За кількісними показниками до цієї зони респонденти віднесли найбільшу кількість категорій осіб, які підлягали оцінці.

До *соціальної* зони – тих, з якими відбувається або відбувалася тільки соціальна взаємодія, цій категорії осіб респонденти не довіряють тайни. Найбільші показники отримали у чоловіків наступні категорії осіб: дідусь (49%), бабуся (45 %), приятель (37 %), дружина (30 %), тесть (30 %), колега (29%); у жінок – дідусь (53 %), бабуся (51 %), приятель (41 %), колега (35 %). Показники недовіри є високими у таких категорій рідних осіб як бабуся та дідусь. Як пояснили респонденти, вони не хочуть, щоби літні люди страждали та нервували дізнаючись якоїсь таємної інформації: «Краще нехай не знають, ніж нервують».

До *публічної* зони респонденти віднесли осіб, з якими можлива соціальна взаємодія, однак їм вони ані в якому разі не довірили би будь-яких тайн. Найвищі показники у чоловіків отримали наступні категорії осіб: приятель (44 %), колега (49 %), знайомий (39 %), теща (33%), незнайомий (32 %), тесть (27 %). У жінок – приятель (48%), знайомий (43 %), свекруха (37 %), незнайомий (36 %) та свекор (32 %). Саме на проблему довіри у соціумі вказали показники публічної зони. Особливо це стосується таких категорій осіб як теща, тесть, свекор, свекруха, приятель, колега.

До *нейтральної* зони слід було віднести осіб, з якими ані в якому разі не можлива соціальна взаємодія та комунікація. Найвищі показники були отримані наступними категоріями осіб: чоловік (11 %), жінка (8 %), тесть (12 %), теща (13%) та незнайомий (так вказало 27 % чоловіків та 29 % жінок).

Висновки. Результати анонімного анкетування свідчать скоріше про недовіру працівників ОВС до інших людей, ніж довіру. Встановлено, що у курсантів ВНЗ МВС України та у працівників ОВС існують певні особистісні зони довіри (інтимна, інтерперсональна, персональна, соціальна, публічна, нейтральна), до яких вони відносять інших людей.

Слід зазначити, що взаємодовіра працівників ОВС при вирішенні професійних завдань у складних екстремальних умовах будується насамперед на відкритих стосунках, які базуються на порядності, надійності та чесності. Тому дуже важливими напрямками професійно-психологічного супроводження правоохоронної діяльності працівників ОВС є: по-перше, формування довірливих стосунків один до одного; по-друге, здійснення професійно-психологічного відбору надійних, психологічно сумісних працівників ОВС, які будували би довірливі стосунки з колегами та могли ефективно та результативно співпрацювати у складних екстремальних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sidney M. Jourard. The Transparent Self: Self-disclosure and Well-being // Van Nostrand., 1971 – 250 с.

УДК 159.98

Черкашин А.І., к. психол. н., доцент, професор кафедри тактико-спеціальної підготовки ХНУВС

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ

У статті наведено аналіз різних наукових підходів до визначення поняття та змісту комунікативної компетентності працівників ОВС України. Визначено, що комунікативна компетентність працівників ОВС являє собою інтегральну якість особистості, що виконує функцію адаптації й адекватного функціонування особистості в соціумі, містить у собі установки, стереотипи, позиції спілкування, ролі, цінності, знання, уміння, навички.

Ключові слова: комунікативна компетентність, інтегральна якість, працівники органів внутрішніх справ, вищі навчальні заклади МВС України.

В статтю приведен аналіз різних наукових підходів к определению понятия и содержания коммуникативной компетентности сотрудников ОВД Украины. Определено, что коммуникативная компетентность сотрудников ОВД представляет собой интегральное качество личности, выполняет функцию адаптации и адекватного функционирования личности в социуме, включает в себя установки, стереотипы, позиции общения, роли, ценности, знания, умения, навыки.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, интегральное качество, работники органов внутренних дел, высшие учебные заведения МВД Украины.

Постановка проблеми. Динамічність соціально-економічних і духовних процесів, що протікають на тлі науково-технічної, інформаційної революції в усьому світі, призводить до того, що фахівцю доводиться безпосередньо спілкуватися з різними за фахом людьми, використовуючи вербальні та невербальні засоби комунікації, вступати в опосередкований комп'ютерними засобами комунікації діалог з віртуальними партнерами.

У зв'язку з цим активізуються наукові дослідження з вивчення особливостей підготовки компетентних майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах України, здатних до вирішення сучасних комунікаційних проблем. Саме в таких умовах працівник органів внутрішніх справ виконує оперативно-службові завдання, що ставить високі вимоги до його комунікативної компетентності, яка формується під час навчання у вищих навчальних закладах МВС України.

Все це вимагає розробки та впровадження компетентнісного підходу у навчання фахівців вищої школи. Е.Ф. Зеєр наголошує, що компетентнісний підхід – це пріоритетна орієнтація на цілі – вектори освіти: навченість, самовизначення, самоактуалізацію, соціалізацію та розвиток індивідуальності [11].

Проблема формування особистості майбутніх працівників ОВС у вищих навчальних закладах МВС України представлена у наукових працях І.Д. Беха, А.А. Бодальова, М.Н. Вятютнева, О. Гауна, Н.І. Геза, Д. Джеррі, А.Б. Добровича, Г.В. Попової та ін.

Мета статті: проаналізувати теоретичні підходи до формування комунікативної компетентності працівників органів внутрішніх справ у вищих на-

вчальних закладах МВС України у працях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Виклад основного матеріалу. Поняття “комунікативна компетентність” є однією з важливих наукових категорій, вивчення якої почалося у 60 –70-хх рр. ХХ сторіччя. На сьогодні існує значна кількість досліджень, присвячених цій проблемі. Разом з тим вчені постійно вказують на виняткову важливість і точність визначення цього терміна, тому що представники різних галузей знань описують це поняття з позиції власних інтересів і підкреслюють у ньому те, що є найсуттєвішим для цієї науки.

На думку І.Д. Бега, “комунікативна компетентність” (від лат. *communico* – роблю загальним, зв’язую, спілкуюся і *competens* (*competentis*) – здатний) означає сукупність знань про норми і правила ведення природної комунікації – діалогу, суперечки, переговорів та ін. [2].

Ряд дослідників пропонують розглядати комунікативну компетентність як важливу складову соціальної компетентності і формувати її у зв’язку із сучасними культурними нормами спілкування. В цьому сенсі цілком логічним є розгляд спілкування як синоніма комунікації, що пояснює виникнення і використання в одному контексті і подібному значенні таких термінів: “комунікативна компетентність”, “вербальна компетентність”, “мовленнєва компетентність”, “мовна компетентність” [9].

Відповідно Ю.М. Жуков, Л.А. Петровська, П.В. Ростянников під комунікативною компетентністю розуміють здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, певну сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують ефективне спілкування. На думку авторів, вона передбачає уміння змінювати глибину і коло спілкування, розуміти і бути зрозумілим для партнера по спілкуванню. Комунікативна компетентність формується в умовах безпосередньої взаємодії, тому є результатом досвіду спілкування між людьми. Цей досвід набувається не тільки у процесі безпосередньої взаємодії, а також опосередковано, в тому числі з літератури, театру, кіно, з яких людина отримує інформацію про характер комунікативних ситуацій, особливості міжособистісної взаємодії і засоби їх вирішень. У процесі опанування комунікативної сфери людина запозичає з культурного середовища засоби аналізу комунікативних ситуацій у вигляді словесних і візуальних форм [9].

М.П. Зажирко визначає “компетентність у спілкуванні” як уміння долати труднощі у спілкуванні, в першу чергу, соціально – перцептивного плану, здатність рефлексувати власні прояви у спілкуванні і використовувати одержану інформацію для самопізнання [10].

К.М. Хоруженко це поняття розглядає як підготовленість людини до культурного спілкування з іншими людьми [18].

У психології виділяють два типи діяльності і відповідно два типи завдань: творчі (продуктивні) і рутинні (репродуктивні), що відображаються в аналізі процесу спілкування. Ситуація, яка потребує виходу за межі стереотипів, установок, ролей, що склалися, завжди передбачає продуктивне спілкування. Репродуктивне, або стандартизоване спілкування передбачає взаємодію “за стандартом”, “за сценарієм”. Можна говорити також про зовнішнє, поведінкове, оперативно-технічне та індивідуально-значеннєве спілкування [16].

А.Б. Добрович у своїх роботах розрізняє конвенційне, примітивне, маніпулятивне, стандартизоване, ігрове, ділове і духовне спілкування [8].

У контексті проблеми ефективності спілкування доцільно згадати про таке явище в людській взаємодії, як роль. Роль є фіксацією визначеного положення, що займає той або інший індивід у системі міжособистісних відносин. У психології виокремлюють формальні, внутрішньогрупові, міжособистісні й індивідуальні ролі [8]. Формальна роль – це поведінка, що будується відповідно до засвоєних очікувань з боку оточення, пов'язаних з виконанням тієї чи іншої соціальної функції (продавець, покупець, учень, педагог, підлеглий, керівник і т.д.). Внутрішньогрупова роль – це поведінка, що вимагає урахування очікувань, запропонованих учасниками групи на основі сформованих взаємовідносин. Міжособистісні ролі – це поведінка, яка передбачає урахування очікувань, запропонованих іншою людиною на основі сформованих відносин.

Існують й інші класифікації ролей: активні ролі, що виконуються в даний момент, і латентні ролі, що не виявляються в даній ситуації; інституціалізовані, які пов'язані з офіційними вимогами організації, і стихійні, пов'язані зі стихійно виникаючими відносинами, але все це так чи інакше перетинається з вищевикладеним [15].

Людина завжди перебуває в контакті з іншим – партнером реальним, уявним, обраним, нав'язаним і т.п. Інваріантними складовими спілкування є такі компоненти як партнери-учасники, ситуація, завдання. Варіативність же пов'язана з характеристиками самих складових – партнерів по спілкуванню, ситуацій, цілей спілкування. Тому компетентність у спілкуванні передбачає розвиток вмінь, адекватної самооцінки, орієнтації людини у собі – власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації й завданні.

Головною якісною характеристикою всіх цих “психологічних інструментів” вважається “загальна спрямованість” на людину, що, у свою чергу, є підставою ефективного спілкування [3].

Орієнтація особистості насамперед на позитивні якості в іншій людині є важливою в ефективному спілкуванні, тому що вона сприяє розкриттю особистісного потенціалу людини, з якою ми спілкуємося. Підкреслюється роль пізнавальних процесів у структурі комунікативної компетентності, перш за все мислення – здатність аналізувати вчинки, бачити мотиви, що спонукають до них. Умовою успішного спілкування людини з іншими людьми вважають соціально-психологічну перцепцію, яка включає ідентифікацію, емпатію, соціальну рефлексію [3].

Таким чином, можна зазначити, що комунікативна компетентність включає не тільки особистісні властивості індивіда, але й певним чином організовані пізнавальні процеси та емоційну сферу.

Дослідження наукової літератури про сутність комунікативної компетентності показали, що існують два основні підходи до визначення комунікативної компетентності.

Ряд авторів трактують комунікативну компетентність через поняття “здатність” (М.М. Вятютнев, Д.І. Ізаренков та ін.). У роботах цих вчених комунікативна компетентність розглядається як здатність використовувати мову в тій або іншій сфері спілкування.

Так, М.М. Вятютнев відзначає, що комунікативна компетентність – це здатність використовувати мову творчо, цілеспрямовано, нормативно, у взаємодії зі співрозмовниками [4].

Д.І. Ізаренков виокремив у тлумаченні поняття “комунікативна компетентність” істотні ознаки:

віднесеність комунікативної компетентності до класу інтелектуальних здібностей індивіда;

сфера прояву цих здібностей є діяльним процесом, необхідною ланкою якого виступає мовний компонент, так звана мовленнєва діяльність. Зважаючи на це, автор уточнює зміст комунікативної компетентності, вказуючи на те, що:

ця здатність до спілкування є складним, набутим умінням, яке формується або у процесі природного пристосування людини до умов життя в певному мовному середовищі, або за допомогою спеціально організованого навчання;

ця здатність може знайти вияв в одному або в декількох видах мовленнєвої діяльності. Таке уточнення дозволило авторів визначити комунікативну компетентність “як здатність людини до спілкування в одному, кількох або всіх видах мовленнєвої діяльності, яка становить набуту в процесі природної комунікації або спеціально організованого навчання особливу властивість мовленнєвої особистості” [12].

Сукупність визначених заходів, спрямованих на підвищення ефективності мовного впливу, отримала назву “переконуючої комунікації”, на основі якої розробляється так звана експериментальна риторика – мистецтво переконання за допомогою промови. Інший вид комунікації включає такі знакові системи: оптико-кінетичну – до неї належать жести, міміка, пантоміміка; пара- і екстралінгвічну. Перша – це система вокалізації, тобто якість голосу, його діапазон, тональність. Друга – включення в промову пауз, інших вкраплень, темп промови; організація простору і часу комунікативного процесу; візуальний контакт: частота обміну поглядами, тривалість, зміна статичності і динаміки погляду, уникання його і т.д.

Зрозуміло, що комунікативна компетентність передбачає також вміння інтерпретувати невербальні прояви інших людей. Тут виникає серйозна проблема: якщо у вербальній комунікації за кожним словом стоїть більш-менш визначений зміст, то в невербальній системі комунікацій не тільки важко поставити зміст відповідно до знаку, але й взагалі виділити знак, тобто одиницю аналізу в цій системі комунікації.

У соціальній психології було декілька спроб вирішити дану проблему.

К. Бердвістл запропонував одиницю тілорухів людини – кін, або кінему. Автору належить ідея побудови словника тілорухів, тобто визначеному тілоруху приписувалося певне значення. Але сам К. Бердвістл дійшов висновку, що побудувати словник тілорухів, який би задовольнив, поки що не вдається: саме поняття кіна виявилось достатньо невизначеним і спірним [19].

Інтерактивна сторона спілкування – це умовний термін, що позначає характеристику тих компонентів спілкування, що пов’язані із взаємодією людей з безпосередньою організацією їхньої спільної діяльності. Якщо комунікатив-

ний процес існує на основі певної спільної діяльності, то обмін знаннями й ідеями з приводу цієї діяльності неминує припускати, що досягнуте порозуміння реалізується в нових спільних спробах розвинути діяльність далі, організувати її. Таким чином, можна зазначити, що інтерактивна сторона спілкування являє собою певний засіб об'єднання індивідуальних зусиль у конкретних формах спільної діяльності. Відповідно до цього можна і проінтерпретувати інтерактивний компонент комунікативної компетентності як здатність до організації спільних дій, що дозволяють партнерам реалізувати якусь загальну для них діяльність.

Таким компонентом комунікативної компетентності є перцептивна складова. Це та сторона компетентності, на основі якої будується спільна діяльність і комунікативний процес.

Умовно перцептивну складову компетентності у спілкуванні можна назвати здатністю адекватного сприйняття однієї людини іншою, але це лише умовно: саме слово “сприйняття” не відбиває всієї складності цього явища. Перцептивний компонент комунікативної компетентності виступає в ролі регулятора процесу спілкування [14]. Вибір людиною тієї або іншої лінії поведінки в кожній конкретній ситуації передбачає сприйняття й оцінку партнерів, самого себе і ситуативного контексту в цілому.

Безперечно, бажання зрозуміти інше і можливість задовольнити це бажання можуть не відповідати одне одному через обмеженість комунікативної і мовленнєвої компетентності людини. Тому комунікативна компетентність включає у свій зміст розуміння партнера по спілкуванню. Комунікативна компетентність не обмежується мовленнєвими вміннями, а виявляється як неодмінна складова соціальної, загальнокультурної компетенції людини.

Другий підхід пов'язаний з іменами таких вчених, як Н.І. Гез, О.М. Казарцева, Ю.П. Федоренка та ін., які визначають комунікативну компетентність через поняття “знання, навички й вміння”.

Н.І. Гез виділяє в понятті “комунікативна компетентність” знання про мову, навички й уміння застосовувати ці знання у мові згідно з різними ситуаціями спілкування [6].

За О.М. Казарцевою [13], комунікативна компетентність – це знання, уміння та навички, необхідні для розуміння чужих та породження власних програм мовленнєвої поведінки, адекватних цілям, сферам, ситуаціям спілкування.

Ю.П. Федоренко визначає компетентність як знання, навички та вміння з галузей лінгвістики [17].

Розглянувши обидва підходи, слід зробити висновки про те, що комунікативна компетентність вимагає певної сформованості знань, навичок і вмінь, які здобуваються у процесі спеціально організованого навчання. Це поняття можна вважати явищем як лінгвістики, так і психології, педагогіки, соціології, оскільки воно співвідноситься зі знаннями, навичками й уміннями, які найбільш точно відображають багатогранність комунікативної компетентності, її важливу роль у розвитку особистості.

Якщо спиратися на прийняту у соціальній психології структуру спілкування, що включає перцептивний, комунікативний й інтерактивний аспекти,

то комунікативну компетентність можна розглядати як складову спілкування. Тоді комунікативний процес розуміється як “інформаційний процес між людьми як активними суб'єктами, з урахуванням відношень між партнерами” [16]. Тобто виникає “вужке” поняття “комунікація”. Однак часто “комунікацію” розуміють як синонім спілкування, підкреслюючи, що “комунікативний вплив є психологічним впливом одного комуніканта на іншого з метою зміни його поведінки” [16]. Це означає, що відбувається зміна самого типу відносин, що склався між учасниками комунікацій. Є й широке розуміння “комунікації”, яке застосовується у зв'язку з розвитком системи масових комунікацій у суспільстві.

Виокремлюють такі складові комунікативної компетентності [3]:

орієнтованість у різноманітних ситуаціях спілкування, яка базується на знаннях і життєвому досвіді індивіда;

спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням завдяки розумінню себе й інших при постійній видозміні психічних станів, міжособистісних відносин і умов соціального середовища;

адекватна орієнтація людини в самій собі – власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації;

готовність і уміння будувати контакт з людьми;

внутрішні засоби регуляції комунікативних дій;

знання, уміння і навички конструктивного спілкування;

внутрішні ресурси, необхідні для побудови ефективної комунікативної дії у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії.

Таким чином, комунікативна компетентність постає як структурний феномен, що містить такі складові як цінності, мотиви, установки, соціально-психологічні стереотипи, знання, уміння, навички.

Висновки. Узагальнюючи вище викладені наукові точки зору на комунікативну компетентність особистості фахівця, можна зробити висновок, що комунікативна компетентність працівників ОВС являє собою інтегральну якість особистості, що виконує функцію адаптації й адекватного функціонування особистості в соціумі, містить у собі установки, стереотипи, позиції спілкування, ролі, цінності, знання, уміння, навички, які сприяють ефективному виконанню працівником ОВС оперативно-службових завдань.

Перспективним напрямом подальшого дослідження є визначення сучасного стану сформованості комунікативної компетентності у працівників ОВС, які навчаються у ВНЗ МВС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Андреева Г. М. – Москва : Аспект Пресс, 1999 – 375 с.

2. Бех И. Д. Личностно-ориентированное воспитание : [науч.-метод. пособ.] / Бех И. Д. – Москва : ИЗМН, 1998. – 419 с.

3. Бодалев А. А. Особистість і спілкування : вибрані твори / Бодалев А. А. – К. : Освіта, 1983. – 274 с.

4. Вятютнев М. Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах / М. Н. Вятютнев // Русский язык за рубежом. – 1977. – № 6. – С. 38–45.

5. Гаун О. Знать, понимать, применять: формирование коммуникативной компетенции / О. Гаун // Учитель года. – 2004. – №3. – С. 51–59.
6. Гез Н. І. Формування комунікативної компетенції як об'єкт зарубіжних методичних досліджень / Н. І. Гез // Іноземні мови в школі. – 1985. – № 2. – С. 17–24.
7. Джерри Д. Большой толковый социологический словарь / Д. и Д. Джерри. – Москва : Вече – АСТ, 1999. – 544 с.
8. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения / Добрович А. Б. – Москва : Просвещение, 1987. – 86 с.
9. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровська, П. В. Растянников. – Москва, 1990. – 56 с.
10. Зажирко М. П. Глибиннопсихологічні передумови активізації процесу спілкування (акмеологічний підхід) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна і вікова психологія” / М. П. Зажирко – К., 1998. – 16 с.
11. Зеер Е. Ф. Психология профессий. Компетентностный подход к образованию : [учебное пособие для студентов вузов] / Зеер Е. Ф. – Москва : Академический проект, 2003. – 336 с.
12. Изаренков Д. И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-не филологов / Д. И. Изаренков // Русский язык за рубежом. – 1990. – № 4. – С. 54–60.
13. Казарцева О. М. Культура мовного спілкування : теорія і практика навчання : [навч. посібн.] / Казарцева О. М. – М. : Флінт; Наука, 1999. – 496 с.
14. Крижанская Ю. С. Грамматика общения / Ю. С. Крижанская, В. П. Третьяков. – Ленинград : ЛГУ, 1990. – 208 с.
15. Психология : словарь / [ред. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
16. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Петровская Л. А. – М. : МГУ, 1989. – 216 с.
17. Федоренко Ю. П. Формування у старшокласників комунікативної компетенції в процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 “Теорія навчання” / Ю. П. Федоренко – Луцьк, 2005. – 20 с.
18. Хоруженко К. М. Культурология : энциклопедический словарь / Хоруженко К. М. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 640 с.

УДК 159.9 : [351.741 : 343.102]

Чухраєва Г.В., к. мед. н., начальник Центру організації психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору ГУМВС України в Харківській області.

ПРОФЕСІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМОГИ ДО НЕЇ

Діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовим колективом, громадськими організаціями й населенням.

Діяльність міліції є гласною. Міліція інформує органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою діяльність, стан громадського порядку та заходи щодо його зміцнення. За погодженням з міліцією засоби масової інформації можуть акредитувати своїх журналістів. Не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або службову таємницю.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, конституція, законність, дисципліна, міліція, обов'язки, екстремальність, органи міліції, безпека.

Деятельность милиции строится на принципах законности, гуманизма, уважения к личности, социальной справедливости, взаимодействия с трудовыми коллективами, общественными организациями и населением.

Деятельность милиции является гласной. Милиция информирует органы власти и управления, трудовые коллективы, общественные организации, население и средства массовой информации о своей деятельности, состоянии общественного порядка, мероприятиях по его укреплению. Не подлежат разглашению сведения, которые составляют государственную или служебную тайну.

Ключевые слова: правоохранительная деятельность, конституция, законность, дисциплина, милиция, обязанности, экстремальность, органы милиции, опасность.

Постановка проблеми. На сьогодні особливо злободенним є питання про реформування органів міліції, одним з ланок якої є прийняття нового УПК України. Реформування органів внутрішніх справ не може не зачепити питання про стан психологічних вимог до професійної діяльності співробітників міліції.

Метою нашого дослідження є вивчення сучасного стану професійних особливостей діяльності органів внутрішніх справ, а також психологічних вимог до неї.

Діяльність правоохоронних органів України визначено Законом України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року № 565 - ХП із змінами і доповненнями.

Міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Згідно статті 2 даного Закону основними завданнями міліції є:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;

- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням.

Діяльність міліції є гласною. Вона інформує органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою діяльність, стан громадського порядку та заходи щодо його зміцнення. За погодженням з міліцією засоби масової інформації можуть акредитувати своїх журналістів при її органах. Не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або службову таємницю.

У підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. При виконанні службових обов'язків працівники міліції не залежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань.

Відповідно до закону України «Про міліцію» правовою основою діяльності міліції є: Конституція України, цей Закон, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України, Загальна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку.

Міліція виконує свої завдання неупереджено, у точній відповідності до закону. Ніякі виняткові обставини та вказівки службових осіб не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій або бездіяльності міліції. Для забезпечення громадського порядку працівники міліції зобов'язані вживати заходів незалежно від свого підпорядкування.

Міліція поважає гідність особи і виявляє до неї гуманне ставлення, захищає права людини незалежно від її соціального походження, майнового та іншого стану, расової та національної незалежності, громадянства, віку, мови та освіти, ставлення до релігії, статі, політичних та інших переконань. При звертанні до громадянина працівник міліції зобов'язаний назвати своє прізвище, звання та пред'явити на його вимогу службове посвідчення. У взаємовідносинах із громадянами працівник міліції повинен виявляти високу культуру і такт.

Міліція не розголошує відомостей, що стосуються особистого життя людини, принижують її честь та гідність, якщо виконання обов'язків не вимагає іншого. Міліція тимчасово, в межах чинного законодавства, обмежує права і свободи громадян, якщо без цього не можуть бути виконані покладені на неї обов'язки, й зобов'язана дати їм пояснення з цього приводу.

Міліція забезпечує право на юридичний захист та інші права затриманих і взятих під варту осіб, не пізніше як через 24 години повідомляє про їх місцеперебування родичам, адміністрації за місцем роботи чи навчання і в разі необ-

хідності вживає заходів до негайного надання їм медичної та іншої допомоги.

Згідно зі статтею 7 міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції. Вона складається з підрозділів:

- кримінальної міліції;
- міліції громадської безпеки;
- транспортної міліції;
- державної атомобільної інспекції;
- міліції охорони;
- судової міліції;
- спеціальної міліції.

Індивідуальна професійна концепція працівника органу правопорядку являє собою суб'єктивне, особистісне бачення системи основних професійних проблем, змісту, способів та прийомів праці, труднощів в організації взаємодії та особистої праці. Індивідуальна професійна концепція в її сформованому вигляді розкриває особистісний зміст діяльності працівника, впливає на мотивацію праці, постановку конкретних службових і життєвих цілей.

Більшість авторів виділяють у діяльності співробітників МВС декілька характеристик:

діяльність є різновидом державної діяльності;

діяльність будується на принципах законності, гуманізму, поваги прав людини;

діяльність проходить в умовах конспірації та необхідності збереження її співробітниками службової таємниці;

діяльність характеризується екстремальністю, пов'язаною з наявністю різних стрес-факторів (підвищена відповідальність, небезпеки для життя та здоров'я) та психичними навантаженнями в роботі.

Більшість авторів виділяють наступні види діяльності співробітників органів внутрішніх справ: оперативно-пошукова діяльність, слідча діяльність, діяльність охорони громадського порядку та охорони об'єктів майна.

Оперативно-пошукова діяльність є провідною для широкого кола робітників міліції, в тому числі для співробітників карного розшуку, підрозділів по боротьбі з економічними злочинами та організованою злочинністю, оперативно-пошукових підрозділів, відділів боротьби з незаконним обігом наркотиків і деяких інших служб.

Підрозділи, які здійснюють оперативно-пошукову діяльність, зобов'язані:

у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення, припинення і розкриття злочинів та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснювати профілактику правопорушень;

виконувати письмові доручення слідчого, вказівки прокурора та ухвали суду і запити повноважних державних органів, установ та організацій про проведення оперативно-розшукових заходів;

виконувати запити відповідних міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав на підставі договорів і угод;

інформувати відповідні державні органи про відомі їм факти та дані, що свідчать про загрозу безпеці суспільства і держави, а також про порушення законодавства, пов'язані зі службовою діяльністю посадових осіб;

здійснювати взаємодію між собою та іншими правоохоронними органами, в тому числі відповідними органами іноземних держав та міжнародних антитерористичних організацій, з метою швидкого і повного розкриття злочинів та викриття винних;

забезпечити із залученням інших підрозділів безпеки працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу, сприяють оперативно-розшуковій діяльності, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб;

брати участь у здійсненні заходів щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, а також у проведенні спеціальної перевірки щодо допуску до особливих робіт.

Психологічні якості та уміння, якими повинен володіти співробітник: здатність вирішувати професійні завдання в ситуаціях, які супроводжуються високим ступенем особистого розвитку та безпеки для життя; готовність до ситуацій силового єдиноборства зі злочинцями; підвищена відповідальність за свої дії («відсутність права на помилку»); здатність рольового перевтілення, уміння видавати себе за інших людей, вправно розігрувати ролі різних соціальних і професійних типів; мовна винахідливість, уміння швидко та достовірно роз'яснити критичну ситуацію іншому, приховуючи при цьому істинні наміри.

Діяльність з дізнання і розслідування злочинів є основною для дізнавачів, слідчих та експертів-криміналістів органів внутрішніх справ, а його зміст потребує знання тактики і методики розкриття і розслідування конкретних злочинів, прийомів проведення окремих слідчих дій, способів встановлення психологічного контакту з іншими особами.

Слідчі проводять досудове розслідування відповідно до загальних положень досудового розслідування Кримінально-процесуального кодексу України. Слідчий невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування.

Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

Досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Слідчі органів внутрішніх справ здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, крім тих, які віднесені до підслідності інших органів досудового розслідування.

Діяльність охорони громадського порядку та безпеки здійснюється особовим складом міліції та іншими співпрацівниками органів внутрішніх справ, військовослужбовцями внутрішніх військ, котрих залучають до охорони громадського порядку і громадської безпеки. Цей різновид діяльності є провідним для патрульно-постової служби міліції, дорожньо-патрульної служби ДАІ, муніципальної міліції. Загальна характеристика цієї діяльності – цілеспрямований нагляд і затримання правопорушників у громадських місцях.

При цьому можливе використання спеціальних засобів, які застосовуються у випадках, коли використані і не дали бажаних результатів усі інші форми попереднього впливу на правопорушників:

для захисту громадян і самозахисту працівника міліції від нападу та інших дій, що створюють загрозу їхньому життю або здоров'ю;

для припинення масових безпорядків і групових порушень громадського порядку;

для відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби, незалежно від їхньої приналежності, або їх звільнення у разі захоплення;

для затримання і доставлення до міліції або іншого службового приміщення осіб, які вчинили правопорушення, а також для конвоювання і утримання осіб, затриманих і підданих арешту, взятих під варту, якщо зазначені вище особи чинять опір працівникам міліції або якщо є підстави вважати, що вони можуть вчинити втечу чи завдати шкоди оточуючим або собі;

для припинення масового захоплення землі та інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення, а також діянь, які паралізують роботу транспорту, життєдіяльність населених пунктів, посягають на громадський спокій, життя і здоров'я людей;

для припинення опору працівникові міліції та іншим особам, які виконують службові або громадські обов'язки по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю;

для звільнення заручників.

Особові якості: наявність певного життєвого і професійного досвіду; інтерес до людини, його переживання, здатність до емпатії; упевненість у собі, здатність до протидії порушникам правопорядку.

Охоронна діяльність здійснюється державною службою охорони, створеною для здійснення заходів охорони щодо нерухомих об'єктів та іншого майна, в тому числі вантажів, а також грошових знаків, цінних паперів та інших цінностей, що перевозяться, інкасації в місцях, не охоплених централізованою службою інкасації і перевезень цінностей Національного банку, забезпечення особистої безпеки громадян на договірних засадах.

Основними завданнями Державної служби охорони є:

здійснення за договорами заходів охорони особливо важливих об'єктів згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України, інших об'єктів (обмежені території, будівлі та споруди тощо), вантажів, а також

грошових знаків і цінних паперів, що перевозяться, інкасації в місцях, не охоплених централізованою службою інкасації і перевезення цінностей Національного банку, забезпечення особистої безпеки громадян;

розроблення основних вимог до захисту об'єктів та громадян від злочинних посягань, типових договорів і вимог до інженерно-технічного укріплення та захисту об'єктів, оснащення їх технічними системами та засобами телевідеоспостереження, тривожної сигналізації, контролювання доступу (далі – технічні засоби охоронного призначення), а також інструкцій та інших документів, що регламентують виконання охоронних функцій;

участь у проведенні єдиної технічної політики щодо впровадження технічних засобів охоронного призначення шляхом розроблення нормативних документів на час усього циклу їх життєдіяльності (проектування, промислове виробництво, монтаж, експлуатація та утилізація).

Суттєвими якостями для успішного виконання службових обов'язків є:

спостережливість і увага (стійкість уваги; розподілення уваги; здатність бачити малопомітні зміни на об'єкті, який охороняється та інші);

емоційні та вольові якості (емоційна стійкість; самовпевненість; наполегливість у подоланні труднощів; висока активність; відповідальність; самокритичність та інші);

комунікаційні якості (здатність знаходити найбільш сприятливу в залежності від ситуацій, форму спілкування; вміння співпрацювати з іншими співробітниками та ін).

Обов'язки кожної особи рядового та начальницького складу прописані в «Дисциплінарному статуті органів внутрішніх справ України», затвердженому Указом Президії Верховної Ради України від 29.06.1991 року №1368-ХІІ.

Дисципліна осіб рядового та начальницького складу в органах внутрішніх справ полягає в додержанні порядку і правил, установлених законодавством України, присягою, статутами, нормативними актами Міністерства внутрішніх справ України, що видаються в межах їх повноважень, і наказами начальників органів внутрішніх справ.

Дисципліна в органах внутрішніх справ зобов'язує кожну особу рядового і начальницького складу:

– додержуватись законодавства, виконувати вимоги присяги, статутів і наказів начальників;

– захищати життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань;

– у службовій діяльності бути чесною, об'єктивною і вільною від рішень політичних партій і масових громадських рухів;

– сумлінно нести службу по охороні громадського порядку;

– стійко переносити всі труднощі, пов'язані зі службою, не шкодувати своїх сил, а в разі необхідності - й життя при виконанні службового обов'язку;

– додержуватись норм професійної етики, не вчиняти дій, що можуть призвести до втрати незалежності й об'єктивності при виконанні службових обов'язків;

- поважати людську гідність, проявляти турботу про людей і бути готовими в будь-який час надати їм допомогу;
- постійно вдосконалювати свою кваліфікацію, підвищувати рівень культури в роботі;
- сприяти начальникам у зміцненні дисципліни та забезпеченні статутного порядку, виявляти повагу до начальників, старших по службі і за званням, бути ввічливим, додержуватись правил носіння встановленої форми одягу і віддавання честі;
- з гідністю і честю поводити себе поза службою, бути прикладом у додержанні громадського порядку, утримувати інших від порушень правопорядку;
- суворо зберігати державну і службову таємниці; берегти довірені зброю, майно і техніку.

Дисципліна в органах внутрішніх справ досягається:

- вихованням в осіб рядового і начальницького складу високих моральних і ділових якостей, свідомого ставлення до виконання службових обов'язків;
- виробленням високого професіоналізму;
- забезпеченням додержання законності і статутного порядку;
- повсякденною вимогливістю начальників до підлеглих, постійною турботою про них, виявленням поваги до їх особистої гідності, забезпеченням соціальної справедливості, вмінням поєднання і правильним застосуванням засобів заохочення, переконання та примусу.

Начальник несе відповідальність за стан дисципліни серед підлеглих. Він повинен постійно бути прикладом у додержанні законності, дисципліни, бездоганному виконанні вимог присяги, статутів, наказів і норм моралі, розвивати і підтримувати у підлеглих свідоме ставлення до виконання службових обов'язків, почуття честі й гідності, заохочувати розумну ініціативу, самостійність, старанність у службі, суворо карати за недбалість.

Особливу увагу начальник повинен приділяти вивченню індивідуальних якостей підлеглих, додержанню статутних відносин між ними, згуртуванню колективу, своєчасному встановленню причин проступків підлеглих і запобіганню їм, створенню обстановки нетерпимого ставлення до порушників дисципліни. При цьому він зобов'язаний всіляко використовувати силу громадського впливу колективу.

У разі порушення дисципліни підлеглим начальник зобов'язаний нагадати йому про службові обов'язки та попередити про недопустимість таких діянь, а за необхідності, залежно від тяжкості вчиненого проступку і ступеня провини, накладати на винного дисциплінарне стягнення (порушити клопотання про накладення стягнення старшим начальником) або передати матеріали про проступок на розгляд товариського суду.

Подавати матеріали на розгляд товариського суду і одночасно накладати за той же проступок дисциплінарне стягнення забороняється.

Особи рядового і начальницького складу, на яких накладено дисциплінарне стягнення, не звільняються від притягнення до кримінальної відповідальності, якщо в їх діях є ознаки складу злочину.

Застосовувати заохочення і накладати дисциплінарні стягнення можуть тільки прямі начальники.

Прямими начальниками є начальники, яким особи рядового і начальницького складу підлегли за службою, хоча б тимчасово.

Найближчий до підлеглого прямий начальник є безпосереднім начальником.

Особа рядового і начальницького складу, які не підлягають один одному за службою, можуть бути старшими чи молодшими. Старшинство визначається спеціальними званнями.

Старші за званням у всіх випадках зобов'язані вимагати від молодших додержання дисципліни, правил носіння встановленої форми одягу і віддавання честі.

При спільному несенні служби особами рядового і начальницького складу, які не підлегли одна одній, якщо їх службові взаємовідносини не визначено начальником, старший з них за посадою, а при однакових посадах – старший за званням є начальником і користується дисциплінарною владою, наданою йому за посадою, яку він займає.

При тимчасовому зайнятті посади, якщо про це оголошено наказом, начальник користується дисциплінарною владою, що надається йому за тимчасово займаною посадою.

Наказ начальника повинен бути законним, чітким, зрозумілим і виконуватись беззаперечно, точно і в строк.

В разі одержання неправомірного наказу підлеглий зобов'язаний доповісти про це особі, яка віддала цей наказ. В разі ж підтвердження наказу – не виконувати його, а доповісти старшому прямому начальникові. Невиконання правомірного наказу тягне за собою відповідальність згідно з цим Статутом.

Висновки. Сучасний стан реформування органів внутрішніх справ на пряму пов'язаний з демократизацією суспільства. Психологічні вимоги до професійної діяльності органів внутрішніх справ також змінюються в цьому напрямку, а саме, діяльність органів внутрішніх справ стає більш відкритою, гуманною, котра в першу чергу спрямована на службу суспільству, на захист прав та свобод громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України.
2. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследований преступлений / Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Єминов В. Е. – М., 1996.
3. Борисова С. Е. Профессиональная деформация сотрудников милиции и ее личностные детерминанты : автореф. дис. ... канд. психол. наук / С. Е. Борисова. – М., 1998.
4. Джемс У. Психология / Джемс У. – М., 1992.
5. Криминология : [учебник] / под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, проф. В. Е. Эминова. – М., 1995.
6. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року №565-ХІІ із змінами і доповненнями.
7. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел : [пособие / под ред. Б. Г. Бовина, Н. И. Мягких, А. Д. Сафронова]. – М., 1997.

Шестопалова Л.Ф., д. психол. н., професор, завідувача відділом медичної психології Державної установи «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України»;

Кожевнікова В.А., к. психол. н., старший науковий співробітник відділу медичної психології Державної установи «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України»

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У ЖЕРТВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПОДІЙ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ

Висвітлено основні результати дослідження особливостей трансформації особистості у жертв екстремальних подій. Описано порушення емоційної, мотиваційної, комунікативної сфер та сфери механізмів психологічного захисту у даній категорії хворих. Показано, що глибина особистісних порушень пов'язана зі ступенем вираженості посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Визначено основні підходи та напрямки психологічної корекції даних порушень.

Ключові слова: екстремальні події, посттравматичний стресовий розлад, особливості особистості, ціннісно-смилова сфера, психологічна корекція.

Изложены основные результаты исследования особенностей трансформации личности у жертв экстремальных событий. Описаны нарушения эмоциональной, мотивационной, коммуникативной сфер и сферы механизмов психологической защиты у данной категории пациентов. Показано, что глубина личностных нарушений связана со степенью выраженности посттравматического стрессового расстройства (ПТСР). Определены основные подходы и направления психологической коррекции данных нарушений.

Ключевые слова: экстремальные события, посттравматическое стрессовое расстройство, особенности личности, ценностно-смысловая сфера, психокоррекция.

Постановка проблеми. Наслідки дії психотравмуючих факторів різних екстремальних подій, таких як природні або техногенні катастрофи, локальні військові конфлікти, терористичні акти, інші злочини проти особистості можуть проявлятися як широким спектром можливих психічних порушень, в тому числі посттравматичних стресових розладів (ПТСР), так і особистісними трансформаціями, які, з одного боку, можуть поглиблювати наявні психічні розлади та сприяти їх хронізації, а з іншого – є самостійною проблемою, проявляючись на доклінічному рівні, що також призводить до формування психологічної дезадаптації та зниження якості життя у жертв екстремальних подій [1; 2].

Слід зазначити, що дані, висвітлені в науковій літературі, в основному відображають або клінічну феноменологію межових психічних розладів (переважно, ПТСР), або результати вивчення окремих особистісних характеристик у цих категорій людей. Питання, що стосуються особливостей трансформацій особистості постраждалих внаслідок впливу психотравмуючих ситуацій, розроблено недостатньо і мають фрагментарний характер [3-6].

Дослідження таких психологічних утворень, як механізми психологічного захисту і копінг-стратегії, ціннісно-смилова, мотиваційна сфери особистості тощо, а також їх ролі і місця в процесах соціально-психологічної адап-

тації, зокрема, у жертв екстремальних подій, дозволить більш ефективно розробляти диференційовані підходи до психокорекційно-психотерапевтичних заходів щодо постраждалих [7-13]. В зв'язку з цим нами було здійснено комплексне психодіагностичне дослідження, спрямоване на вивчення трансформацій основних характеристик особистості постраждалих залежно від специфіки пережитих ними психотравмуючих ситуацій, від наявності і ступеня вираженості психічних порушень.

Мета. Дослідити особливості трансформацій особистості у жертв екстремальних подій та визначити основні підходи до їх психологічної корекції.

На базі ДУ «Інститут неврології психіатрії та наркології НАМН України» було обстежено 49 осіб, з них 21 чоловік і 28 жінок у віці від 18 до 46 років, які пережили різні екстремальні події (колишні учасники бойових дій, жертви фізичного та сексуального насильства, жертви торгівлі людьми).

Клініко-психодіагностичне дослідження було направлене на вивчення: 1) наявності і ступеня вираженості ознак ПТСР; 2) основних емоційно-особистісних характеристик; 3) особливостей ціннісно-смиислової сфери; 4) специфіки механізмів психологічного захисту і копінг-стратегій; 6) особливостей комунікативної сфери і соціального функціонування.

В процесі дослідження використовувались наступні методи: бесіда, спостереження, психодіагностичний метод, математико-статистичний метод. Психодіагностичний метод включав використання Місісіпської шкали (цивільний варіант), стандартизованого методу дослідження особистості в модифікації Л.М. Собчик (в англійській аббревіатурі – ММРІ), методик «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» в різних життєвих сферах», «Індекс життєвого стилю», рисованого аперцептивного тесту (РАТ).

Виклад основного матеріалу. Залежно від наявності і ступеня вираженості симптоматики ПТСР пацієнти, що постраждали в результаті різних життєво небезпечних ситуацій, розподілилися таким чином:

- групу з клінічним варіантом ПТСР склали 27 осіб (55,1 %), з них 11 чоловіків і 16 жінок (середній показник Місісіпської шкали дорівнював $115,45 \pm 9,83$ балам);

- група з окремими симптомами ПТСР включала 22 особи (44,9 %), з них 10 чоловіків і 12 жінок (середній показник Місісіпської шкали складав $80,73 \pm 5,39$ балів).

При вивченні емоційно-особистісних особливостей осіб, що пережили різні екстремальні події, за допомогою СМІЛ було отримано високі значення профілю в групі хворих на ПТСР за шкалами іпохондрії, шизофренії, психастенії і психопатії, що свідчить про виражену фіксованість на соматичних відчуттях, своєрідність поведінкових реакцій, порушення емоційної сфери у вигляді тривожних і фобічних переживань. Помірне підвищення профілю у цих пацієнтів спостерігалось за шкалами істерії, гіпоманії, депресії і параної, що свідчить про риси демонстративності і емоційної нестійкості в поєднанні зі зниженням фону настрою, схильністю до формування ригідних стереотипів поведінки. Для обстежуваних з окремими симптомами ПТСР високі значення профілю СМІЛ було отримано тільки за шкалою іпохондрії. Помірне підвищення профілю СМІЛ в цій групі пацієнтів відзначалось за шкалою психас-

тенії, психопатії, депресії, істерії, шизофренії. Це відображає як виражену фіксованість на соматичних відчуттях, так і емоційну нестійкість в поєднанні з наявністю тривожних, фобічних і депресивних переживань, своєрідність поведінкових реакцій. Отже, типовими емоційно-особистісними особливостями постраждалих є виражена фіксованість на соматичних відчуттях, своєрідність сприйняття оточуючого, емоційні порушення у вигляді тривожних, фобічних і депресивних переживань, імпульсивність, тенденція уникати міжособистісних контактів, зниження адаптивного потенціалу особистості.

У всіх постраждалих в структурі ціннісно-сміслової сфери домінували цінності, що характеризують здоров'я та інтимно-особистісні стосунки («щасливе сімейне життя», «любов», «наявність друзів»). При цьому цінність «здоров'я» за показником доступності займала останнє місце, що відображає переконаність цих людей в своїй фізичній неспроможності. Існують загальні мотиваційні тенденції, що полягають в дисоціації між значущістю і доступністю в реальному житті найбільш значущих цінностей. Це проявляється у впливі функціонуючого в мотиваційній сфері значущого, але малодоступного дезадаптуючого чинника здоров'я, а також в суб'єктивній значущості сфери інтимно-особистісних стосунків і виражених негативних очікуваннях щодо сімейного життя. Структура ціннісно-сміслової сфери жертв екстремальних подій практично близька до загальнонормативної – найбільш значущими є інтимно-особистісні стосунки та здоров'я. Однак у всіх постраждалих має місце дисоціація між смислоутворюючими мотивами і механізмами, що відповідають за їх реалізацію. Існують певні особливості трансформації та дисоціації ціннісно-сміслової сфери постраждалих, які відображають характер пережитих психотравмуючих ситуацій, особливості суб'єктивного сприйняття життя «після психотравми» і специфіку постстресової адаптації особистості.

Типовим механізмом психологічного захисту (МПЗ) для хворих на ПТСР був механізм проєкції, який полягає в неусвідомленому перенесенні своїх негативних думок і відчуттів на інших людей. Також достатньо часто ці обстежувані використовували механізм регресії, що психологічно проявляється в суб'єктивному спрощенні психотравмуючої ситуації і, отже, в реалізації більш примітивних стереотипів поведінки. Найбільш рідко у пацієнтів з ПТСР зустрічалися механізми компенсації і витіснення. Це означає практичну відсутність саме таких механізмів психологічного захисту, за допомогою яких шляхом фантазування психотравмуючі для особистості думки та відчуття змінюються на більш прийнятні. Для осіб з окремими симптомами ПТСР провідним захисним механізмом також була проєкція. Проте ці обстежувані реалізували його достовірно рідше, ніж пацієнти групи з клінічним варіантом ПТСР. Також досить часто хворі з окремими симптомами ПТСР підсвідомо використовували механізм заперечення. Дія цього механізму проявляється в запереченні тих аспектів зовнішньої реальності, які очевидні для оточуючих, але є травмуючими для самої особистості. За даними нашого дослідження, всі особи, що пережили різні екстремальні події, характеризуються не стільки відсутністю в арсеналі «зрілих захисних механізмів», скільки значно більш частим використанням МПЗ іншого полюсу. Загалом, механізми психологічного захисту у осіб, які пережили різні екстремальні події, суттєво відрізня-

ються від типових захисних механізмів у здорових людей. У пацієнтів з симптоматикою ПТСР переважали механізми проєкції, регресії та заперечення. Неадекватні МПЗ можуть спричиняти формування станів психологічної дезадаптації осіб, які зазнали впливу екстремальних факторів, а також призводити до поглиблення й хронізації наявних психічних розладів.

У більшості осіб, які пережили різні життєво небезпечні ситуації, мають місце ті або інші форми порушень соціального функціонування й поведінки, переважно, в сфері міжособистісних стосунків. Пацієнти з ПТСР достовірно частіше осіб з окремими ознаками ПТСР в спілкуванні демонструють відверті агресивні реакції та використовують деструктивні способи вирішення конфліктних ситуацій. Існуючі афективні розлади поглиблюють порушення комунікативної сфери, що призводить до загального погіршення мікросоціального функціонування і зниження якості життя. Такий комплексний підхід до дослідження порушень особистості внаслідок переживання екстремальних подій сприяє пошуку та визначенню змістовних мішеней для психотерапевтичного та психокорекційного впливу.

Згідно з принципами обов'язковості, максимально раннього початку, комплексності та тривалості психотерапевтично-психокорекційні заходи повинні здійснюватись вже на етапі первинного моніторингу за постраждалими внаслідок екстремальних подій. На цьому етапі здійснюється весь комплекс лікувальних заходів, який передбачає застосування як психофармакологічних препаратів, так і психотерапевтичних та психокорекційних технологій і немедикаментозного відновного лікування. Надалі, в залежності від етапу розвитку розладів, пов'язаних з важким стресом, було розроблено систему надання психокорекційно-психотерапевтичної допомоги, що включала застосування не тільки вже класичних технік та методик когнітивно-поведінкового і психодинамічного напрямків психотерапії (методика розкриваючих інтервенцій і систематичної десенситизації, тренінг подолання тривоги і стійкості до стресу, техніки імпульсивної терапії і поведінковий тренінг), але й нового психокорекційно-психотерапевтичного комплексу (ППК). Розроблений ППК включає методики когнітивно-поведінкової терапії (когнітивну терапію Бека та техніки, моделюючі поведінку), а також методику прогресивної м'язової релаксації [14].

На подальших етапах продовжує здійснюватись моніторинг всіх категорій постраждалих в результаті надзвичайних подій. Тривалість цих етапів залежить від характеру розвинутої психопатології, тобто може складати від декількох тижнів до декількох років (при ПТСР). Для осіб з психічними порушеннями можливо продовження курсу медикаментозної терапії, однак основний акцент робиться на методи і техніки психотерапевтичного втручання й психологічної корекції. Реабілітаційні заходи переважно проводяться у формі групової роботи з обов'язковою умовою індивідуального підходу до кожного пацієнта. Даний принцип визначає першорядну важливість групової роботи в реабілітації, використання компонентів, принципів і ефектів терапії середовищем, створення терапевтичної субкультури.

Програма індивідуальної психотерапії та психокорекції передбачає наступні пріоритетні завдання та види реабілітаційного втручання:

- для виявлення „дефектів” соціальної адаптації, визнання и прийняття факту хвороби, корекції неадекватних реакцій на неї, формування мотивації до фармакотерапії і групової психотерапії та психокорекції, формування адекватних планів на майбутнє – призначається проблемно-орієнтована психотерапія;

- для ідентифікації проблем та усвідомлення неадекватних когніцій, дистанціювання від них та формування більш гнучких правил поведінки – застосовується когнітивна терапія.

Пріоритетними завданнями та видами реабілітаційного втручання програми групової психотерапії та психокорекції є наступні:

- для оптимізації поведінки, подолання відчуття невпевненості у собі і страху спілкування – застосовується поведінковий тренінг;

- для подолання страху перед виявленням своїх емоцій та фізичним контактом з оточуючими, підвищення комунікативних здібностей – доцільним є застосування тілесно-орієнтованої психотерапії;

- для виявлення і корекції дезадаптивних особистісних установок, формування здібності самостійно визначати життєві пріоритети – використовується когнітивна психотерапія;

- для покращення когнітивної диференційованості, соціальної перцепції, комунікативної проблемно-вирішальної поведінки – застосовується підтримуюча психотерапія;

- для нормалізації реакції родини на психічний розлад постраждалого, посилення сімейного опору хворобі, зниження сімейного навантаження – адекватним є використання сімейної психотерапії.

Висновки. Таким чином, існують загальні закономірності формування змін особистості й поведінки, що складають постстресовий патопсихологічний симптомокомплекс, незалежно від характеру пережитих екстремальних подій, а саме – переважання і поступове посилення рис підозрливості; своєрідність і ригідність поведінкових та емоційних реакцій; збідніння мотиваційної сфери і песимістична оцінка власного майбутнього. В сфері міжособистісних стосунків у них спостерігається тенденція до обмеження соціальних контактів і формування унікаючої поведінки. Ступінь виявлених особистісних трансформацій значною мірою пов'язаний з виразністю симптоматики ПТСР [15]. В рамках лікувально-реабілітаційного процесу необхідне здійснення моніторингу за постраждалими внаслідок екстремальних подій з вирішенням актуальних для кожного етапу завдань – від призначення психофармакологічних препаратів і немедикаментозного відновного лікування до застосування психотерапевтичних і психокорекційних технологій і технік.

Проведення даних заходів спрямоване на попередження формування та хронізації таких психічних захворювань, як ПТСР, розлади адаптації тощо, а також превенцію психологічних наслідків впливу психотравмуючих подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошин П.В. Медико-психологические аспекты экстремальных событий и проблема посттравматических стрессовых расстройств / П. В. Волошин, Л. Ф. Шестопалова, В. С. Подкорытов // Международный медицинский журнал. – 2000. – Т.6, №3. – С. 31–34.

2. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства : [учебное пособие] / Александровский Ю. А. – М. : Медицина, 2000. – 496 с.
3. Логановский К. Н. Клинико-эпидемиологические аспекты психиатрических последствий Чернобыльской катастрофы / К. Н. Логановский // Социальная и клиническая психиатрия. – 1999. – № 1. – С. 5–17.
4. Тарабрина Н. В. Психологические последствия войны / Н. В. Тарабрина // Психол. обозрение. – 1996. – № 1(2). – С. 26–29.
5. Лазебная Е. О. Военно-травматический стресс : особенности посттравматической адаптации участников боевых действий / Е. О. Лазебная, М. Е. Зеленова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 5. – С. 62–75.
6. Шестопалова Л. Ф. Особенности социально-психологической адаптации ветеранов боевых действий в Афганистане (медико-психологические аспекты) / Л. Ф. Шестопалова // Укр. мед. альманах. – 2000. – Т.3, № 2. – С. 183–184.
7. Вассерман Л. И. Психологическая защита и аффективные расстройства у пациентов в ситуации витальной угрозы / Л. И. Вассерман, Н. Н. Петрова // Социальная и клиническая психиатрия. – 2000. – Т.10, № 1. – С. 73–74.
8. Сотникова Ю. А. Специфика защитных механизмов у лиц, совершающих суицидальные попытки / Ю. А. Сотникова // Социальная и клиническая психиатрия. – 2004. – Т.14, № 3. – С. 11–18.
9. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля : методические рекомендации / под ред. Л. И. Вассермана. – СПб. – 1999. – 50 с.
10. Иванов В. Б. Использование модифицированного варианта теста на психологические защиты Р. Плутчика у пациентов с невротическими и личностными расстройствами, осложненными сексуальной дисфункцией / В. Б. Иванов, И. Б. Полонская // Социальная и клиническая психиатрия. – 2002. – Т.10, № 3. – С. 75–77.
11. Падун М. А. Когнитивно-личностные аспекты переживания посттравматического стресса / М. А. Падун, Н. В. Тарабрина // Психологический журнал. – 2004. – Т.25, № 5. – С. 5–15.
12. Васильева О. С. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О. С. Васильева, Е. А. Демченко // Вопросы психологии. – 2001. – № 2. – С. 74–85.
13. Фанталова Е. Б. Об одном методическом подходе к исследованию мотивации и внутренних конфликтов / Е. Б. Фанталова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, №1. – С. 107–117.
14. Шестопалова Л. Ф. Эффективность комплекса психотерапевтических методик когнитивной терапии, прогрессивной мышечной релаксации и телесно-ориентированной терапии у лиц, переживших экстремальные события / Л. Ф. Шестопалова, Д. М. Болотов, В. А. Кожевникова // Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія». – 2005. – №653. – С. 215–219.
15. Шестопалова Л. Ф. Особенности изменений личности и социального функционирования у жертв экстремальных ситуаций / Л. Ф. Шестопалова, В. А. Кожевникова // Міжнародний медичний журнал. – 2010. – Т.16, № 1(61). – С. 6–10.

УДК 159: 159.947.5

Школяр Є.В., викладач-методист відділу практичного навчання Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ОПЕРАТИВНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

У статті представлено результати дослідження інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у фахівців та у майбутніх фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (ОРСЦЗ). Одержані емпіричні дані виявили відмінності у ступені виразності показників, що характеризують зазначений структурний компонент психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ.

Ключові слова: інтелектуально-когнітивний компонент, психологічна готовність, курсанти, фахівець оперативно-рятувальної служби.

В статті представлені результати дослідження інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у фахівців та у майбутніх фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (ОРСЦЗ). Одержані емпіричні дані виявили відмінності у ступені виразності показників, що характеризують зазначений структурний компонент психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ.

Ключевые слова: интеллектуально-когнитивный компонент, психологическая готовность, курсанты, специалист оперативно-спасательной службы.

Постановка проблеми. Професія фахівця оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – не нова та згідно із довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників ДСНС України відноситься до ризиконебезпечних, що здійснюється в особливих, а іноді й екстремальних умовах. Продовжуючи думку, зазначимо, що кваліфікаційні вимоги до фахівців зазначеного профілю – це базова вища освіта та стаж роботи не менше двох років [1; 2].

Аналіз стану техногенної та природної небезпеки в Україні у 2012 році, а також аналіз дисертаційних робіт за напрямом “Психологія діяльності в особливих умовах” працівників різних категорій за останні роки показав, що однією з основних проблем у сфері цивільного захисту з року в рік залишаються недостатня підготовка керівного складу та фахівців, діяльність яких в органах виконавчої влади пов’язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту.

Зазначені умови зумовлюють необхідність підготовки якісно нової генерації фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, готових до ефективного виконання завдань зумовлених професійною діяльністю.

Між іншим, процес підготовки фахівців ОРСЦЗ, який проходить в умовах вищих навчальних закладів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, сьогодні переважно відбувається з використанням інформаційної моделі навчання, сутність якої полягає у сприйнятті інформації курсантом, її засвоєння та демонстрації ступеня засвоєння. Цей процес сприяє формуванню

репродуктивного способу вирішення професійних завдань, пасивності та низького рівня мотивації до професійної діяльності, пов'язаної з особливими умовами, недостатнього обсягу та якості засвоєних знань і сформованих професійних умінь.

Крім того, вище згадана проблема загострюється певними протиріччями оперативно-рятувальної служби цивільного захисту: між прагненням фахівців до особистісно-професійного розвитку та особливостями оперативно-рятувальної діяльності, які блокують прояви ініціативи та творчості; між високим рівнем вимог, що висувуються до професійної підготовки молодих фахівців, їх соціальним статусом в суспільстві й відсутністю адекватної системи матеріального й морального стимулювання; наявністю постійних непланових завдань, високою завантаженістю, дефіцитом часу й у, більшості випадків, умов для належного відпочинку.

Подолання зазначених суперечностей не можливе без цілеспрямованої роботи з формування відповідного рівня психологічної готовності у майбутнього фахівця ОРСЦЗ, що є однією з центральних задач навчально-виховної роботи керівників та викладачів ВНЗ ДСНС України, де відбувається безпосередня професіоналізація.

Психологічна готовність курсанта-випускника – це суттєва передумова ефективності його діяльності після закінчення ВНЗ. Психологічна готовність допомагає фахівцю успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, зберігати самоконтроль та переналаштуватись при появі нових непередбачуваних труднощів.

Психологічна готовність майбутнього фахівця ОРСЦЗ визначається рядом структурних компонентів, основними з яких є: мотиваційний, інтелектуально-когнітивний та регуляторний.

Поруч із мотиваційною та регуляторною сферами особистості, які в цілому визначають професійну придатність до професії фахівця ОРСЦЗ, важливе місце належить інтелектуально-когнітивному компоненту психологічної готовності, в основі якого – уявлення про труднощі оперативних завдань, які потрібно виконати, на основі попереднього досвіду; оцінка своїх можливостей на основі знань, умінь та навичок, набутих у процесі підготовки, знання та уявлення про особливості й умови діяльності, вимоги до особистості. Перевірка інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ до відповідності існуючим вимогам майбутньої спеціальності є важливим етапом відбору кандидатів у структурні підрозділи служби. Від сформованості інтелектуально-когнітивного компонента залежить швидкість та ефективність реагування на постійні зміни, що відбуваються у процесі професійної діяльності, ставлення до дійсності та вміння знаходити оригінальні нестандартні рішення в екстремальних умовах.

Враховуючи значущість інтелектуально-когнітивної сфери психіки, яка, безумовно, є пріоритетною в будь-якій діяльності, а особливо професійній діяльності, яка пов'язана з екстремальними умовами, набуває актуальності проблема дослідження, формування, удосконалення та пошуку дієвих засобів розвитку інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. При дослідженні інтелектуально-когнітивних складових працівників різних професій зроблений у наукових працях В.А. Бодрова, В.П. Бута, В.В. Вареника, Л.А. Гонтаренко, Г.С. Грибенюка, М.А. Кришталя, А.С. Куфлієвського, Д.В. Лебедева, С.М. Миронця, А.Г. Снісаренка, О.В. Тимченка, М.В. Фомича та інших.

Роботи науковців були спрямовані на дослідження у професійній діяльності пілотів та курсантів авіації, офіцерів ЗСУ, пожежного-рятувальника, начальника караулу, працівника чергово-диспетчерської служби, фахівця водозахисних формувань аварійно-рятувального підрозділу, фахівця Державної воєнізованої гірничорятувальної служби, газодимозахисника-рятувальника і фахівця Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів тощо.

Однак інтелектуально-когнітивний компонент психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ не вивчався, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета: виявити основні критеріальні показники інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності та вивести інтегральний показник сформованості зазначеного структурного компонента у майбутніх та досвідчених фахівців ОРСЦЗ на різних етапах професіоналізації.

Виклад основного матеріалу. До групи досвідчених увійшло 62 фахівці ОРСЦЗ віком від 27 до 30 років, зі стажем перебування на посаді начальника караулу п'ять років, які, згідно із кваліфікаційними вимогами, мають базову вищу освіту відповідного напрямку підготовки за освітньо-кваліфікаційними рівнями “бакалавр”, “спеціаліст”, “магістр”, у службовій діяльності – добрі та відмінні показники з професійної підготовки.

До групи майбутніх фахівців ОРСЦЗ увійшли курсанти Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля оперативного напрямку підготовки: 1-го курсу – 47 чоловік, 2-го – 50 чоловік, 3-го – 115 чоловік та 4-го – 149 чоловік, віком від 17 до 22 років, які перебувають на етапі підготовки до професійної діяльності у ВНЗ ДСНС України.

Для вирішення поставлених завдань на початковому етапі емпіричного дослідження нами був використаний метод експертного оцінювання. Дослідження проводилось у вигляді анкетування начальників караулів ОРСЦЗ з досвідом роботи на займаній посаді не менше трьох років. Критеріальним показником психологічної готовності майбутніх фахівців ОРСЦЗ ми обрали професійно важливі якості, що, на нашу думку, більш повно та ґрунтовно характеризують визначений феномен.

Враховуючи досвід роботи вказаних фахівців, а також той факт, що згідно зі зведеними даними, 85% випускників оперативного профілю ВНЗ ДСНС України призначаються на первинну посаду начальника караулу ОРСЦЗ, ми запропонували оцінити ступінь важливості уже визначених та науково-обґрунтованих професійно важливих якостей, необхідних для формування психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ. Відповідно до процедури оцінювання проводилося експертами за 5 бальною шкалою, у бік зростання значущості від 1 до 5, що дозволило визначити ступінь необхідності кожної окремої якості в контексті психологічної готовності ОРСЦЗ.

В дослідженні взяло участь 235 начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту з 27 територіальних управлінь МНС України. За умовою нашого дослідження нами були відібрані лише ті якості, які отримали середнє арифметичне значення (Хср) в межах від 4 до 5 балів (з точністю до сотих).

Виходячи з експертного оцінювання, до інтелектуально-когнітивного компонента увійшли такі якості:

вміння просторово мислити (здатність до відображення просторових і часово-просторових властивостей та відношень у навколишньому середовищі фахівця);

вміння швидко та правильно оцінювати ступінь важливості вхідної інформації;

критичність мислення;

оперативність мисленевих процесів;

аналітичний склад розуму та прогностичні здібності;

значний об'єм уваги;

уміння швидко переключати та розподіляти увагу в умовах дефіциту часу;

вміння відтворювати почуте та побачене;

здатність легко запам'ятовувати словесно-логічний та наочно-образний матеріал;

здатність до організації спільної діяльності та контролю її результатів;

вміння взаємодіяти з іншими;

вміння вирішувати проблеми;

вміння працювати з колективом;

здатність представляти та відстоювати інтереси колективу караулу;

вміння здійснювати психологічний вплив на оточуючих;

здатність чітко та лаконічно формулювати накази та повідомлення.

З огляду на зазначене, нами проведено емпіричне дослідження щодо виявлення прояву інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності за курсами у майбутніх фахівців ОРСЦЗ та в еталонній групі досвідчених фахівців ОРСЦЗ.

Для вивчення інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ ми використали наступний перелік психодіагностичних методик: “Методика вивчення лідерських якостей”, методика “Оперативна слухова пам'ять”, методика “Пам'ять на образи” та “Програмний тестовий комплекс для професійного психофізіологічного відбору спеціалістів, які зайняті на роботах з підвищеною небезпекою. Версія 1.001”, розроблений Центром психофізіологічної експертизи працівників для виконання робіт підвищеної небезпеки Державним підприємством “Головний навчально-методичний центр”, Державного Департаменту промислової політики, охорони праці та гірничого нагляду МНС України. Середньогрупові результати обстеження наведені в таблиці 1.

Оцінюючи загальний рівень інтелектуально-когнітивного компонента ми перевели його в інтегральну величину, що дозволить в цілому оцінити рівень сформованості зазначеного компонента психологічної готовності (рис. 1). Виходячи з вказаних показників, можемо побачити, що у процесі

професіоналізації спостерігається певна динаміка в бік збільшення, а потім зменшення інтегрального показника.

Таблиця 1.

Середньогрупові результати дослідження інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ

Досліджувані характеристики	1-й курс	2-й курс	3-й курс	4-й курс	Фахівці
Увага	55,74	51,82	50,51	54,22	53,25
Швидкість переключення уваги	48,46	46,48	50,93	52,40	53,55
Орієнтація у просторі	50,23	50,76	50,39	52,79	53,05
Здатність приймати рішення та дії в екстремальних умовах	44,40	46,9	43,81	48,25	53,85
Уміння вирішувати проблеми	11,89	13,94	13,44	13,11	15,2
Наявність творчого підходу	12,70	12,94	16,17	15,13	16,2
Вплив на оточуючих	13,72	15,12	12,82	13,25	15,2
Знання правил організаційної роботи	13,76	15,16	13,56	13,20	15,6
Організаційні здібності	13,72	15,12	15,83	13,31	15,5
Уміння працювати з групою	13,28	15	15,97	12,7	15,3
Обсяг оперативної слухової пам'яті	6	5,64	5,82	5,81	5,9
Обсяг образної пам'яті	6,57	6,64	6,34	6,21	6,7

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що загальний рівень сформованості інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності досвідчених фахівців ОРСЦЗ знаходиться на високому рівні та пояснюється закономірним процесом формування професійного досвіду.

Натомість у курсантських групах ми спостерігаємо дещо іншу динаміку. За інтегральним показником рівень розвинутої інтелектуально когнітивного-компонента у курсантів 1-го курсу середній з наближенням до низького, у курсантів 2-го та 3-го курсів показник є вищим за середній, у курсантів 4-го (випускного курсу) показник є середнім.

Рис. 1. Загальний рівень інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у майбутніх фахівців ОРСЦЗ.

Наступним етапом дослідження стала оцінка статистичної значущості отриманих відмінностей в показниках між фахівця та майбутніми фахівцями ОРСЦЗ (курсантами-випускниками 4-го курсу) (таблиця 2).

Таблиця 2.

Показники рівня сформованості показників інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності при порівнянні досліджуваних груп

Критеріальний показник	4-й курс	Фахівці	Значення критерію Стьюдента
Увага	54,22±2,14	53,25±1,41	1,968
Швидкість переключення уваги	52,40±3,99	53,55±1,09	1,274
Орієнтація у просторі	52,79±4,04	53,05±1,46	0,282
Здатність приймати рішення та дії в екстремальних умовах	48,25±5,47	53,85±1,13	4,545*
Уміння вирішувати проблеми	13,10±2,59	15,20±0,83	3,596*
Наявність творчого підходу	15,13±2,42	16,20±1,19	1,932
Вплив на оточуючих	13,25±2,76	15,20±1,39	3,100*
Знання правил організаційної роботи	13,20±2,55	15,60±1,35	4,115*
Організаційні здібності	13,31±1,92	15,50±2,11	4,742*
Уміння працювати з групою	12,70±1,85	15,30±1,26	5,076*
Обсяг оперативної слухової пам'яті	5,80±1,77	5,90±1,37	0,229
Обсяг образної пам'яті	6,21±1,62	6,70±1,56	1,271

У ході дослідження було встановлено відсутність значущих відмінностей між порівнюваними групами за показниками «увага», «швидкість переключення уваги», «орієнтація у просторі», «наявність творчого підходу», «обсяг оперативної слухової пам'яті», «обсяг образної пам'яті».

Незначне перевищення показника «увага», яке є у групі курсантів 4-го курсу, не досягає достовірного значення ($t=1,968$), натомість значення показника «швидкість переключення уваги» у фахівців ОРСЦЗ є дещо вищим, хоча показник також не досягає критичного значення ($t=1,274$).

Зазначимо, що рівень розвинутої такого показника як «орієнтація у просторі» є високим для обох груп досліджуваних, проте значущих розбіжностей не спостерігаємо ($t=0,282$); залишається лише відмітити, що зазначений показник у групі фахівців ОРСЦЗ є вищим, ніж у групі курсантів, що пояснюється значним досвідом роботи на займаній посаді.

Характеризуючи показник «наявність творчого підходу» відмітимо, що середній рівень розвинутої спостерігається у курсантів 4-го курсу, у фахівців він знаходиться на високому рівні розвитку. Достовірних відмінностей між показниками зазначених груп не виявлено ($t=1,932$).

Середній рівень розвитку без значущих відмінностей ($t=0,229$) та ($t=1,271$) спостерігається у таких характеристик інтелектуально-когнітивного компонента як «обсяг оперативної слухової пам'яті» та «обсяг образної пам'яті» відповідно. Зазначені середньогрупові показники дозволяють охарактеризувати

ктеризувати респондентів порівнюваних груп середнім рівнем розвитку тости досліджуваних властивостей пам'яті, що свідчить про належний та достатній для професійної діяльності перебіг основних мнемічних процесів: запам'ятовування, утримання та відтворення.

За показником «здатність приймати рішення та дії в екстремальних ситуаціях» є достовірні відмінності ($t=4,545$). У групі досвідчених фахівців він добре розвинутий та вкрай необхідні фахівцю ОРСЦЗ характеристики: критичність та оперативність мислення, вміння оцінювати та прогнозувати обстановку тощо. Значно нижчим цей показник є у групі курсантів, що підтверджується t -критерієм Стьюдента. Причину таких розходжень ми бачимо в наявності у курсантів тривожності і, як наслідок, значної кількості помилок при виконанні завдань, умовою яких є дефіцит часу, помилковість у рішеннях під час оцінки оперативної обстановки за недостатності інформації. На відміну від курсантів, досвідчені фахівці ОРСЦЗ швидко орієнтуються у складних ситуаціях професійної діяльності, приймають вірне рішення, незважаючи на дефіцит часу та інформації.

Проведене порівняння показників «уміння вирішувати проблеми», «вплив на оточуючих», «знання правил організаційної роботи», «організаційні здібності», «вміння працювати з групою», дозволило встановити ряд достовірних відмінностей ($t=3,596$; $t=3,1$; $t=4,115$; $t=4,742$; $t=5,076$ – відповідно), зокрема у курсантів на відміну від досвідчених фахівців, нижчі показники, всі вони мають середній рівень розвинутості, проте як у досвідчених – високий.

Аналізуючи отримані дані, можна відмітити, що курсанти, на відміну від досвідчених фахівців ОРСЦЗ, у своїй поведінці проявляють соціальну незрілість, несамостійність у прийнятті відповідних управлінських рішень, пасивність, нездатність до організації праці підлеглих. Досвідчені фахівці навпаки характеризуються як добрі управлінці, організатори, які здатні визначити мету професійної діяльності, поставити завдання перед підлеглими та контролювати їх виконання, а також нести відповідальність за наслідки від них.

Дані показники характеризують респондентів досвідченої групи як фахівців, які охоче виконують відповідальні завдання, прагнуть до керівництва, у критичних та екстремальних ситуаціях стають опорою для інших, мають власний індивідуальний стиль роботи з підлеглими, тобто володіють на високому рівні необхідними лідерськими характеристиками фахівця ОРСЦЗ. Курсанти, на відміну від колег із досвідом, демонструють схильність до змін, неорганізованість, низький рівень відповідальності, недостатність сміливості. Це пояснюється відсутністю у курсантів досвіду управлінської діяльності, що вказує на значні недоліки в організації навчальної та самостійної діяльності курсантів у ВНЗ ДСНС України.

Висновки. Таким чином на основі результатів аналізу та узагальнення результатів дослідження інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у майбутніх фахівців та фахівців ОРСЦЗ нами встановлено: сукупність критеріальних характеристик, що визначають психологічну готовність у майбутніх фахівців ОРСЦЗ; за допомогою інтегрального показника досліджено динаміку формування інтелектуально-когнітивного компонента в умовах вищого навчального закладу ДСНС України за курсами; за допомогою t -критерію

Стюдента визначено характеристики, які мають достовірні відмінності та потребують психолого-педагогічного впливу, для усунення недоліків у процесі підготовки зазначених фахівців в умовах ВНЗ ДСНС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ МНС України від 01.12.2009 р. № 808 «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України». – К. : МНС України, 2009. – 127 с. – (Нормативний документ МНС України. Наказ).

2. Снісаренко А. Г. Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України: дис. ... кандидата психологічних наук : 19.00.09 : «Психологія діяльності в особливих умовах» / Снісаренко Андрій Григорович. – Харків., 2011. – 243 с.

УДК 159.99: 316.6

Юрчук О.В., Колядінцев Ю.В., курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ, спеціальності «практична психологія»

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНА ДОПОМОГА ПОСТТРАЖДАЛИМ ВІД КАТАСТРОФ

У статті розглядається вплив екстремальних ситуацій на особистість. Здійснюється аналіз детермінант і психологічних особливостей, які зумовлюють утворення посттравматичного стресового розладу.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, психологічний вплив, екстремальність, допомога, посттравматичний стресовий розлад, психологічні особливості.

В статье рассматривается влияние экстремальных ситуаций на личность. Осуществляется анализ детерминант и психологических особенностей, обуславливающих образование посттравматического стрессового расстройства.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, психологическое воздействие, экстремальность, помощь, посттравматическое стрессовое расстройство, психологические особенности.

Надзвичайна ситуація (НС) – порушення нормальних умов життя та діяльності людей на об'єкті або території, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, великою пожежею, застосуванням засобів ураження, що призвели або можуть призвести до людських і матеріальних втрат [1]. У свою чергу людина, яка потрапила в надзвичайну ситуацію, зазнає серйозних змін у своїй психіці, тим самим унеможливує перебіг нормального функціонування своєї життєдіяльності.

Психотерапевтична та соціально-психологічна допомога постраждалим повинна базуватися на наступних положеннях:

1) Системність та багаторівневність впливу. Вказаний принцип має на увазі орієнтованість психотерапії одразу у трьох основних напрямках, у кожному з котрих виділяється декілька рівнів.

Перший напрям – біологічний. У цьому напрямі виділено п'ять рівнів: організму, функціональних систем, фізіологічних систем (системи органів, на

які безпосередньо спрямовуються психотерапевтичні впливи), органів, окремих груп клітин.

Другий напрям – психологічний (психічний). Він включає до себе в основному три рівні: особистісний (вищий та тотальний рівень даного напрямку, що передбачає корекцію особистісних установок, системи моральних цінностей), сфер психіки (сприйняття, емоцій, пам'яті, мислення та інших), окремих якостей сфер психіки (наприклад, укріплення та потенціювання впевненості, спокою, витримки).

Третій напрям психотерапії – соціальний, що передбачає макросоціальну, мікросоціальну реадaptaцію особистості (відновлення або корекція рольових позицій взагалі та у родині, інших мікросоціальних групах), аутореабілітацію.

До основних принципів надання терапевтичної допомоги також відносять наступні:

1) Етапність психотерапевтичних впливів базується на дидактичному підході, тобто ПТ проводиться у три етапи (седативно-адаптуючий, лікувально-коригуючий та профілактично-закріплюючий).

2) Комплексність – один з базових принципів, де мається на увазі як використання інших, крім психотерапії, лікувальних методів (фармако-, фізіо-, рефлексо-, бальнеотерапії, лікувальної гімнастики), так і декілька психотерапевтичних напрямів і технік для одного хворого (одночасно чи послідовно, залежної від завдань етапу системи). Цей принцип дозволяє максимально інтенсифікувати лікування за рахунок взаємного потенціювання ефектів різних впливів, що регулярно використовуються.

3) Диференційоване поєднання та ієрархічність симптоматичної, патогенетичної та профілактичної спрямованості психотерапевтичних заходів залежно від клініко-психопатологічних та анамнестичних особливостей пацієнта, особливостей його психологічного, психічного стану, супутньої патології, впливу шкідливих чинників (психосоціальних, професійних, уражаючих факторів НС тощо) та особистісного реагування хворих на них.

4) Максимальна індивідуалізація психотерапевтичного впливу (вибір його напрямів, технік та їх сполучень) визначається, перш за все, характером психопатологічних проявів, особливостями особистості хворого, наявністю, ступенем важкості органічної (у тому числі соматичної) патології.

5) Перманентність передбачає проведення динамічного спостереження за хворим, якому призначене підтримувальне лікування, та курси психотерапії при повторних госпіталізаціях і амбулаторно.

Принципова схема психотерапевтичного впливу повинна бути наступною:

встановлення продуктивного контакту з постраждалим; дезактуалізація гострої невротичної симптоматики; симптоматична психотерапія; соціально-психологічна корекція; закріплення психопрофілактичних навичок; сімейна психотерапія [2].

Якщо говорити про перший етап, то він передбачає встановлення продуктивних форм взаємодії між постраждалим і лікарем. Це досягається за допомогою раціональної психотерапії. Виробляються позитивне ставлення до лікаря, лікування, здатність аналізувати свій стан та лікувальна перспектива.

Другий етап передбачає психотерапію найбільш актуальних невротичних проявів. До усунення гострої невротичної симптоматики недоцільне використання методик, розрахованих на самостійну активність пацієнта (аутогенне тренування, самогіпноз, психофізична гімнастика і т. ін.). Найбільш ефективними виявляються гіпнозусугестивна психотерапія та пролонгований сон-гіпноз. У хворих, що погано піддаються гіпнозу, добрий ефект дає сполучення психогігієнічного комплексу з гетеросугестією.

Третій етап психотерапії спрямований на усунення як невротичних симптомів, так і симптомів сомато-неврологічного регістру. Проводиться навчання дихальним вправам, прищеплюються стійкі навички самогіпнозу та елементів психофізичної гімнастики. Підбираються, наприклад, психотерапевтичні прийоми для самостійної профілактики вегетативних пароксизмів, зниження метеочутливості, керування емоційним станом.

Четвертий етап являє собою запобігання соціально-психологічній дезадаптації. Проводиться роз'яснювальна психотерапія, метою якої є підвищення соціальної активності постраждалого, зниження небажаних реакцій на свою хворобу. Формуються трудові установки.

П'ятий етап зазвичай настає незадовго до завершення лікування. Він спрямований на закріплення психопрофілактичних навичок, на активну боротьбу із хворобою. Пацієнт навчається за спеціально підібраним для нього комплексом психотерапевтичних прийомів, які допоможуть йому у переборенні дратівливості, безсоння, головного болю, зниженні актуальності пароксизмальних проявів, метеочутливості.

Шостий етап – заключний. Проводиться робота з родиною та близькими родичами постраждалого. Роз'яснюються особливості захворювання та характерологічні зміни, які можуть настати. Даються рекомендації щодо розпорядку праці, відпочинку та побуту, специфіки спілкування з постражданим [3].

Мета цього етапу (як заключної стадії) – запобігання конфліктним ситуаціям у родині та максимальна розрядка напруги між пацієнтом та іншими членами родини.

Сеанси психотерапії, особливо на початку курсу лікування, бажано проводити в пристосованому для цього приміщенні. Кабінет має відповідати загальноприйнятим вимогам (затемнення, шумоізоляція, кушетки, крісла і т. ін.).

Найбільш розповсюдженими методами психологічної допомоги є психологічна корекція, гуманістична психотерапія і сімейна психотерапія. Новим видом допомоги є соціальне медіаторство. Психологи допомагають налагоджувати взаємодію між постражданими і соціальними, державними та медичними установами. Соціальне медіаторство є одним з ефективних способів відновлення адекватної соціальної активності потерпілих. Медіація – вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони своєї активної діяльності.

Психокорекційна робота також повинна мати певну структуру та відповідати індивідуальним особливостям особистості, на яку вона спрямована. Існують три обов'язкові етапи загального психокорекційного процесу, а саме: підготовчий етап, безпосередньо психокорекція та етап рефлексії позитивних змін та психокорекційної роботи в цілому[4].

Цілями підготовчого етапу є:

встановлення довірливих відносин між психологом та клієнтом;
заспокоєння клієнта.

Безпосередній етап психокорекції включає в себе три блоки:

а) діагностичний блок: 1) діагностика особливостей особистості; 2) вияв факторів ризику; 3) формування загальної програми психокорекції;

б) настановочний блок: 1) формування мотивації роботи клієнта над собою;

2) зняття тривожності; 3) підвищення впевненості клієнта в собі;

в) корекційний блок, метою якого є гармонізація та оптимізація розвитку особистості клієнта: 1) формування навичок саморегуляції; 2) самопізнання за допомогою психолога та психодіагностичних засобів; 3) розвиток самосвідомості: усвідомлення особистістю власних психологічних проблем та зон психологічного дискомфорту; 4) корекція характерологічних рис особистості, які зазнали деструктивного впливу внаслідок надзвичайної ситуації, та структури особистості в цілому; 5) оволодіння засобами взаємодії з внутрішнім та зовнішнім світом особистості;

г) на заключному етапі психокорекційної роботи відбувається: 1) рефлексія позитивних змін особистості; 2) закріплення отриманих психологічних навичок; 3) розвиток антиципаційної спроможності особистості (прогностичних здібностей) на основі конструктивної обробки життєвого досвіду [5].

Для ефективного надання психологічної допомоги людям, постраждалим від різного роду катастроф, можна використовувати різні психологічні та психотерапевтичні методи:

аутогенне тренування (розвиток релаксаційних здібностей та психорегуляційних механізмів особистості);

поведінкову психотерапію, основною метою якої є забезпечення нових умов для навчання особистості, тобто формування нової адаптивної поведінки або подолання поведінки, яка стала неадаптивною. Окремими цілями поведінкової психокорекції є: формування нових соціальних вмінь, оволодіння психологічними засобами саморегуляції та подолання шкідливих звичок, зняття стресу та позбавлення емоційних травм;

когнітивну психотерапію, основним завданням якої є формування конструктивних змін у самосприйманні людини в напрямі збільшення об'єктивності та реалістичності її світосприймання в цілому. Адекватність системи когніцій та когнітивна обробка життєвого досвіду особистості є фактором подолання травмуючих переживань людини, психопатологічної симптоматики та оптимізації її функціонування;

гештальт-терапія – забезпечення повноцінної роботи актуальної самосвідомості, завершення гештальтів шляхом виявлення психологічних блоків та їх подолання, формування внутрішнього локусу контролю;

тренінг спілкування, метою якого є розвиток комунікативних навичок особистості;

сугестивна терапія – формування нових умовно-рефлекторних зв'язків, адекватних цілям терапії настанов, гіпноз-відпочинок;

нейролінгвістичне програмування – наведення трасового стану як спри-

яння позасвідомому «лікуванню» свідомих установок, досягнення гіпнотичного стану;

імаго-терапія – навчання методам адекватного реагування у важких життєвих ситуаціях, мобілізації власного життєвого досвіду, розвитку деформованого «образу Я», творчих здібностей та збагачення емоційних ресурсів людини;

арттерапія. Цілями арттерапії виступають подолання важких переживань людини, сублімація агресивності та інших негативних почуттів, розвиток творчого самовираження та гармонізація особистості в цілому;

екзистенціально-гуманістична терапія, яка ґрунтується на принципах емпатії, аутентичності, безумовного прийняття особистості клієнта з боку психотерапевта (психолога) і спрямована на особистісне зростання клієнта, розвиток його конгруентності, прийняття відповідальності за своє життя і вирішення проблемних ситуацій;

ціннісно-моральнісно-зорієнтована терапія – психокорекція світоспогляданням, ідеалами (перебудова системи цінностей, формування цілющого духовного світоспоглядання, коли людина виходить за межі власної особистості, що страждає, і відчуває себе частиною людства в цілому).

Через залучення особистості до духовних цінностей, відчуття власної індивідуальності та самоцінності досягаються зміни психосоматичного стану, зниження тривожності особистості;

логотерапія, завданням якої є знаходження сенсу життя людиною, яка страждає. Основним постулатом логотерапії є положення, що унікальний сенс життя може бути завжди знайдений людиною у творчості, емоційних переживаннях та свідомому прийнятті життєвих обставин, які людина не здатна змінити [6].

При їх застосуванні треба віддавати перевагу індивідуальним формам роботи.

Отже, екстремальні ситуації викликають у людини сильний стрес, призводять до значної нервової напруги, порушують рівновагу в організмі, негативно позначаються на здоров'ї в цілому – не тільки фізичному, але і психічному. Кожна людина в таких ситуаціях реагує по-різному. Процедура надання психологічної допомоги в екстремальних ситуаціях має свою специфіку. Усе залежить від мети психологічного впливу: в одному випадку треба підтримати, допомогти; в іншому – слід припинити, наприклад, чутки, паніку; у третьому – провести переговори.

У потерпілого в надзвичайній ситуації можуть з'являтися реакції, викликані травмою – емоційним шоком, що різняться у динаміці психічних станів: страх; апатія; ступор; рухове збудження; агресія; нервові тремтіння; плач; істерика; паніка. Тому психологам необхідно виявляти таких людей і надавати їм якісну психологічну допомогу, яка б у майбутньому могла б забезпечити їх подальше нормальне функціонування в суспільстві.

Екстремальними називаються ситуації, які небезпечні для життя, здоров'я і благополуччя значних груп населення, обумовлені стихійними лихами, катастрофами, аваріями, або застосуванням супротивником у випадку війни різних видів зброї, і викликають реакції організму і особистості, які знаходяться на межі патологічних порушень.

Стихійні лиха і катастрофи – екстремальні ситуації, що виникають зазвичай зненацька, при яких створюється загроза не тільки нормальному існуванню і здоров'ю, але й самому життю значної кількості людей [8].

Особливості психопатологічних розладів в екстремальних ситуаціях:

Внаслідок множинності раптово діючих психотравмуючих факторів в екстремальних ситуаціях виникає одночасне виникнення психічних розладів у великої кількості людей.

Клінічна картина в таких випадках не носить чітко індивідуального, як при звичайних психотравмуючих обставинах, характеру і зводиться до невеликої кількості достатньо типових проявів.

Незважаючи на розвиток психогенних розладів і життєво небезпечну ситуацію, яка продовжується, постраждалий вимушений продовжувати активну боротьбу з наслідками стихійного лиха (катастрофи) заради виживання і збереження життя близьких і всіх оточуючих.

На вірогідність розвитку безпосередніх і віддалених негативних наслідків екстремальної ситуації впливає ряд чинників:

1. Особливості ситуації (раптовість, тривалість, патогенна виразність, особливо – безпосередня вірогідність смерті).

2. Певні особистісні прояви:

а) ідентифікація себе з жертвою;

б) спадкова обтяженість психічними захворюваннями;

в) підвищена психічна ранимість (збірний термін) – це емоційна нестійкість, невпевненість, підвищена тривожність, зловживання алкоголем, відчуття безпорадності, екстернальний локус контролю;

г) межова психічна патологія (наявність неврозів, психопатичних рис характеру);

д) наявність психічних травм у минулому, особливо – недавні (особливо протягом останнього року) психотравмуючих подій в особистому житті;

е) отримання психічної травми в дитячому або немолодому (старше 50–60 років) віці.

2. Невизначеність віддалених наслідків.

3. Недостатня соціальна адаптація (як на момент екстремальної ситуації, так і у віддаленому періоді).

4. Пізнє лікування або його відсутність.

У 1980 р. для позначення відставлених і або зтяжних негативних наслідків стресових ситуацій був запропонований термін «посттравматичний стресовий розлад» ПТСР (post traumatic stress disorder – PTSD). ПТСР розвивається у 20–25% людей, що піддалися стресовій дії, але ще зберегли своє фізичне здоров'я; серед поранених поширеність цих порушень – близько 40%. В цілому прояви ПТСР спостерігаються у 1–3% всього населення (у жінок приблизно в 1,5 рази частіше), а окремі компоненти цього розладу – у 5–15% населення [7].

ПТСР (F 43.1) – розлад, що виникає як відставлена і /або зтяжна реакція на стресову подію або ситуацію (короткочасну або зтяжну) загрозового або катастрофічного характеру, що може викликати загальний дистрес майже у будь-якої людини.

Основний прояв ПТСР (F43.1 за МКХ-10):

1) Постійне повернення людини до переживань, пов'язаних із психотравмуючою подією, що носила загрозливий або катастрофічний характер, протягом 6 місяців після важкої травматичної події:

- нав'язливі спогади, фантазії, уявлення про пережите (ремінісценції), що постійно повторюються і викликають неприємні емоційні переживання;
- сни і нічні кошмари, пов'язані з психотравмуючою подією, що постійно повторюються;
- так званий «флешбек»-ефект;
- спалахи негативних емоційних станів, спровокованих якими-небудь подіями, що асоціюються з обставинами «події».

2) Стійке прагнення людини уникати всього, що хоча б опосередковано може нагадувати їй про травму:

- прагнення уникати будь-яких думок або ситуацій, які пробуджують спогади про травму;
- нездатність відтворити в пам'яті основні, важливі елементи травмуючої ситуації;
- помітна втрата колишніх інтересів і захоплень;
- відчуття відчуженості, усунення від оточуючих з формуванням своєрідного відсторонення від навколишнього реального світу; заціпеніння почуттів і уникнення стимулів, що могли би викликати спогади про травму;
- помітне зниження позитивних емоційних переживань;
- невпевненість у майбутньому.

3) Прояви підвищеної збудливості, відсутні до травми:

- труднощі із засинанням або сном;
- підвищена дратівливість або спалахи гніву, страху, паніки або агресії, що провокуються стимулами, які викликають несподіваний спогад про травму або про початкову реакцію на неї;
- утруднення при необхідності сконцентрувати увагу;
- гіпертрофована пильність і різкі реакції на раптові подразники;
- сомато-вегетативні розлади в ситуаціях, що нагадують психотравмуючу.

Вираженість симптомів коливається, але посилюється під час стресових ситуацій.

Сприятливий прогноз буває при:

- швидкій появі і недовгому існуванні симптомів;
- доброму фізичному і психічному стані до виникнення ПТСР;
- відсутності інших психічних і соматичних захворювань;
- стійкому соціальному положенні;
- віці 20–40 років;
- наявності соціальної підтримки з боку суспільства і особливо групи близьких людей (соціальні компенсації певним категоріям потерпілих осіб повинні бути обґрунтовані, оскільки необґрунтовані компенсації формують рентні установки і сприяють соціально-психологічній напруженості).

В МКХ-10 посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) представлено у розділі «Невротичні, пов'язані зі стресом, і соматичні розлади» F40– F48 і кодуються залежно від провідного синдрому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми психолого-психіатричної та психотерапевтичної допомоги постраждалим внаслідок техногенних аварій та катастроф / С. І. Табачніков, Є. Г. Гриневич, В. В. Домбровська, М. В. Маркова, А. В. Шубін, О. М. Лещенко, І. М. Башинська // *Архів психіатрії*. – 2002. – № 1. – С. 24–27.
2. Богницкая Т. Н. Организация медицинской помощи при массовых катастрофах за рубежом / Богницкая Т. Н., Эскина Л. Ю., Колесников В. Д. и др. // *Социальная гигиена, организация и управление здравоохранением*. – 1986. – Вып. 6. – 46 с.
3. Закон України від 08.06.2000 р. № 1809–III «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру».
4. Закон України від 14.12 1999 р. № 1281–XIV «Про аварійно-рятувальні служби».
5. Головин С. Ю. Словарь психолога практика / Головин С. Ю. – М. : Харвест, 2003. – 256 с.
6. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / Малкина-Пых И. Г. М. : Эксмо, 2006. – 412с.
7. Москаленко В. Ф., Горбань Є. М., Табачніков С. І. Актуальні проблеми соціальної психіатрії в Україні // *Лікарська справа*. – 2001. – № 2. — С. 3–9.
8. Напрееенко О. К. Клінічна характеристика варіантів перебігу посттравматичного стресового розладу / О. К. Напрееенко, Т. Є. Марчук // *Архів психіатрії*. – 2002. – № 1. – С. 117–119.
9. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Тарабрина Н. В. – СПб. : Питер, 2001. – 389с.

УДК 159.923:62

Яковицкая Л.С., Донецкий национальный технический университет

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПРОЦЕССОВ КУЛЬТУРАЛИЗАЦИИ И САМОРЕАЛИЗАЦИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

У статті розглядається механізм культуралізації і його значущість для процесу самореалізації особистості в науково-технічній діяльності. Розкриваються психологічний зміст і характер механізму культуралізації в науково-технічній діяльності. Вивчається його вплив на процес самореалізації фахівця в науково-технічній діяльності, вибори ним тих або інших способів взаємодії в професійному середовищі, які найбільшою мірою, на його думку, забезпечують розвиток і реалізацію власного потенціалу. Проаналізовані результати емпіричного дослідження, яке було направлено на вивчення міри задоволеності необхідними культурними характеристиками професійного середовища у фахівців технічного вузу. Сформульовані основні вимоги до процесу культуралізації в науково-технічній діяльності.

Ключові слова: самореалізація, культура, культуралізація, механізм культуралізації.

В статье рассматривается механизм культурализации и его значимость для процесса самореализации личности в научно-технической деятельности. Раскрываются психологическое содержание и характер механизма культурализации в научно-технической деятельности. Изучается его влияние на процесс самореализации специалиста в научно-технической деятельности, выборы им тех или иных способов взаимодействия в профессиональной сре-

де, которые в наибольшей степени, по его мнению, обеспечивают развитие и реализацию собственного потенциала.

Проанализированы результаты эмпирического исследования, которое было направлено на изучение степени удовлетворенности необходимыми культурными характеристиками профессиональной среды у специалистов технического вуза. Сформулированы основные требования к процессу культурализации в научно-технической деятельности.

Ключевые слова: самореализация, культура, культурализация, механизм культурализации.

Постановка проблемы. В условиях производственного процесса человек создает и определяет реальность, какой он ее видит, но, одновременно, и она его формирует согласно своим законам. Таким образом, через культурализацию личность получает возможность решать противоречия или расхождения между собственной деятельностью и социокультурными нормами, ожиданиями, которые пронизывают всю нашу профессиональную деятельность [1-4]. Именно процесс культурализации помогает перевести эти разногласия в плоскость диалога и развития, показывает степень овладения личностью своей собственной природой, богатством приобретенных ею социально-гуманистических свойств.

Целью нашего исследования является изучение взаимосвязи процессов культурализации и самореализации в профессиональной деятельности преподавателя технического университета, регрессионной зависимости показателей степени удовлетворенности составляющими профессиональной культуры и уровня самореализации преподавателя технического университета.

Культурализация профессиональной деятельности – это система элементов, взаимосвязанных между собой, отражающих специфику профессиональной деятельности и проявляющихся в поведении сотрудников, их взаимодействиях, восприятии себя и окружающей среды. Культурализация обуславливает восприятие социально-нормативного, коммуникативного и аксиологического содержания профессиональной работы и ее оценку.

Изложение основного материала. Гипотеза исследования состояла в том, что у преподавателей технических вузов высокий уровень самореализации значимо коррелирует со степенью удовлетворенности составляющими профессиональной культуры.

В ходе описываемого эмпирического исследования выборка составила 262 человека (преподаватели и инженеры кафедр). В исследовании принимали участие специалисты со стажем работы от 5 до 40 и выше лет: профессора, доценты, инженеры, ассистенты, заведующие лабораториями. Были проведены беседы и стандартизированные опросы для выяснения личных мнений относительно собственных предпосылок самореализации в профессиональной деятельности. По уровню самореализации (в расчет брались как косвенные характеристики (А. Маслоу, 1999), так и стандартизированная методика «САМОАЛ») исследуемые были разделены на три группы с низкой, средней и высокой потребностью в самореализации, каждая из этих групп соответственно была поделена еще на две подгруппы по признаку стажа: до 15 лет, от 20 лет и более.

Взаимоотношения субъектов научно-технической деятельности можно и целесообразно рассматривать как взаимоотношение культур: элементы куль-

туры личности влияют на ее ожидания и представления о культуре места работы и коллег. Прогноз успеха будущего взаимодействия, как на внутреннем организационном уровне, так и за пределами производства, должен включать и прогноз удовлетворенности социокультурных потребностей – будь то отдельные специалисты, группы или организации. А. Маслоу писал, что зона и степень удовлетворенности актуальных потребностей определяет особенности самореализации. Таким образом, степень удовлетворенности высших потребностей прямо коррелирует с уровнем самореализации личности [5].

После определения уровня самореализации участников исследования использовался метод квалитетического анализа для выделения группы культурных характеристик значимых для преподавателей технического университета. Использование актуальных экспертных оценок обеспечивало надежность исследования. В качестве экспертов выступили преподаватели Донецкого национального технического университета. Экспертам предлагалось определить культурные характеристики профессиональной среды технического университета. Анализ экспертных оценок позволил выделить группу культурных характеристик профессиональной среды, значимых для специалистов технического университета: престиж специальности, актуальная должностная позиция, последующая возможность должностного роста, содержательные аспекты профессиональной деятельности, возможность проявлять инициативу и творческие способности в работе, стиль деловых отношений с коллегами, стиль деловых отношений с руководством. На основании полученных данных нами был составлен стандартизированный опросник, который включал в себя 7 положений. Каждое положение могло быть оценено от 1 до 9 баллов. Участнику исследования предлагали дать свою оценку каждому из этих положений и отметить соответствующим количеством баллов.

Респондентам предъявлялась следующая инструкция: «Подумайте и оцените, в какой мере Вы удовлетворены своей специальностью; должностью, которую Вы сейчас занимаете; возможностью должностного роста; содержательным аспектом труда; возможностью проявить инициативу и творческие способности в работе; стилем деловых отношений с коллегами по работе; стилем деловых отношений с руководством. Ваши ответы оцените от 0 до 9 баллов». Проанализировав полученные оценки, нами были получены следующие результаты.

В группе с низким уровнем самореализации и стажем до 15 лет коллеги в основном были довольны своей специальностью (7,9 балла), возможностью проявить инициативу и творческие способности в работе (6,7 балла). Низко оценили удовлетворенность должностью, которую занимают сегодня, в среднем это составило 4,7 балла. Относительно высокую степень удовлетворенности профессиональной деятельностью в целом (6,1 балла) можно объяснить не только возрастными особенностями и направленностью в будущее, но и определенной личностной успокоенностью; равнодушием к актуальной деятельности.

Анализ числовых данных проводился с применением статистического пакета Statistica 6.0. Для определения наличия связи между переменными использовали корреляционный анализ – χ^2 -критерий Пирсона. Многомерный ре-

грессионный анализ использовался для изучения влияния независимых переменных (удовлетворенность специальностью, актуальная должностная позиция, последующая возможность должностного роста, содержательные аспекты профессиональной деятельности, возможность проявлять инициативу и творческие способности в работе, стиль деловых отношений с коллегами, стиль деловых отношений с руководством) на зависимую переменную (уровень самореализации).

В контексте выявления связей между полученными числовыми значениями в ходе эмпирического исследования важно отметить, что для группы с низким уровнем самореализации и стажем до 15 лет были выделены значимые связи зависимой переменной (уровень самореализации) с независимыми (должность, возможность проявлять инициативу и творческие способности в работе). Эти данные отражены в табл.1.

Таблица 1.

Результаты регрессионного анализа по исследуемым факторам для группы с низким уровнем самореализации и стажем до 15 лет

	Коэффициенты	Стандартная ошибка	t-статистика	P-значение
Уровень самореализации	-0,97321	0,666025	-1,46123	0,163314
Должность	0,186062	0,060452	3,077866	0,007206
Инициативность и творчество	0,245046	0,084375	2,904246	0,010349

Представленная в табл.1 зависимость указывает на важность социального статуса и признания для респондентов данной группы, и, одновременно, на желательность собственных усилий для поступательного развития в профессиональной среде.

В группе с низким уровнем самореализации и стажем от 20 лет и более также в наибольшей степени коллеги были довольны своей специальностью (7,7 балла). Немного меньше коллеги довольны должностью, которую на сегодня занимают (6,8 балла). Средний балл в этой группе по всем шкалам составляет 5,7. То есть общая степень удовлетворенности характером производственных условий у специалистов с низким уровнем самореализации с возрастом снижается.

Анализ полученных числовых значений показал, что в данной группе не выявлены корреляционные зависимости между уровнем самореализации и культурными характеристиками профессиональной среды. Значимая корреляционная зависимость была выделена между характеристиками: возможность должностного роста и стиль деловых отношений с руководством. Такая зависимость указывает на экстернальный локус контроля у респондентов этой группы, когда ответственность за карьерный рост приписывается внешним факторам, стилю деловых отношений с руководством. Также значимая корреляционная зависимость была выделена между содержанием профессиональной деятельности и возможностью проявлять инициативу, творческие способности в работе; стилем деловых отношений с коллегами; стилем деловых отношений с руководством; что подтверждает желание респондентов данной группы результаты собственной деятельности приписывать внешним

социально-психологическим факторам. Отношение стороннего наблюдателя к собственной профессиональной деятельности и определяет их низкий уровень самореализации.

В группе со средним уровнем самореализации и стажем до 15 лет в основном коллеги были довольны своей специальностью (7 балла); стилем деловых отношений с коллегами по работе (6,6 балла) и непосредственным руководством (6,4 балла). Общий средний балл в этой группе составляет 5,8. Общий средний балл группы со средним уровнем самореализации, по сравнению с группой этой же возрастной категории, но с низким уровнем самореализации, снизился. Этот показатель мы объясняем более высокими личностными амбициями участников группы; почти на балл снижается удовлетворенность своей специальностью, низкими являются оценки удовлетворенности должностью, занимаемой сегодня, и возможностью должностного роста.

Для этой группы были выделены значимые связи между уровнем самореализации и возможностью проявлять инициативу и творческие способности в работе. Эти данные отражены в табл. 2.

Таблица 2.

Результаты регрессионного анализа по исследуемым факторам для группы со средним уровнем самореализации и стажем до 15 лет

	Коэффициенты	Стандартная ошибка	t-статистика	P-значение
Уровень самореализации	3,831517608	0,370658	10,33707	1,06E-10
Инициативность и творчество	0,090195085	0,067234	1,341514	0,191354

В группе со средним уровнем самореализации и стажем от 20 лет и более коллеги в основном довольны своей специальностью (7,9 балла); высоко оценивают возможность проявить инициативу и творческие способности в работе (7,2 балла). Ниже оценили удовлетворенность возможностью должностного роста (4,4 балла). Средний балл в этой группе по всем шкалам составляет 6,5. По сравнению с группой этой же возрастной категории, но с низким уровнем самореализации, общий средний балл группы со средним уровнем самореализации значительно повысился.

Для группы со средним уровнем самореализации и стажем от 20 лет были выделены значимые связи зависимой переменной (уровня самореализации) с удовлетворенностью специальностью, возможность проявлять инициативу и творческие способности в работе. Эти данные отражены в табл. 3.

Таблица 3.

Результаты регрессионного анализа по исследуемым факторам для группы со средним уровнем самореализации и стажем от 20 лет

	Коэффициенты	Стандартная ошибка	t-статистика	P-значение
Уровень самореализации	2,954675	0,856151	3,451115	0,001852
Удовлетворенность специальностью	0,228837	0,128188	1,785163	0,085475
Инициативность и творчество	0,429105	0,140003	3,06497	0,004897

Сравнивая статистические данные групп с низким и средним уровнями самореализации и стажем от 20 лет, мы видим, что уровень самореализации тесно связан со степенью удовлетворенности профессиональной деятельностью.

В группе с высоким уровнем самореализации и стажем до 15 лет в основном коллеги были довольны своей специальностью, деловыми отношениями с коллегами и непосредственным руководством (7,7 балла); высоко оценили возможность проявить инициативу и творческие способности в работе (7,5 балла). Средний балл в этой группе по всем шкалам является наибольшим среди исследуемых групп и составляет 7,1 балла. Статистический анализ числовых данных приведен в табл. 4.

Таблица 4.

Результаты регрессионного анализа по исследуемым факторам для группы с высоким уровнем самореализации и стажем до 15 лет

	Коэффициенты	Стандартная ошибка	t-статистика	P-значение
Уровень самореализации	5,666948	0,491119	11,53885	3,73E-12
Отношения с руководством	0,114117	0,064918	1,75787	0,089699

Анализ зависимостей для групп со стажем до 15 лет показывает, что в возрасте до 40 лет преподаватели технических вузов в большей степени ориентированы на актуальные в данный момент иерархические ценности (иерархическую субординацию), что можно объяснить недостаточным жизненным опытом, который не позволяет противостоять воздействию изначально сложившимся формальным культурным условиям, и более поздним формированием, с точки зрения возрастной психологии, аксиологического содержания профессиональной деятельности.

В группе с высоким уровнем самореализации и стажем от 20 лет и более традиционно высоко коллеги оценили удовлетворенность своей специальностью (8 баллов); стиль деловых отношений с коллегами (7,4 балла). Средний балл в этой группе по всем шкалам составляет 6,9 балла.

Регрессионный анализ числовых данных для этой группы представлен в табл. 5.

Таблица 5.

Результаты регрессионного анализа по исследуемым факторам для группы с высоким уровнем самореализации и стажем от 20 лет

	Коэффициенты	Стандартная ошибка	t-статистика	P-значение
Уровень самореализации	7,655953	0,594292	12,88249	2,84E-12
Удовлетворенность специальностью	0,14454	0,050865	2,84172	0,00901
Содержание деятельности	0,1266	0,042603		0,00664
Инициативность и творчество	0,120608	0,042618	2,829968	0,00926
Отношения с коллегами	0,122953	0,051239	2,399597	0,024532
Отношения с руководством	-0,0932	0,047525	-1,961	0,061582

Наибольшее количество связей между исследуемыми факторами в группе с высоким уровнем самореализации и стажем от 20 лет подтверждает нашу

гіпотезу о том, что процесс культурализации в профессиональной деятельности является одним из механизмов самореализации преподавателя технического университета.

Косвенным подтверждением хороших отношений в рамках производственных групп и осмысленного восприятия социально-нормативного содержания профессиональной работы является относительно высокая оценка возможности проявить инициативу и творческие способности в работе, которую обозначили коллеги из всех исследуемых групп.

Активным субъектом собственной самореализации специалист может стать только при условии качественного, сущностного понимания смысла деятельности и наличия способности к творческому преобразованию актуальной действительности.

Выводы. Общая степень удовлетворенности характером производственных условий у специалистов с низким уровнем самореализации с возрастом снижается. В группе с низким уровнем самореализации и стажем от 20 лет и более не выявлены корреляционные зависимости между уровнем самореализации и культурными характеристиками профессиональной среды.

В группах со стажем до 15 лет самореализация носит приспособительную активность и в большей степени зависит от социально-иерархических составляющих профессиональной деятельности (должность, отношения с руководством). В группах со стажем от 20 лет уровень самореализации тесно связан со степенью удовлетворенности профессиональной деятельностью.

Уровень самореализации преподавателя технического университета значительно коррелирует с характеристиками профессиональной культуры. Наибольшее количество взаимосвязей между выбранными характеристиками было установлено для группы с высоким уровнем самореализации и стажем от 20 лет (удовлетворенность своей специальностью, содержательным аспектом труда, возможностью проявить инициативу и творческие способности в работе, стилем деловых отношений с коллегами по работе, стилем деловых отношений с руководством).

ЛИТЕРАТУРА

1. Гавронова Ю. Д. Психологические характеристики культуры и профессиональная мотивация российских и немецких студентов / Ю. Д. Гавронова // Психологические исследования, 2013, 6(27), 5. URL: <http://psystudy.ru>
2. Гришина Н. В. Жизненные сценарии: нормативность и индивидуализация [Электронный ресурс] // Психологические исследования, 2011, N 3(17). URL: <http://psystudy.ru>
3. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / Отв. ред. Л. В. Сохань. – К. : Наукова думка, 1987. – 280 с.
4. Марцинковская Т. Д. Феноменология и механизмы развития: историко-генетический подход. Психологические исследования, 2012, 5(24), 12. URL: <http://psystudy.ru>
5. Маслоу А. Мотивация и личность / Маслоу А. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

ANNOTATIONS TO THE ARTICLES

Maksimenko S.D.

GENETIKO-DESIGNING METHOD: HIS HEURISTIC AND DEVELOPING POTENTIAL

The main essential traits and principles of the genetical modelling method are described in the article. It is proven that this method is one of the few in psychology (together with the longi-tude), which gives the opportunity to investigate the psychical development and thus its essential peculiarities. The possibilities of the method for the developmental and counseling psychology are revealed.

Keywords: genetical modelling method, personality psychology, investigation, methodology, development, crisis, help.

Andreeva I.A.

PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF HIGH-QUALITY MANAGEMENT PERSONNEL OF RIZIKONEBEZPECHNIKH OF ENTERPRISES OF COAL INDUSTRY

The article covers special features of the quality of HR management in modern socio-economic conditions. Problems associated with psychological readiness management personnel to quality management. Presented analysis of the specificity of management in coal risco-unsafe industry enterprises. Provides a psychological description of miner's work.

Keywords: quality management, risco-unsafe enterprise, management personnel, the profes-sional activities of a miner.

Afanasyeva N.E.

NARRATING LIFE EXPERIENCES IN PSYCHOLOGICAL COUNSELLING

In the article conception of narrating of vital experience of client is examined in the psycho-logical advising. Theoretical and methodological pre-conditions of method of narrative interview are analysed. The terms of success of narrative interview and strategy of his realization are de-scribed. The chart of rich in content analysis of texts of narrative interview is presented in a gen-eral view.

Keywords: narrative, narrative counseling, biographic counseling, counseling interview, the structure of vital experience, analysis of maintenance of history.

Barko V.I., Makarenko P.V.

THEORETICAL GOING NEAR DETERMINATION OF MOTIVATIONAL STRATEGIES OF WORKERS OF ORGANS OF INTERNAL AFFAIRS

The article is devoted to observation of main approaches to psychological diagnostic of law enforcement officer's motivation strategies and describes the results of author's investigation of diagnostic possibilities of Motivation constructiveness test.

It is shown that the leading motives implement four basic substructure of internal and external interactions that unfold in the appropriate motivational strategies. One of the reasons of such a characterization is the idea of the existence of the object-object and subject-subject relations in the process of learning and activity. This approach allows to distinguish four dichotomous motivation-al strategies: object (extraversion) - is the tendency to objectification behavior change; subjective (introversion) - is the tendency to subjectivization behavior change, externality - reflected in the predominance of external factors certain behavior; internality - reflected in the predominance of internal factors of behavior. It is shown that in psychological terms these four main strategies of motivation may be disclosed as a result of the orthogonal relationship motivation relationship mo-tivation and achievement. Using an orthogonal scheme presented four main motivational strategy.

Keywords: psychological diagnostic, motivation strategies, motivation of achievement, mo-tivation of relation.

Bocharova S.P., Gul'bs O.A.

THEORETICAL GROUND OF CONCEPTION OF DEVELOPMENT OF CATEGORY STRUCTURE OF PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS OF TEACHERS OF HIGHER SCHOOL

The article discusses the theoretical and methodological approaches to the study of professional consciousness of the individual teacher as the subject of categorization. Offers a vision of the authors on the issue of categorical structure of vocational teachers and consciousness associated with the preparation of future teachers.

Keywords: teacher, consciousness, professional identity, categorical structure, the concept of professionalism, professional development of teachers of consciousness.

Vintonyak V.F.

RESPONSIBILITY AND INDEPENDENCE IN QUARRY STRATEGIES OF OFFICER

This paper describes the results of an empirical research of the relationship self-psychological competence and locus of control officers during the construction of their individual career strategies for growth stage of professional development. The officers psychological individual profile on their levels of development and locus of control their impact on building officers career strategies are shown.

Keywords: officer, career strategy, self-psychological competence, locus of control, professional activity.

Gvozdova O.O.

GOING NEAR PROPHYLAXIS AND PSIKHOKOREKCIJ OF TRAUMAS OF PSYCHE OF FIGHTERS OF THE SPECIAL DIVISIONS OF MVS OF UKRAINE

In the article the results of research of influence of the socially-psychological training are presented on personality features, mental and emotional conditions of employees of the special divisions of MVD of Ukraine.

Keywords: prophylaxis, psikhokorekciya, traumas of psyche, fighters of the special divisions, MVS.

Drozdova Y.V.

PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION AS MECHANISM OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PERSONALITY

The article gives the analysis of professional self-determination of the personality. Professional self-determination is a multidimensional and multistage process. This process is a number of social tasks, the activity of building up the personality of a professional worker, his own style and his own merit rating. Self-determination is considered to be the correlation of inner and external conditionality and individual activity that is a key mechanism of professional development.

Keywords: professional self-determination, mechanism, development, personality, personal solutions

Ivanchenko O.

INTERCOMMUNICATION OF SENSE OF GUILT WITH FEATURES OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY OF RESCUER

In investigational the optimum level of experiencing of guilt was certain by rescuers as middle expressiveness of guilt-line, as persons with the middle indexes of guilt have high adaptation possibilities.

Keywords: sense of guilt, personality of rescuer.

Kononenko S.V., Ponomarenko V.V.

DEVELOPMENT OF POSITIVE «I-KONCEPCIJ» OF LAWYERS

The article discusses psychological characteristics of the development of lawyers' positive "I - conception" as a certain standard, i.e. the sample, the most appropriate to the lawyer's activity and a real match to his personal characteristics. The problem of the social determination of the positive lawyer's "self - conception" in the field of legal activity which allows to mark out the system of such social phenomena as social - economic structure of the society, the level and cate-

gorical structure of social consciousness, standards of morality and law existing in a community, the system of general and vocational education is being analysed.

Keywords: psychological qualities of the lawyer's personality, consciousness, "I - conception", the development of positive "I - conception", professional consciousness, self-attitude, reflection, innovational reflection, the components of the lawyer's "I - conception" development.

Yovanovich M.I.

STRUCTURE OF PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF OPERATIVE WORKERS OF CUSTOM SERVICE OF UKRAINE

The problem of psychological competence of personality is analysed in the article, consisting of its investigationalness of modern domestic and foreign psychology. It is selected existing contradiction in researches. Actuality of development of problem of psychological competence of operative workers of custom service of Ukraine is well-proven. Investigational and the features of structure of psychological competence of this category of workers are analysed. Additional regulator and motivational components are selected in the structure of psychological competence of operative workers of custom service.

Keywords: psychological competence, operative workers of custom service of Ukraine, structure of psychological competence, forming of psychological competence.

Kosolapov O.M.

FEATURES AND RESULTS OF LEADTHROUGH OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF PROFESSIONAL FEARS FOR CHIEFS OF GUARDS ORS OF CZ DSNS UKRAINE

The results of leadthrough of psychological correction of professional fears are resulted in the article, what inherent chiefs deserving avariyno-ryatuval'nikh subsections of Government service of Ukraine from extraordinary situations.

Keywords: professional activity, fear, professional fear, psikhokorekciya of professional fears.

Kuznecov M.A.

EMOTIONALLY DIFFICULT SITUATIONS, ARISING UP FOR SENIOR PUPILS IN THE CONDITIONS OF EDUCATIONAL ACTIVITY

Are investigated difficult (in emotional aspect) situations which arise at senior pupils in educational activity. By means of specially designed questionnaire 43 psychologically difficult situations are revealed. Probabilities of their occurrence in educational activity, feature of their association in larger emotional patterns (clusters) are defined. Interrelations between anxiety, informative activity, negative emotional experiences and emotionally difficult situations of senior pupils are revealed.

Keywords: emotionally difficult situation, educational activity, anxiety, informative activity, negative emotional experience.

Kucherenko N.S.

STRESOSTIYKIST' AS ONE OF FACTORS OF PSYCHOLOGICAL PROVIDING OFFICIAL OFFICIAL-BATTLE ACTIVITY OF FUTURE OFFICERS OF INTERNAL TROOPS OF UKRAINE

In the article the analysis of problem is resulted studies of stresostiykosti specialists, which execute professional activity in the special terms, it is considered substantive methodological provisions, ways of maintainance or increase of stresostiykosti specialists.

Keywords: stresostiykist', stress, adaptation potential, activity, in the special terms, extreme firmness.

Lisnyak E.A.

PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL SELECTION OF EMPLOYEES OF MINISTRY OF PROFITS AND COLLECTIONS IN CONTEXT OF EXTREME TYPE OF ACTIVITY (ON EXAMPLE OF TAX SERVICE OF KHARKOV AREA)

A necessity and expedience of development of instrument, allowing to get the objective results of estimation of professional'no-psikhologicheskogo level of candidates on service is exposed in the article, necessity of introduction of professional'no-psikhologicheskogo selection of candidates on substituting for vacant positions in subdivisions of GU Mindokhodov, and also in his territorial organs.

Keywords: professional-psychological selection, professional activity, tax militia, civil servants.

Lorenzo Ruiz A., Khristenko V.E.

FEATURES OF INTERACTION PSYCHOLOGIST DIFFERENT STRUCTURES IN ORGANIZING EMERGENCY PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE IN AN EMERGENCY

The paper presents an analysis of the organization and delivery of emergency psychological assistance to victims in emergency situations of different origin. Reveals the problems of interaction of psychological services of the various structures in the organization of psychological help.

Keywords: emergency psychological assistance, emergency, inter-agency cooperation.

Manucheri-lalen Araz Ali-Guseyn

FACTORS OF RISK OF DEVELOPMENT OF A SHARP STRESS DISORDER (on materials of research among the victims of flood)

Objectives comparative investigation of impact of various factors (such as age, sex, social-economic status) on the course and prognosis of ASD. Methods 62 flood victims were included in the research. Stanford Acute Stress Reaction Questionnaire was used to assess Acute Stress Disorder symptoms. Results Such factors as age and social status were determined to have the impact on the course of ASD.

Keywords: flood, acute stress disorder, classification, risk factors.

Mateyuk O.A., Kalyuzhniy V.O., Bulaevska O.V.

PROCESS OF INTERCOURSE IN THE SPECIAL TERMS OF ACTIVITY: AN ANALYSIS OF ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF LEADERS IS ON SUBJECTS OF LABOUR

In the article found the reflection purpose of psychological influence as change of conduct and activity of partner on intercourse. The results of analysis of organization of psychological influence of leaders of small groups (collectives) are described on the semantic, methodical and organizational levels of this activity in relation to the subjects of labour under their guidance. Found out reasons of dissatisfaction organization of psychological influence of leaders on inferiors in small groups (collectives). It is well-proven that wherein leaders spare more attention of organization of communication (intercourse, psychological influence) of subjects of labour in professional activity, completer and more effective use all its elements, there the best is effectiveness of professional activity after most indexes.

Keywords: communication, intercourse, influence, psychological influence, organization, subjects of labour, leaders of small groups (collectives), professional activity.

Mikhlyuk E.I.

DEVELOPMENT OF PROFESSIONALLY CONDITIONED AKCENTUACIY OF PERSONALITY OF WORKERS OF DSNS OF UKRAINE

The article investigates the development of professional identity due to accentuation of rescuers at various stages of professionalism.

Keywords: accentuations personality accentuation of character, professional destruction.

Nevoenna O.A., Yarosh N.S.

FEATURES OF SELF-CONTROL AND READINESS TO RISK FOR SERVICEMEN WHICH HAVE A BATTLE EXPERIENCE

In the article discusses features of a self-control and a willingness to risk soldiers who have battle experience and were injured. Theoretical analysis of the abovementioned problem shows that the fighting is kind of extreme situations in which apparent volitional qualities. The result of the conducted research revealed significant differences between the groups of soldiers who were injured and the soldiers, who were not injured in the fighting in terms of willingness to take risks. In addition, the soldiers who were injured in the fighting reached a significantly lower level of readiness to take risks, that this group tend to reliably assess the situation of threat to life, the potential losses as a result of his injuries.

Keywords: willingness to take risks, self-control, military, battle experience, extreme situations.

Olefir V.O.

PERSONALITY POTENTIAL, SELF-REGULATION AND RELIABILITY OF ACTIONS OF RESCUERS, IN EXTRAORDINARY SITUATIONS

The results of the reliability study GSCHS rescue operations. The concept of a «mental reliability» as a student-regulatory property rights. Analyzed the contribution of personal potential and regulatory resources professional in ensuring the reliability of their actions in stressful emergency situations.

Keywords: personal potential, self-regulation, the reliability of operations, the reliability of self-regulation.

Perelygina L.A., Prikhoko Y.O., Samoylova N.M.

PSYCHOLOGICAL, MEDICAL AND NEUROBIOLOGICAL DETERMINANTS OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN EXTREME CONDITIONS

The conducted analysis showed that during psychological selection to work and to school, during the differentiated distribution of staff, as well as in the dynamic observing of the contingent in occupations involving risk both psychological, medical, and neurobiological parameters of the specialists' functional state must be taken into account.

Keywords: extreme conditions of activity, functional status.

Pogorelov S.V.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSON'S EXPERIENCE IN EXTREME SITUATIONS

This article analyzes the various theoretical and methodological approaches to the study of extreme situations of natural character, the results of an empirical study aimed at identifying the process of adaptation to extreme situation are given, the dynamics of experiencing extreme situations of natural character is analyzed.

Keywords: extreme situation, natural disasters, experiencing, adaptation, the psychological traumatic impact, stress, mental stability.

Polyakov I.O., Scherbak S.M., Poteryakhin V.

ESTABLISHMENT OF PSYCHOLOGICAL CONTACT WITH POTENTIAL SUICIDENTOM AT ATTEMPT FEASANCE OF FATAL STEP THEM FROM TERRITORY OF HEIGHT BUILDINGS

In the article authors analysed the basic existent conceptual going near determination of phenomena «suicidal'niy act» and psychological contact, and also pointed the algorithm of negotiations from suicidentom in the conditions of territory of height buildings. Classification of basic suicidal'nikh reasons which induce people to the fatal step is resulted in the article. The stages of establishment of psychological contact and grounded some factors which are instrumental in establishment of contact are also described.

Keywords: suicidal'niy act, potential suicident, psychological contact, territory of height buildings, rescuer-spider-man.

Prikhod'ko I.I.

PARADIGM OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF PERSONNEL OF EXTREME TYPES OF ACTIVITY

The results of the psychological safety concept development and structurally-functional components of the psychological safety transformational model of the extremal kind of activity specialist have been presented.

Keywords: the extreme activity, the psychological security, the transformational model.

Prudnikova M.S., Denisov O.O.

PSYCHICAL AND PHYSICAL HEALTH OF STUDENTS OF 11–Kh CLASSES OF m. KHARKIV

In the article the results of the conducted researches of basic objects are lighted up before handing over of external independent evaluation in three eleventh classes. The aspects of mental condition – somnolence, languor, fatigue at the physical and mental loading are studied; purposefulness is a purpose and future plans; readiness to handing over of school tests, to the fight against difficulties. Part of chronic diseases is certain for the students of the eleventh classes. Students are 16-17 years appraise the physical health and physical development on the extent of school year.

Keywords: students, 11 class, psychical health, physical health, physical development, pathology.

Ryabinina E.V.

TO THEORETICAL GROUNDS OF THE USE OF PRACTICES OF MUSICOTHERAPY IN EXTREME AND CRISIS PSYCHOLOGY

In article on the basis of the analysis of the main tendencies of development of musical therapy the thought of need of holistic approach in application of aesthetic influence of music on processes of the highest nervous activity is carried out. Modern experience of the western experts is considered. Expediency of the appeal to musical esthetic integrity unlike fragmentary formations is reasoned.

Keywords: musical therapy, aesthetic influence of music, holistic strategy, highest nervous activity, implicit (somatic) memory, extreme and crisis psychology.

Sapel'nikova T.S., Bilocerktivska Y.O.

RESEARCH OF FACTORS, DETERMINUYUCHIKH CHANGES OF CARRYING CAPACITY OF OPERATIVE BRIEF PAM'YATI IN ACTIVITY OF PERSONNEL OF GRIDS

The influence of the number of characters and time requirements of their exposure to changes in the operational capacity of short-term memory. It was revealed that the amount of visual memory shows significant variations due to the nature of the presented stimuli, including decimals digital stimuli show an advantage over literal and geometric, that the inherent memory function determines the temporal regulation of the effect of exposure time of incentives to change the amount of visual memory that allows you to define the capacity of visual memory as the ratio of the structure of their memory and to the exposure time, the probability of error-free play of signs in memory significantly associated with the time of exposure, so the dynamics of the growth and decay of errors has a tendency at different exposure time.

Keywords: short-term memory, the operational short-term memory, the bandwidth, the amount of short-term memory, the time of exposure.

Sappa N.N.

CRISIS CONSCIOUSNESS IN DISTRESSOVOM ETOSE: A REFLECTION IS IN LANGUAGE AND CULTURE

In this paper distressis ethos and formed in periods of crisis in its structure of crisis consciousness. On the example of the Civil War in Russia, which is presented as a social and psychological crisis, a crisis of consciousness mapping study in poetry as ecstasy of violence and destruc-

tion. It is concluded that the participation of the crisis of consciousness forms the totalitarian mentality.

Keywords: distress, ethos, crisis, crisis consciousness, the Civil War, poems, violence.

Cafin O.D.

PSYCHOLOGICAL CORRELATES OF CTILYU AND PROGRESS OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF SPECIALIST EKSTREMAL'NOGO TYPE

On the basis of complex multidimensional functional approach an author is expounding the results of research of properties of temperament, accentuation character, initiative of personality of specialists of dangerous professions and features of mizhocobicticnix relations, from point of view of influences of different levels of individuality on style and progress of their professional activity.

Keywords: specialists of dangerous professions, individuality, progress of professional activity.

Sinishina V.M.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF RESEARCH OF STRESSTIYKOSTI OF RESCUERS

In the article the rationale for methodological approaches and instruments for the study of stress in rescuers. A scheme to investigate the stability of occupational stress among professional rescue teams of the State Service of Ukraine for Emergencies.

Keywords: stress, rescue workers, occupational stress, the methodology of the study.

Shestopalova L.F., Kozhevnikova V.A.

FEATURES OF PERSONAL TRANSFORMATION OF VICTIMS OF EXTREME EVENTS AND KEY APPROACHES TO THEIR PSYCHOLOGICAL CORRECTION

The main results of studies of the transformation of the individual victims of extreme events. Violations described in emotional, motivational, communicative spheres and spheres of defense mechanisms in these patients. It is shown that the depth of personality disorders associated with the severity of post-traumatic stress disorder (PTSD). The basic approach and direction of psychological correction of the violations.

Keywords: extreme events, post-traumatic stress disorder, personality, value-sense sphere of psychological correction.

Svetlichnaya N.O.

HUMAN FACTORS OF MAINTAINANCE OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF FIREMEN-RESCUERS

In the article are analysed basic human factors of maintenance of psychological health of workers of DSNSU, to which belong: satisfaction by professional activity, internal 'nost', positive «I-conception», capacity for self-government, self-regulation, subjective prosperity. And also is their intercommunication with other components of psychological health.

Keywords: psychological health, maintenance of psychological health, factors of maintenance of psychological health.

Sklyarenko O.M.

RESEARCH PERSONALITY PROFESSIONAL QUALITIES OF WORKERS OF ORGANIZATIONS OF EXTREME TYPE

This paper analyzes the current research of personal and professional development of specialists of extreme profile. The results of an empirical study of personal and professional skills of the staff of public service organizations of emergencies.

Keywords: organizations of extreme profile, risky-unsafe profession, personality, professional activities.

Sulyatickiy I.V.

SOCIOPSIKHOLOGICHNI FACTORS OF CONDUCT OF NEGOTIATIONS ARE IN EXTREME TERMS

In the article maintenance of sociopsikhologichnikh opens up determinant of conduct of negotiations in the special terms. It is certain an interconditionality between the features of extreme terms of negotiations by the displays of mental tipologiy sociumu.

Keywords: extreme terms, socium, mental signs, sociopsikhologichni factors, crisis communications, psychological tipologiya of sociumu.

Timchenko O.V.

LONELINESS AS DETERMINANT OF SUICIDAL'NOY OF CONDUCT OF REPRESENTATIVES OF EXTREME PROFESSIONS

The article is the devoted problem of loneliness as show crisis state personality. Internal factors of loneliness of representatives of extreme types of activity and specificity of their overcoming uncompleted determined in connection with the features of service. Internal pre-conditions and external factors of suicidal activity of man are examined in the context of negative influence of subjective perception of the world on the increase of level of anxiety and social-psychological dezadaptation of personality.

Keywords: loneliness, enhanceable level of anxiety, estrangement, workers of extreme types of activity, dezadaptation of personality, suicidal activity, suicidal conduct.

Fedorenko O.I.

TO MAINTENANCE OF CONCEPTS «PREPARATION» AND «READINESS» TO PROFESSIONAL ACTIVITY OF FUTURE LIMBS OF THE LAW

The article is devoted to the analysis of the notions' content of «preparation» and «readiness» to the professional activity of the employees of the law enforcement sphere. Considered are the factors which must be taken into consideration while training specialists of this sphere for their professional activity; determined are the special features of the professional activity, which reflect its specific character and affect the content of preparation for this activity. Described is the essence of the notion of «readiness» to professional activity; shown is the interrelation of the notions of «preparation» and «readiness» to the professional activity.

Keywords: preparation, readiness, professional activity, employees of law enforcement sphere.

Tsilmak O.

THE RESEARCH AREAS OF PERSONAL TRUST OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS TO THE PEOPLE

The author of the article presented the results of the research areas of personal trust of law enforcement officers to the people and established such zones of trust: an intimate, interpersonal, personal, social, public and neutral.

Keywords: trust, personal zone, intimate, interpersonal, neutral, personalized, ATS officer, public, and social.

Cherkasin A.I.

THEORETICAL APPROACHES TO COMMUNICATIVE COMPETENCE OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS IN THE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF UKRAINE

The paper presents an analysis of various scientific approaches to the definition and content of communicative competence policemen Ukraine. Determined that the communicative competence of police officers is an integral quality of the individual that serves as adaptation and adequate functioning of the individual in society, includes installation, stereotypes, attitudes communication, roles, values, knowledge, skills.

Keywords: communicative competence, integrated quality, law enforcement officers, higher educational of MIA of Ukraine.

Shkolyar E.V.

**RESEARCH RESULTS INTELLECTUALLY KOGNITIVNOGO COMPONENT OF
PSYCHOLOGICAL READINESS FOR FUTURE SPECIALISTS OPERATIVELY
RESCUE SERVICES OF CIVIL DEFENCE**

In the article research results are presented intellectually kognitivnogo component of psychological readiness for specialists and for future specialists operatively rescue services of civil defence (ORSCZ). Got differences found out empiric information in the degree of expressiveness of indexes which characterize the noted structural component of psychological readiness for the future specialists of ORSCZ.

Keywords: intellectually kognitivniy component, psychological readiness, students, specialist, operatively rescue services.

Yurchuk O.V., Kolyadincev Y.V.

PSYCHOTHERAPEUTIC ASSISTANCE THOSE AFFECTED BY DISASTER

The article examines the impact of emergencies on the individual. The analysis of the determinants and psychological characteristics that lead to the formation of post traumatic stress disorder.

Keywords: emergency, psychological impact, help, extreme, post traumatic stress disorder, psychological characteristics.

Yakovitskaya L.

**CORRELATION OF CULTURALIZATION AND SELF-REALIZATION PROCESSES IN
TECHNICAL UNIVERSETY TEACHER'S ACTIVITY**

Culturalization mechanism and its importance for the process of person self-realization in scientific and technical activities are observed in the article. Psychological content and nature of culturalization mechanism in scientific and technical activities are revealed. It has studied the mechanism influence to the process of specialist self-realization in scientific and technical activities, choices the certain ways of interaction in professional area that ensure the best, in his opinion, development and realization of one's potential.

There were analyzed the results of empirical research directed to study the degree of satisfaction with necessary cultural characteristics inside professional area among technical college specialists. Basic requirements to culturalization process in scientific and technical activities were declared.

Keywords: self-realization, culture, culturalization, culturalization mechanism.

Chukhraev A G.V.

**PROFESSIONAL FEATURES OF ACTIVITY OF ORGANS OF INTERNAL AFFAIRS
AND PSYCHOLOGICAL REQUIREMENTS TO IT**

Activities of the police is based on the principles of legality, humanism, respect for human dignity, social justice, cooperation with labour collectives and public organizations and the population.

Activity of militia is vowel. A militia informs the organs of power and management, labour collectives, public organizations, populations and mass medias, about the diyal'-nist', state of public peace and measures, on his strengthening. On a concordance from mili-cieyu mass medias can accredit the journalists. Information which make a state or official secret is not subject a disclosure.

Keywords: law-enforcement activity, constitution, legality, discipline, militia, duties, ekstremal'nist', organs of militia, danger.

Зміст

Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод: его эвристический и развивающий потенциал	3
Любель Жерар Психологическая поддержка личного состава национальной жандармерии	17
Андрєєва І.А. Психологічна характеристика якісного управління персоналом ризиконебезпечних підприємств вугільної промисловості	21
Афанасьєва Н.Є. Наративізація життєвого досвіду в процесі психологічного консультування	28
Барко В.І., Макаренко П.В. Теоретичні підходи до визначення мотиваційних стратегій працівників органів внутрішніх справ	35
Бочарова С.П., Гульбс О.А. Теоретичне обґрунтування концепції розвитку категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи	42
Вінтоняк В.Ф., Відповідальність та самостійність у кар'єрних стратегіях офіцера... ..	50
Galarowicz Oksana Psychological problems of post-traumatic stress disorder	57
Калюжна-Гвоздова О.О. Підходи до профілактики та психокорекції травм психіки бійців спецпідрозділів МВС України	61
Дроздова Ю.В. Професійне самовизначення як механізм професійного розвитку особистості	69
Іванченко О.С. Взаємозв'язок почуття провини з особливостями розвитку особистості рятувальника	76
Йованович М.И. Структура психологічної компетентності оперативних працівників митної служби України	81
Кононенко С.В., Пономаренко В.В. Розвиток позитивної «Я-концепції» юристів	89
Косолапов О.М. Особливості і результати проведення психологічної корекції професійних страхів у начальників караулів ОРС ЦЗ ДСНС України.....	96

Кузнецов М.А.

Емоціонально трудные ситуации, возникающие у старшеклассников в условиях учебной деятельности 102

Кучеренко Н.С.

Стресостійкість як один з факторів психологічного забезпечення службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів Внутрішніх військ України 111

Лецька И.А.

Модель формування емоціонального здоров'я спасателя 117

Лисняк Е.А.

Професіонально-психологічний отбор сотрудников Министерства доходов и сборов в контексте экстремального профиля деятельности (на примере налоговой службы Харьковской области) 118

Лоренсо Руїз А., Христенко В.Є.

Особливості взаємодії психологів різних структур під час організації екстреної психологічної допомоги в умовах надзвичайної ситуації 125

Манучери-Лален Араз Али-Гусейн

Факторы риска развития острого стрессового расстройства (по материалам исследования среди жертв наводнения) 129

Матеюк О.А., Калюжний В.О., Булаєвська О.В.

Процес спілкування в особливих умовах діяльності: аналіз організації психологічного впливу керівників на суб'єктів праці 134

Михлюк Е.І.

Розвиток професіонально обумовлених акцентуацій особистості працівників ДСНС України 141

Невоєнна О.А., Ярош Н.С.

Особливості самоконтролю та готовності до ризику у військовослужбовців, які мають бойовий досвід 147

Олефір В.О.

Особистісний потенціал, саморегуляція і надійність дій рятувальників у надзвичайних ситуаціях 154

Перелигіна Л.А., Приходько Ю.О., Самойлова Н.М.

Психологічні, медичні та нейробиологічні детермінанти професійної діяльності в екстремальних умовах 163

Погорєлов С.В.

Психологічні особливості переживання особистістю екстремальної ситуації 171

Поляков І.О., Щербак С.М., Потєряхін В.

Встановлення психологічного контакту із потенційним суїцидентом при спробі ним скоєння фатального кроку з території висотних споруд 178

Пруднікова М.С., Денісов О.О.

Психічне та фізичне здоров'я учнів 11-х класів м. Харків 196

Рябинина Е.В. К теоретическим основаниям использования практик музыкотерапии в экстремальной и кризисной психологии.....	203
Сапельнікова Т.С., Білоцерківська Ю.О. Дослідження факторів, детермінуючих зміни пропускнуої здатності оперативної короткочасної пам'яті у діяльності персоналу енергосистем	211
Саппа Н.Н. Кризисное сознание в дистрессовом этосе: отображение в языке и культуре	218
Сафін О.Д. Психологічні кореляти стилю та успішності професійної діяльності фахівця екстремального профілю	225
Світлична Н.О. Суб'єктивні чинники збереження психологічного здоров'я пожежних-рятувальників	235
Синишина В.М. Методологічні засади дослідження стресостійкості рятувальників	244
Склярєнко О.М. Дослідження особистісно-професійних якостей працівників організацій екстремального профілю	251
Сулятицький І.В. Соціопсихологічні чинники ведення переговорів в екстремальних умовах	259
Тимченко О.В. Самотність як детермінанта суїцидальної поведінки представників екстремальних професій	267
Федоренко О.І. До змісту понять «підготовка» та «готовність» до професійної діяльності майбутніх правоохоронців	273
Цільмак О.М. Дослідження особистісних зон довіри працівників ОВС до людей	279
Черкашин А.І. Теоретичні підходи до формування комунікативної компетентності працівників органів внутрішніх справ у вищих навчальних закладах МВС України	286
Чухраєва Г.В. Професійні особливості діяльності органів внутрішніх справ та психологічні вимоги до неї.....	293
Шестопалова Л.Ф., Кожевнікова В.А. Особливості особистісних трансформацій у жертв екстремальних подій та основні підходи до їх психологічної корекції	301

Школяр Є.В.

Результати дослідження інтелектуально-когнітивного компонента психологічної готовності у майбутніх фахівців оперативно-рятувальної служби Цивільного захисту 307

Юрчук О.В., Колядінцев Ю.В.

Психотерапевтична допомога постраждалим від катастроф 314

Яковицкая Л.С.

Взаимосвязь процессов культурализации и самореализации в деятельности преподавателя технического университета 321

ANNOTATIONS TO THE ARTICLES 328